

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ДЕМОКРАТИЈА И МОРАЛНА РЕГУЛАЦИЈА

Ђорђе Стојановић, Живојин Ђурић, Драган Ж. Марковић,
Милица С. Јоковић, Душан Достанић, Александра З. Илић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Радослав Гађиновић, Љубиша Деспотовић, Зоран Јевтовић,
Нада Радушки, Сениша Атлагић, Миша Стојадиновић,
Зоран Б. Кинђић, Дејан М. Бошковић, Жељко Никач

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Владимир М. Вулетић, Владан П. Петров, Игор Р. Вуковић,
Урош П. Новаковић, Марија Караникић Мирић,
Милош Д. Живковић, Никола Демоња

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Душан Гујаничић, Адријана Грмуша

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XXII vol. 48

Број 2/2015.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 2/2015. XXII vol. 48

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукчевић

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукчевић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић,

Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић, Михаило Пешић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су
у електронској бази научних часописа С.Е.Е.О.Л.
(Central and Eastern European Online Library)

Прелом и штампа - Еселоге д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати,
било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача.
Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не
изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су
аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

Уводник	7-8
Тема броја:	
ДЕМОКРАТИЈА И МОРАЛНА РЕГУЛАЦИЈА	
<i>Борђе Стојановић, Живојин Бурић</i>	
ОД ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ ДО МОРАЛНЕ РЕГУЛАЦИЈЕ: РЕАРТИКУЛИСАЊЕ ДИСКУРСА МОРАЛНЕ ПАНИКЕ ..	9-53
<i>Драган Ж. Марковић</i>	
МОГУЋНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА У СРБИЈИ	55-70
<i>Милица С. Јоковић</i>	
УПОТРЕБА ДЕМОКРАТИЈЕ И ДРЖАВЕ У ПОПУЛИСТИЧКЕ И ТОТАЛИТАРНЕ СВРХЕ САВРЕМЕНИХ ВЛАСТОДРЖАЦА	71-89
<i>Душан Достанић</i>	
КАНТОВ ПРОЈЕКАТ ВЕЧНОГ МИРА – 220 ГОДИНА ПОСЛЕ	91-113
<i>Александра З. Илић</i>	
ЗНАЧАЈ ДИСКУРСА У РАЗУМЕВАЊУ МОРАЛНЕ ПАНИКЕ	115-130
ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ	
<i>Радослав Гађиновић</i>	
МОЋ У ОСТВАРИВАЊУ КОЛОНИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ ..	131-147
<i>Љубиша Деспотовић, Зоран Јевтовић</i>	
КОНСТРУКЦИЈА И ДЕКОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТА И МЕЂУНАРОДНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ	149-161
<i>Нада Радушки</i>	
ЕТНОГЕНЕЗА КАО ФАКТОР НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА РОМА	163-181
<i>Синиша Атлагић</i>	
ТЕМЕ КАО ФАКТОР ИЗБОРНЕ МОТИВАЦИЈЕ У СРБИЈИ 1990 – 2014.: ПРЕТПОСТАВКА РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА У СЛУЖБИ ПРОМОЦИЈЕ ЛИДЕРА	183-198

Миша Стојадиновић

ПОЛИТИЧКО НАСИЉЕ И ДЕМОКРАТИЈА У КОНТЕКСТУ
НЕОИМПЕРИЈАЛНИХ АМБИЦИЈА ВЕЛИКИХ СИЛА ... 199-213

Зоран Б. Кинђић

РЕЛИГИЈСКИ ОСНОВ БОРБЕ ЗА СРЕДИШТЕ СВЕТА 215-237

Дејан М. Бошковић, Жељко Никач

КАПАЦИТЕТИ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У
ПРЕВЕНТИВНОЈ ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ 239-254

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Владимир М. Вулетић

ДУХ РИМСКЕ ПРАВНЕ НАУКЕ КАО ТЕМЕЉ
ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ 255-274

Владан П. Петров, Игор Р. Вуковић

ИМУНИТЕТ НЕОДГОВОРНОСТИ ПОСЛАНИКА –
УСТАВНОПРАВНИ И КРИВИЧНОПРАВНИ ПОГЛЕД 275-294

Урош П. Новаковић

СОЦИОЛОШКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ ЛИЧНИХ
ОДНОСА ДЕТЕТА И РОДИТЕЉА КОЈИ НЕ ВРШИ
РОДИТЕЉСКО ПРАВО 295-311

Марија Караникић Мирић

УГОВОРЕНА ФОРМА УГОВОРА О ОТУЂЕЊУ
НЕПОКРЕТНОСТИ 313-339

Милош Д. Живковић

ПРЕДБЕЛЕЖБА И ПРАВНА СИГУРНОСТ У ПРОМЕТУ
НЕПОКРЕТНОСТИ 341-356

Никола Демоња

КАРАКТЕР ФРАНЦУСКОГ ЗАКОНА О РАЗДВАЈАЊУ
ЦРКАВА И ДРЖАВЕ ИЗ 1905. ГОДИНЕ – КОЛЕВКА
КОНЦЕПТА LA CITÉ À LA FRANÇAISE 357-71

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Душан Гујаничић

ФРАНЦУСКО САМОУБИСТВО 373-379

Адријана Грмуша

КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ И ПОЛИТИКА 379-384

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word	7-8
<i>This Issue's Theme:</i>	
DEMOCRACY AND MORAL REGULATION	
<i>Djordje Stojanovic, Zivojin Djuric</i>	
FROM SOCIAL CONTROL TO MORAL REGULATION: REARTICULATING OF MORAL PANIC DISCOURSE	9-53
<i>Dragan Z. Markovic</i>	
POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES OF DEMOCRATIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN SERBIA	55-70
<i>Milica S. Jokovic</i>	
THE USE OF DEMOCRACY AND STATE FOR THE POPULIST AND TOTALITARIAN PURPOSES OF CONTEMPORARY RULERS	71-89
<i>Dusan Dostanic</i>	
KANT'S PROJECT OF ETERNAL PEACE – 220 YEARS LATER	91-113
<i>Aleksandra Z. Ilic</i>	
THE IMPORTANCE OF DISCOURSE IN UNDERSTANDING OF MORAL PANIC	115-130
ESSAYS AND STUDIES	
<i>Radoslav Gacinovic</i>	
POWER IN THE IMPLEMENTATION OF COLONIAL POLICY	131-147
<i>Ljubisa Despotovic, Zoran Jevtovic</i>	
THE CONSTRUCTION AND DECONSTRUCTION OF IDENTITY AND INTERNATIONAL INTEGRATION	149-161
<i>Nada Raduski</i>	
ETHOGENESIS AS A FACTOR OF THE ROMA NATIONAL IDENTITY	163-181
<i>Sinisa Atlagic</i>	
CAMPAIGN ISSUES AS FACTOR OF VOTING MOTIVATION IN SERBIA 1990 – 2014: ASSUMPTION OF RATIONAL CHOICE AS A TOOL FOR PROMOTION OF LEADERSHIP ...	183-198

<i>Misa Stojadinovic</i>	
POLITICAL VIOLENCE AND DEMOCRACY IN THE CONTEXT OF NEOIMPERIAL AMBITION OF GREAT POWERS	199-213
<i>Zoran Kindjic</i>	
RELIGIOUS BASIS FOR STRUGGLE FOR CENTRE OF THE WORLD	215-237
<i>Dejan M. Boskovic, Zeljko Nikac</i>	
THE CAPACITY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT TO PREVENTIVE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT	239-254
LAW AND POLITICS	
<i>Vladimir M. Vuletic</i>	
SPIRIT OF THE ROMAN LEGAL SCIENCE AS A FOUNDATION OF EUROPEAN INTEGRATION OF REPUBLIC OF SERBIA	255-274
<i>Vladan P. Petrov, Igor R. Vukovic</i>	
PARLIAMENTARY NON-LIABILITY – CONSTITUTIONAL AND CRIMINAL ASPECTS	275-294
<i>Uros P. Novakovic</i>	
SOCIOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF PERSONAL RELATIONS BETWEEN CHILD AND PARENT WHO DOES NOT EXERCISE PARENTAL RESPONSIBILITY	295-311
<i>Marija Karanikic Miric</i>	
AGREED FORM OF CONTRACTS FOR CONVEYANCE OF REAL ESTATE	313-339
<i>Milos Zivkovic</i>	
PRENOTATION AND LEGAL CERTAINTY IN REAL PROPERTY TRANSACTIONS	341-356
<i>Nikola Demonja</i>	
CHARACTER OF THE FRENCH LAW ON THE SEPARATION OF CHURCHES AND STATE OF 1905 – THE CRADLE OF THE CONCEPT LA LAÏCITÉ À LA FRANÇAISE	357-371
REVIEWS	
<i>Dusan Gujanicic</i>	
THE FRENCH SUICIDE	373-379
<i>Adrijana Grmusa</i>	
CLIMATE CHANGE AND POLITICS	379-384

УВОДНИК

Поштоване колеге, други број часописа Српске политичке мисли у 2015. години је посвећен теми „Демократија и морална регулација“. Проучавање моралне регулације у савременом демократском друштву представља веома значајан проблем истраживања како филозофије, политикологије тако и социологије. У том смислу се монографска студије Ђорђа Стојановића и Живојина Ђурића полази од становишта по коме је морална паника стандардни део моралне регулације чији је главни циљ само-регулација на страни одређеног типа понашања. Аутори детаљно анализирају феномен моралне панике у контексту моралне регулације указујући на сву сложеност овог феномена. Овим проблемом се бави и рад Александре Илић који указује на значај дискурса у разумевању моралне панике истичући његов утицај на саму моралну панику, фокусирајући се том приликом пре свега на контекст медијског приказивања криминалитета. У оквиру теме броја, поред моралне регулације, разматрају се и изазови развоју демократије које са собом доноси савремено друштво. С тим у вези, овде треба поменути рад Драгана Марковића који се бави могућностима и перспективама демократизације политичких институција у Србији. Марковић у свом раду критички анализира слабости представничке демократије указујући на могућа решења у развоју политичких институције у Србији. Такође, Милица Јоковић као предмет свог рада има слабости савремених демократских поредака које произилазе из употребе модерних манипулативних техника оних који успевају да на демократским изборима добију поверење за улазак у власт. Оно што је у овом раду нарочито интересантно је што се уједно анализирају и опасности по демократију које произилазе из њене злоупотребе. И на крају ове рубрике налази се рад Душана Достанића који се бави питањем плаузабилности кантовске аргументације у данашње време.

Поред теме броја у оквиру овог броја налазе се још и рубрике „Огледи у студије“ и „Право и политика“ у оквиру којих можете, такође, наћи велики број радова који се баве подједнако актуелним и значајним темама. Када се ради о овој другој рубрици редакција часописа вас обавештава да ће рубрика „Право и политика“ постати још једна од многобројних честих рубрика у нашем часопису. Ово ће

допринети разноврсности политиколошких тема које аутори могу слати за наш часопис, а самим тим и квалитету нашег часописа.

Поштоване колеге надамо се да је и овај број часописа одговорио потребама вашег научног и истраживачког рада и истовремено вас позивамо да своје радове за наредни број часописа можете доставити најкасније до 20. августа 2015. године.

УДК 316.42+316.624+172]:321.01

Монографска
студија

Српска политичка мисао
број 2/2015.
год. 22. vol. 48.
стр. 9-53.

Ђорђе Стојановић

Институт за политичке студије, Београд

Живојин Ђурић

Институт за политичке студије, Београд

ОД ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ ДО МОРАЛНЕ РЕГУЛАЦИЈЕ: РЕАРТИКУЛИСАЊЕ ДИСКУРСА МОРАЛНЕ ПАНИКЕ*

Сажетак

Овај рад се бави концептуалном генезом и трансформацијом појма моралне панике. Монографска студија критички пропитује развој појма од његове процесуалне варијанте, преко атрибуционе варијанте, до интегрисања са социологијом управљања или *governmentality* концептом. У том смислу, потенцира се становиште по коме је морална паника стандардни део/продужетак моралне регулације, резултат деловања како државе тако и друштвених покрета, те да јој је носећи циљ само-регулација на страни одређеног типа понашања.

Кључне речи: морална паника, морална регулација, *governmentality*, друштво ризика, друштвене девијације, „народни демони“, институције

УВОД

Паника (велика узнемиреност, пометеност појединца или мноштва људи, праћена неконтролисаним, избезумљеним понашањем, изазвана великим страхом пред неком изненадном, непосред-

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ном животном опасношћу, несрећом и сл.)¹⁾ представља превалентну психолошку перспективу или расположење карактеристично за постмодерну културу. Друштво потреба, то јест заједништво услед неимаштине или беде, је замењено друштвом ризика, то јест заједнишвом услед страха или стрепње,²⁾ а ово је метаморфозирало у друштво панике заједнишвом услед престрављености и катастрофичне екстатичности. Мишљења смо да се постмодерна култура може наративно или текстуално изједначити са културом панике. Постмодернистичка паника означава две ствари: (1) непостојање спољних стандарда јавног понашања, када социјално *per se* постаје транспарентно поље циничне моћи; и (2) разградњу унутрашњих темеља идентитета, када Ја метаморфозира у празни екран једне истрошене, али хипер-техничке, културе (наука и технологија постају језик моћи).³⁾ Надовезујући се на појмове „биополитике“ и „нормализујућег“ друштва Мишела Фукоа, Џеки Ор (*Jackie Orr*) предлаже концепт „психомоћи“: збира технологија моћи и техника знања развијених од стране нормализујућег друштва зарад регулисања психолошког живота, здравља и поремећаја појединаца и целокупне популације, која функционише преко психолошког мониторинга, мерења и дисциплиновања, „увођења“ реда у тешко управљиву психолошку област перцепције, осећања и меморије.⁴⁾ Перманентна мета психомоћи је психички живот панике, која заједно са својим колективним и индивидуалним варијантама отвара експерименталну зону, продужено стратегијско поље, у оквиру кога психомоћ развија емпиријски језик и скуп инструменталних техника за мерење и управљање са нивоима успаничености.

На најширој основи, култура (дискурс или наратив) панике, као симболички простор у коме конструисање страха не ствара панику, већ конструисање панике претходи страху, је концепт који обухвата и далеко „конвенционалнију“ идеју моралне панике. Идеја „моралне панике“, схваћена као трагање за објашњењем претераних, „драматичних“ реаговања на перципиране друштвене проблеме, за својих четрдесет година постојања (што је квалификује у ретке социолошке концепте који су издржали проверу вре-

1) Вујановић, М. et al. *Речник српског језика*. Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 910.

2) Види Бек, У. *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Филип Вишњић, Београд 2001.

3) Kroker, A., Kroker, M. и Cook, D. *Panic Encyclopedia: The Definitive Guide to the Postmodern Scene*. New World Perspectives и Ctheory Books, Montreal, 2001, стр. 16.

4) Orr, J. *Panic Diaries: A Genealogy of Panic Disorder*. Duke University Press, 2006, стр. 11-12.

мена),⁵⁾ је извршила ванстандардни утицај не само на социологију, културологију, политикологију или криминологију, већ је постала и стандардни део свакидашњег медијског резоновања и вокабулара политичара, у смислу предвиђања и скалирања друштвених реакција. Класично или традиционално поимање моралне панике задира у саму срж просветитељски постављеног друштвеног поретка, њена појава је моћан инструмент у генерисању социјалних подела, као и што је „рафинирана реторика“ социјалног консензуса у вези дефинисања моралних граница, то јест друштвене контроле. Међутим, пост-модерна ревизија појма подразумева превазилажење когнитивних, бихевиоралних и нормативних критеријума и инкорпорирање нових концепата, попут горе споменутог друштва ризика или дискурса моралне регулације. Било како било, проблем свих проблема са идејом моралне панике не лежи у концепту *per se*, већ у начину како је прихваћен и некритички примењиван од стране генерација заинтересованих аутора (од научника, преко новинара, па до студената).⁶⁾ Претходном додајемо и радикалну оскудицу литературе и научних радова са темом моралне панике на српској научној сцени. Уважавајући претходно, овај рад покушава да осветли генезу самог концепта, да разјасни носеће проблеме, те да га критичке преиспита, до тачке његове интеграције са социологијом управљања и ризика.

1. КЛАСИЧНО-ТРАДИЦИОНАЛНО СХВАТАЊЕ МОРАЛНЕ ПАНИКЕ - „ПРВИ ТЕОРЕТСКИ КРУГ“

Формулисање појма „моралне панике“ се приписује Џоку Јангу (*Jock Young*), који се бавио феноменом појачавања, „надувавања“, девијантности у ситуацији када сензационалистичко медијско покривање девијантног понашања више повећава или интензификује него што смањује или редукује односну, медијски праћену, девијацију.⁷⁾ Морална паника подразумева процес масовне стигматизације и ширења наратива о настанку, инклинацијама и опо-

5) Види Giddens, A. „In Defence of Sociology.“ *New Statesman and Society*, 8(347), 1995, стр. 18-20.

6) Види Kidd-Hewitt, D. „Crime and the media: a criminological perspective“ у Kidd- Hewitt, D. и Osborne, R. (ур.) *Crime and the Media: A Post-Modern Spectacle*. Pluto, London, 1995, стр.1-24.

7) Young, J. *The Drugtakers: The Social Meaning of Drug Use*. MacGibbon and Kee, London, 1971. и

Young, J. “The role of the police as amplifiers of deviancy, negotiators of reality and translators of fantasy: some consequences of our present system of drug control as seen in Notting

нентима одређене девијантне групе и с протоком времена тежи ка интензификацији, да би затим неповратно згаснуо. Медији, дакле, могу да створе друштвене проблеме, да их представе са претеривањем, драматично и неочекивано, они могу изузетно брзо и ефикасно да „разбуктају“ јавно незадовољство и дизајнирају „моралну панику“ у вези одређеног типа девијације.⁸⁾ Идеја је да се морална паника понајпре везује за медије: током њеног трајања медијски ангажман, будући јавне страхове у вези неког друштвеног проблема, значајно доприноси и његовом конструисању. Такву поставку: ону по којој медијски ангажман може имати значајну улогу у стварању девијантног понашања можемо повезати са теоријом „етикетирања“ симболичких интеракциониста. Класични, ортодоксни социолошки поступак у елаборирању девијација тежи ка објашњењу тога шта девијација јесте, како јесте и шта је узрокује, док за симболичке интеракционисте девијације не може бити изједначена са неким чином: исто понашање може бити различито перципирано у зависности од времена и места одигравања.⁹⁾

Девијација, дакле, није интринсични квалитет неког акта, то јест понашања, она је придодати „релациони“ квалитет (оно што је девијација за једног, нормалност је за другог). Ерго, кључни проблем лежи у откривању субјекта који одлучује о ангажовању, употреби, стартовању или додељивању етикете девијантности. Они који се налазе на позицијама моћи пласирају своје дефиниције девијације као апсолутне стандарде нормалности и рангирају их доста високо у хијерархији кредибилитета, базираној на уверењима да они на врху знају најбоље и да њено непоштовање или нарушавање подрива установљени поредак (што је нечија позиција виша у морално-друштвеном поретку, то му је већи и кредибилитет).¹⁰⁾ Ти прописани „узуси социјалне нормалности“ се, са различитим степеном успеха, намећу нижим структуралним инстанцама преко механизма друштвене контроле (од масовних медија до кривичног система). Појединац чије је понашање етикетирано као девијантно може прихватити такав идентитет и понашати се на начин да афирмише етикету. Процес етикетирања амплификује односу

Hill.” у Cohen, S. (yp.) *Images of Deviance*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971a, стр. 27–61.

8) Young, J. “The role of the police as amplifiers of deviancy, negotiators of reality and translators of fantasy: some consequences of our present system of drug control as seen in Notting Hill.” *op. cit.*, стр. 37.

9) Critcher, C. “Moral Panic Analysis: Past, Present and Future.” *Sociology Compass*, 2(4), 2008, стр. 1128-1129.

10) Becker, H. S. „Whose Side Are We On?“ *Social Problems*, 14(3), 1967, стр. 242-246.

девијацију.¹¹⁾ Моралну панику, често иницирану преко алармирајућих медијских прича и оснажену односном реакцијом законске регулативе и јавне политике, можемо, дакле, да дефинишемо као епизоду преувеличавања или погрешног усмеравања јавне забринутости, као анксиозност, страх или срџбу у вези са перципираном опасношћу по друштвени поредак.

Бавећи се истраживањем панике повезане са употребом дроге на крају 60-тих година и почетку седамдесетих Цок Јанг ће доћи до следећих карактеристика моралне панике:¹²⁾ (1) морална паника није била усмерена ка употреби дрога *per se*, већ контра људи који су користили дрогу и разлога због којих је коришћена, она је заправо почивала на аверзији према хипи култури, према њеном високом степену хедонизма и индивидуалне експресивности, те противљењу вредностима рада и дисциплине; (2) морална паника је неодвојиво повезана са дубинским трансформацијама вредносног система и односа производње и потрошње у развијеним Западним друштвима, заменом света дисциплине и одложеног задовољења са оним који се фундира на ургентности и директности; (3) морално незадовољство и негодовање јавности и различите форме (суб)културе младих имају заједничке основне узроке; (4) масовни медији наративно („амбивалентно“) обједињују и стимулишуће и оспоравајуће моменте, увећавају проблем и, симултано, обезбеђују објашњења и исходе који служе за афирмацију консензуалне димензије или представе друштва; (5) медијска амплификација ствара спиралу јавног страха и револта, вршећи притисак на контролне агенције, попут полиције и судова, и креирајући измишљене таласе криминала; и (6) без обзира на то што ово појачавање девијације може имати исконструисане или имагинативне премисе, њене последице су стварне, понекад укључујући и пуну реализацију стереотипа. Морална паника, кроз процес индивидуализације, демонизације и стигматизације, јавно „проказује“ или идентификује појединце и групе који одбијају очекивано прихватање ново-кодираниг понашања, симболички их профилише као ризик за друштво, те легитимизује њихову регулацију, контролу и друштвено искључивање.

11) „Амплификациона спирала девијације“ је појам који је увео Лесли Вилкинс (*Leslie Wilkins*). Види Wilkins, L. T. *Social Deviance: Social Policy, Action and Research*. Routledge, London, [1964] 2002.

12) Young, J. „Moral panic: Its Origins in Resistance, Ressentiment and the Translation of Fantasy into Reality.“ *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 5-6.

За Стенлија Коена (*Stanley Cohen*), периодична стања моралне панике су неизбежна одлика или својство сваког друштва.¹³⁾ Она подразумева изједначавање неког појединца, групе, констелације или епизоде са претњом по друштвене вредности и интересе, а њена природа је представљена путем масовних медија на стилизован и стереотипизиран начин. Морални предузимачи (заштитници, активисти, чувари или „тутори“) су оличени у уредницима, верским поглавима, политичарима и другим „исправно-мислећим“ фигурама јавне сфере, чије је мишљење оснажено са „анамнезама, дијагнозама и терапијама“ друштвено признатих, лиценцираних стручњака. Све то резултује одређеним начином реаговања, које доводи до нестајања, прикривања или погоршавања специфичне ситуације. Коенова поставка моралне панике није прерасла у неки секвенцијални модел, јер редослед може бити прекинут, измешан или реоријентисан. Битно је да таква поставка дефинише кључне агенте моралне панике и даје модел њене укупне путање, па се као таква може одредити као њен процесуални модел (види Дијаграм 1). Она отелотворује Коеново виђење круцијалних агената и динамике моралне панике, те њених узрока и последица.

По Коену, разликују се четири скупа агената есенцијалних за развој моралне панике: (1) масовни медији - који су врло важни у раној фази друштвене реакције, јер креирају и производе кодиране (обрађене или култивисане) представе о девијацији и девијантним актерима („новинарско нормирање); (2) „морални ауторитети“, „морални активисти“ или „морални предузетници“ - представљају појединце или групе који се залажу за ерадикацију неморалног или претећег понашања (с посебним освртом на мотивацију и тактике), то јест представљају актере који покушавају да убеду друге у исправност неког партикуларног система вредности; (3) социјеталну културу контроле - подразумева институцијалну моћ, полицију и судове, те локалне и националне политичаре, који су сензибилизовани за „пласирање“ доказа о свеобухватности девијације, раширене од локалног ка националном нивоу (што обично резултује потенцирањем драконских контролних мера);¹⁴⁾ и (4) јавност или јавно мњење - у чије се име све претходно чини (овде је посебно интересантно како се према медијским представама

13) Cohen, S. *Folk Devils and Moral Panics: The creation of the Mods and Rockers*. Routledge, London, [1972] 2002, стр. 1.

14) Појам Едвина Лемерта (*Edwin Lemert*) који изражава укупну организовану реакцију на девијације и обухвата законе, процедуре, програме и организације што у име колективне помоћи рехабилитују, кажњавају или на неки други начин манипулишу са девијантима. Види Lemert, E. M. *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. Literary Licensing, Whitefish, [1951] 2012,

Дијаграм 1. Процесуални модел амплификације девијације по Стенлију Коену (извор: Cohen, S. *Folk Devils and Moral Panics: The creation of the Mods and Rockers*. Routledge, London, [1972] 2002, стр. 226.)

може гајити амбивалентно стање прихватања и сумњичавости). Стартни моменат моралне панике је, заправо, епизода девијантног понашања, која се одређује као фаза иницијалне

девијације.¹⁵⁾ Носиоц(и) иницијалне девијације се позиционира(ју) као нарушитељ(и) или претња актуелном систему друштвених вредности, као „народни демони“. Свака морална паника мора имати своје „жртвено јагње“, своје „народне демоне“, она мора имати свој објект, мора бити у вези нечега. За Коена, то не значи да су „народни демони“ креирани путем моралне панике, да њихова егзистенција зависи од исте, они су, заправо, преобраћени у „народне демоне“ као неадекватно решење за проблем повезан са културним ограничењима и нејасноћама узрокованим друштвеним променама.

Фазу иницијалне девијације прати трипартитна фаза медијског инвенторијума. Први елемент је преувеличавање и дисторзија. Он подразумева „напумпавање“ или „надувавање“ озбиљности инцидента преко параметара попут броја актера, оних који учествују у насилном чину, те укупне штете и последица насиља. Истовремено, дисторзија (или извитоперење) обухвата сензационалистички и мелодраматски стил медијског извештавања. Други елемент подразумева предвиђање сталног погоршавања последица са иницијалном епизодом повезаних потоњих дешавања, као израза уочљиво негативног и „хистеричног“ медијског обрасца (у питању је предикција негативних последица социјалног нереаговања). Трећи елемент је симболизација или приписивање негативних конотација пресудним симболима, извученим из неутралног, „денотативног“ контекста (симболизација је свакако и нека врста симплификације). Она обухвата три трансформативна процеса престања неке речи, појма или термина у означитеља претње (медији инсталирају некога или нешто као „народне демоне“): (1) нека реч, појам или термин, постаје симбол делинквентног или девијантног статуса; (2) затим, стилске одреднице почињу да симболизују реч, појам или термин; и (3), на крају, сам стил постаје симбол статуса и емоција придодатих истом.¹⁶⁾

Поред медија који стварају колективну интерпретативну мапу неког догађаја постоје, као што је већ и напоменуто, и други релевантни актери: заступници друштвене контроле (попут полиције и судова) и морални активисти (са посебним акцентом на политичаре). Бавећи се начином како одређене слике постају чвршће устројена мишљења и ставови, Коен их изједначава са генерализованим системима веровања, појмом Нила Смелсера (*Neil Smel-*

15) Cohen, S. *Folk Devils and Moral Panics: The creation of the Mods and Rockers*. Routledge, London, [1972] 2002, стр. 21-46. (види и Thompson, K. *Moral Panics*, Routledge, London, 1998, стр. 31-36.)

16) Ibidem, стр. 37.

ser): когнитивним уверењима или делузијама пренешеним преко масовних медија и асимилираним у смислу предиспонираности публике.¹⁷⁾ Екстрахујући теме из медија и других јавних арена, ре-аговања, у смислу мишљења о девијантним групама, могу бити класификована преко три категорије: (1) оријентације - емоционалних и интелектуалних становишта са којих се девијација вреднује; (2) слика - мишљења о природи девијаната и њиховог понашања (стадијум етикетирања); и (3) каузалност - мишљење о узроцима понашања.

Друга група реаговања се тиче онога што је учињено (или онога што се мисли да треба бити учињено) у вези девијаната, тежиште је стављено на систем друштвене културе и његову реакцију у смислу одређених представа о девијантној групи и, повратно, креирања представа које их значењски „препарирају“.¹⁸⁾ Она се, такође, разврстава у три категорије: (1) сензитизацију - покрива повећање прага осетљивости за неку медијски третирану тему, ради се о реинтерпретацији неутралних или двосмислених стимуланса као потенцијално или стварно девијантних (сензитизација је механизам инволвиран у амплификацију девијације); (2) социјеталну културу контроле - манифестује организовану реакцију кроз институционализоване норме и процедуре и обухвата три елемента: (2.1) дисперзивност која подразумева ширење ван подручја иницијалног девијантног понашање, инволвирање контролних репрезентаната (локалног, регионалног или националног ранга) поводом ексцесне епизоде, (2.2) ескалацију која обухвата појачавање регулативних мера зарад профилаксе од одређених типова девијантног понашања, доминатне теме су ретрибуција и застрашивање, а легитимизација почива на инвокацији представа о онима које треба заштити (старији људи, мајке и деца и сл.), (2.3) иновацију која представља не само проширење културе контроле у степену већ и у врстама, у оптицају је увођење нових метода и на нивоу имплементације и на нивоу садржаја (легитимизација је заснована на систему веровања); (3) експлоатацију - указује на неколико типова искоришћавања девијантности, на (3.1) социоекономску симбиозу криминалних и некриминалних група (где непосредно или посредно профитирају банкари, адвокати, корумпирани полицајци, судски службеници и судије), на (3.2) комерцијално искоришћавање (разни медицински третмани и cure, роба широке потрошње ба-

17) Ibidem, стр. 47-80. (види и Smelser, N. J. *Theory of Collective Behaviour*. The Free Press, New York, 1965, стр. 47-67.)

18) Ibidem, стр. 80-162. (види и Thompson, K. *Moral Panics*, Routledge, London, 1998, стр. 36-39.)

зирана одредницама групног стила и сл.), на (3.3) идеолошко искоришћавање, експлоататор је на добитку од осуде девијације и на губитку уколико се девијација покаже мање стварном или озбиљном (оно није карактеристично само за политичаре и моралне активисте, већ и за читав спектар група које могу да окористе симболичким конотацијама за оправдање својих позиција); те на (3.4) искоришћавање преступника као објекта забаве или подсмеха (овај тип инкорпорира и комерцијалне и идеолошке карактеристике).

Коен моралну панику третира као више или мање засебан морални процес. Поред тога што може бити израз јавне забринутости за нешто што траје довољно дуго, појединачне епизоде моралне панике се јављају као одговор на наизглед изненадне опасности. Мишљења сам да се код Коена, ипак, ради на медијском грађењу које претпоставља неко „непропитујуће“ постојање девијације, девијација претходи медијском претеривању. Најшире постављено то значи да девијација јесте, без обзира колико нешто јесте заиста девијантно или увеличано девијантно. Претпоставља се један модернистички конструисани „ноуменолошки свет“ у мери према ономе што је друштвено девијантно, он је инстанца за мерење друштвене девијантности, то је свет који је базиран на критичкој димензији бинوما „добро-лоше“, где је добро ексклузивно власништво интерпретатора. Девијација је фиксирана, па тек онда културно обрађена. Коеновски схваћена морална паника резултује променама закона или његовим оснаживањем, она је исто онолико ритуалистичка колико и ефективна, те настаје да би испунила функцију реафирмисања моралних вредности друштва. Као што је већ речено, таква морална паника је ендемична, јер друштво стално продукује преступнике које потом осуђује (и једно и друго сагласно генуинитетним културним референцама).

Под окриљем надалеко познатог Центра за проучавање културе Бирмигенског универзитета, Стјуарт Хол (*Stuart Hall*), Чес Кричер (*Chas Critcher*), Тони Џеферсон (*Tony Jefferson*), Џон Кларк (*John Clarke*) и Брајан Робертс (*Brian Roberts*) сматрају да када је званична реакција на особу, групу или серију догађаја диспропорционална стварној опасности, када „експерти“ (полицијски званичници, судије, тужиоци, политичари и уредници) виде унисоно претњу и реагују идентично по питању мере, дијагнозе, прогнозе и решења, када медијско извештавање униформно потенцира изненадност, драматичност и новум више него што то је саобразно „неутралној“ реалистичкој процени, онда се може говорити о моралној паници.¹⁹⁾ Медијска производња новости или вести се бази-

19) Hall, S. et al. *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*. Macmillan, London, 1978, стр. 16.

ра на институционалним информацијама и професионалним захтевима за непристрасношћу и објективношћу, који у комбинацији чине да медији буду отворени за системски структуриран приступ оних на моћним и привилегованим институционалним позицијама. Њихова мишљења о „горућим“, најконтроверзнијим темама постају дефинишућа, због, у односу на већину становништва, подразумеваног приступа тачнијим и специјализованијим информацијама о појединим темама (медији стога верно и непристрасно симболички репродукују постојећу структуру моћи у институционалном поретку друштва). У том смислу, они са структуралним статусом моћних и привилегованих постају примарни одређивачи или тумачи (*primary definers*) теме, док медији имају статус секундарног одређивача или тумача (*secondary definers*). Медији, дакле, нису једноставно креатори или конспиративни преносиоци идеологије владајуће класе, њихов структурирани однос према моћи им додељује важну али секундарну улогу у репродукцији дефиниција оних који имају повлашћени приступ медијима као акредитовани или официјелни извори.²⁰⁾

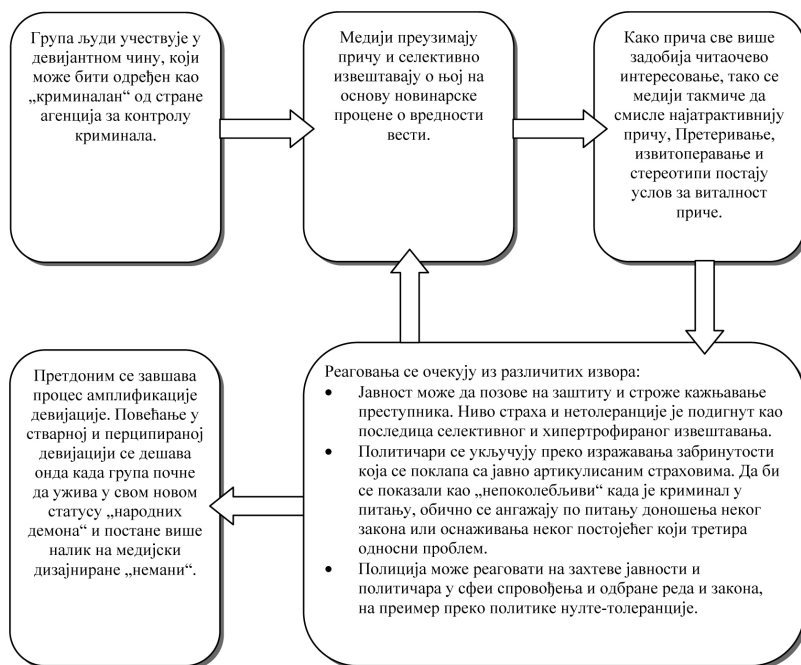
На овом месту је важно направити дистинкцију између амплификативне спирале девијације и спирале значења. Под амплификационом спиралом девијације (види Дијаграм 2), предметом интересовања Јанга и Коена, схватамо морални дискурс продукован од стране различитих ауторитативних инстанци, дизајнера мишљења и моралних активиста, који колективно осуђују перципиране преступнике као извор моралног урушавања и некохерентности, формирајући тако ланчану реакцију јавности, политичара, судства и полиције (сваки нови ниво подразумева и даљу ескалацију девијације). Хол и остали се баве спиралом значења.²¹⁾ Док амплификациона спирала сугерише да свака реакција, под одређеним условима, повећава девијантност, дотле је спирала значења само-амплификујући низ унутар подручја означавања: активност или догађај који су објект означавања постају интензивнији, више опаснији, унутар смера самог означавања. Спирала значења има следеће елементе:²²⁾ (1) идентификацију специфичне теме забринутости; (2) идентификацију субверзивне (девијантске) мањине; (3) конвергенцију или експлицитно или имплицитно повезивање те специфичне (проблематичне) теме, преко етикетирања, са другим проблемима; (4) симболичко регистровање прагова или граница друштвене толеранције, који кад се пређу воде као појачавању опасности; (5) предвиђање тежих времена, уколико изостане

20) Ibidem, стр. 58-59.

21) Ibidem, стр. 223-227.

22) Ibidem, стр. 225-226.

адекватна акција; и (6) позивање на „одлучније и чвршће кораке“. Конвергенција и прагови или границе представљају ескалациони механизам спирале, њихова заједничка употреба у идеолошком означавању друштвених конфликта имају интринсичну функцију интензификације.

Дијаграм 2. Амплификативна спирала девијације по Ивон Џукс (извор: Jewkes, Y. *Media and Crime*. SAGE, London, 2004, стр 70.)

Ова поставка изједначава Коенов процесуални модел са марксистичком критиком лажне свести.²³⁾ Морална паника се елаборира као одговор на конјунктурну кризу капитализма, као скретање пажње на измишљене и непрепознате друштвене опасности, па, услед тога, она не манифестује повремене „кумулативне експецсе“ јавне забринутости и страховања, већ појаву која заправо има конзервирајућу димензију у односу на трајно присутну историјску кризу. Она је у функцији идеолошке свести, њен облик преко кога мањина задобија подршку за све присилније мере државе и подастире легитимност за више него уобичајену контролу. Таква

23) Krinsky, C. „Introduction: The Moral Panic Concept.“ у Krinsky, C. (уп.) *The Ashgate Research Companion to Moral Panics*. Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2013, стр. 5-7.; види и Garland, D. „On the concept of moral panic.“ *Crime, Media, Culture*, 4(1), 2008, стр. 15-16.

теоретска опсервација се, како је приказано, не бави само амплификацијом, то јест интензификацијом и екстензификацијом, неке девијације, већ и мултипликовањем њеног значења. Мање опасне активности бивају идентификоване као симптоми или увод у наизглед слична али много деструктивнија понашања, нешто што је било социјално толерисано „метаморфозира“ у нешто далеко више проблематичније и опасније. Морална паника, мада се често чини краткотрајним и пролазним феноменом, током времена може креирати друштвене поделе и довести до редистрибуције друштвених статуса, као и до грађења инфраструктуре регулације и контроле, која ће опстати доста дужи у односу на иницијалну епизоду.

Док се Коен бави разумевањем како нека интересна група стигне до тога да етикетира као девијантну неку вулнерабилну социјалну групу и како претеривања и гласине, ширени преко превасходно сензационалистичког медијског покривања, заврше у неочекиваној и несмераној кулминацији - моралној паници, за Хола и остале, нагласимо још једном, далеко од било какве непредвидљивости и случајности, морална паника представља инструмент који користи владајућа елита да би мистификовала и редефинисала дубље кризе капитализма.²⁴⁾ Она у овом другом случају бива стратегија коју, преко манипулације медијима, владајућа елита користи зарад „финог уштивавања“ хегемоније, медијима који, повратно, репродукују структуре и односе доминације, доприносећи обликовању друштвене субјективности. Користећи, дакле, концепт хегемоније и „здравог разума“ Антонија Грамшија (*Antonio Gramsci*),²⁵⁾ ова група аутора држи да медији изражавају и обнављају ставове моћних, задржавајући релативну аутономију, те представљају претходницу конструкционистичке концептуалне позиције, која реалност не узима као дату, већ као нешто што је произведено преко делања појединаца и група и њиховог интерпретативног профилисања онога што свет јесте и како функционише. На крају, подвучимо да се, код Коена имплицитно, а код Хола и осталих експлицитно, нека специфична група девијаната „квалификује“ за статус „народног демона“ понајвише зато што располаже са карактеристикама који је чине погодном за друштвено пројектовање осећања кривице и амбиваленције.

Саобразне традиционално-класичној артикулацији модела („коеновској варијанти“), као пет дефинишућих одлика моралне панике могу да се идентификују:²⁶⁾ (1) иницијација (појава) морал-

24) Hier, S. P. „Raves, Risks and the Ecstasy Panic: A Case Study in the Subversive Nature of Moral Regulation.“ *The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 27(1), 2002, стр. 35.

25) Види Gramsci, A. *Prison Notebooks*. International Publishers, New York, 1971.

26) Jewkes, Y. *Media and Crime*. SAGE, London, 2004, стр. 67.

не панике на начин да се разумно обичан догађај путем масовних медија презентује као посебно дешавање; (2) медијско активирање „ампликативне спирале девијације“ ангажовањем моралног дискурса колективно установљеног од стране новинара и разних других ауторитета, креатора јавног мњења и ставова, те моралних активиста, који прогресивно демонизују и дискредитују селектоване преступнике као извор моралне корозије и друштвене дезинтеграције, са пратећим акцелерираним губитком кредибилитета; (3) функција појашњавања моралних граница односног друштва кроз стварања консензуса и забринутости; (4) настанак моралне панике током периода рапидних друштвених промена, те лоцирање и изоштравање ширих друштвених страхова повезаних са ризиком; (5) фокусираност на младе људе који представљају метафору будућности и чије се понашање доживљава као „лакмус папир“ за здравље или болест друштва.

Традиционално-класични модел се, по Ивон Џукс (*Yvonne Jewkes*), може изложити свеобухватној и дубинској критици, детектовањем нејасних и дискутабилних места и на нивоу дефинисања, и на нивоу терминологије, и на нивоу саме примене.²⁷⁾ У том смислу, евидентан је не мали број недоречености и нејасноћа када су у питању одређујуће особености моралне панике. Тако, „народни демони“ нису нужно повезани са вулнерабилним и тенденциозно, на нефер начин, „оцрњеним“ појединцима и групама (на пример, педофили), ампликативни процес није нужно повезан са убрзаним губитком угледа, те је, консеквентно, ригидан и детерминистички (што доводи до често упрошћеног схватања девијације). Иако се морална паника везује за ефемерна догађања која ишчиле за пар недеља или један месец, неки предмети забринутости могу трајати значајно дуже (на пример, проблеми у подручју малолетничке делинквенције већ око стотину година). Осим тога, етиолошкој димензији девијација је ретко кад поклоњено онолико пажње колико то учињено девијантном деловању или понашању. Морална паника артикулише моралне формуле или морални лимесе прихваћивог понашања, маригинализујући, осуђујући и кажњавајући оне који имају другојачију моралну рачуницу, она се недовољно или уопште не бави разлозима који доводе до нове „моралне математике“, те гура у „други план“ друштвене расцепе и конфликте који генеришу девијантност и политичко неслагање.²⁸⁾

Надаље, није ретка појава, да морална паника не садржи или има јако мало „моралне супстанце“, те да се сам појам често кори-

27) Ibidem, стр. 75-85.

28) Види и Muncie, J. „The Construction and Deconstruction of Crime.“ у Muncie, J. и McLoughlin, E. (уп.) *The Problem of Crime*. SAGE и Open University Press, London, 1996, стр. 5-64.

сти за указивање на било који облик широко распрострањене забринутости. Економска позиција девијантних група инволвираних у моралну панику се не мора нужно тумачити маргинализујућим статусом, нити је њихово понашање увек повезано са досадом (чмотињом) и/или финансијским потешкоћама (оно може бити повезано и са напредовањем неког друштва). Такође, када се анализира персуазивна омнипотенција медија, из угла традиционалном матрицом претпостављеног консензуса о одређеним питањима, крајње је проблематично третирати публику као лаковерну и наивну, више склону посредованом знању него директном искуству, те неспособном за ваљану процену манипулативних гестова политичара. Насупрот томе, није усамљена појава да они који указују на неку моралну појаву буду инвертовани у „народне демоне“. *Summa summarum*, усредсређеност на медије, а пренебрегавање девијантног понашања, на симптоме или назнаке, а не на узроке и дуготрајне последице, указује на површне (рекли би, „агнозијске“) анализе кримена и девијација, на често забашуривање чињенице да девијанти нису неки *malum in se* „други“ него део „нас“ и од „нас“ створени, да у медијском експлоатисању моралне панике уместо „правих“ вести преовлађују сензационализам и забава најнижег ранга.

2. ТРАНСФОРМИСАЊЕ СХВАТАЊА МОРАЛНЕ ПАНИКЕ- „ДРУГИ ТЕОРЕТСКИ КРУГ“

Концепција моралне панике Ериха Гуда (*Erich Goode*) и Нахмана Бен-Јехуде (*Nachman Ben-Yehuda*) припада конструкционистичкој традицији у приступу социјалним проблемима.²⁹⁾ Они предлажу пет носећих елемената, критеријума или атрибута моралне панике.³⁰⁾ За разлику од Коеновог апострофирања друштвеног и културног развоја догађања током времена (који чине амплификациони „вортекс“ или спиралу моралне панике), оваква, сигнификантно другачија, структурална поставка се, због тога што су

29) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009. Начелно можемо говорити о две струје у конструкционистичком третману социјалних проблема. Са једне стране, „строги“ или стриктни конструкционисти сматрају да је објективно постојање друштвених проблема незнатљиво, те да се може изучавати само процес њиховог конструисања или дефинисања. Са друге стране, умерени или „контекстуална“ струја, којој припадају Гуд и Бен-Јехуда, држи да се може анализирати и процес конструисања и реалност проблема који се конструираше. Види више у Goode, E. и Ben-Yehuda, N. „Moral panics: Culture, Politics, and Social Construction.“ *Annual Review of Sociology*, 20(3), 1994, стр. 151-154.

30) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 37-43.

атрибути дефинишуће карактеристике, означава као (проверљиви) атрибуциони модел моралне панике.³¹⁾ Истини за вољу, сами аутори свој рад третирају као разраду, надопуну Коенове концептуализације, а не као оповргавање и истискивање процесуалног модела. Ради се о (види Дијаграм 3): (1) забринутости; (2) непријатељству; (3) консензусу; (4) несразмерности; и (5) несталности. Прво, да би говорили о моралној паници прво морамо регистровати повишени ниво забринутости у вези понашања одређене групе, које утиче на једну или више друштвених области. Забринутост треба да је измерљива или манифестна на конкретан начин, у смислу истраживања јавног мњења, медијске пажње, предлога закона, привођења и затварања, те деловања друштвених покрета. Мада се јавна забринутост не може увек изједначити са страхом, за оне који их осећају, и једно и друго стање представљају разумно реаговање на нешто што се држи за реалну и палпабилну претњу.

Друго, припадници групе чије се понашање доживљава као штетно или претеће по питању вредности, интереса, чак и саме егзистенције целог друштва или његовог значајног дела, се означавају као непријатељи. Не ради се само о стању, појави или понашању, већ о недвосмислено препознатљивој групи која је одговорна за претњу. Са једне стране је, дакле, добри, угледни, пристojни, одмерени, честити народ - „ми“, а са друге стране је непожељни, делинквентски, аутсајдерски, криминални, подземни, озлоглашени народ - „они“. Тако постављена бифуркација, у овој моралном надигравању добра и зла, подразумева стереотипизирање, фабриковање „народних демона“ или народних хероја. Треће, да би се могло говорити о моралној паници потребно је да постоји нека минимална, релевантна и довољно раширена сагласност, не нужно у друштву као целини већ и у довољно великим и снажним деловима јавности, који не морају бити статистичка већина односног друштва, али морају бити способни да „амортизују“ или „уштопују“ супротстављање властитим карактеризацијама о постојању стварне, сериозне и понашањем припадника „грешне“ групе узроковане опасности. Иако се „преломна тачка“ моралне панике не може прецизно одредити, уколико је број појединаца „захваћених паником“ нереалан и уколико постоје интензификована осећања и уверења код „раштрканих“ појединаца, онда морална паника као социолошки феномен не постоји. Ерго, морална паника може бити групно или регионално профилисана, те увек има и своју опонентску

31) Critcher, C. "Moral Panic Analysis: Past, Present and Future." op. cit., стр. 1131-1134. и Klocke, B. V. и Muschert, G. W. „A Hybrid Model of Moral Panics: Synthesizing the Theory and Practice of Moral Panic Research.“ *Sociology Compass*, 4(5), 2010, стр. 298.

страну, која може бити слаба и неорганизована, то јест снажна и сложна.

Четврто, разумевање појма моралне панике подразумева јавну забринутост утемељену на осећају („антиципацији“) да број носитеља проказаног понашања, заједно са проблемима које пласира и стањем које креира, те интензитет саме опасности надилазе стварно стање ствари - егзагерација је интегрални део моралне панике. У складу са тим, у перцепцији и лоцирању моралне панике, схваћене на овај начин, нека мера или износ објективне штете мора бити узет у разматрање. Неки критичари³²⁾ су на становишту да квалитет „паничности“ не може постојати, јер се не може утврдити сериозност објективне претње у односу на коју се мери субјективна забринутост (субјективно увек тендира ка екстрему, што објективну димензију доводи у простор недопустиве произвољности), несразмерност тако постаје празан, бесмислен појам. Гуд и Бен-Јехуда се томе оштро супротстављају.³³⁾ Они верују како се неке одлике опасности и штете могу мерити у односу на или на супрот тврдњама пласираним у моралној паници, те да су у одређеним периодима снажне емоционалности то намеће као нужност. Ради се о претпоставци да је свет реалан, да га можемо сазнати преко наших чула, да је већа вероватноћа да ће неки искази о догађајима у друштвеној стварности бити истинити компарирани са неким другим опсервацијама, те да нас конкретни докази воде ка одређеним закључцима о материјално стварном свету. Све у свему, морална паника почива на диспропорционалности, само преко емпиријске природе дате претње, без обзира на немогућност њеног дефинитивног и апсолутног сазнавања, можемо утврдити степен несразмерности, то јест констатовати присуство моралне панике.

Пето, морална паника је обележена волатилитетом. Мада може бити латентна у дужем временском периоду или се појављивати периодично, несталност моралне панике се манифестује њеном како изненадним избијањем, „шикљањем или ерупцијом“, тако и изненадним опадањем, „гашењем или пулверзацијом“. Неке моралне панике постану рутинизирани или институционализоване (преко организација друштвених покрета, доношења закона, ојачавања актуелних пракси или неформалних норми или пракси за кажњавање преступника), а неке ишчиле а да законска, културна, морална или друштвена подлога друштва остане такоређи нетакнута. Без обзира на квалитет утицаја, ниво непријатељства створен током

32) Waddington, P. A. J. „Mugging as a Moral Panic: A Question of Proportion.“ *The British Journal of Sociology*, 37(2), 1986, стр. 257.

33) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 40-41.

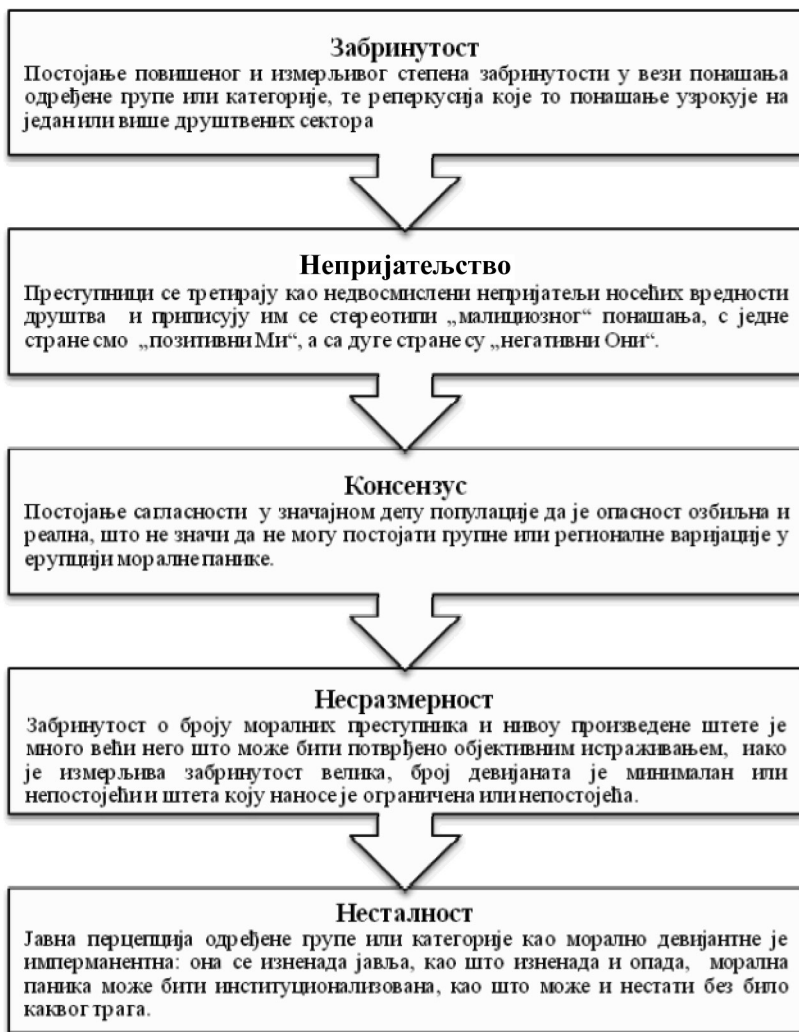
моралне панике, схваћене као облика колективног понашања, временски је ограничен. Имперманентност и ефемерност моралне панике никако не значи да је свака морална паника структурални и историјски новум (другим речима, исти тип моралне панике може се јавити и у даљој и у ближој прошлости).

Рекапитулирајмо, да би нешто било обухваћено феноменом моралне панике, за Гуда и Бен-Јехуду, осим испуњавања критеријума несразмерности, мора да се констатује и присуство „народног демона“. За разлику од тога, неки мислиоци, као Шелдон Ангар (*Sheldon Ungar*), о коме ће касније бити више речи, сматрају да се социологија треба бавити шире постављеним, информним претњама (попут нуклеарне енергије, глобалног загревања, свињског или птичијег грипа итд.).³⁴⁾ Исто тако: (1) уколико није заједничка другима, „абундантна“ лична забринутост није морална паника; (2) страх који је друштвена константа се не може квалификовати као морална паника; те (3) морална паника није повезана са неком кроз моралну или идеолoшку призму преломљеном адекватношћу или неадекватношћу (потпуно је ирелевантно да ли имамо или немамо разумевања за неку забринутост).

Подједнако, ако не и више, утицајна као горе изнета анализа својстава моралне панике је Гудова и Бен-Јехудина таксономија теоретских перспектива настанка моралне панике.³⁵⁾ У том смислу они разликују три еволутивна модела: (1) масовни (*grassroots*) модел; (2) елитистички модел, и (3) модел интересних група. Масовни модел моралну панику смешта у арену најопштије јавности, забринутост о специфичној претњи је екстензивна, и као таква само се „прелива“ на друге друштвене нивое (медије, политичаре, политичке активистичке групе и спровођење закона). Примарно је, дакле, да за настанак моралне панике није потребна нека посебна групна или секторска интенција и ангажман, забринутост настаје спонтано, иако ће за њену јавну експресију можда бити потребне активација, акцелерација, асистенција и дириговање. Политичари не могу да исфабрикују неку забринутост, уколико иста није латентна, уколико нема „јавни гамет“. Нуклеус оваквог теоретског становишта је да избијање моралне панике зависи од социјално најшире постављених и „вертикалних“ (дубинских) ставова и уверења да одређена појава представља претњу или атак на вредности, сигурност и сам опстанак друштва.

34) Ibidem, стр. 42-43.

35) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 54-71. и Goode, E. и Ben-Yehuda, N. „Moral panics: Culture, Politics, and Social Construction.“ op. cit., стр. 159-167.

Дијаграм 3. Индикатори моралне панике по Ериху Гуду и Нахману Бен-Јехуди

Елитистичка теоретско становиште полази од претпоставке да они који се налазе на власти, владајућа класа, стварају, планирају, усклађују и диригују моралном паником, да малобројни али најмоћнији и најбогатији припадници неког друштва свесно предузимају активности зарад продуковања и одржавања бриге, страха и панике јавности у вези са проблемима који уопштено не функционирају

као екстремно штетни за друштво као целину. Активности које се предузимају померају фокус са „правих“ друштвених проблема, чије пласирање и разрешење може да доведе у питање интересе или доминантну позицију елите. У том смислу, владајућа елита: (1) окупира контролне позиције у медијима; (2) одређује тип закона које легислативна тела формулишу и доносе; (3) надгледа управљачку апаратуру за спровођење закона; (4) пресудно утиче на јавно мњење; и (5) управља ресурсима и питањима битним за функционисање акционих група и друштвених покрета.³⁶⁾ Као најчешћи теоретски приступ моралној паници означава се интересно-групни ракурс. Већина анализа тога ранга, указује на то да дизајнирање и одржавање моралне панике потиче са мезо нивоа моћи и статусне хијерархије.³⁷⁾ Интереси тога стратума су често супротни или небитни за елитни друштвено-управљачки слој.

Интересне групе (професионалне организације, религијске групе, делови медија итд.) могу да имају аутономну улогу у генерисању и презервацији моралне панике, без нужног елитног „утицаја“ на садржајну, оријентациону или временску димензију панике. Када, пак, на плану моралности, овај теоретски угао компарирамо са масовном варијантом, њихов однос не мора бити антагонистички као у случају са елитном поставком. Наиме, једном преусмерена пажња на специфични проблем од стране неке интересне групе може, својом релевантношћу, прожети широке фрагменте друштва, који ће га присвојити и прилагодити својим властитим потребама или сврхама. За ово теоретско гледиште је важна дистинкција на „инсајдерске“ интересне групе, етаблиране лобије или етаблиране групе за притисак и на „аутсајдерске“ интересне групе или друштвене покрете.³⁸⁾ Прве имају директан приступ креаторима политика, легислаторима и политичарима, као и трајну и неометану акцесију медијима. Друштвени покрети нису инкорпорирани у политичке и медијске институционалне мреже, па стога имају четири начина за привлачење чланова, прибављање ресурса и реализацију циљева: (1) насиље; (2) протесте и демонстрације; (3) привлачење медијске пажње; и (4) директни апели јавности. Све у свему, друштвени покрети се могу означити као манифестација моралне панике, као средство преко кога се паника изражава.

36) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 62. и Goode, E. и Ben-Yehuda, N. „Moral panics: Culture, Politics, and Social Construction.“ op. cit., стр. 164.

37) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 67-69. и Goode, E. и Ben-Yehuda, N. „Moral panics: Culture, Politics, and Social Construction.“ op. cit., стр. 165-166.

38) Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral panics: the social construction of deviance*, op. cit., стр. 143-148.

Поредећи феномен моралне панике са концептом „институционализације харизме“ Макса Вебера, Гуд и Бен-Јехуда долазе до следећих закључака.³⁹⁾ Морална паника, као што је то већ сугерисано, може да „ишчили“ или нестане без икаквог формалног трага, али може и да буде рутинизирана или институционализована у релативно трајне организационе структуре. Она дакле може по утицају бити у сфери неформалног или у сфери ставова, али када је институционализована резултује легислационом активношћу, оснивањем владиних агенција, активистичким групама, лобијима, нормативним метаморфозама, променама у понашању, постојаним друштвеним покретима итд. У том случају, јасно је да је у оптицају генерисање друштвених промена, али њен ефекат може да буде и „форсирање“ друштвене стабилности. Морална паника представља (1) скуп различитих догађаја који не пролазе кроз унапред дате фазе, те (2) може бити општа, регионална или локална, то јест (3) ефемерна и дуготрајна. Када је дуготрајна, може манифестовати временски ограничени део много дуже социјалне забринутости. Експлозија неке моралне панике вуче за собом реafirмисање моралних универзума и учвршћивање моралних граница, што је компатибилно са, да се послужимо концептуалним вокабуларом Емила Диркема, јачањем колективне друштвене свести. Бавећи се атрибутима моралне панике и теоретским приступима у њеном елаборирању, Гуд и Бен-Јехуда су пре понудили инструменте за испитивање њених узрока, структура и ефеката него што су понудили систем за класификовање у оквиру кога би било које дато догађање могло бити позиционирано или смештено.

Констатујући да је концепт моралне панике често коришћен од стране британских социолога, а пренебрегаван од стране америчких колега због недостатка прецизних индикатора, што је исправљено Гудовом и Бен-Јехудином концептуализацијом, Џефри Виктор (*Jeffrey Victor*) моралну панику дефинише као форму колективног понашања обележену са изненадним повећањем степена забринутости и неслагања у значајном делу друштва, ради се о збирној реакцији на широко распрострањена уверења о „ново-перципираној“ опасности од стране моралних девијаната или преступника.⁴⁰⁾ Потврђујући како је детектована опасност често претерана, „дупло експонирана“, потенцијално и непостојећа, констатује како морална паника отвара простор за настајање друштвених покрета који теже анулирању претећих девијаната, те за

39) Ibidem, стр. 246-250.; види и Stojanović, Dj. „Charismatic Dimension of Political Leadership: the Case of Serbia.“ *Serbian Political Thought*, 9(1), 2014, стр. 19-47.

40) Victor, J. S. „Moral Panics and the Social Construction of Deviant Behavior: A Theory and Application to the Case of Ritual Child Abuse.“ *Sociological Perspectives*, 41(3), 1998, стр. 542-543.

„моралне ратове“ и политичку борбу поводом ангажовање закона у смислу њиховог сузбијања. Таква конјункција може продуковати драматична реаговања, попут панике базиране на гласинама,⁴¹⁾ немира или етничких погрома, али њихову мотивациону подлогу не треба тражити у емоцијама већ у уверењима. Све у свему, супстрат моралне панике представља реакција значајног дела друштва на друштвено конструисану претњу од стране моралних девијаната, док најуочљивији понашање током њеног трајања представља комуникација захтева, оптужби и гласина.

Брајан Клок (*Brian Klocke*) и Глен Мушерт (*Glenn Muschert*) су, базирајући се на Коеновом процесуалном моделу и атрибуционом моделу Гуда и Бен-Јехуде, креирали хибридни модел моралне панике, који истражује друштвене услове и интерактивне процесе пре, током и после моралне панике, са посебним акцентом на медије као нексусом за јавни дискурс моралне панике.⁴²⁾ Хибридни модел стреми ка објашњењу неодређености и непостојаности савременог феномена моралне панике и капацитета отпора „народних демона“, са уважавањем диспропорционалности друштвене и институционалне моћи. Модел такође признаје способност идеолошких и дискурзивних образаца и структура да култивишу будуће моралне панике, те да имају дуготрајне културне и институционалне исходе. Овде ћемо направити дистинкцију између идеологије и дискурса која ће бити важна за даље излагање.⁴³⁾ Концепт идеологије је, дакле, важан за она истраживања која су оријентисана на разоткривање начина путем кога облици свесности утичу на начин на који људи постају свесни властитих конфликтних интереса и борбе у вези истих, идеологија имплицира постојање везе између интереса и облика свести (тежишно место такве поставке је констатација да су интереси препознатљиви у форми која је различита од форме у којој су ти интереси доживљени). Концепт дискурса је, опет, оријентисан на услове ангажмана у друштвеним односима преко апострофирања чињенице да се сви друштвени односи живе, те да се разумеју од стране партиципаната кроз специфичне лингвистичке или семиотичке механизме који организују њихово

41) Гласинама изазвану панику можемо да схватимо као колективни стрес изазван веровањем у приче о тренутно претећим околностима, она може бити идентификована преко широко присутног понашања испровоцираног страхом. Види више у Victor, J. S. *Satanic panic: the creation of a contemporary legend*. Open Court Publishing Company, Chicago, 1993.

42) Klocke, B. V. и Muschert, G. W. „A Hybrid Model of Moral Panics: Synthesizing the Theory and Practice of Moral Panic Research.“ *op. cit.*, стр. 295-309.

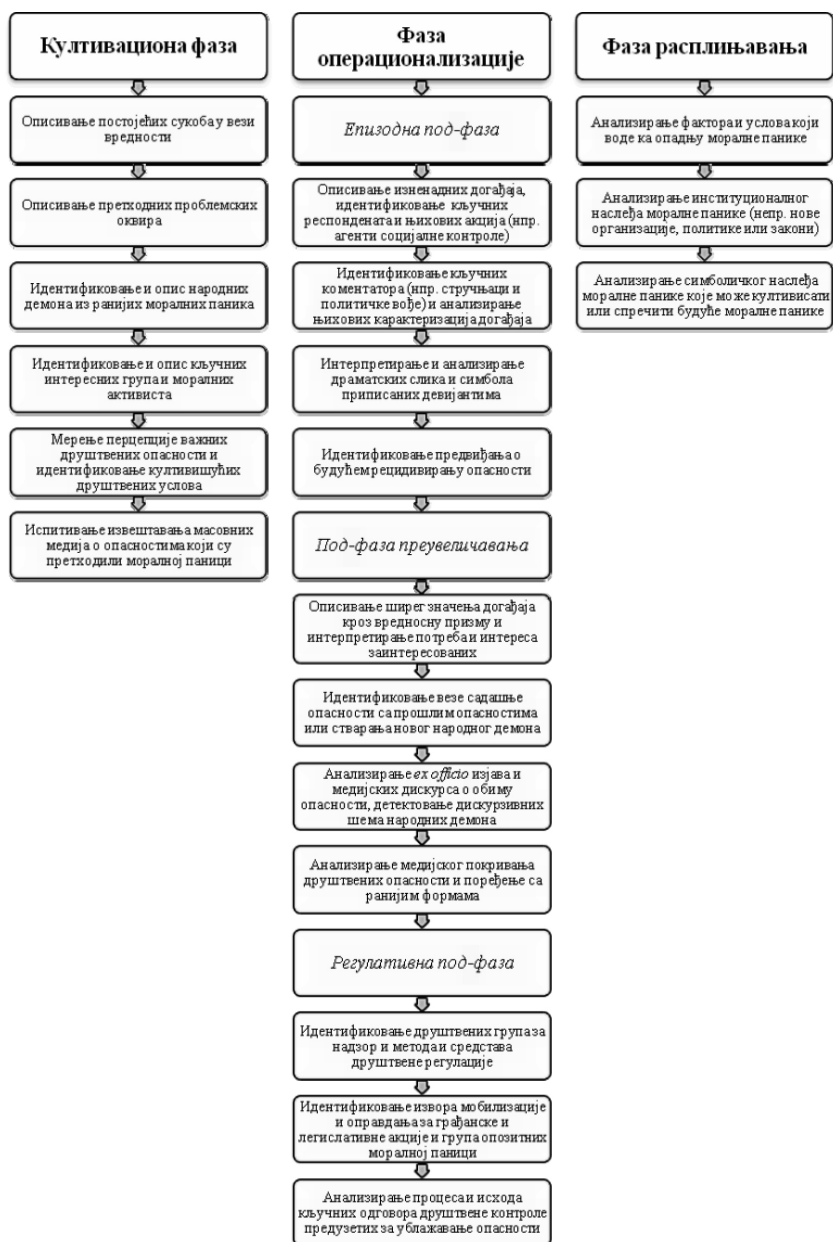
43) Purvis, T. и Hunt, A. „Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...“ *The British Journal of Sociology*, 44(3), 1993, стр. 476.

мишљење, разумевање и искуство (он је самоосвешћено неутралан или скептичан према томе да ли је дискурс као облик егзистенције повезан са елементима који су изван дискурзивног садржаја проживљеног искуства, што је случај, рецимо, са интересом).

Хибридни модел моралне панике обухвата:⁴⁴⁾ (1) култивацију - појаву услова, актера и дискурса који чине вероватнијим раст моралне панике; (2) операционализацију - процесе који функционирају током трајања моралне панике; и (3) расплињавање - повлачење моралне панике из подручја јавне пажње и заинтересованости. Култивација обухвата: (1) сукоб између различитих и компетитивних моралних универзума и/или корените и изненадне друштвене промене; (2) економске или политичке кризе; и (3) медијску пажњу и јавну забринутост о односним друштвеним проблемима. Операционализација се састоји из: (1) епизоде - покривености шокантних догађаја или серије догађаја који се идентификују као опасност или проблем и подразумевају (1.1) дисторзију, претеривање у опису догађаја и девијаната, (1.2) предикцију, предвиђање будуће девијантности и (1.3) симболизацију, драматичне слике и симболе придодате проблематичном понашању; (2) преувеличавање - период пуне пажње и пролонгираног медијског извештавања усмерених на узроке и консеквенце опасности, представљених преласком са медијске инвентаризације неког дешавања на вредностима пројекто креирање активности у смислу (2.1) морализације, идентификације „народних демона“ и разлога њихове опасности по друштвени поредак, те типизације њиховог понашања као манифестације опасности које утеловљују, (2.2) официјелизације, повећања укључености полиције, експерата и званичних представника, моралних активиста и политички лидера преко медијског ангажмана (интервјуа, саопштења, изјава и сл.), (2.3) амплификације, медијске фокусираности на повећани ниво јавне забринутости (потврђене анкетама, писмима уредницима, протестима, веб страницама, блогovima итд.); и (3) регулација - прокламовање рестриктивних и ригидних мера друштвене контроле преко медија, често праћених различитим нивоима отпора, а зарад одвраћања, елиминисања или управљања претњама преко (3.1) надзора, позива на спровођење закона, то јест апела владиним званичницима и јавности да повећају степен опрезности и пријаве сумњиво понашање, (3.2) мобилизације, ангажовања финансијских и људских ресурса, од стране заступника друштвене контроле и акционих група, зарад предузимања легислационих и грађанских мера, те мера за спровођења

44) Klocke, B. V. и Muschert, G. W. „A Hybrid Model of Moral Panics: Synthesizing the Theory and Practice of Moral Panic Research.“, *op. cit.*, стр. 300-305.

законa у циљу супротстављања новој претњи (ово подразумева и мобилизацију опонентских група супротстављених сатанизацији „народних демона“), (3.3) институционализације, имплементације нових управљачких или извршних структура, стварања организација друштвених покрета или опонентских организација, реализације нових закона или оштријих казни (уколико су опонентске групе успешне у критици моралне панике, процес институционализације ће бити заустављен). Расплињавање инкорпорира: (1) нормализацију - успостављање нове хегемоније; (2) трансформацију - паника резултује у друштвеној, идеолошкој и/или институционалној промени било у смислу подршке моралној регулацији или супротстављању истој; (3) дисолуција - морална паника је оспорена или раскринкана, инкриминисано понашање јењава или се јавља други оптерећујући друштвени проблем; и (4) рециркулација - аспекти моралне панике се репродукују или реманифестују у дискурсу или друштвеној динамици нове моралне панике или метаморфозирају у сталну карактеристику нових друштвених норми или ширих дискурса друштвених ризика и моралне регулације. Аутори хибридног модела моралне панике предлажу и његову истраживачку примену (види Дијаграм 4).

Дијаграм 4. Предлог за истраживање моралне панике Брајана Клока и Глена Мушерта

3. ОД МОРАЛНЕ ПАНИКЕ ДО МОРАЛНЕ РЕГУЛАЦИЈЕ - „ТРЕЋИ ПОСТ ТЕОРЕТСКИ КРУГ“

Анђела Мек Роби (*Angela McRobbie*) и Сара Торнт (*Sarah Thornton*) сматрају да уколико концепт моралне панике „рачуна“ на даљу истраживачку привлачност, мора да буде ревидиран у смеру друштвених и културних промена изазваних радикалним трансформацијама медијског простора.⁴⁵⁾ Масовни медији окупирају централну културну позицију и бивају екстра фрагментирани, становишта која обухватају и којима су намењени су многобројна и различита, често диспаратна. Уколико је морална паника некад и била схваћена као несмерани исход новинарске праксе, сада је постала њен циљ - стандард у презентовању дневних догађања. Оно што је некад био релативно кохерентан простор теоретских опција оријентисаних на појмове диспропорционалности и друштвене контроле превалентно у односу на таблоидну штампу, метаморфозирало је у препознатљиву, на моменте гротескну, новинарску реторику сензационализма. Коментаришући рад Џока Јанга и Стенлија Коена, Мек Роби указује на промоцију моралних заштитника у ранг моћних конзервативних идеолога и трансформацију релативно тривијалних догађаја и пракси, без обзира на интеракционистичке експланаторне фундаменте, у простор за испољавање доминантних група преко пласирања низа ригидних санкција, од појачаног полицијског надзора до легислације и кажњавања.⁴⁶⁾ Данас, политичари моралну панику користе зарад оркестрације консензуса, пословни кругови зарад промовисања продаје на специфичним тржиштима (са, више или мање, дефинисаним циљним групама), а медији да би неко дешавање учинили вредним или довољним за објављивање или преношење. Једном речи, морална паника се конструише на дневној основи.⁴⁷⁾

Било како било, не треба заборавити да нуклеус моралне панике представља инсталирање страха у људе, које треба да резултује „окретањем главе“ од „замршености“ и видљивих друштвених проблема свакидашњег живота, те или повлачењем у „ментални карантин“, осећање беспомоћности, политичке немоћи и парализованости, или прихватањем „хо-рук система“, става да нешто

45) McRobbie, A. и Thornton, S. L. „Rethinking ‘Moral Panic’ for Multi-Mediated Social Worlds.“ *The British Journal of Sociology*, 46(4), 1995, стр. 559-574. и McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. Routledge, London, 1994, стр. 192-212.

46) McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. Routledge, London, 1994, стр. 199.

47) McRobbie, A. и Thornton, S. L. „Rethinking ‘Moral Panic’ for Multi-Mediated Social Worlds.“ *op. cit.*, стр. 560. и McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. *op. cit.*, стр. 192, 196.

свакако мора бити учињено. Она често бива и моћна емотивна стратегија за дисциплиновање младих преко застрашивања њихових родитеља.⁴⁸⁾ Коначно, морална паника покушава да одржи представу о породичном животу која је све више неизводљива и неодржива, као и сплет односа између мушкарца и жене, потонуо у корените и, наизглед, неповратне промене. Све то у стицају доноси читав спектар френетичних паника чија поента више није друштвена контрола, већ страх од тога да се буде ван контроле.

Када говоримо о мултипликовању учесника и њихових гледишта у настајању моралне панике, односно о могућности „народних демона“ да медијски пласирају властито мишљење, треба, дакле, водити рачуна о две ствари.⁴⁹⁾ Са једне стране, постоји значајан пораст интересних група или група за притисак које су способне да „астрономски“ брзо одговоре на потенцијалну медијску сатанизацију, те да обезбеде контра информације и експертизе. Таква констелација чини да се медији, на линији својих дужности, доживљавају као уносиоци равнотеже у извештавање, те да „народни демони“, могу да узврате на стигматизујућу медијску кампању. Пролиферација група тога типа и њихових медијских умећа има значајан утицај на развој политичке културе. Са друге стране, долази до експанзије, диверзификације и разграђивања самих медија. Они више нису дистанцирану у односу на друштво, већ представљају област унутар које се друштвено перманентно дефинише и редефинише или, постмодернистички радикално исказано, медији јесу друштво.

Инклинирање ка наративима панике не служи само за друштвену контролу по себи, већ додатно поприма облик шаблонизованих маркетиншких стратегија, које су, између осталог, усмерене и на популацију младих делинквената. То је довело до тога да насловне стране таблоида почну да бивају самоиспуњујућа предсказања, која из социолошког ракурса могу да се тумаче као амплификација девијације, али у дискурсу младих функционирају као процес путем кога се „сцена“ претвара у „покрет“ - не долази само до „медијске ауксезе“ девијантног понашања, већ и стилских одредница који прате инкриминисано понашање (музике, одеће, фризура итд.). „Народни демони“, су друштвено маргинализовани или субјекти ризика који су, за разлику од Коеновог друштва, у савременој социјалној варијанти више оснажени или оспособљени за анти-демонизујућу контра-активност (томе једним делом доприноси експоненцијално увећана, конзументски, то јест циљним групама, „дисциплинована“ и битно доступнија медијска мрежа). Судбина

48) McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. op. cit., стр. 193.

49) *Ibidem*, стр. 195-196.

моралне панике, дакле, зависи од способности „народних демона“ за инстант реаговање у високо диференцираној јавној сфери.

По Мек Роби и Тортн, са диверзификацијом на масовне, специјализоване и микро медије (попут летака, фанзинова, пиратских радио станица, интернет портала, блогова итд.) однос између медијског извештавања, „народних демона“ и друштвене контроле добија на комплексности у односу на традиционални пандан. Како је већ више пута акцентирано, „народни демони“ више нису пасивизовани, они, чак, могу створити и властите медије, а специјализовани и микро медији могу покушати иницирати властите моралне панике. Једном речи, ми живимо у мулти-медијалном друштву, свету ултра-умножених и децентрализованих медија. И мада се може устврдити да је модерни комуникативни систем хијерархизован и контролисан од стране неколицине, остаје чињеница и да је порозан, да отвара простор за опозицију и оспоравања.⁵⁰⁾ Модерна граница разграничења између добра и зла, „нас“ и „њих“ постала је замагљена и нејасна, у мулти-медијалном свету дефинисање „других“ или девијаната је постало доста замршено и компликовано. Моралне панике данас нису сличне „класичном“ моделу, више су „амортизоване“ и изложене компететивним наративима карактеристичним за различите секторе друштва. Фрагментирани медији генеришу фрагментиране моралне панике.

Савремени модел моралне панике у односу на традиционалну варијанту има неколико дистинктивних карактеристика.⁵¹⁾ Као прво, анулирана је кристално јасна дивергенција између света медија и света друштвене реалности - медији су несумњива компонента реалности. Гледање телевизије, читање папирних или електронских новина никако не значи телепортовање у неку другу недруштвену реалност. Могло би се рећи да не постоји нека чиста реалност ван света репрезентације, стварност нам се показује преко језика, комуникације и слика - друштвена значења су нужно репрезентације и селекције.⁵²⁾ На тој линији, када социолози или политиколози детектују бифуркацију, дељење на стварне проблеме и оне спектакуларистичке, преувеличане или „безразложно“ исфорсиране проблеме, и игри је ништа друго до репрезентација, скуп значења повезан са оним што они виде као стварне проблеме. Друга ствар се тиче чињенице да је осетљива равнотежа односа између медија, агената друштвене контроле, „народних демона“

50) McRobbie, A. „Folk Devils Fight Back.“ *New Left Review*, 1/203, 1994а, стр. 110.

51) McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. op. cit., стр. 211-212.

52) Види Стојановић, Ђ. „Трактат о постмодернизму, друштву и политици: Quaecumque ab X dicta essent, commentitia esse.“ *Српска политичка мисао*, 41(3), 2013, стр. 11-56.

и моралних „тутора“ уступила место значајно компликованијом и више фрагментираним скупу веза. Такође, ваља напоменути, да је „анахрона“, јасно дефинисана и „без остатка“ палпабилна, морална паника замењена софистициранијим и вишезначнијим формама јавног представљања друштвених и политичких проблема. Наративи моралне панике, рецимо условно, екстраховани из конзервативних политичких кругова, данас морају узети у обзир далеко шири и јачи опозициони фронт, те разуђеније, немонолитне медије, који су задати амбијентални, јавно спецификовани, оквир своје „конструктивистичке експресије“ обележили детронизацијом моралних заштитника.

Summa summarum, Мек Роби и Тортн идентификују следеће одлике моралне панике касне или високе модерности: (1) фреквентност - морална паника је постала значајно учесталија у односу на своје рано испољавање; (2) рефлексивност - појам моралне панике је постао стандардна одредница јавног вокабулара, тако да је за политичаре, новинаре и предузетнике постало уобичајено да покушавају са њеним активирањем; (3) дифицилност - без обзира на то што су остале преоптерећене усмереношћу на моралне квалитете, друштвене правилности и утврђивање онога што је дозвољено и онога што је неприхватљиво, рецентне моралне панике су обележене компликованијим одређењем расцепа између „нормалног“ и „девијантног“, па се, мање или више, налазе у процесу сталног оспоравања; и (4) репетитивност - моралне панике се често могу иницирати „бумеранг ефектом“, ретроспективно пропитивање одређеног вредносног сета, може резултовати њеним поновним „распламсавањем“. Мек Роби и Тортн су, бавећи се анализом друштвене реакције на активности креатора захтева или „оптужби“ и процеса друштвене контроле, дошли до закључка да је Коенова концептуализација друштва и друштвене реакције предвидљива, монолитна и функционална, док Хол и други прецењују детерминизам хегемоније запостављајући значај супротстављајућих дискурса, наратива опозиције и фрагментације публике. Друштвене реакције не само да су неизбежне у тим моделима, већ модели подразумевају да морална паника реафирмише моралне границе монолитног друштвеног поретка.

Кенет Томпсон (*Kenneth Thompson*) држи да је смањена аналитичка заинтересованост за феномен моралне панике 80-тих година прошлог века, са једне стране, продукт политике која обележава тај период и, са друге стране, последица ограничења самог концепта.⁵³⁾ Наиме, истраживачи су се усредсредили на економску политику и идеологију Нове деснице, која је подразумевала економску

53) Thompson, K. *Moral Panics*, Routledge, London, 1998, стр. 133-134.

дерегулацију испраћену са културном и моралном ре-регулацијом. За потенцирање узрочне повезаности између економске и друштвене сфере, идеја моралне панике није била толико интересантна јер се бавила епизодним и изолованим догађајима колективног понашања, симптомима уместо каузама: политичко-економским развојем и његовим односом према идеолошким трендовима. Овоме треба додати и незаинтересованост оних истраживача који су, за разлику од претпостављеног раздвајања између „репрезентације“ и „стварности“, то јест подвргавања „репрезентације“ узусима „реалног“, лоцираног у самој замисли моралне панике, сматрали да закони, економија, јавна политика и друштвени идентитети заједнички чине свеобухватни „репрезентациони систем“. Поновно буђење заинтересованости за феномен моралне панике током 90-тих година је објашњавано следећим трансформацијама:⁵⁴⁾ (1) скупом структуралних промена, (2) скупом промена на нивоу комуникационих технологија; и (3) скупом културних промена (повећањем „мултикултурализма“ у најширем могућем смислу, фрагментацијом култура и сукобима повезаним са идентитетима, животним стиловима и моралом).

Имајући претходно на уму, јавила се потреба да се морална паника реконцептуализује у складу са носећим тематима политиколошке, социолошке и културне теорије, посебно са теоријом ризичног друштва, дискурзивном анализом и моралном регулацијом. Прецизније, редефинисање моралне панике је усмерена ка њеном третману попут „најзаостреније“ инстанце дискурса ризика у процесу моралне регулације.⁵⁵⁾ Пре него што се вратимо моралној регулацији, напоменимо да концептуализација моралне панике, по Шелдону Ангару, који се ослања на рад Урлиха Бека,⁵⁶⁾ није применљива на ризично друштво суочено са катастрофама стварног живота, то јест кризама ризичног друштва. Док морална паника обухвата „питања валенце“, разматрање различитих циљева по питању неког понашања, па се једна опција презентује као супериорнија у односу на другу, догле ризично друштво нема потпуно јасно профилисану моралну компоненту, те се природа проблема и најефикаснији одговор на њега далеко теже одређују. Фокус моралне панике су појединци, групе или понашања, док се ризично друштво центрира око корпорација и влада. У том смислу, Унгар

54) Ibidem, стр. 134.

55) Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 17.

56) Бек, У. *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Филип Вишњић, Београд 2001.

сматра да морална паника не захтева несразмерну реакцију на перципирани друштвени проблем.

Филип Кориган (*Philip Corrigan*) и Дерек Сејр (*Derek Sayer*), у покушају да отклоне неке недостатке марксистичког елаборирања не-економских аспеката буржујског друштва (фаворизујући одређене диркемовске тезе), под моралном регулацијом подразумевају пројект нормализовања или чињења природним („натурализације“) онтолошких и епистемолошких премиса неког партикуларног и историјски датог облика друштвеног поретка, она је коекстензивна са државном формацијом (државни облици су увек подстакнути и легитимизовани одређеним моралним етосом).⁵⁷⁾ Ерго, ракурс моралне регулације је концептуална позиција преко које се може проценити како нека влада установљује и реализује регулаторну пропулзију. Напомињемо, иако не негира ваљаност повезаности између државног деловања и класних интереса, по перспективи моралне регулације такве регулаторне активности не могу бити третиране као директно класни чин, због тога што је узрочна веза слаба и тешко установљива. Државне активности, облици, рутине и ритуали, компонују и регулишу друштвене идентитете, у крајњој инстанци - нашу субјективност. Овде се не ради о томе да је држава регулатор јавног морала, већ да је диркемовски позиционирани орган друштвеног мишљења и моралне дисциплине.⁵⁸⁾ Зато што постаје прави начин понашања и бивања за неку личност специфичног пола, класе, доба или националности, снага морала овде лежи у освешћењу онога шта јесмо.

Морални код, дакле, није ствар за јавно показивање и примењивање, он пенетрира и помаже конституисању индивидуалног идентитета у његовим најинтимнијим облицима. Оно што држава заправо чини са различитим степеном само-освешћености јесте да ремоделира грађанина као субјекта и тиме креира нови субјективитет. Ерго, револуционарне трансформације, су не само ствар власништва и моћи, већ и изналажења нових начина одношења, нових социјалних идентитета: новог моралног поретка, новог типа цивилизације и другачије социјализације.⁵⁹⁾ Мичел Дин (*Mitchell Dean*) према оваквој позицији има неколико концептуалних отклона. Са

57) Corrigan, P. и Sayer, D. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Blackwell, Oxford, 1985, стр. 4-5.; види и Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ op. cit., стр. 17-34.

58) Durkheim, E. *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge, London, [1904] 1992, стр. 72.

59) Corrigan, P. и Sayer, D. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. op. cit., 1985, стр. 207.

једне стране, Кориганова и Сејерова поставка почива на разликовању материјалног искуства и културне репрезентације, а сугестија је да искуство не може постојати ван начина репрезентовања и интернализовања. Са друге стране, долази до прецењивања улоге државе и потцењивања вандржавних агенција. Идеја је да се већи део моралне регулације одвија ван државних институција, у плуралној, немонолитној (саморегулишућој и самоформирујућој) сфери организација цивилног друштва. У том смислу, предлог је да се идеја моралне регулације замени *governmentality* концептом Мишела Фукоа.⁶⁰ Одбијајући овакав вид аналитичке искључивости, Ален Хант (*Allan Hunt*) ће покушати да амалгамира ове две идеје.⁶¹

Хант покушава да развије концептуални оквир за проучавање моралне регулације и друштвених покрета који је заговарају или творе. У том смислу, проучавање моралне регулације као неизбежне праксе управљања или владања подразумева усредсређеност пажње на друштвено деловање које покушава утицати на понашање људи, пројекти моралне регулације обухватају праксе где неки друштвени агенти, на моралној основи, проблематизују неке аспекте понашања, вредности или културе других и теже да им наметну моралну регулацију, они заправо забрањују или проscribeују нека понашања, вредности или културе.⁶² Ово подразумева и на моралној основи засновано идеализовање неких аспеката понашања, вредности и култура, те настојање њиховог прописивања или прескрибовања. Разумевање моралне регулације као прескрипције и прескрипције је одређује као дистинктивну форму дискурзивне и политичке праксе, као моралну политику. Морална регулација, дакле, подразумева развијање профилисаних моралних дискурса који граде морализујући субјект и објект или мету који делује у

60) Неологизам *governmentality*, настао спајањем појмова управљати или владати (*govern*) и начина мишљења (*mentality*), указује на то да није могуће проучавати технологије моћи без анализе политичке рационалности која им се налази у основи. Придајући му најшире могуће значење, од управљања државом, преко управљања породицом, до самоконтроле, Фуко констатује блиску повезаност између облика моћи и процеса субјектификације. Видљива је усредсређеност на питања „управљања управљањем“, у распону од „управљања собом“ до „управљања другима“. Анализа политичке моћи на нивоу *governmentality* концепта се бави питањима која се тичу онога што је власт одређеног типа желела да се деси, у односу на начин дефинисања неког проблема, одређивања зачртаних циљева и преко селектованих стратегија и техника. Види више Lemke, T. „Foucault, Governmentality and Critique“, 2000, стр. 1-17. Рад презентован на *Rethinking Marxism Conference*, University of Amherst, 21. 09.-24. 09. Доступно на: <http://www.thomaslekmeweb.de/publikationen/Foucault,%20Governmentality,%20and%20Critique%20IV-2.pdf> [приступљено 05. 05. 2015] и Rose, N. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999, стр. 15-61.

61) Hunt, A. *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.; види и види и Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ *op. cit.*, стр. 17-34.

62) *Ibidem*, стр. IX, 4, 6.

складу са морализујућим праксама. Морални дискурси и морализујуће праксе могу бити негативни (проскриптивни) или позитивни (прескриптивни). *Governmentality* концепт је конвергентан са идејом моралне регулације и Хант под њим подразумева, са једне стране, оне дискурсе и праксе путем којих се нешто разматра исправним и погодним објектом управљања или владања и, са друге стране, средства владања или управљања ангажована кроз сет, мање или више, рационализованих програма, стратегија, тактика и техника оријентисаних на утицање на поступке других.⁶³ При томе, утицање или деловање на друге обухвата све облике спољних активности - контролу, ограничења и присилу, које су усмерене ка стимулисању и иницирању само-управљања.

Да би презентовао елементе моралне регулације, Хант наводи пример васпитања деце, које никада није техничко питање, већ, мање или више, укључује моралну компоненту одговорности за владање деце:⁶⁴ (1) морализовани субјект (родитељи); (2) морализовани објект или циљ (деца); (3) знање (неформално или експертско); (4) дискурс унутар кога је знање дато као нормативни садржај (нпр. контрола онога што деца гледају на телевизији); (5) скуп пракси (нпр. похађање школе); и (6) „штета“ која ће бити избегнута или превазиђена (нпр. неадекватно социјализовано дете). Морална димензија није интринсични квалитет регулаторне мете, јер не постоји скуп проблема који су нужно морални проблеми: морална димензија је резултат повезаности субјекта, објекта, знања, дискурса, пракси и њихових пројектованих социјалних конвенци. Постављено шире, пројекти моралне регулације обухватају следеће компоненте: (1) кључне агенте, врло често се ради о специфичним друштвеним покретима; (2) њихове специфичне мете, уобичајено одређени људи и/или места која окупирају; (3) пројект „ангажује“ тактике и технике, укључујући пропаганду, агитовање за промене и, понекад, директно деловање; (4) изражавање дискурса преко властите пропаганде и далекосежних активности самог покрета; и (5) политичког контекста обележеног склапањем савеза и потенцијалним отпором. За разлику од индивидуалних друштвених покрета, пројекти моралне регулације имају највише изгледа да успеју уколико се могу формулисати као савези иначе различитих интереса.

Морални дискурси врло често повезују морализујући субјекте и објекте са неким морализујућим праксама на начин да им се припише нека друштвена штета, која ће постојати све до оно-

63) Ibidem, стр. 185.

64) Ibidem, стр. 7.

га момента док субјекти, објекти и праксе не буду регулисани⁶⁵⁾. Морална регулација је „испуњена“ пре „морализацијом“ него „моралношћу“, па је стога релациона, утврђујући неки генерализовани осећај погрешности неког понашања, навике или склоности. Слично нужности напуштања модела, терминологије и претпоставки друштвене контроле, услед реификације друштва и негирања људског слободног делања, по Ханту, треба напустити и концепт моралне панике и то због: (1) негативне нормативне процене, јер представа панике подразумева одговоре на неки друштвени проблем који су у најбољем случају претерани, а у најгорој варијанти потпуно ирационални; (2) склоности теоретичара моралне панике конспиративним теоријама функционисања државе и/или медија; и (3) дефинисања свих моралних кампања као интринсично конзервативних. Пројекти моралне регулације или савези имају три могућа извора, са различитим степеном утицаја у зависности од времена и простора: (1) одозго, од стране државе, (2) од стране средње(их) класе(а), и (3) одоздо, од стране народних осећања.

Средња класа се може одредити као централна зона процеса моралне регулације, а њен „окидач“ представља страх изазван осећајем кризе. Та „узбуђеност“ средње класе ће се појачати и манифестовати преко друштвених покрета сваки пут кад се буде чинило да се морални поредак урушава - или цео или у неким тачкама, где неки посебни друштвени страх служи да би потакао низ питања и савеза различитих друштвених снага. При томе, да би остварили адекватан утицај, друштвени покрети морају бити способни за активирање дискурзивне формације која се може означити као „комбинаторни капацитет“.⁶⁶⁾ Ради се о формулисању „амалгама“ или комбинације елемената, која успева да, по једном питању, у једном простору и времену, „легурише“ или повеже велики број различитих концептуалних трајекторија морализаторских дискурса, наратива и перцепција. По Ханту, друштвени покрети су манифестација „анксиозности слободе“ која је карактеристична за либералне облике власти, јер велике урбанизоване месе „захтевају“ механизме, различите од традиционалних, зарад артикулисања заједничких вредносних и унификујућих наратива. У том смислу, најважнији је генерализовање и ширење механизма само-ограничавања или само-дисциплиновања. Повећана освешћеност друштвених разлика омета државне легистлативне напоре у продуковању јавне сфере способне за оснаживање моралног поретка који је неопходни пред-

65) Ibidem, стр. 8.

66) Ibidem, стр. 214-215.

услов друштвеног поретке, па државни „морално-регулаторски“ пројекти прво морају створити осећај „узбуне“ и опасности.

По Шону Хиру (*Sean Hier*), „коеновски“ концепт моралне панике је некритички коришћен у социолошким анализама које су се односиле на идеологију, то јест на општи скуп идеја доста „натегнуто“ третираних као темељ за различите форме колективног понашања.⁶⁷⁾ Ангажовањем некритичке поставке идеологије, знатан део теоријског промишљања моралне панике се реферирао на медије, морална паника је истовремено била сет идеја и облик друштвеног делања „угнеждених“ у више генерализовано стање страха или узбуне. И док у практичном смислу људско међуделовање може бити симултано поимано као израз и уверења и деловања, постоји релевантна аналитичка диференцијација између онога што људи мисле и онога што чине. Ерго, може се говорити о аналитичкој дистинкцији између онога што се појављује у медијима и онога што људи држе за чињенично или „стварно“. Супротно томе, гро теоретске елаборације медијске панике поред некритичког амалгамирања медијског дискурса и друштвене перцепције, није успео пропитати ни однос друштвене перцепције и колективног делања. Коментаришући горе изнету Викторову поставку моралне панике, Хир идентификује два релевантна проблема у њеној „прокласичној“ концептуализацији. Као прво, констатација да морална паника, схваћена као колективни облик понашања, претпоставља идеолошку формацију која обухвата значајан део становништва је амбигвитетно формулисана, остаје нејасно када морална паника представља облик колективног делања. У недостатку очигледних доказа јавног ангажмана, истраживачи се окрећу медијској покривености и законодавним активностима као сурогату за регистровање дисперзивности јавне забринутости. Други проблем, се односи на потешкоће које настају спајањем продукције и репродукције значења са важношћу мобилизације колективних облика понашања на некритички начин, експанзорни значај је смештен на функције или сврхе, а не на садржај дискурса моралне панике.

Хир је кренуо са дефинисањем моралне панике као форме моралне регулације, а завршио са напорима да покаже како се нестабилни морализујући дискурси, као продужетак морализације у свакодневном животу, преносе кроз конфигурацију притужби и ризика у оквиру неолиберализма. Како је горе приказано, он кри-

67) Hier, S. P. „Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm.” *Critical Sociology*, 28(3), 2002a, стр. 313.; види и Hier, S. P. „Thinking Beyond Moral Panic: Risk, Responsibility, and the Politics of Moralization.” *Theoretical Criminology*, 12(2), 2008, стр. 173–190.; и Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.” *op. cit.*, стр. 17–34.

тикује истраживачко истрајавање на медијском покривању као битном делу студирања моралне панике, зато што пренебрегава анализирање активности власти или оних који истичу или формулишу одређење захтеве и димензија јавних осећања. Анализирање моралне панике се и даље базира на когнитивним, бихевиоралним и нормативним мерама јаза између стварности проблема и његове репрезентације, оно готово у потпуности зависи од способности да демонстрира несразмерност реакције, односно њену претераност, у односу на праву опасност. Као последица се јавља ускраћеност за поуздане показатеље шта конституише стварни ниво забринутости, анксиозности или опасности. Оно што је још и горе, морална паника се третира пре као посебна или ванредна, а не уобичајена или ординарна, активност, те као важан задатак намеће - изналажење карице која повезује моралну панику са више рутинским процесима моралне регулације, то јест обезбеђење теоретских оруђа за објашњење динамике пре стандардизоване него атипичне нестабилности морализације у свакидашњем животу.

За Хира, пројект моралне регулације зависи и од идентитета оних који настоје да регулишу, и од идентитета оних који „треба“ да буду регулисани, пројекат моралног регулисања захтева етичке само-формације и регулатора и регулисаних.⁶⁸⁾ Оно што је још морално важније, морализујући дискурси немају неки „петрификовани“, стабилни или „једном за свагда дати“ садржај, морализација се може показати у небројено много облика. Морална паника и морална регулација имају две заједничке карактеристике: (1) свака подразумева групу људи која хоће да утиче на понашање других; и (2) у оквиру сваке, регулатори потврђују своје идентитете чак и кад покушавају оспорити туђи идентитет.⁶⁹⁾ Она има и две битне разлике у односу на моралну регулацију: (1) морална паника не подразумева „реформаторску“ менталитетску трансформацију моралног девијанта, она је, за разлику од моралне регулације, кратка и усмерена на ограничавање деловања, а не на етичку димензију, неког специфичног „народног демона“; и (2) она јасније, него што је то случај са моралном регулацијом, изражава диференцијацију између невиних жртава и „грешних“, кривих починилаца.

Може се рећи да је у оптицају позивање на моралну економију штете или неправде: идеју да је неко повређен деловањем неког другог. Морална паника представља специфично испољавање моралне регулације, при чему се процеси и праксе конституиса-

68) Hier, S. P. „Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm.” op. cit., стр. 328.

69) Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ op. cit., стр. 22-23.

ња инклузивне заједнице пресецају са разнородним управљачким аранжманима зарад ограничавања деловања Другог у интересу ојачавања идентитета инклузивне заједнице.⁷⁰⁾ Преко дискурзивне артикулације на Нас и Њих, морална паника фунгира као политичка технологија насупрот дискурзивне конструкције апарата сигурности и превалентно је окренута ка ургентном начину регулативне интервенције. Морална регулација зависи од дијалектичког процеса субјектификације, дуготрајног процеса „усмерене морализације“, карактерног преображаја регулисаних и афирмације идентитета регулатора, то јест интернализовања регулаторских моралних кодова понашања од стране регулисаних. Морална паника се, опет, може разумети на два опречна начина: (1) као реакција на западање процеса субјективикације Другог у стање кризе или неуспеха, и (2) као реакција на немогућност субјектификације Другог.⁷¹⁾

Ерго, морална паника представља привремену напуклину у рутинском одвијању процеса моралне регулације, морална паника ће „прокључати“ онда када морална регулација западне у стање дефектности или дисторзије, што ће довести до инстант регулаторне интервенције. Она представља несталну локалну манифестацију нечега што се може означити као глобални пројекат моралне регулације, она се јавља у форми периодичних криза и сломова на нивоу моралног управљања, те зависи од способности да различите дискурзивне формације приписују узроке и одговорност истим народним демонима, који отелотворују генералније поимање или стање друштвене, то јест моралне, штете. Док се Хант бави тиме како савременом морализација као свакодневна појава функционише преко ангажовања ризика и штетовања (односно повређивања или шкодљивости), дотле је Хир фокусиран на несталност или нестабилност морализације (под „ударима“ моралне панике) и на њено функционисање као заједничке карактеристике актуелних политичких дискурса. Волатилитет дискурса моралне панике се базира на ефемерним сензационалистичким, запаљивим и спектакуларним сценаријима који избијају изненада и изненада се повлаче.⁷²⁾

Мада спорадичне моралне панике, како је то већ речено, немају петрификован или фиксиран садржај, њихово заједничко обележје је промена „шаблона“ индивидуализованог етичког понашања под утицајем колективизираних дискурса управљања

70) Hier, S. P. „Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm.” op. cit., стр. 329.

71) Loc. Cit.

72) Hier, S. P. „Thinking Beyond Moral Panic: Risk, Responsibility, and the Politics of Moralization.” op. cit., стр. 174.

ризицима, усмерених на штету пројектовану или постављену од стране неодговорних других. На концептуалном нивоу, то подразумева да се морализација у свакодневном животу базира на дијалектичком супротстављању индивидуализованих дискурса, који захтевају од људи да преузму личну одговорност у управљања ризиком (на пример одговорно конзумирање алкохола), и колективизираних дискурса, схваћених као избегавање шире постављене штете (на пример последице вожње у пијаном стању), неодговорни Ја је транспонован или коригован неодговорним Другим. Последица је артикулисање притужби, одбрамбених група, против оних који изазивају неки социјални модус штете, са потенцијалним климаксом у захтевима за драстичним мерама. За разлику од класичне перцепције несталности моралне панике као ирационалног, несразмерног и ванредног друштвеног делања, по Хиру, волатилитет је више рутински проширење свакидашњег живота који делује преко променљиве конфигурације ризика и одговорности.⁷³⁾

Подручје онога што је релевантно или што може изазвати моралну панику је проширено до тачке када је потребно утврдити критеријуме разликовања унутар опште категорије моралне регулације.⁷⁴⁾ У том смислу можемо разликовати три концептуална критеријума, који могу помоћи у дистинкцији појединачних проблема у односу на групну варијанту и који представљају димензије дискурзивне конструкције проблема: (1) морални поредак; (2) друштвену контролу; и (3) *governmentality* концепт. Морални поредак указује на „уздрманост темеља друштва“, то јест на ниво перципиране опасности фундаменталним вредностима неког друштва. У том смислу проблеми могу бити:⁷⁵⁾ (1) успешно конструисани као опасност за морални поредак, те као такви, са највећим степеном, вероватноће квалификовани за моралну панику (на пример питања криминала); (2) третирани као недовољна претња моралном поретку, али са „реалним“ потенцијалом да то постану (на пример порнографија); и (3) високо морализирани, али, под нормалним условима без капацитета за конструисање у смеру опасности за морални поредак (на пример сексуално преносиве болести).

Друштвена контрола показује у којој мери су пронађена одржива решења, то јест колико су неки проблеми дискурзивно конструисани као погодни за решавање преко инструмената друштвене контроле. Овде се предлаже следећа класификација:⁷⁶⁾ (1)

73) Ibidem, стр. 173.

74) Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ op. cit., стр. 24–31.

75) Ibidem, стр. 26-27.

76) Ibidem, стр. 27-28.

проблеми где је друштвена контрола ефикасна, јер закони могу обезбедити оштре и постојане казне (на пример криминал); (2) проблеми где је друштвена контрола проблематична, закони су или неадекватни или их је тешко применити (на пример рекреационо конзумирање дрога); и (3) проблеми где је законске мере немогуће применити (на пример здравствени проблеми типа полипионије). *Governmentality* концепт манифестује конструисање равнотеже између, споља наметнуте, моралне регулације и, интерно генерисане, етичке само-формације или формације јаства (морална регулације не подстиче починитеља да само одустане од морално неадекватног понашања, већ и да изврши властито етичко (ре)формулисање, тим чином морални регулатори обликују и властиту етичку само-формацију). Имајући претходно на уму, може се говорити о следећој типологији генерализоване само-регулације:⁷⁷⁾ (1) етичка регулација која инкорпорира управљање собом или јаством финансирана на подстицањима која не укључују контролу других (на пример, споменута, полипионија); (2) регулација која обухвата еквилибријум деловања усмереног на друге и само-регулације или регулације себе (на пример насилнички медијски садржаји); и (3) регулација која је усмерена ка другима, а ретко ка себи (на пример сексуално злостављање деце).

Када се, дакле, расправља садржај дискурса ововремене моралне панике, онда се не може избећи његова условљеност неолибералним контекстом на више нивоа:⁷⁸⁾ (1) морална паника касне модерности није производ интенције дефинисане кажњавањем или индивидуалном рехабилитацијом, она демонстрира жељу да се регулише и нормализује целокупна популација, да се изнађу и развију рационалност и механизми који омогућавају управљање грађанима; (2) циљна група тако постављеног сценарија нису криминалци, већ сви појединци који прете друштву, то јест норма пресудним за функционисање неолибералног режима; (3) она није сведена на кампање за промовисање реда и закона, у смислу профилаксе индивидуалне и личне сигурности од криминалних претњи, она је економска морална паника која се тиче постављања нових критеријума за грађанство у сфери неолибералне политичке економије, зарад враћања поверења у вође у времену када друштвене промене угрожавају етаблиране структуре које су давале осећај сигурности; (4) циљ оних који дизајнирају моралну панику није непосредно надгледање „народних демона“ од стране држав-

77) Ibidem, стр. 28-29.

78) Ajzenstadt, M. „Moral Panic and NeoLiberalism: The Case of Single Mothers on Welfare in Israel“, *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 83.

них и казних тела, већ креирање нових облика децентрализованог надзора који врши сваки члан друштва; (5) на претходном базирани дискурс циља на стварање новог грађанина, активног и економски одговорног за себе без окретања ка држави, што би ограничило њене интервенције у сфери тржишта и цивилног друштва; (6) исход такве ситуације није доношење закона, већ стварање актуелних и симболичких смерница за регулисање грађана, са циљем да усмеравају индивидуално и групно понашање; и (7) морална паника има изузетно важно место у стварању нео-либералне технике управљања.

ЗАКЉУЧАК

Као потенцијална ограничења моралне панике можемо детектовати више различитих концептуалних момената.⁷⁹⁾ Када говоримо о несразмерности реакције у односу на девијацију која се осуђује или тертира, у оптицају су емпиријски спорови у вези са стварном природом и обимом посматраног проблема. Без обзира на чињеницу да се претходна замерка, оријентисана на мерења и евалуације, може редуковати или „анулирати“ адекватним подацима и методама истраживања, остаје концептуални недоумица да ли је мерења неке (претеране) реакције мање повезано са „чврстом“ стварности, а више са субјективним представљањем те исте стварности. У том смислу, поставља се и питање да ли објект забринутости, неки „народни демон“, девијација или понашање, уопште може бити сазнато на потпуно објективан начин или бива ствар различитих субјективних интерпретација и репрезентација. Регистравање неког догађања као моралне панике, може указивати и на недостатак уважавања моралних перспектива иницијатора, то јест забринутих или „испровоцираних“.

Проучавање морална паника је понекад базирано на неоправданом изједначавању колективних друштвених процеса са индивидуалним психолошким панданом, али је такав антопоморфистички приступ изгубио на кредибилитету повећањем свести о политичкој фрагментацији и медијској пролиферацији. Морална паника се, надаље, често третира као привремено, ефемерно догађање усмерено на садашњост, ослобођено од историјски структурираних процеса које она инволвира. Уколико се и крене од претпоставке да је анализа моралне панике усмерене ка проучавању њеног утицаја и

79) Rohloff, A. и Wright, S. „Moral Panic and Social Theory: Beyond the Heuristic. *Current Sociology*, 58(3), 2010, стр. 405-408.

консеквенци, остаје проблематично како се може стићи до тих сазнања без проучавања генезе односног друштвеног проблема. Када се ради о одговорности за моралну панику, о њеној интенционалности или неинтенционалности, важно је потенцирати чињеницу да је морална паника комплексан феномен који пледира за плуралност реакција на одређене моралне констатације. Кодирање моралне панике је флексибилно и компететивно, зависно од конјункције агената (на пример државе и друштвених покрета), где морални код делује кроз више распореда ризика и одговорности несводљивих на временске и просторне границе.

Када се ради о нормативности, треба још рећи и да је идеја моралне панике од самог почетка употребљавана као друштвена критика, где је паника представљена као „ирационална“ друштвена реакција, те, стога, у самом старту погрешно усмерена (или неусмерена, маригинализована као стварни друштвени проблем). У том смислу, истраживање моралне панике је свакако политички пројекат. Таква концептуална констелација по питању нормативности може послужити као објашњење зашто је морална паника, за многе њене истраживаче, била и остала недоступна за развоју социјалне теорије, посебно оног дела који се бави моралном регулацијом. Насупрот таквој констатацији, по Чесу Кричеру, анализе моралне панике своју валидност задобијају, поред чињенице да проверавају изобличавање и претеривање неког проблема, те да медијима додељују инструменталну улогу, и преко идеје да су, у крајњој инстанци, утемељене на схватању да је једна од есенцијалних функција друштвених наука капацитет за процену тврдњи о положају друштвених проблема и девијантних група.⁸⁰⁾

Пост-модерна морална паника је све више инсталирана у наративу либералног управљање јаством или са самим собом. Међутим, оно што овом становишту даје пуну вредност није само констатовање њеног свакидашњег присуства (избегавања ригидности кажњавања и рехабилитације), већ и могућност да морална паника окупира простор наратива моралне регулације. Ово није потенцирање аутономије социјалне реакције, факта да морална паника није у потпуности детерминисана девијацијом на коју реагује, већ представља пледирање за идеју да у пост-модерном друштву наратив моралне панике може бити изједначена са наративом моралне регулације. Ово имплицира да остаје отворена могућност да пост-модерно друштво може бити перципирано као перманентни низ моралних паника, као „перманентна морална паника у вези моралне панике“.

80) Critcher, C. „Moral Panic Analysis: Past, Present and Future“, *Sociology Compass*, 2(4), 2008, стр. 1127-1144.

ЛИТЕРАТУРА

- Ajzenstadt, M. „Moral Panic and NeoLiberalism: The Case of Single Mothers on Welfare in Israel“. *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 68-87.
- Becker, H. S. „Whose Side Are We On?“ *Social Problems*, 14(3), 1967, стр. 239-247.
- Бек, У. *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Филип Вишњић, Београд 2001.
- Cohen, S. *Folk Devils and Moral Panics: The creation of the Mods and Rockers*. Routledge, London, [1972] 2002.
- Corrigan, P. и Sayer, D. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Blackwell, Oxford, 1985.
- Critcher, C. *Moral Panics and the Media*. Open University Press, Buckingham, 2003.
- Critcher, C. „Moral Panic Analysis: Past, Present and Future.“ *Sociology Compass*, 2(4), 2008, стр. 1127-1144.
- Critcher, C. „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation.“ *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 17-34.
- Dean, M. „A Social Structure of Many Souls: Moral Regulation, Government, and Self Formation.“ *The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 19(2), 1994, стр. 145-168.
- Durkheim, E. *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge, London, [1904] 1992.
- Garaland, D. „On the concept of moral panic.“ *Crime, Media, Culture*, 4(1), 2008, стр. 9-30.
- Giddens, A. „In Defence of Sociology.“ *New Statesman and Society*, 8(347), 1995, стр. 18-20.
- Goode, E. и Ben-Yehuda, N. „Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction.“ *Annual Review of Sociology*, 20(3), 1994, стр. 149-171.
- Goode, E. и Ben-Yehuda, N. *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009.
- Gramsci, A. *Prison Notebooks*. International Publishers, New York, 1971.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. и B. Robert *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*. Macmillan, London, 1978.
- Hier, S. P. „Raves, Risks and the Ecstasy Panic: A Case Study in the Subversive Nature of Moral Regulation.“ *The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 27(1), 2002, стр. 33-57.
- Hier, S. P. „Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm.“ *Critical Sociology*, 28(3), 2002a, стр. 311-334.
- Hier, S. P. „Risk and panic in late modernity: implications of the converging sites of social anxiety.“ *British Journal of Sociology*, 54(1), 2003, стр. 3-20.
- Hier, S. P. „Thinking Beyond Moral Panic: Risk, Responsibility, and the Politics of Moralization.“ *Theoretical Criminology*, 12(2), 2008, стр. 173-190.

- Hier, S. P. „Tightening the focus: moral panic, moral regulation and liberal government.” *Critical Sociology*, 62(3), 2011, стр. 523-541.
- Hunt, A. *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Jewkes, Y. *Media and Crime*. SAGE, London, 2004.
- Kidd-Hewitt, D. „Crime and the media: a criminological perspective.“ у Kidd-Hewitt, D. и Osborne, R. (ур.) *Crime and the Media: A Post-Modern Spectacle*. Pluto, London, 1995, стр. 1-24.
- Klocke, B. V. и Muschert, G. W. „A Hybrid Model of Moral Panics: Synthesizing the Theory and Practice of Moral Panic Research.“ *Sociology Compass*, 4(5), 2010, стр. 295-309.
- Krinsky, C. „Introduction: The Moral Panic Concept.“ у Krinsky, C. (ур.) *The Ashgate Research Companion to Moral Panics*. Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2013, стр. 1-17.
- Kroker, A., Kroker, M. и Cook, D. *Panic Encyclopedia: The Definitive Guide to the Postmodern Scene*. New World Perspectives и Ctheory Books, Montreal, 2001.
- Lemert, E. M. *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. Literary Licensing, Whitefish, [1951] 2012.
- Lemke, T. „Foucault, Governmentality and Critique.“ 2000, стр. 1-17. Рад презентован на *Rethinking Marxism Conference*, University of Amherst, 21. 09.-24. 09. Доступно на: <http://www.thomaslemkeweb.de/publikationen/Foucault,%20Governmentality,%20and%20Critique%20IV-2.pdf> [приступљено 05. 05. 2015].
- McRobbie, A. *Postmodernism and Popular Culture*. Routledge, London, 1994.
- McRobbie, A. „Folk Devils Fight Back.“ *New Left Review*, 1/203, 1994а, стр. 107-116.
- McRobbie, A. и Thornton, S. L. „Rethinking 'Moral Panic' for Multi-Mediated Social Worlds.“ *The British Journal of Sociology*, 46(4), 1995, стр. 559-574.
- Muncie, J. „The Construction and Deconstruction of Crime.“ у Muncie, J. и McLaughlin, E. (ур.) *The Problem of Crime*. SAGE и Open University Press, London, 1996, стр. 5-64.
- Orr, J. *Panic Diaries: A Genealogy of Panic Disorder*. Duke University Press, 2006.
- Purvis, T. и Hunt, A. „Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...“ *The British Journal of Sociology*, 44(3), 1993, стр. 473-499.
- Rohloff, A. и Wright, S. „Moral Panic and Social Theory: Beyond the Heuristic.“ *Current Sociology*, 58(3), 2010, стр. 403-419.
- Rose, N. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Smelser, N. *Theory of Collective Behavior*. The Free Press, New York, 1962.
- Stojanovic, Dj. „Charismatic Dimension of Political Leadership: the Case of Serbia.“ *Serbian Political Thought*, 9(1), 2014, стр. 19-47.

- Стојановић, Ђ. „Трактат о постмодернизму, друштву и политици: Quaesumtque ab X dicta essent, commentitia esse.“ *Српска политичка мисао*, 41(3), 2013, стр. 11-56.
- Thompson, K. *Moral Panics*, Routledge, London, 1998. (Томпсон, К. *Морална паника*. Clío, Београд, 2003.)
- Victor, J. S. *Satanic panic: the creation of a contemporary legend*. Open Court Publishing Company, Chicago, 1993.
- Victor, J. S. „Moral Panics and the Social Construction of Deviant Behavior: A Theory and Application to the Case of Ritual Child Abuse.“ *Sociological Perspectives*, 41(3), 1998, стр. 541-565.
- Вујанић, М., Горган-Премк, Д., Дешић, М., Драгићевић, М., Николић, М., Ного, Ј., Павковић, В., Рамић, Н., Стијовић, Р. Тешић, М. и Фекете, Е. *Речник српског језика*. Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Waddington, P. A. J. „Mugging as a Moral Panic: A Question of Proportion.“ *The British Journal of Sociology*, 37(2), 1986, стр. 245-259.
- Wilkins, L. T. *Social Deviance: Social Policy, Action and Research*. Routledge, London, [1964] 2002.
- Young, J. *The Drugtakers: The Social Meaning of Drug Use*, MacGibbon and Kee, London, 1971.
- Young, J. „The role of the Police as Amplifiers of Deviancy, Negotiators of Reality and Translators of Fantasy: Some Consequences of our Present System of Drug Control as Seen in Notting Hill.“ у Cohen, S. (ур.) *Images of Deviance*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971a, стр. 27–61.
- Young, J. *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Differences in Late Modernity*. Sage, London.
- Young, J. „Moral Panic: Its Origins in Resistance, Ressentiment and the Translation of Fantasy into Reality.“ *British Journal of Criminology*, 49(1), 2009, стр. 4-12.

Djordje Stojanovic

FROM SOCIAL CONTROL TO MORAL REGULATION: REARTICULATING OF MORAL PANIC DISCOURSE

Resume

This paper deals with the conceptual genesis and transformation of the notion of moral panic. Monographic study critically examines the development of moral panic from processual variant, through attributional variant, to integration with sociology of governance or governmentality concept. In this regard, the focus is on the fact that the moral panic is a standard part/extension part of the moral regulation, the result of the operation of the state and social movements, and on the fact that

the basic aim of the moral panic is self-regulation, which points out a certain type of behavior. Post-modern moral panic is increasingly installed in the narrative of liberal self-regulation. However, what gives to this view full value isn't ascertainment of its everyday presence (in the sense of avoiding the rigidity of punishment and rehabilitation), but, also, the possibility that moral panic occupy space of moral regulation narrative. This is not putting emphasis on the autonomy of the social reactions, on the fact that moral panic is not fully determined by the deviation to which react, but represents pleading for the idea that in post-modern society moral panic narrative can be equated with a narrative of moral regulation. This implies the possibility that the post-modern society can be perceived as premanent series of moral panic, as „permanent moral panic regarding moral panic“.

Key words: moral panic, moral regulation, governmentality, risk society, social deviation, “folk devils”, institutions

* Овај рад је примљен 20. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Драган Ж. Марковић

Институт за политичке студије, Београд

МОГУЋНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА У СРБИЈИ

Сажетак

Рад представља покушај да се утврде основне друштвено-политичке претпоставке истинске демократизације политичких институција у Србији. Закључује се: да демократизација политичких институција има перспективу само уколико се одвија кроз процес трансформације представничке демократије у непосредну демократију и аутократског одлучивања у демократско одлучивање; да је за демократизацију политичких институција од пресудне важности демонополизација политике, децентрализација власти и управљања и развијање слободне иницијативе грађана; да се за истинску демократизацију могу борити само оне политичке партије које се и саме демократски организују и на демократским принципима делују; да је стварна демократија дуготрајан историјски процес истовременог укидања отуђене политичке власти и мукотрпног успостављања демократске власти; да би Србија морала предњачити у борби за развој демократског политичког система како би се приближила развијенијим државама.

Кључне речи: политичке институције, демократизација, демократски капацитети, представничка демократија, непосредна демократија

Савременом друштву је уместо парламентарне, све неопходнија непосредна демократија као неизоставни услов високотехнологизираних и високосоцијализираних друштвених репродукција. У демократској заједници непосредни носилац суверенитета је сам народ, ма на ком нивоу се она организовала. Народни суверенитет се у демократској заједници не може отуђивати или ограничити,

већ се слободном вољом грађана заједнички остварује. Ради одржања самог живота, „грађани морају суделовати у доношењу одлука које утјечу на њихов живот“.¹⁾

За оптималан развој непосредне демократије била би неопходна максимална децентрализација надлежности са републичког на локални ниво, која подразумева и одговарајућу финансијску децентрализацију, са чим иде и децентрализација власти и управљања. Тежње за децентрализацијом су, међутим, у жестоком сукобу са централистичким тежњама да се што више послова и средстава концентрише у врху државе. Енормна централизација надлежности довела је, заједно са финансијском централизацијом, током транзиције 1990-их година, готово до замирања сваког облика непосредне демократије у Србији.

Доминација државне управе доводи до сужавања непосредне демократије и до отуђења власти од грађана. То се огледа у раду како општинских тако и републичке скупштине, које су уместо грађанима окренуте владајућим политичким странкама. Због неизграђености демократских механизма, могућности утицаја грађана на садржину скупштинских одлука су веома мале. Чак се и закони од виталног значаја за друштвену заједницу доносе без икакве организоване консултације грађана, чија се демократска права и обавезе утврђују независно од њихове воље.

Непосредна демократија не може се развијати без непосредног учешћа грађана у одлучивању о судбоносним питањима заједничког живота и рада, како на локалном, тако и на вишим нивоима друштвеног организовања. Пошто се одлуке морају доносити у складу са уставом и законом, за развој опште демократизације друштва је од пресудног значаја да се они доносе плебисцитарним изјашњавањем грађана.

Велику сметњу за остваривање суштинске демократије представља доминантна владавина партија, којом се демократске тежње непрестано потискују и гуше. Међусобном борбом за власт и око власти, политичке странке потискују у други план бригу за заједничке интересе друштва. Распиривањем политичког антагонизма међу грађанима, међустраничка борба за власт подстиче социјални, национални и верски антагонизам отежавајући демократско споразумевање. А у изборним кампањама редовно се потискује или изиграва законска могућност да грађани самостално истичу своје кандидате за посланике.

1) John Naisbitt, *Мегатрендови*, Глобус, Загреб, 1985., стр. 167.

Политички посредници у систему представничке демократије су политичке странке, преко којих економски монополисти монополишу и власт. „Богати људи купују од партијске организације место у сенату на једва прикривен начин... Индустијалци и трговци који су успели у својим пословима, талентирани адвокати великих компанија и вешти босови, који великим делом пуне сенат, сви су они производ савеза између партијске машине и финансијских интереса“.²⁾ На тај начин финансијски моћници претварају политичке партије у своје трансмисије преко којих остварују сопствену владавину.

Ако су у либералном капитализму политичке партије и заступале различите класне интересе, у монополистичком капитализму оне, ради освајања и задржавања власти, све од реда потпадају под власт капитала. „Какво год да је декларативно образложење, партија је организована с једном заједничком сврхом: да се стекне и да се држи политичка власт, да се управља“,³⁾ а пошто се власт не може ни стећи ни задржати без пара, све партије су лако поткупљиве.

Стога су данас у парламентарном систему готово све партије на истом колосеку монополистичке владавине капитала. „Црвени су постали ружичасти, бели су се обојили. Десница и левица више нису тако различите. У Сједињеним Државама две партије толико личе једна на другу да их је немогуће разликовати“,⁴⁾ па у суштини „постоји само једна политичка партија, пропословна „демо-републиканци“, или у суштини једна политичка партија са двије клике“.⁵⁾

Као формални представници народа а фактички заступници монополистичког капитала, политичке странке „сужавају демократију, монополизују политику за себе и не допуштају другима да се њоме интензивно баве“.⁶⁾ Од како су право представљања „преузеле политичке странке, ниједан народни посланик у модерном парламенту није стварно *народни* посланик у правом значењу те ријечи, него је његово наименовање у звање (а и у много случајева и сам избор у то звање) зависили од ужег вођства политичке странке,

2) М. Острогорски, *Демократија и политичке партије*, Штампарија „Св. Сава, Београд, 1921., стр. 91.

3) Peter F. Drucker, *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч – Привредни преглед, Београд, 1995., стр. 158.

4) Морис Диверже, *Демократија без народа*, Рад, Београд, 1968., стр. 217. и 218.

5) Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999., стр. 186.

6) Др Радомир Лукић, *Политичке странке*, Научна књига, Београд, 1966., стр. 227.

којој је он био одговоран и према којој је био толико дужан да је у парламенту морао да заступа не народ, који га је изабрао, него политичку странку која га је подигла из друштвене анонимности“.⁷⁾

Посланици у парламенту немају никаквих обавеза ни одговорности према народу и грађанима као формалним бирачима, који на њих немају нити могу да имају било какав утицај. Партијски изасланици у парламенту имају у ствари императивни мандат своје странке који их обавезује да гласају по партијским директивама, те нису у позицији да се руководе не само народним интересима и жељама, него ни сопственом влашћу и савешћу. „Укљештен у мрежу недовољно демократских партија, посланик је на диспозицији врха одговарајуће партијске пирамиде и не може доносити одлуке по својој вољи ни по вољи грађана који су га изабрали“.⁸⁾

Стога „широка маса посланика фунгира само као свита једног или малог броја „лидера“ који образују кабинет, и слуша их слепо све док имају успеха“, па „говори неког посланика данас више не представљају никакве личне исповести, а још мање покушаје да се противници придобију“, него званична „саопштења партије која се издају у земљи“,⁹⁾ и која пре изражавају интересе појединих друштвених група или партијских лидера него целог народа.

Политичке странке „не доводе на власт људе државничких способности, јаког карактера и сл. него слабе политиканте, који се подвргавају уским страначким интересима“, због чега се „странкама често пребацује да омогућавају владавину најгорих друштвених елемената који се, уместо политиком у правом смислу, баве политиканством, да заслепљена страначка борба тражи заслепљене, страсне људе“.¹⁰⁾ Деградирањем политичких странака деградира се представничка демократија, коју је без странака тешко и замислити. „Чињеница је да је повијесна корисност представничке демократије преживјела“,¹¹⁾ те „није ни чудо што народ игнорише парламент и презире народне посланике“.¹²⁾

Ако је представничка демократија преживела, даљи развој може ићи само у правцу растакања државно-партијске владавине

7) Милорад Екмечић, *Основе грађанске диктатуре у Европи између два свијетска рата*, 2. Издање, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1967., стр. 5.

8) Вучина Васовић, прилог у зборнику *Лавиринти кризе*, Институт за европске студије, Београд, 1998., стр. 115.

9) Макс Вебер, *Привреда и друштво*, том 3, Просвета, Београд, 1976., стр. 477. и 476.

10) Радомир Лукић, *Политичке странке*, исто, стр. 233.

11) John Naisbitt, *Мегатрендови*, Глобус, Загреб, 1985., стр. 110.

12) Родни Еткинсон, *Зачарани европски круг*, Светови, Нови Сад, 1997., стр. 63.

у непосредну власт народа и прерастању представничког парламентаризма у систем непосредне демократије. И „ако демократија значи самоуправљање слободних људи, правду за све, тад би стварање демократије представљало укидање постојеће псеудо-дамократије“.¹³⁾

Објективне тенденције демократизације све снажније се испољавају и кроз субјективне тежње ка слободи и једнакости. Све „већи број људи и жена не прихвата више друштво у којем живи; они одбијају као стезник у који би неко хтео да их притисне, поредак који им је наметнут; они више не прихватају привилегије мањине; они одбијају хијерархију и власт које јачају ове привилегије и одржавају тај поредак“.¹⁴⁾

Тај поредак из темеља поткопавају неумољиве тенденције демократизације његовог сопственог продукционог односа на којем почива. Конкуренција је натерала индивидуалне власнике капитала да се, хтели не хтели, удружују у акционарска друштва, и да удруженим капиталом заједнички располажу, чиме су сами отворили историјски процес деприватизације, демонополизације и колективизације сопственог власништва, те демократизације својинских односа.

Демократизација својинских односа је неизоставни услов демократизације друштва и политичких институција. До стварне демократизације својинских односа у Србији још увек није дошло јер бирократска и аутократска власт за то истински никад није била заинтересована. Под плаштом партијског плурализма у Србији је место демократизације извршена још већа аутократизација политичког система.

Демократизација политичког система у Србији није ни у интересу империјалистички оријентисаним силама којима никако не одговарају економски снажне и политички самосталне колоније које се са њима могу равноправно носити, због чега им са застарелим технологијама нуде и застареле економске и политичке моделе. „Има пуно сировина које треба узети и још више јефтине радне снаге за покретне траке. Али прво им морамо наметнути модел капитализма. *Ми сами* га не примењујемо, али у неразвијеним земљама, на њему инсистирамо. То је систем Међународног монетарног фонда. Ако га прихвате, онда ће их бити лако експлоатисати...“¹⁵⁾

13) Херберт Маркузе, *Крај утопије, есеј о ослобођењу*, Стварност, Загреб, 1972., стр. 183.

14) Едмон Мер, *Самоуправљање – сутрашњица*, Радничка штампа, Београд, 1977., стр. 28.

15) Ноам Чомски, *Шта то (у ствари) хоће Америка?*, Институт за политичке студије, Београд, 1994., стр. 57.

Колонијална доминација лакше се остварује преко аутократске него преко демократске државе, а ситнији и репродуктивно слабији капитали лакше се него крупнији стављају под команду светског капитала. И владајућим и опозиционим партијама заправо је важније преотимање власти, а не да ли ће систем власти бити демократски или аутократски. Зато у Србији још увек нема праве демократске опозиције, па ни стварне демократске алтернативе владајућим аутократским режимима. Таквом стању изузетно погодноју три момента. Један је економска неразвијеност којој више одговара аутократски него демократски систем владавине. Други је одсуство масовног демократског покрета који би могао демократским средствима срушити аутократски и успоставити демократски систем власти. Трећи је аутократски међународни поредак који се одржава и једино се може одржати на аутократским националним режимима. Зато владајуће светске силе својим колонијама нуде само формалну демократију са мало демократских права и много аутократске власти преко које могу по својој жељи владати светском заједницом.

Иако се све партије, укључујући и оне најаутократскије, изјашњавају за демократију, у средиште њихових програмских опредељења стављени су приватна и државна својина, док су облици заједничког власништва потиснути на маргине или сасвим занемарени. Ниједна странка не даје већи значај акционарству и задругарству запослених, који се у програмским документима већине странака и не спомињу.¹⁶⁾

Протагонисти свакодневне политичке кампање за приватизацију и апсолутизацију монополистичких облика приватног и државног власништва су оне снаге које то власништво већ поседују или настоје да га се што пре домогну. Из тежње за монополизацијом власништва проистиче тежња за монополизацијом власти, и обратно. А велико приватно богатство насупрот масовног сиромаштва је неизоставни услов и освајања и задржавања освојене власти над обезвлашћеним масама.

Монополистички облик приватног власништва добио је своју идеолошку рационализацију у платформи малих и средњих предузећа као наводно најперспективнијих носилаца економског развоја. Монополистички оријентисаним државно-партијским структурама не одговара непосредно повезивање привредних субјеката у велике корпорације и шире привредне асоцијације које не

16) Види: Драган Марковић, *Демократија и партократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2009., стр. 70-71.

могу држати под својом доминацијом, због чега су ситносопственничко власништво и привредна аутархија у средишту њихове економске политике. Уместо трансформације на бази демократизације својинских односа, повратак на класичне монополистичке облике власништва води распадању великих система и подстицању сепаратистичких тенденција у свим сферама друштвеног живота. А то уместо демократизације захтева још већу аутократизацију државне власти, која споља мора утицати на одржавање друштвеног поретка.

Као главни ослонац аутократске власти, ствара се својинска структура „на кримигеној основи, с једне стране путем пљачке, а с друге стране, путем... приватизације, којом се цела предузећа купују будзашто... Опљачкана су будзашто откупљена друштвена предузећа“.¹⁷⁾ Сузбијан је и сваки облик економске интеграције који није у интересу и под надзором владајуће државне и страначке елите. Због крупних деформација у политичкој, економској и социјалној структури друштва, Србији прети опасност „од дуготрајног таворења у статусу сиромашног и криминилизованог друштва, све већег социјалног раслојавања на врло уску богаташку класу и огромну већину грађана на рубу голе егзистенције, све јачих политичких и социјалних тензија“.¹⁸⁾ Ни „процес транзиције није донео никакво побољшање. Напротив, број сиромашних и незапослених је све већи. Лоше спровођена приватизација је довела до смањења економског развоја, раста незапослености, ниских зарада, као и јачања социјалне несигурности и опште политичке институционалне несигурности“.¹⁹⁾

Економско и друштвено пропадање Србије може зауставити једино истинска демократизација својинских односа која је неизоставни услов демократизације друштва и политичких институција. Без демократизације својинских односа не може бити ни истинске демократизације државних и националних заједница, која једина може уздрмати темеље аутократског глобалистичког поретка. Суштинска демократизација својинских односа подразумева да сваки запослени зарађује према свом доприносу новоствореној вредности, да самостално управља својом пословном јединицом, али и да сразмерно свом доприносу равноправно партиципира у располагању целокупном заједничком имовином и управљању целом кор-

17) Слободан Вучетић, *Демократија без доказа*, БИГЗ, Београд, 1994., стр. 266-267.

18) Исто, стр. 23-24.

19) Живојин Ђурић, „Социјално-политички осврт на модел приватизације у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2013., стр. 118.

порацијом. На таквој економској основи и политичка власт ће се демократизовати и претварати у непосредну власт самог народа.

Демократизација својинских односа се пред цео свет а нарочито пред Србију, поставља као императив. У циљу превазилажења економске заосталости и укључивања у светске економске токове, Србија би морала прихватити одговарајућу организацију производње засновану на производним програмима којима се мора прилагођавати и организација предузећа. Неопходно је да се непосредни произвођачи самостално економски повезују у мање или веће асоцијације и да друштвеном репродукцијом демократски управљају.

Савремена индустријска производња заснована на подруштљавању својине и управљања неизбежно води у истинску демократизацију друштва. У побољшању својинског статуса произвођача и стварној демократизацији својинских односа, Србија би чак морала предњачити да би смањила заостајање за развијеним земљама.

Кључни проблем Србије је у незаштићености власништва, које се од власника отуђује и легалним и нелегалним каналима. Током транзиције спроводи се у недовољно регулисаним својинским односима кампањска приватизација којом се и приватна и државна имовина претачу у власништво моћних појединаца, чиме се огромна већина становништва лишава могућности да суверено располаже средствима која својим радом ствара. „Поента је у начину на који је протумачен концепт својинске трансформације, где је а) плурални облик својинске трансформације редукован на претварање свих других облика у приватно власништво; б) сходно томе уништавање државне својине над стратешким индустријским привредним објектима и пољопривредним газдинствима и стварање приватних монопола; злоупотреба процеса приватизације у циљу остварења приватних, партијских интереса (ширење корупције на врху пирамиде власти, легализација прања новца и илегално стеченог богатства, јефтина распродаја државне имовине у политичке сврхе...)“²⁰⁾

Проблем би се могао решити законском заштитом сваке и свачије, сопственим радом и заслугом стечене својине, што подразумева строгу забрану сваког нелегалног и нелегитимног присвајања туђе имовине. Али то би захтевало плебисцитарно изјашња-

20) Проф. др. Загорка Голубовић, *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, Албатрос Плус, Београд, 2011., стр. 197.

вање свих грађана о таквој законодавној регулативи, јер све док мањина доноси државне законе, доносиће их у своју корист.

Да би се омогућило слободно располагање сопственом имовином, морали би бити озакоњени сви облици легалног власништва, као један од основних услова слободног удруживања грађана. Апсолутизовањем приватног и државног власништва транзициона политика је готово докрајчила експропријацију групног, слободним удруживањем ствараног власништва. Тек је Уставом Србије од 2006. године озакоњена задружна својина која је у свом изворном облику још након другог светског рата практично укинута, а затим и формално преименована у друштвену својину.

Развојна шанса Србије могла би бити у развијању задругарства, у којем она има светску традицију. Акционарски и државни капитал који су извршили велику концентрацију производних снага, западају у све већу кризу, јер нису у стању да изврше општу економску мобилизацију друштва какву захтева савремена технологија, а нарастајуће акционарство становништва није у суштини ништа друго него својеврсни облик задругарства. Индивидуализацијом својинског субјективитета задругарство треба не само да се изједначи са акционарством, већ и да стекне компаративне предности.

Ради развијања слободног заједништва, морали би се, поред задружног, озакоњити и сви други облици заједничког власништва, а нарочито колективно власништво локалних заједница и свих облика непосредног располагања грађана одређеном заједничком имовином. Тиме би локалне заједнице и сви грађани били својински обезбеђени и мотивисани за увећавање како индивидуалне тако и заједничке имовине без које је савремени живот практично немогућ.

Дефинисање својинских односа подстакло би и предузећа да више улажу у развој локалних заједница јер се њихова средства не би у виду неповратних улагања отуђивала већ би им доносила добит или другу корист. Објекти које локална заједница и предузећа заједнички изграде, треба у ствари да представљају њихово заједничко власништво са својинским правима која одговарају њиховим улагањима.²¹⁾

Својеврсну транзицију на задругарство може представљати својинска трансформација јавних предузећа у акционарска, односно деоничарска друштва. То подразумева да се имовина јавних

21) Види: Драган Марковић, *Демократија и својина*, Институт за политичке студије, Београд, 2012., стр. 101-113.

предузећа трансформише у акционарске или деоничарске уделе давалаца и корисника услуга, односно запослених и грађана, чиме би се практично извршило разотуђивање отуђених средстава самодоприноса, као и осталих улагања грађана преко монополских цена услуга.

Савремена демократизација својинских односа кроз развијање радничког акционарства, деоничарства и задругарства има за циљ да путем побољшања својинског статуса произвођача повећа њихову мотивацију која је основни чинилац економске ефикасности у свим историјским условима. Акционарство радника као непосредних произвођача, значи поновно сједињавање свих основних компоненти својинског располагања: употребе, управљања и плодуживања, односно интегралног коришћења својине. „Реч је о ширем и дубљем значењу таласа активирања радника–акционара, који могу да покрену демократску трансформацију друштва одоздо, што и јесте главни смисао доследно схваћеног процеса демократизације“.²²⁾

За оптималан развој демократије и проширења демократских капацитета политичких институција била би неопходна максимална децентрализација надлежности са републичког на локални ниво, која подразумева и одговарајућу финансијску децентрализацију, са чим иде и децентрализација власти и управљања. Тежње за децентрализацијом су, међутим, у жестоком сукобу са централистичким тежњама да се што више послова и средстава концентрише у врху државе.

Доминација државне управе доводи до сужавања демократије и до отуђења власти од грађана. То се огледа у раду како општинских скупштина тако и републичке скупштине, које су уместо грађанима окренуте владајућим политичким странкама. Због неизграђености демократских механизма, могућности утицаја грађана на садржину скупштинских одлука су веома мале. Чак се и закони од виталног значаја за друштвену заједницу доносе без икакве организоване консултације грађана, чија се демократска права и обавезе утврђују независно од њихове воље.

Друштво у којем једни владају другима, може даље напредовати само превазилажењем такве, и сваке отуђене владавине. Прави пут за то је трансформација формалне у стварну демократију, која у суштини значи замену аутократске владавине демократском владавином. То је у ствари историјски процес организованог преузимања отуђене власти над народом од стране самог народа. Нико

22) Проф. др. Загорка Голубовић, *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, исто, стр. 199.

власт народу не може ни уделити ни доделити ако је сопственим ангажовањем од својих властодржаца сам не узме и не преузме. „Ако је друштво такво да у њему сву власт економску и политичку држи мали број људи, онда већини појединаца не остаје ништа друго него да се организују – било по становању или занимањима – и да тако уједињеном снагом штите и заступају своје интересе.

То од њих тражи њихов положај у том друштву, на то их гони борба за опстанак која је урођена свакоме живом створу“²³⁾

Улога демократских прогресивних снага је да као мобилизаторска снага цео народ покрећу у акцију за освајање и остваривање сопствене власти. Већ само озакоњивање и остваривање права на слободну грађанску иницијативу представља иницијални чин непосредног ангажовања народа у преузимању и непосредном остваривању власти. Колективних иницијатива, међутим, неће бити без организоване активности, а уколико нема колективне, не могу се остваривати, па стога неће ни покретати појединачне иницијативе. Ради тога је неопходна одговарајућа општенародна организација слободне иницијативе, која ће о појединачним иницијативама организovati демократску расправу и промовисати их у колективне иницијативе уколико их прихвати већина заинтересованих за њихово остваривање.

Ни појединачних ни колективних иницијатива, међутим, неће бити ако нема законске обавезе организација и органа којима се упућују, да их разматрају и изјашњавају се о њиховом прихватању, јер неће бити мотива за њихово покретање. Зато се прогресивне снаге морају залагати да се такве обавезе утврде, поготову ако су у питању огуђене организације и органи којима слободне народне иницијативе не одговарају.

Да би се приволели на одговоран однос према покренутим иницијативама, надлежне организације и органи се морају обавезати да евентуално одбијање одређених иницијатива јавно образлажу. Тиме би се осујетила њихова самовоља да покренуте иницијативе одбијају и кад су оне друштвено целисходне, оствариве и оправдане. „Они, између осталог, желе неактивно и послушно становништво. Стога, једна од ствари коју можете урадити да им загорчате живот је да *не* будете послушни и пасивни... Чак само постављање питања може имати значајног утицаја... Али најважнија ствар је да то буде организовано и истрајно“²⁴⁾ Питање одговорно-

23) Михаило Аврамовић, *Организација земљорадника*, Савез земљорадника, Београд, 1920., стр. 4.

24) Ноам Чомски, *Шта то (у ствари) хоће Америка?*, исто, стр. 74.

сти према покренутим иницијативама организоване демократске снаге треба да покрећу и кад нису оне непосредни иницијатори.

Грађанска иницијатива треба да је пре свега у функцији непосредног одлучивања грађана. Не може се очекивати да иницијатори таквог одлучивања буду политичке странке које теже монополизацији одлучивања преко представничких органа. „У речнику демократских партија које су на власти не чује се залагање за јачање „грађанске партиципације“ као битног конструктивног дела развоја демократског друштва, а појам „децентрализације“ се своди на административну регионализацију, иза које се крије намера да се фактички и даље кључне одлуке доносе на централизован начин“.²⁵⁾ Неморално је да главни иницијатори за доношење друштвених одлука не буду они који и одлучују, а у случају непосредног демократског одлучивања то су сами грађани, који пре свега ради тога треба да се самоорганизују у општенонародни покрет, са могућношћу да свако буде у улози иницијатора.

На непосредном одлучивању грађана треба да се заснивају и одлуке које се доносе у народним скупштинама, чији састав треба да одражава професионалну, социјалну и националну структуру бирачког тела. То подразумева да се о садржини нарочито судбоносних одлука организује претходна расправа и демократско утврђивање већинског опредељења грађана као обавезујућих инструкција за скупштинско изјашњавање изабраних представника.

Такав начин скупштинског одлучивања претпоставља непосредно делегирање народних изасланика од стране грађана, са флексибилним и променљивим мандатом, зависним од сагласности са опредељењима бирачког тела. Политичке странке, као и друге организације могу истицати своје кандидате и водити изборну кампању, али изабрани представници треба да раде само по инструкцијама бирачког тела, и за свој рад само њему одговарају. То је најбоља брана против политичког отуђивања народа и наметања разних себичних интереса као општенонародних, којима се друштво не унапређује него уназађује. Непосредна власт народа једини је начин да се друштво заштити од доминације таквих интереса и да се обезбеди остваривање његових стварних интереса као најпоузданија гаранција друштвеног прогреса.

Демократска власт у Србији, као и било где у свету, не може се ни успоставити ни остваривати без непосредног ангажовања целог народа. Аутократска власт се једино демократском влашћу

25) Проф. др. Загорка Голубовић, *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, исто, стр. 273.

може укинути, и зато се и она и укида само у мери у којој се ова друга успоставља.

За успостављање демократске власти је пресудна иницијатива одоздо јер се ради о власти самог народа, али пошто је и демократија облик државне власти, неопходне су и демократске иницијативе из државног центра. Зато је потребно да се одговорне државне функције поверавају одговорним и демократски оријентисаним појединцима, који ће својим опредељењима излазити у сусрет масовним народним иницијативама.

Иницијативе на линији успостављања демократске власти треба да буду усмерене пре свега на повећање демократских права и стварање неопходних услова за њихово остваривање. Тежиште је на проширивању права демократског одлучивања о судбоносним питањима заједничког живота и рада, као окоснице демократског система.

Да би систем функционисао, та права треба и остваривати, што подразумева сталну иницијативу са свих страна и њено демократско артикулисање, којим се појединачне иницијативе преводe у колективне а колективне у демократске одлуке. Демократије ће бити само ако функционише систем демократског одлучивања, а уколико не функционише демократски, функционисаће аутократски.

Демократска власт се и успоставља кроз непрестану борбу с аутократском влашћу, која се превладава само уколико цело друштво постаје суверени носилац колективног одлучивања о сопственој судбини. Свако посредовање представничким одлучивањем значи отуђивање друштвеног суверенитета од народа, којим се судбина друштва препушта на милост и немилост отуђених друштвених сила. И власт и опозиција у Србији много пута до сада су показали да им није пуно стало до народа и бриге за њега. „Често су покретана она питања за које се знало да нема решења, а кад су она и постојала, тада су дуге расправе онемогућавале ефикасне и плодотворне одлуке. Актери су „народну вољу“ и муке схватили као подручје узајамног препуцавања и властите промоције. У основи то је борба елита којој је народ био мало значајан и потребан“.²⁶⁾

Док покретачку снагу политичких странака као носилаца отуђене политичке власти, чине себични интереси одређених друштвених група, главна покретачка снага народа је општенародни

26) Мирослав Печујлић, Владимир Милић, *Демократија и ауторитаризам*, Сремпублич, Правни факултет, Институт за политичке студије, Београд, 1994., стр. 205.

односно општедруштвени интерес. Покретање народних иницијатива за остваривање општенародних интереса, практично значи партиципирање народа у самој власти. Иницијативе се могу покретати у виду предлога надлежним органима и организацијама за разматрање одређених питања и доношење одговарајућих закона, прописа, одлука и мера, или путем петиција и јавних захтева у средствима информисања, на митинзима, зборовима и уличним демонстрацијама да се неки проблем реши по вољи иницијатора.

Иницијатори ће бити више уважавани ако их је више и ако имају већи друштвени углед и утицај, ради чега је пожељно да иза одређених иницијатива стане већи број што утицајнијих појединаца и организација. Покренуте иницијативе неће, међутим, ни поред свега бити прихваћене ако се косе с интересима оних који о њима одлучују и ако су они отуђени од иницијатора и њихових интереса. У том случају је неопходно користити облике борбе и демократског притиска путем јавног дијалога и критике, грађанске и радне непослушности, бојкота, штрајкова и протеста. Али најважније је да демократски облици борбе буду организовани и истрајни, јер оно што људи на власти „не могу сварити су истрајни и све јачи притисци, удружења која стално нешто раде, људи који се уче на искуствима од прошлог пута и делују успешније наредног пута“.²⁷⁾

Остваривање и даљи развој непосредне демократије онемогућава владавина партија. Али владавина партија се не може превазићи другачије него управо развојем непосредне демократије. Неизоставни услов за то је укидање политичког монополизма које подразумева потпуно слободно политичко организовање и деловање грађана са подједнаким могућностима активног учешћа у политичком договарању и друштвеном одлучивању.

ЛИТЕРАТУРА

- Васовић, Вучина, прилог у зборнику: *Лавиринти кризе*, Институт за европске студије, Београд, 1998.
- Вебер, Макс: *Привреда и друштво*, том 3, Просвета, Београд, 1976.
- Вучетић, Слободан: *Демократија без доказа*, БИГЗ, Београд, 1994.
- Голубовић, Загорка проф. др.: *Како калимо демократију – шта нисмо научили*, Албатрос Плус, Београд, 2011.
- Диверже, Морис: *Демократија без народа*, Рад, Београд, 1968.
- Drucker, Peter F.: *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч – Привредни преглед, Београд, 1995.

27) Ноам Чомски, *Шта то (у ствари) хоће Америка?*, исто, стр. 74-75.

- Ђурић, Живојин, „Социјално-политички осврт на модел приватизације у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2013.
- Еткинсон, Родни: *Зачарани европски круг*, Светови, Нови Сад, 1997.
- Кнежевић, Милош: *Неизвесни прелазак: демократија и транзиција*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Марковић, Драган: *Демократија и партократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Марковић, Драган: *Демократија и својина*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Мер, Едмонд: *Самоуправљање – сутрашњица*, Радничка штампа, Београд, 1977.
- Naisbitt, John: *Мегатрендови*, Глобус, Загреб, 1985.
- Печујлић, Мирослав, Милић, Владимир: *Демократија и ауторитаризам*, Сремпублик, Правни факултет, Институт за политичке студије, Београд, 1994.
- Чомски, Ноам: *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Чомски, Ноам: *Шта то (у ствари) хоће Америка?*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.

Dragan Z. Markovic

POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES OF DEMOCRATIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN SERBIA

Resume

Democratization of proprietary relationships has been set as an imperative to the whole world and especially to Serbia. In order to transcend economic backwardness and be involved in global economic flows, Serbia must accept an adequate organization of production based on efficacious programs to which the organization of the company must adapt. It is necessary for the direct manufacturers to connect themselves economically in smaller or bigger associations and to manage social reproduction democratically.

Contemporary industrial production based on socialization of property and management inevitably leads to real democratization of society. In order to improve proprietary status of manufacturers and real democratization of proprietary relationships, Serbia must even precede in order to reduce backwardness after the developed countries.

For optimal development of democracy and expanding of democratic capacities of political institutions it would be indispensable maximal decentralization of competence from republic to local level, which includes an adequate financial decentralization that is followed by decentralization of power and management. However, tendencies to decentralization are in opposition to centralistic tendencies to concentrate business and resources at the top of the state as much as possible.

The part of democratic progressive powers is to move the people into the action as mobilization power for taking and gaining their own authority. The very legislation and exercising of rights to free civil initiative is an initial act of direct engagement of people in overtaking and direct gaining of power.

The civil initiative should be, first of all, for the purpose of direct citizen participation in decision making. It cannot be expected from the political parties to be initiators of that kind of decision making because they tend to monopolization of decision making through representative organs.

The crucial thing for establishing democratic power is initiative from beneath because it is a question of the power of the very people, but since democracy is the form of governmental authority, democratic initiatives from the state center are necessary too. That is the reason why the responsible state functions need to be delegated to responsible and democratic oriented persons, who will meet large-scale people's initiatives with their orientation.

Key words: political institutions, democratization, democratic capacities, direct democracy

* Овај рад је примљен 28. априла 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Милица С. Јоковић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

УПОТРЕБА ДЕМОКРАТИЈЕ И ДРЖАВЕ У ПОПУЛИСТИЧКЕ И ТОТАЛИТАРНЕ СВРХЕ САВРЕМЕНИХ ВЛАСТОДРЖАЦА

Сажетак

Предмет овог рада су слабости савремених демократских поредака које произилазе из употребе модерних манипулативних техника оних који успевају да на демократским изборима добију поверење за улазак у власт. Савремене демократије под ударом су популистичких обећања која су најчешће нереална, односно неостварива. Спој популизма и демократије најчешће је производ немоћи политичких елита, односно политичких партија у државама да решавају најбитније проблеме грађана, односно да подигну раст и развој економског система, да уведу владавину права и опораве политичке институције да рационално и ефикасно функционишу у оквиру политичког система. Савремене демократије нису подједнако развијене и немају подједнаке шансе у развијању. Паралелизам власти најчешће је завршавао у тоталитаризацији демократије. У савременим демократским државама, посебно у оним које се налазе у процесу демократске транзиције, показује се да политичке вође (партијске вође) и када на изборима освоје државне функције не одричу се партијског вођства. На тај начин демократије постају подређене и заробљене од стране политичких партија, посебно њиховог политичког вођства и вођа. Анализиран је и однос слободе и демократије. Искуства показују да се демократија успешније утемељује тамо где су људи освојили слободе него тамо где демократија тек треба да омогући слободе грађанима. Анализиране су и опасности по демократију које произилазе из злоупотребе демократских услова. Посебна опасност по савремене демократије произилази из околности у којима они који дођу на власт учине све да друштвом и државом завладају антиполитички принципи:

равнодушност, страх и стрепња и осећај немоћи. Антиполитички принципи угрожавају демократски поредак, а они који се с њима служе руше демократију.

Кључне речи: демократија, популизам, доминација, власт, тоталитаризам, слобода, манипулација, равнодушност, страх, немоћ

1. СЛАБОСТИ САВРЕМЕНИХ ДЕМОКРАТСКИХ ПОРЕДАКА

Политичка реалност савремених демократија и демократских држава показује да су оне суочене с великим изазовима насталим демократским ослобађањем маса. Премда се демократија у модерној историји сматра за сада најбољим политичким поретком, односно владавином, она је и даље притиснута слабостима које је уочио још Аристотел: употребом и злоупотребом од демагога и олаким завођењем мноштва, односно светине. Те слабости, због којих је Аристотел демократију сврстао у рђаве поретке владања, и данас представљају њено унутрашње ограничење. Иако је појам демократије претрпео садржинске промене уношењем многих елемената који је требало да спрече употребу и злоупотребу демократије од демагога и истовремено светину претворе у активни политички субјект који би поседовао не само политичку свест него и самосвест, односно спознају циљева и њиховог смисла за заједнички живот и даље је слабости које је уочио Аристотел прате.

Савремене демократије лако западају у замке модерних манипулативних техника које произилазе из неспорно линеарног научног прогреса, посебно техничког и технолошког. Другим речима, савремене демократије су под ударом идеје манипулације и манипулације идејама који наносе вешти манипулатори користећи разне облике манипулативних техника којима се у име демократије најчешће разарају демократије. Манипулативним техникама и технологијама чак и освешћени грађани, посебно у периодима друштвених криза, постају део масе и гомиле. Тако да и оне који би требало да буду носиоци демократизације и учвршћивања демократског поретка, што произилази и из етимологије речи демократија, заводе вешти и опаки манипулатори. Уместо владавине освешћених грађана (демоса) добијамо владавину над демосом у име демоса.

Заводљива обећања савремених политичара у периоду друштвених тешкоћа и криза грађани олако прихватају и оне који се њима размећу препознају као једине који су у стању да их извуку из проблема. Најчешће су та обећања лажна, нереална и више ли-

че на фантазије него на озбиљан излаз. Али што су тешкоће веће, а криза дубља, реална обећања за намучене и нестрпљиве грађане су неприхватљивија. Много су им психолошки ближа фантастична и брза, него реална и дугорочна обећања. Психолошки, људи у невољама везују се за нестварна али одлучно изречена обећања. Одлучност их више води него неодлучност и реалност. Управо тешкоће и криза су шанса да одређени појединци или групе, уз употребу најдемократскијих процедура, доспеју на власт и приграбе челне функције у организовању једног друштва и државе. Њихово освајање власти и учвршћивање најчешће завршава у популизму, популистичкој реторици и популистичким гобањима и збивањима грађана, помоћу којих се на ритуално-драматични начин одлажу решења њихових битних животних проблема. Ритуали и ритуална кретања одвајају их од свакодневних брига и уносе им динамизам, наду и веру да ће се све брзо окончати. Међутим, то је лажна нада и вера која психолошки одвлачи њихову пажњу од свакодневних тешкоћа, а динамизмом им се троши енергија која хоће да се брзо изнађу решења. Вешти манипулатори на власти покрећу унутрашње динамизме иза којих нема дела, сем узалудног трошења енергије. Када исуше енергију грађана која води једно друштво и државу онда прелазе на тоталитарни начин управљања. Треба све држати под контролом и не допустити било какву активност која би могла да угрози освојене позиције. У име демократије тако отпочиње да се учвршћује тоталитарна држава. Ранија искуства у успостављању тоталитарне државе, посебно у 20. веку, била су везана за тоталитарне идеологије (нацизам и стаљинизам). Савремени популизам и тоталитаризам почива најчешће на огољеном прагматизму где се идеологије само употребљавају у мери која им омогућава да обмана остаје што дуже на снази. Данашње популистичке вође олако мењају и погледе и идеологије и организације зато што немају никакве своје идеале, нити идеале изван њих и изнад њих. Све је у њиховом интересу и све је за њих. Та врста саможивости почива на личном огољеном егоизму и логици органског преживљавања.

2. ПОПУЛИЗАМ И ДЕМОКРАТИЈА

Постоје различите типологије популизма. За сврху овог рада користићу ону по којој се разликују следећи популизми: популистичке диктатуре, популистичке демократије, реакционарни популизам и политичарски популизам.¹⁾ Издвајам посебно попули-

1) Милан Матић, *Либерализам, Популизам, Демократија*, Институт за политичке студије, Београд, 1992, стр. 73.

стичку демократију. Овај облик владавине је парадоксалан. С једне стране, настаје као производ демократских тежњи широких слојева становништва и у том смислу тај облик владавине може се уврстити у класификацију демократских облика више него у чисто популистичке владавине.²⁾ С друге стране, ако демократске намере широких слојева становништва искористе у манипулативне сврхе групе које су добиле поверење на демократски начин, онда ова владавина више припада популистичким владавинама. У политичкој пракси могућа су и једна и друга својства која чине садржај популистичке демократије.³⁾ Постоје примери да популистичка демократија настаје и као реакција на изопачења или злоупотребе демократских форми у случајевима када је на делу демократски елитизам или што би могли назвати странчарењем политичких елита које у борби за власт злоупотребљавају демократске услове.⁴⁾ Другим речима, популистичка демократија има елементе демократског начина вођења политике, али они су подложни изопачењу, односно кварињу како су још у античкој Грчкој истицали Платон и Аристотел. Сматра се да је по својим карактеристикама у најбољем периоду развоја политичког живота атинска демократија била популистичка демократија. Наравно, у њој налазимо добар спој врлина етничкога, достојанства политеје и високих етичких принципа које су преко моралних понашања показивали појединци.⁵⁾ У таквом облику демократије практикована је изузетна ангажованост и жртвовање када су у питању општа корист, правда и добро свих чланова политичке заједнице. Та врста популистичке демократије добар је

- 2) Председнички претенденти у САД у време изборне кампање популистички делују из разлога што је народ носилац изворног суверенитета. Пол Пиконе (*Paul Piccone*) сматра да амерички председнички популизам који се практикује у изборним кампањама има дугу историју и да он произилази из традиције непосредне демократије која је везана за локализам, али и културолошке специфичности (*Paul Piccone*, „Postmodern Populism“, *Telos*, no.103/1995, стр. 45 – 86).
- 3) Бенџамин Мофит и Сајмон Тормеј (*Benjamin Moffitt and Simon Tormey*) сматрају да је популизам један од најсадржајнијих концепата политичке науке. Они о популизму у савременим демократијама пишу као о посебној врсти политичког перформанса и политичког стила који значајно место добија у медијској презентацији (*Benjamin Moffitt and Simon Tormey*, „Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style“, *Political Studies*, Vol. 62, no. 2/2014, стр. 381 – 397).
- 4) Данијел Смилов и Иван Крастев (*Daniel Smilov and Ivan Krastev*) истичу да популизам и популисти у временима друштвених криза обећавају оживљавање политичког живота и повратак политици оног суштинског што она губи странчарењем. Такође, сматрају да су популисти алтернатива репрезентативном систему који губи поверење (*Daniel Smilov and Ivan Krastev*, „The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper“, у зборнику: *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe* (Editors: Grigorij Mesežnikov, Ol'ga Gyárfašová, Daniel Smilov), Institute for Public Affairs, Bratislava, 2008, стр. 7 – 13).
- 5) Милан Матић, *Либерализам, Популизам, Демократија*, Институт за политичке студије, Београд, 1992, стр. 84.

пример партиципативне и директне демократије коју у савремености налазимо у швајцарском демократском поретку. Тај поредак је пример споја популистичких карактеристика и на њима израслих институција, али и постојања и практиковања облика репрезентативне демократије. Наравно, то су примери демократија у малим политичким заједницама у којима је могуће направити овакав спој. У том смислу оне су не само идеални, него и успешни реализовани примери високог учешћа грађана у демократским процесима и одлучивању. За савремене демократије овај идеал и пракса најбоље се могу реализовати у локалним заједницама. Развијене локалне заједнице могу настати само у друштвима и државама где су децентрализовани и демонополизовани моћ и власт.

Спој популизма и демократије најчешће је производ немоћи политичких елита, односно политичких партија у државама да решавају најбитније проблеме грађана, односно да подигну раст и развој економског система; да уведу владавину права и опораве политичке институције да рационално и ефикасно функционишу у оквиру политичког система; да омогуће успешан развој средњих слојева становништва који као носиоци стваралаштва и знања успевају да стабилизују и учврсте егзистенцијалну сигурност грађана у оквиру социјалног система; и да афирмацијом универзалних вредности као мерила за све посебне и појединачне вредности утемеље вредносни систем. Та четири примарна друштвена система показују да ли је у једном друштву могуће утемељити и показати какав је на делу политички и друштвени поредак, односно да ли је демократски или није. Преко њих се показује и квалитет, али и развој једног друштва и државе. Нажалост, чињенице у многим друштвима и државама вербално опредељеним за успостављање демократске владавине и отпочињање демократизације и друштвеног и политичког живота показују да се демократија помоћу популистичких мера злоупотребљава и своди на демократску фразеологију а када је у питању институционализација на стварање демократских фасадних институција.

3. ДОМИНАЦИЈА И ДЕМОКРАТИЈА

Проблем савремених демократија произилази и из унутрашњих прилика у земљама у којима се оне успостављају или су успостављене и спољашњих околности, односно глобалног распореда моћи. Ова унутрашња и спољашња стања показују да савремене демократије нису подједнако развијене, али и да немају подједнаке шансе у развијању. Многи аутори сматрају да су структуре и институције капитализма, као и тржиште, битно утицали и одређива-

ли односе међу политичким актерима у демократским али и свим осталим друштвима. Обрасци доминације неспорно у последња два века прате и карактеристични су и за демократске владавине у мањој или већој мери.

Док је у 19. веку Карл Маркс сматрао да ће тријумфом пролетеријата бити доведене у питање, односно укинуте, и експлоатација и доминација, други теоретичари, међу њима посебно Гаetano Моска, Вилфредо Парето и Роберт Михелс, сматрали су да то неће моћи да учини пролетаријат и да ће увек мањине доминирати политичким животом једне државе и друштва. Роберт Дал сматра да је њихов приступ много објективнији, односно тачнији и прецизнији, али и научнији, а Марксов романтичарски и утопијски.⁶⁾ Владајуће мањине под плаштом демократије управо због битних карактеристика буржоаског друштва добијају шансу да се наметну као доминантне. У тим мањинама појединци или групе успевају да покажу доминацију демонстрирањем моћи помоћу које се учвршћују на власти. Код појединаца, на шта је већ указивао Макијавели, а потом Моска, Парето и Михелс, долазе до изражаја особине помоћу којих успевају да се наметну и доминирају. То су препреденост, лукавство, енергичност, оштроумност, велике амбиције, али неоспорно и поседовање интелигенције. У освајању власти они су често бескрупулозни. Наравно, Моска, Парето и Михелс сматрају и да они којима се влада поседују особине подложне доминацији. То су у првом реду склоност ка реду, избегавању било којег ризика, спремност на послушност, разне врсте конформизма, али и бежање од могуће одговорности, као и спремност на хомогенизацију када се осећају угрожено. Њихова очекивања често су подложна прихватању „нерационалних митова“. Ово су особине које погодују да у име демократије појединци и мањинске групе или политичке елите наметну популистичко понашање и злоупотребе демократске процедуре и начине одлучивања. Неспорно је да треба имати у виду да доминација мањина има упориште у битној чињеници људског живота – неједнакости у моћи. На томе управо инсистирају теоретичари елита, премда су, како истиче Дал, у савременим демократијама „грађани далеко од тога да буду једнаки по својим политичким могућностима у свом утицају на политику уопште и на понашање владајуће структуре у држави“⁷⁾, што не значи да се то може узети као чињеница која доводи у питање демократију већ она више говори о неиспуњеностима свих критеријума важних за демократски процес. Суштина демократске владавине су политич-

6) Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, CID, Подгорица, 1999, стр. 358.

7) Ibidem, str. 363.

ки одговорне одлуке, а не масовно учешће у доношењу политичких одлука које су нереалне, а по последицама опасне.⁸⁾ Другим речима, не треба мешати демократију и хијерархију. Демократија подразумева доношење исправних одлука од којих ће сви грађани имати корист и добро, док се хијерархија не сме доводити у питање када је потребно да институције функционишу на рационалан и ефикасан начин. Хијерархија се у институцијама уводи ради тачног одређивања стручности и одговорности и да би на тај начин био избегнут било какав утицај спољашњих интересних група. Тамо где је потребна хијерархијска организација у институцијама не може се уводити принцип једнакости, већ важи принцип квалификоване и компетентне доминације. Увођење једнакости тамо где се тражи стручност, компетенција и одговорност погубно је за функционисање институција, самим тим и демократије.

4. ПАРАЛЕЛИЗАМ ВЛАСТИ И ДЕМОКРАТИЈА (ТОТАЛИТАРИЗАЦИЈА ДЕМОКРАТИЈЕ)

Први светски рат у 20. веку био је велики изазов, али и искушење за демократско уређене државе, али и за државе у којима је демократија почела да се утемељује и развија. То је посебно изражено у Немачкој после Првог светског рата из којег је она изашла као поражена страна у којој је нарушен институционални поредак због успостављања ванредног, односно ратног стања. По завршетку Првог светског рата Немачку је захватила велика економска криза с којом демократске институције нису могле успешно да изађу на крај. Иако је успостављена република и доследна подела власти, али и почео да се развија партијски плурализам, млада немачка демократија није тада могла да изнађе решења која би продужила њен развој и живот.

Нестабилну економску и социјалну ситуацију у Немачкој искористила је новоформирана Национална социјалистичка партија да се на најдемократскији начин путем избора докопа власти 1933. године. Националсоцијалисти и њихов вођа Адолф Хитлер, с врхушком партијске власти која је била организована као завереничка група, нудила је немачким грађанима излазак из кризе дајући сва-

8) Франц Нојман је упозоравао да „уколико демократизација значи реформисање извршних органа државе у смислу нарушавања хијерархијске структуре, или допуштањем да ‘интересне групе’ судјелују у доношењу административних одлука, онда такво реформисање не само да нема никакве везе с демократијом него може чак и представљати нову пријетњу“ (Франц Нојман, *Демократска и ауторитарна држава*, Напријед, Загреб, 1974, стр. 119).

кој групацији обећања која одговарају њиховим потребама и интересима. Иако је задовољавање потреба и интереса различитих социјалних групација потпуно супротстављено, и са аспекта реалности немогуће, припадници тих групација нису водили рачуна о томе. Владајућа партија као и друге партије нису се снашле у околностима дубоке кризе немачког друштва и државе и на прави начин разобличиле намере једне мале завереничке групе која се добро покрила партијским плаштом.

Доласком нациста на власт 1933. године све институције Вајмарске републике нису рушене нити довођене у питање, као што није ни промењен Вајмарски устав. Међутим, паралелно са државним органима, уставом и законима донете су десетине нових уредби и закона који су правили привид да се у немачкој држави ништа не мења. Али оно што је настало као новина, на шта посебно указује Хана Арент, јесте да се упоредо с државним механизмом развија један нови механизам – партијски, односно националсоцијалистички. Подједнако су функционисала два апарата: државни и партијски. У стварности настао је однос у којем се показује ко поседује власт. Створен је однос између привидне и стварне власти, „тако да се државни апарат углавном приказује као безвредна фасада која скрива и чува праву власт, власт партије“.⁹⁾ Оно што су нацисти увели као новину, истиче Арент, јесте да су насупрот државних органа формиран и исти органи у оквиру партије. Такође, направили су и паралелну државну организацију. Остали су упоредо да постоје према Вајмарском уставу покрајине, али истовремено су у оквиру партије формиране нове организационе поделе на срезове. Ове две паралелне организације нису се ни територијално поклапале, тако да су нека места истовремено припадала покрајинама у оквиру државне организације, али нису припадала срезовима у оквиру партијске организације. Арент даје пример да многи проверени партијски кадрови, када су долазили на чело државног административног апарата, на пример на чело министарстава као министри, нису имали моћ и власт која би произилазила из њихове функције. С друге стране, функционери на челу административних и унутарпартијских подела имали су изузетну моћ и власт. Тако се дешавало да министар полиције има мању моћ од руководиоца тајне полиције. Такође, новина у партијском организовању јесте да су често постојали паралелни органи који нису били територијално поклопљени па се дешавало да се моћ у оквиру њих селила с једне на другу функцију. То је пример успешне манипулације пошто

9) Хана Арент, *Извори тоталитаризма*, Феминастичка издавачка кућа 94, Београд, 1998, стр. 403.

нико не може да се издигне толико да би могао да формира неку клику која би довела у питање фирера, односно Хитлера. И најповерљивији и најближи Хитлерови сарадници нису могли тачно да процене када су носиоци привидне или стварне моћи. Са аспекта демократске владавине овај начин управљања могао би се означити као демонополизација, децентрализација и дисперзија моћи, а у ствари радило се о манипулацији моћи. Задржавањем институција Вајмарске републике одржавана је фасада старе републике која је била видљива и спољашња. Међутим, стварна власт била је у рукама националсоцијалистичке партије, односно она је била изнад и изван закона Вајмарске републике. Удвостручавањем функција Хитлер је направио привид да се све одвија у интересу и за интересе грађана. Арент износи и интересантну тврдњу коју је нашла код Ернста Френкела који је сматрао да се дуализам власти у Хитлеровој Немачкој може тумачити као подела власти према једном другом критеријуму, а то је да су држава и државни апарат задржани ради гарантовања да се неће довести у питање капитализам и приватна својина.¹⁰⁾ Другим речима, држава је задржала овлашћења када је у питању функционисање економског система, односно привреде, док је партијска власт битно одлучивала када је у питању све везано за политику и политички живот. Френкел је један од ретких аутора који је сматрао да немачки националсоцијализам није увео привидну и стварну власт, већ да је поделио власти у оквиру решавања одређених проблема.

Арент не прихвата његово тумачење, али се оно не може пренебрећи када су у питању савремене демократске државе које настају после великих промена с краја 20. века које претендују да успоставе, утемеље и развијају демократију и демократски поредак. Управо се нешто од овога везаног за анализу утемељења тоталитарне државе у одређеним периодима одвија у овим државама. Више као карактеристике, а мање као концепт. Показује се да често партије и партијске вође покушавају да, када освоје власт на изборима, формирају и паралелне органе преко којих освајају и државне органе. Кад после избора освоје државне органе, локални партијски моћници, који нису у државним органима, често изазивају напетости са партијским колегама на функцијама у органима власти. Примери показују да лако губе моћ они партијски функционери који су се прихватили државних функција, а замрзнули су или напустили партијске функције. То је разлог да се у савременим државама у демократској транзицији политичке вође и када добију државне функције не одричу партијског вођства.

10) Ibidem, 403 – 404.

5. СЛОБОДА И ДЕМОКРАТИЈА – НАПЕТОСТ КОЈА ОПТЕРЕЂУЈЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОРЕТКЕ

Један од темељних проблема савремене демократије јесте однос слободе и демократије. Тај проблем постоји од почетка формирања демократија у модерним временима. Поставља се питање: да ли је потребно прво освојити слободу, а потом градити демократску политичку заједницу, односно друштво и државу, или обрнуто, успоставити демократску владавину уз добро прецизирана демократска правила која ће омогућити да се развија и слобода појединаца, али и мањинских група у једном друштву? Напетост између слободе и демократије произилази из једне раније напетости између слободе и једнакости. Та напетост пратила је модерне револуције – Америчку и Француску. Стални сукоб између слободе и једнакости према многим ауторима одвија се између слободе и демократије.

Политички филозоф Исаија Берлин писао је о напетости слободе и демократије преко питања слободе и самоуправе. Берлин је разликовао две слободе: негативну и позитивну, односно слободу од и слободу за. Према њему, негативна слобода у бити је „подручје у коме човек може да делује неометан од других“.¹¹⁾ Берлин сматра да треба ограничити моћ државе када је у питању „извесно минимално подручје слободе који нипошто не сме бити угрожено; јер ако се у њега закорачи, појединац ће се наћи у подручју које је одвећ скучено, чак и за минимални развој природних способности, и у том случају неће бити кадар да тежи разним циљевима које људи сматрају добрим или праведним или светим, па чак ни да их замисли. Из тога следи да се мора повући граница између приватног живота и оне сфере у коју власт има право да се меша“.¹²⁾ Берлин на овај начин прави разлику између слободе и демократије јер према њему демократија „може да лиши појединачног грађанина многих слобода које би могао уживати у неком другом облику друштва, тако се исто да замислити деспот либералног типа који својим поданицима допушта велику меру личне слободе“.¹³⁾ Другим речима, према Берлину индивидуална слобода не мора се нужно повезивати са демократијом, односно демократским управљањем. Берлин је имао суздржаност када је у питању позитивна слобода,

11) Исаија Берлин, *Четири огледа о слободи*, Нолит, Београд, 1992, стр. 205.

12) Ibidem, стр. 205.

13) Ibidem, стр. 213.

односно слобода за. Сматрао је да позитивна слобода почива на жељи појединаца да буду своји господари. Према њему, позитивна слобода се на тај начин сукобљава с негативном слободом „која се своди на стање у коме нас други не спречавају да бирамо“.¹⁴⁾ Берлин је упозоравао да самогосподарење и самоостваривање, када се споје с политичким мишљењем, могу лако да заврше у стварању револуционарне идеологије. Он сматра да револуционарна идеологија може лако да заврши, када се реализује, у опаком тлачењу. Позитивна слобода може лако да сконча у тоталитарној пракси – као у оквиру два велика тоталитарна поретка, нацизму и стаљинизму. Према њему, за разлику од позитивне слободе, негативна слобода омогућава и припада идеји политичког плурализма. Оно што Берлин није до краја оцртао јесте да ли је позитивна слобода у сваком случају деструктивна када је у питању негативна слобода?

Арент, супротно од Берлина, иако је и она жестоко критиковала тоталитаризам, сматра да је позитивна слобода омогућила људско самоостваривање учешћем у политичкој заједници. Према њој, политичка заједница гарантује једнакост која је значајна за једнакост и у владању и у поковавању. Арент сматра да позитивна слобода, утемељена у политичкој заједници, претходи и историјски и логички свакој другој врсти слободе. Она истиче да „свесни слободе или њене супротности постајемо тек у општењу с другима, а не у општењу са собом“.¹⁵⁾ Арент позитивну слободу види као услов и извор свих других слобода јер се она остварује учешћем у политичкој заједници, односно јавној сфери. Она наглашава да та слобода омогућава, али и гарантује, слободу мишљења, уверења, убеђења, савести, као што омогућава унутрашњи религијски или филозофски дијалог појединца са собом, али и са другима које сусреће. Другим речима, према Арент, позитивна слобода је предуслов за успостављање и негативне слободе, али и других искустава везаних за реализацију ове свете идеје и универзалне вредности.

Проблем између слободе и демократије разматра и Фарид Закаррија. Он отвара питање везано за савремене либералне аутократије у којима долазе до изражаја посебно економске слободе. Отвара се питање да ли су либералне аутократије повољне за увођење демократије? Према њему, важније је и рационалније успо-

14) Ibidem, стр. 215.

15) Слобода „може и даље обитавати у срцима људи као жеља, као хтење, као нада, као чежња; али, као што сви знамо, људско срце је врло тамно место, и све оно што се одвија у његовој тами тешко се може назвати приказивом чињеницом. Слобода као приказива чињеница и политика се подударују, и међусобно су повезане као две стране једне исте ствари“ (Хана Арент, *О слободи и ауторитету*, Градска библиотека „Жарко Зрењанин“, Зрењанин, 1995, стр. 77–78).

ставити слободу, макар и аутократским начинима и средствима, него покушавати успостављање демократије у земљама где не постоје индивидуалне слободе и владавина закона, односно владавина права. Он сматра да су гарантоване слободе у уставима, чак и у аутократским владавинама, као што су слобода говора, удруживања, испољавања верских уверења, као и гарантовање личне и приватне својине, већа гаранција да ће, када отпочне демократизација тих владавина, она бити успешна, односно лако ће се утемељити и даље развијати. Према Закарији, избори као један од услова за успостављања демократског поретка нису гаранција за успостављање и развој демократије. Он истиче да „широм света демократски изабрани режими... сваког дана занемарују уставна ограничења своје власти и лишавају своје грађане основних права“.¹⁶⁾ Као добар пример Закарији служе модели аутократских владавина у којима су успостављане слободе и владавина права. Тако он истиче да „Јужна Кореја, Тајланд и Малезија деценијама су живе под влашћу војних хунти или једнопартијских система. Ови режими либерализовали су економију, правни систем, као и верска права, и права на путовање, а онда су после неколико деценија, одржали и слободне изборе.“¹⁷⁾

Џон Бринкмен истиче да су многи политички писци критични према ставу да треба прво омогућити економске слободе и развити економију па потом увести демократију. Тако на пример, Томас Керотес узима за пример Египат у чијој се аутократској политичкој владавини доводе у питање економске реформе јер немају подршку грађана. А немају подршку грађана јер нису отворени демократски процеси.¹⁸⁾ Ова критика није у потпуности тачна јер се показује да су у питању примери где аутократске владавине не омогућавају економске слободе него обрнуто да једна ретроградна економија доприноси јачању и одржању аутократског поретка. Сви заступници схватања да треба прво успоставити демократију, а упоредо с њом развити и слободе, посебно појединачне, које ће та демократија гарантовати, заборављају чињеницу да у процесу успостављања демократије која почива на масовном учешћу и легитимитету може лако да се од харизматских лидера искористи у сасвим друге сврхе. Тако харизматски лидери мобилишући масе,

16) Фаред Закарија (Fareed Zakariya), *The Future of Freedom: Liberal Democracy at Home and Abroad*, New York: Norton 2003, p. 17. у: Џон Бринкмен, *Културне контрадикције демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2008, стр. 214.

17) *Ibidem*, стр. 214.

18) Џон Бринкмен, *Културне контрадикције демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2008, стр. 215.

посебно на верској или етничкој основи, могу на изборима да добију легитимитет, али то не гарантује да ће успоставити демократију. Масовно учешће и народни легитимитет од Америчке до Француске револуције завршавали су и у демократским и у недемократским владавинама. У 20. веку то се показало и када су власт путем демократских избора, односно уз народни легитимитет, добијале партије које су касније учврстиле тоталитаризам. Није довољно за успостављање демократије масовно учешће и народни легитимитет, потребно је нешто више. Потребно је да буду успостављене и практиковане индивидуалне слободе и права, да буду гарантовани плурализам и доследна подела власти у којој ће потпуно бити независна судска власт. Другим речима, потребна је равнотежа различитих власти. Досадашња светска искуства, посебно у развијеним демократским земљама, показала су да је потребно одржавати равнотежу када је у питању однос слободе и демократије. Свака неравнотежа доводи у питање или слободу или демократију. Добро то описује Бринкмен када пише да се демократски политички систем „љуља, налик на артисте на жици у оној неухватљивој тачки између стајања и падања, стално измишљајући привремену равнотежу између слободе, једнакости, братства. Демократије опстају све док им полази за руком да ову равнотежу одрже и не падну“.¹⁹⁾

6. ОПАСНОСТИ ПО ДЕМОКРАТИЈУ

Једна од важних опасности по савремене демократске процесе, посебно у земљама у којима се успоставља демократија, јесте злоупотреба демократских услова. Тако се сви услови потребни за функционисање демократског поретка могу симулирати манипулативним начинима. Формално, могу у земљама у којима се успоставља демократија да постоје сви демократски услови: владавина права, принцип једнакости и равноправности грађана пред законом, партијски плурализам, подела власти, слободни и тајни избори, слободни и отворени медији, слободно тржиште, слободно кретање робе, људи и капитала, грађанска и колективна права,²⁰⁾ али да у стварности буду изиграни, односно симулирани. Најчешће се закони изигравају или су донети закони селективни. Селективни закони угрожавају принцип једнакости грађана пред законом. Постоји формална подела власти на законодавну, извршно-упра-

19) Ibidem, стр. 217.

20) Чедомир Чупић, *Демократска владавина (поговор)*, у: Рос Харисон, *Демократија*, Слио, Београд, 2004, стр. 312.

вљачку и судску, али стварна власт је у партији или коалицији партија које су освојиле власт на демократским изборима. Освајајући власт партије подређују све три гране власти својим потребама и интересима. Разним облицима зависности могу се и слободни и отворени медији потпуно ставити у службу властодржаца. Ово су неки од примера који показују како демократски услови могу да буду злоупотребљени и да се њима манипулише, а пред грађанима симулира да све функционише на најдемократскији начин.

Властодршци који се на демократски начин докопају власти све учине да друштвом и државом завладају антиполитички принципи како је добро констатовала Арент. Од тих антиполитичких принципа најпримарнији су: апатија, страх и стрепња и осећај немоћи. Апатија, односно равнодушност грађана у демократским порецима најчешће је последица изборне селекције која у представничким институцијама омогућава малом броју људи да доносе политичке одлуке. Равнодушност грађана почиње оног момента када они који доносе политичке одлуке те одлуке доносе да би задовољили сопствене личне или групне интересе. Такве одлуке разочаравају грађане, односно бираче. Они су разочарани што су у нечему учествовали и за шта су се залагали или обећања прихватили, а пред собом виде да се реализује нешто сасвим друго а не обећано и очекивано. То је тренутак када они постају истовремено разочарани и равнодушни. Норберто Бобио добро је уочио када је закључио да „идеал онога ко држи власт увек је био да има увид у сваки покрет и да чује сваку реч својих поданика (по могућности, да при том не буде ни виђен ни слушан). Овај идеал данас је немогуће достигнути... Старо питање које се провлачи кроз целокупну историју политичке мисли: 'Ко чува чуваре?' данас може бити формулисано као 'Ко контролише контролоре?' Уколико се не пружи одговарајући одговор на ово питање, демократија, као израз видљиве моћи, изгубљена је. Више него о испуњеном обећању, у овом случају се у ствари ради о тежњи која је у супротности са претпоставкама: тежњи која више није усмерена ка највећој могућој контроли власти од стране грађана, већ ка највећој контроли поданика од стране власти“²¹⁾

Када популистичке паролe у којима је највише очекиваних, а не реалних обећања, којима се заводе грађани, после освајања власти смени стање ишчекивања да се обећања реализују, отрежњење настаје оног момента када то изостане. Истовремено, отрежњење код заведених грађана ствара не само осећај изневеравања већ и

21) Норберто Бобио, *Будућност демократије*, Филип Вишњић, 1990, стр. 28–29.

личног осећаја преваре у којој су и сами учествовали. Такво политичко и психолошко стање грађане води апатији, односно равнодушности. Властодршцима такво стање одговара јер их оно уљуљкава да им се не спрема било каква врста грађанске непослушности или отпора. Наравно, и равнодушност временом има границе, посебно ако се продубљују егзистенцијални проблеми. На дуги рок равнодушност грађана постаје за властодршце опасна.

Други битан антиполитички принцип јесте употреба страхова и стрепњи ради одржања на власти. Властодршци манипулацијама, када освоје власт на демократски начин, шире страхове који им омогућавају да избегну одговорност када су у питању њихова предизборна обећања. Најчешћи и најуспешнији страхови које се шире су егзистенцијални. Ако су држава и друштво погођени кризом која изазива губитак радних места или зауставља могућност запошљавања пристиглих генерација, онда се властодршци успешно, помоћу егзистенцијалног страха, одржавају на власти. Чак успевају да супротставе запослене и незапослене, а и међу самим запосленима да уведу стање страха да могу сваког момента да изгубе посао. Други важан страх када је у питању опстанак на власти је везан за националну угроженост. То је типично групни страх. Помоћу тог страха мобилише се нација и стално јој се сервирају стања њене угрожености и могућег нестанка.²²⁾ У вишенационалним заједницама овакав страх шири се не само на већинску нацију већ и на све припаднике мањинских националних група. Овај страх води хомогенизацији, односно затварању, подозрењу и сталном осећају несигурности и нестабилности припадника већинске нације, али и националних мањина.²³⁾ Такође, популистички властодршци употребљавају и верске страхове. Тако се изазива осећај угрожености припадника једне религије од друге или других. Манипулација верским осећањима у политичке сврхе изазива, поред устрашености и хомогенизације, и верски радикализам и фанати-

22) Тако се данас разбуктавају национализми који се користе да би се властодршци одржали на власти. Сартори сматра да „национализми који данас пулсирају и експлодирају јесу локални, фрагментарни и искидани. Нису то освајачки национализми, већ је реч о повратку на претходно постојећи идентитет, о повраћају ‘малих отаџбина’. Преостаје да се види да ли је та есхумација малих отаџбина наивна. У распаду совјетске империје (и околине) не играју само ‘нације’ – културни и лингвистички идентитети – већ успостављање ‘нове класе’, односно јуриша на власт. Онај што је био ништа или тек поручник у великој мултинационалној држави може да постаје генерал у мононационалној целини коју приграби за себе“ (Ђовани Сартори, *Демократија шта је то?*, CID, Подгорица, 2001, стр. 273).

23) Етнификацију политике користе властодршци који су се докопали на демократски начин власти и преко ње манипулишу националном припадношћу и националним осећањима грађана. То је типичан пример злоупотребе демократије од вештих политичких манипулатора.

зам. Доктринарно такво стање учвршћује верски фундаментализам који онда на дуги рок подстиче радикализацију, екстремизам и фанатизам. Иза ових страхова, када настану сукоби, могу да се почине стравична насиља и деструкције. Још један страх угрожава посебно демократију – страх од моћних. Мале, али често немоћне државе у политичкој расподели моћи морају и требају да воде рачуна о томе колики су и шта су интереси моћних. То често изазива осећај понижења, али и страха када их моћни условљавају. У данашњим околностима често моћни одређују како ће се учвршћивати и развијати демократија код малих народа и држава када крену у процес демократизације. Неретко услови са стране не одговарају унутрашњим приликама држава које су кренуле у демократизацију. То истовремено изазива и неспоразуме и страхе јер често моћници могу да буду не само бахати него и прикривено свирепи када су у питању њихови интереси. Ширењем различитих страхова, али и њиховим рђавим последицама у младим демократијама формира се образац појединачних и колективних стрепњи. И када нема конкретног узрока грађани имају осећај да им се нешто рђаво припрема. Стрепње су управо стања која произилазе из популистичких коришћења демократије и покушаја властодржаца да све држе под контролом. Стрепње слабе демократске потенцијале грађана и шире опште стање сумњичавости које може да заврши у осећају немоћи.

Најопаснији антиполитички принцип везан је за стање осећаја немоћи код грађана. То је принцип раширен у ауторитарним порецима, али често га користе властодршци и у демократским владавинама. Када наступи осећај појединачне и колективне немоћи грађана онда се лако њима манипулише, а и оно што је демократски успостављено полако се урушава. Осећај немоћи владајући често користе за личну корист и добитке и зато се лако у таквим околностима шире две опаке друштвене појаве – корупција и криминал.

Сваки антиполитички принцип угрожава демократски поредак, а они који га употребљавају руше демократију. Тамо где се тек одвијају демократски процеси који треба да учврсте демократију између осталог подложни су манипулацијама популиста, али и оних који су склони да ради задржавања власти уводе и тоталну контролу. Није ретко да се у таквим државама и друштвима комбинују популизми и тоталитарне карактеристике да би се опстало на власти и омогућило продужење власти. Демократски процеси су процеси лаганих корака и великог стрпљења свих који имају намеру да их учврсте и развију. Истовремено, демократија је пред

сталним изазовима и искушењима да се у име демократије укине демократија.²⁴⁾ Другим речима, демократија има највише ограничење, а то је сама демократија.

ЛИТЕРАТУРА

- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.
- Arent, Hana, *O slobodi i autoritetu*, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin, 1995.
- Berlin, Isaija, *Četiri ogleda o slobodi*, Nolit, Beograd, 1992.
- Bobio, Norberto, *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 1990.
- Brinkmen, Džon, *Kulturne kontradikcije demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 2008.
- Dal, Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
- Goše, Marsel, *Demokratija protiv same sebe*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.
- Harison, Ros, *Demokratija*, Clio, Beograd, 2004.
- Matić, Milan, *Liberalizam, Populizam, Demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
- Moffitt, Benjamin and Tormey, Simon, „Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style“, *Political Studies*, Vol. 62, no. 2/2014.
- Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Piccone, Paul, „Postmodern Populism“, *Telos*, no.103/1995.
- Sartoti, Đovani, *Demokratija šta je to?*, CID, Podgorica, 2001.
- Smilov, Daniel and Krastev, Ivan, „The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper“, у зборнику: *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe* (Editors: Grigorij Mesežnikov, Ol'ga Gyárfášová, Daniel Smilov), Institute for Public Affairs, Bratislava, 2008.

Milica S. Jokovic

THE USE OF DEMOCRACY AND STATE FOR THE POPULIST AND TOTALITARIAN PURPOSES OF CONTEMPORARY RULERS

Resume

This article analyses the weaknesses of contemporary democratic orders which stem from the use of modern manipulation techniques employed by those who manage to win the trust for making the go-

24) Марсел Гоше упозорава да је демократија „у опасности да постане фантомска и да изнутра изгуби суштину под утицајем властитих идеја“ (Марсел Гоше, *Демократија против саме себе*, Филип Вишњић, Београд, 2004, стр. 300).

vernment in democratic elections. Contemporary democracies are under the threat of populist promises which are most often unrealistic. The combination of populism and democracy is usually a product of the powerlessness of political elites, i.e. political parties, in states to solve citizenry's most important problems – to increase the growth and development of the economic system, to introduce the rule of law, and to rehabilitate political institutions so they could rationally and efficiently function within the political system. Contemporary democracies are not equally developed, nor do they have equal chances for developing. The facts demonstrate how in many societies and states – formally oriented towards establishing a democratic governance and towards starting the democratisation of societal and political life – democracy gets misused and diminished to democratic phraseology with the help of populism, while in the institutional aspect being diminished to creating a façade of democratic institutions. It has been demonstrated that the patterns of dominance follow and are characteristic for democratic governances to a larger or smaller degree. The essence of democratic governance are politically responsible decisions, rather than mass participation in making political decisions which are not realistic, while being dangerous in terms of their consequences. Democracy means making good decisions for the benefit and good of all citizens, while hierarchy must not be challenged when it is necessary that institutions function in a rational and efficient way. Introducing equality where professionalism, competence and accountability are needed is devastating for the functioning of institutions, therefore for the functioning of democracy as well. Democracy can be tricked with the help of authorities' populism, as was the case with Nazi Germany. After Nazis took power, not all institutions of the Weimar Republic were dismantled nor challenged, nor was the Weimar Constitution changed. However – parallel to state authorities, Constitution and laws – dozens of new orders and laws were enacted, creating an illusion that nothing is changed in German state. What Nazis did was developing a new mechanism, party mechanism, parallel to the state mechanism. The two functioned next to each other. Such patterns lead to the parallelism of power and democracy, which usually led to the totalitarianisation of democracy. In contemporary states – especially those in the process of democratic transition – such parallelism shows how party leaders do not forfeit party leadership once they get elected to state offices. In that way democracies become submissive and captured by political parties, especially their leaderships and leaders. The relation of freedom and democracy has also been analysed. Experiences show that democracy is founded more successfully in places where people managed to gain their liberties, rather than in those places where

democracy is yet to provide liberties to citizens. Dangers for democracy tied with the abuse of democratic conditions are being discussed in the last part of the article. Each condition necessary for the functioning of a democratic order can be simulated through manipulative ways. A special danger for contemporary democracies comes from circumstances in which those who come to power do everything so that society and state are ruled by anti-political principles: indifference, fear and trepidation, and powerlessness. Anti-political principles jeopardise democratic order, and those who use them demolish democracy. Democracy is facing constant challenges and temptations for scraping democracy in the name of democracy.

Key words: democracy, populism, dominance, power, totalitarianism, liberty, manipulation, indifference, fear, powerlessness

* Овај рад је примљен 18. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

КАНТОВ ПРОЈЕКАТ ВЕЧНОГ МИРА – 220 ГОДИНА ПОСЛЕ*

Сажетак

У овом раду аутор се бави Кантовим пројектом вечног мира. Реч је о спису који представља један од најпознатијих радова о миру и који је утицао на пацифистичке и покрете за уједињење Европе током XIX века, као и на организацију Друштва народа и Уједињених нација. Рад је подељен на три дела. У првом делу се Кантов спис смешта у духовно-повесни контекст у коме је настао, да би се у другом делу анализирао садржај Кантовог дела. Трећи део поставља питање плаузабилности кантовске аргументације у данашње време.

Кључне речи: Имануел Кант, вечни мир, светска република, савез држава

Године 2014. обележено је 290 година од рођења и 210 година од смрти Имануела Канта, а ове године се навршава 220 година од настанка његовог можда најинспиративнијег и најцитиранијег политичког списа *Ка вечној миру. Филозофски нацрт*. Бекер примећује да је овај Кантов спис наишао на посве другачији одјек код филозофа и код политичара. Наиме, ово Кантово дело лежало је у сенци његових главних радова, те је стога ретко анализирано.¹⁾ Штавише, спис о миру је често одбациван као пригодан, односно дело које је настало у тренутном расположењу.²⁾ Са друге стране

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1) Тако на пример Касирер у својој књизи о Кантовом животу и учењу једва да помиње спис о миру. Ернст Касирер, *Кант – живот и учење*, Хинаки, Београд, 2006.
- 2) Manuel Becker, „Immanuel Kants Traktat 'Zum Ewigen Frieden'; Eine Bilanz zur Anschlussfähigkeit der Friedensschrift an die aktuelle Forschung“, in: *Politisches Denken Jahr-*

за политичаре и политичке активисте ово дело било је много интересантније него за филозофе. Крајем XIX века спис бива актуелизован у контексту буђења пацифизма, да би након Првог светског рата и стварања Друштва народа Кантов вечни мир додатно добио на важности. Тако на пример Карл Форлендер прихвата и разрађује Кантову идеју савеза држава, на коју се надовезује и политичар Матијас Ерцбергер када пише о савезу народа, а идеје Вилсонових 14. тачака такође су инспирисане Кантом.³⁾ Кантов вечни мир често се посматра као идејна претеча и основа за стварање Друштва народа и Уједињених нација.⁴⁾ У последњим деценијама XX века Кантов спис поново постаје актуелан у контексту захтева за демократским миром, глобалном правдом, системом колективне безбедности и глобалном заштитом људских права.

У светлу 220. годишњице настанка овог дела потребно је поставити питање учинка Кантовог списка и плаузабилности његове аргументације. Другим речима, шта Кантов спис значи и која је његова вредност у данашњем времену?

Да бисмо разумели неко дело потребно је да га прво историзујемо, а то значи схватити његову позадину и предуслове.⁵⁾ Већина историчара идеја сложиће се да се филозофска питања не могу разумети као апсолутно независна од историјског истраживања.^{6) 7)}

buch 2014, Duncker & Humblot, Berlin, 2015, S. 117. Отфрид Хефе и Клаус Дике доказују да је схватање списка о миру као пригодног сасвим погрешно, те да он представља интегрални део Кантове филозофије. Otfried Höffe, „Einleitung: Der Friede - ein vernachlässigtes Ideal“ in: Otfried Höffe (Hg.), Immanuel Kant: Zum ewigen Frieden, Akademie Verlag, Berlin, 2004, S. 15.

3) Becker, *op. cit.*, 125.

4) Тачно је, такође, да и у случају Друштва народа, као Уједињених нација постоје значајна одступања од Кантовог списка. Тако је Друштво народа прихватало само парцијалну забрану рата. За разлику од Кантовог предлога, у чланство у УН примљене су не само демократије, него и државе са тоталитарним режимима. Оснивање Савета безбедности који штити интересе пет највећих држава такође не одговара Кантовим намерама. Henning Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens, Die Neuzeit, Das Zeitalter der Revolutionen*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2008, S. 189-190.

5) Тронд Берг Ериксен, *Шта је историја идеја?*, Карнос, Београд, 2013, стр. 143.

6) Rafael Major, „The Cambridge School and Leo Strauss: Texts and Context of American Political Science“ in: *Political Research Quarterly*, Vol. 58, issue 3, 2005, p. 481.

7) Контекстуална реконструкција је утолико потребнија будући да Кант у тексту не помиње ни системске ни повесне поводе за настанак дела.

Спис *Ка вечној миру* објављен је 1795. године. Треба, међутим, имати у виду да није реч о првом спису такве врсте, него да је слична литература била широко распрострањена у XVII и XVIII веку. Велике европске монархије (Француска, Енглеска, Аустрија, Русија и Пруска) делиле су међу собом владавину континентом, а ратови су постајали све краћи и све мање деструктивни. Вилхелм Дилтај пише, да зато што су се монархије међусобно држале у шаху „постепено се смањило број ратова и у другој половини XVIII столећа Европа је видела дуготрајније стање мира него у било које друго време од процвата Римског царства. Литература је била испуњена идеалом вечног мира и пројектима како га остварити.“⁸⁾

Заговорници мира имали су на уму дугорочнији и стабилнији механизам очувања мира него што је то одржање равнотеже снага. Тако је 1623. године Емерик Крузе скицирао један од првих таквих планова. У *Есеју о садашњем и будућем миру у Европи* Вилијем Пен предлаже стварање парламента Европе и европске конфедерације, одакле не само да би следио европски мир и трговачка корист, него би се и повећао углед хришћанства.⁹⁾ На истом трагу је и опат де Сен-Пјер који се залаже за успостављање једног хришћанског савеза и савезног савета који би се бавио арбитражом у случају спорова. На овај предлог одговара Русо снажном критиком и једним у основи републиканским противпредлогом. О уједињењу и зближавању нација, као неизбежном процесу пише и Фридрих Шилер који предсказује добре изгледе за успостављање мира у Европи. Због пораста трговине, тврдио је он, државе су формирале блиске везе. Одржавање мира тако не почива на климатским савезима него на самоинтересу сваке нације.¹⁰⁾ Кант је наравно био упознат са дотадашњим дебатама о миру, те се код њега уочава неслагање са схватањима Гроцијуса и Пуфендорфа, као и надовезивање на идеје Сен-Пјера и Русоа.¹¹⁾

Међутим, при писању свог дела Кант није пред очима имао само ове планове него и је подстрек за бављење овом темом нашао и у актуелним политичким дешавањима. Наиме, Француска револуција наишла је на велики одјек у немачким земљама, а познато је да се и Кант од самог почетка посебно интересовао за догађаје

8) Wilhelm Dilthey, *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt*, in: *Gesammelte Schriften*, Band III, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft mbH., Stuttgart, 1992, S. 224.

9) Ottmann, *op. cit.*, 165. Höffe, *op. cit.*, 12-13.

10) Frederick C. Beiser, *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1992, p. 91.

11) Höffe, *Ibidem*, S. 5-6.

у Француској. За њега је револуција значила остварење идеје слободе. Без обзира на критике у појединостима, односно неслагање са појединим аспектима јакобинске политике, те своје одбацивање револуције као политичког принципа, Кант је до краја имао симпатије за француску ствар.¹²⁾ У том смислу република која је произашла из Француске револуције у својој првој фази, може се посматрати као узор и лајтмотив за републику на коју Кант циља у свом спису.¹³⁾

Други битан историјски догађај који је утицао на Канта је коалициони рат европских монархија против револуционарне Француске, односно закључење Базелског мира 1795. године, којим се Пруска обавезала да Француској препусти поседе на левој обали Рајне. Због својих симпатија према француској ствари, као и због својих либералних назора Кант је поздравио закључење мира. Истовремено, спис о миру представља жустру и ироничну критику противреволуционарне политике европских монархија.

Појава Кантовог списа изазвала је велико интересовање савременика. Фихте, Фридрих Шлегел, Герес и Генц, сваки са својих позиција одговарају на Кантов спис. Ово интересовање није остало ограничено само на Пруску, па су уследили преводи на друге језике. Тако је спис о миру био прво Кантово дело објављено у Француској где је наишао на снажно одобравање. Републиканске вође, које су још од раније тврдиле да Француска води „крсташки поход у име слободе и човечанства“ дочекале су Кантов вечни мир као добродошао аргумент својој страни.

Ка вечном миру представља кратко, али систематско и вишеслојно дело. У њему се Кант надовезује на своје учење о слободи које је изнео у *Критици практичног ума*, на ставове о човеку из *Антропологије*, телеолошки део филозофије природе из *Критике моћи суђења*, критички разматра теорију и праксу оновремене

12) О Кантовом односу према Француској револуцији види: Immanuel Kant, *Ob das menschliche Geschlecht im beständigen Fortschreiten zum Besseren sei? (Streit der Fakultäten, 2. Abschnitt. Der Streit der philosophischen Fakultät mit der juristischen* in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965, S. 157. Такође из сведочења Кантових бивших студената и колега сазнајемо да је он и након 1794. године остао „потпуни демократа“, да је ужасе Револуције правдао позивајући се на то да је деспотски режим чинио још веће страхоте, те да су јакобинци вероватно у праву. Beiser, *op. cit.*, 38.

13) Becker, *op. cit.*, 119.

међународне политике, даје у скраћеном облику своју филозофију повести и права, те излаже максиме за вођење моралне политике.¹⁴⁾

Као и Хобс, Кант полази од уверења да је стање рата природно стање, те да се нације међусобно налазе и таквом стању – било отвореном или латентном. Такође, као и Хобс сматра да је мирољубивост тек епизода у том општем ратном стању. Дакле, природно стање је потребно превладати односно стање мира тек треба да се успостави – у томе се Кант слаже са својим претходницима.¹⁵⁾ За Канта је вечни мир „крајњи циљ целог међународног права“.¹⁶⁾ Другим речима, остварење мира је морално-правна обавеза.

Такође, као ни Пен, Сен-Пјер и Русо, ни Кант се не ослања на учење о равнотежи моћи, сматрајући да равнотежа моћи међу државама није довољан услов за успостављање мира, те је потребна правна организација међу државама како би се успоставио и осигурао мир.

Кант своје мисли излаже у облику уговора. Први одељак садржи шест прелиминарних чланова вечног мира међу државама, што се односи на забране (*leges prohibitiveae*), док други део садржи три дефинитивна члана, односно заповести, а затим следе додаци и прилози.

Прелиминарни чланови подељени су на три стриктна (*leges strictae*), који важе без обзира на околности те се морају извршити одмах (1, 5, 6) и три који, према приликама, дају шира овлашћења (*leges latae*) и као такви пружају могућност да се њихова примена одгоди. Наравно, такво одлагање не може да траје до светог никад (*ad calendas graecas*), него је допуштено само зато да се не би извршило пребрзо и противно својој намери.¹⁷⁾

Оваква форма списка ствара утисак да је успостављање мира међу државама ствар уговора, што свакако има хобсовски призивак. Ако се државе посматрају у природном стању као и појединци пре стварања државе, оне ће из тог природног стања изаћи на исти начин као и појединци – стварањем међусобног уговора. Такође,

14) Höffe, *op. cit.*, 15. Klaus Dicke, „Immanuel Kant, Zum Ewige Frieden“ in: (Hg.) Manfred Brocker, *Geschichte des politischen Denkens, Ein Handbuch*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2007, S. 373.

15) „Природно стање (*status naturalis*) међу људима који живе једни уз друге није стање мира, него на против, ратно стање, тј. оно у којем, истина, непријатељство не избија у сваком тренутку, али то избијање ипак стално прети. Мирно стање треба дакле *успоставити*.“ Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965, S. 110-111.

16) Immanuel Kant, *Metafizika ćudoreda*, § 60, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 140.

17) Kant, *Zum ewigen Frieden*, S. 109.

форма уговора индиректно сугерише да је вечни мир малтене на дохват руке, те да је само потребно закључити одговарајући уговор.¹⁸⁾ Међутим, Кант на другом месту признаје да је вечни мир неизводљив идеал, али да су изводљива политичка начела која теже за тим да склопе такве савезе међу државама који служе континуираном приближавању вечном миру.¹⁹⁾

Три ствари које Кант одмах забрањује су: „Ниједан мировни уговор не треба сматрати ваљаним ако је склопљен тако да прећутно садржи повод будућем рату“, „Ниједна држава не сме се насилно уплитати у уређење и управљање друге“ и „Ниједна држава се у рату са другом не сме упуштати у таква непријатељства која би у будућем миру нужно онемогућила међусобно поверење, а то су: изнајмљивање *плаћених убица* (*percussores*), *тровача* (*venefici*), *кршење уговора*, *подстицање на издају* (*perduellio*) у држави с којом се ратује.“²⁰⁾

Три члана чија се примена може одгодити су: „Ниједну самосталну државу (без обзира на то да ли је она велика или мала) не може друга држава стећи наслеђем, заменом, куповином нити даривањем“, „Стајаће војске (*miles perpetuus*) требају временом потпуно нестати“ и „Држава се не сме задуживати због спољашњих државних размирица“.²¹⁾

Ови чланови не представљају само забране, него и оштру критику државничке праксе Кантовог доба, за које је примере могао пронаћи на сваком кораку – како би иначе могао забрањивати нешто ако то нешто већ није присутно у стварности? Таква пракса и са њом повезан систем равнотеже снага, нису могли издржати критику ума. Шта год да су државници радили и ма чиме правдали своју политику то није ни за педаљ свет приближавало миру. Напротив, само је водило даљим непријатељствима.

Да не би дошло до забуне у вези са временом важења ових забрана (2, 3, 4) Кант се у фусноти која следи за прелиминарним члановима ограђује истичући да ове забране не важе у садашњости, него тек у будућности. Дакле, оно што је у будућности забрањено у садашњости потпада под *leges permissivae*, оно што је допуштено.²²⁾ На тај начин Кант чини уступак владајућем стању, а

18) Höffe, *op. cit.* 7.

19) Kant, *Metafizika čudoreda*, § 60, str. 140.

20) Kant, *Zum ewigen Frieden*, S. 105, 107, 108.

21) *Ibidem*, 105, 106, 107.

22) Reinhard Brant, „Das Problem der Erlaubnisgesetze im Spätwerk Kants“ in: Otfried Höffe (Hg.), *Immanuel Kant: Zum ewigen Frieden*, Akademie Verlag, Berlin, 2004, S. 69-86.

успостављање мира види као постепени, историјски процес. Он гледа на апсолутистичке монархије свог времена као на фактичко стање ствари коме је допуштено да постоји још неко време. Тако им Кант даје времена да се постепено реформишу и прилагоде захтевима ума.

Прелиминарни чланови, односно забране, сами по себи нису довољни. „Притом, оканути се непријатељства још не значи дати гаранцију за мир; и све док један сусед не да другоме ту гаранцију (што је могуће само у законском стању) онај који ју је тражио може с овим поступати као са непријатељем.“²³⁾ Да би се успоставило то законско стање Кант након прелиминарних уводи и дефинитивне чланове, односно заповести. Ове заповести односе се на три врсте права: државно-грађанско право (*ius civitatis*), међународно право, односно право народа (*Völkerrecht*) (*ius gentium*) и право грађана света (*Weltbürgerrecht*) (*ius cosmopolitanum*). Кантова намера је да сви односи међу појединцима и државама буду правно регулисани. „Та подела није произвољна, већ је нужна ако је реч о идеји вечног мира. Јер, када би само један појединац или држава били у односу међусобног физичког утицаја, а уз то у природном стању, онда би такав однос био повезан са ратним стањем, док овде управо постоји намера да се људи таквог стања ослободе.“²⁴⁾

Први дефинитивни члан вечног мира гласи: „Грађански устав у свакој држави мора бити републикански.“²⁵⁾ Кант републику схвата у модерном смислу речи и разликује је од „стarih такозваних република.“²⁶⁾ По њему републиканско уређење је оно које је засновано на слободи свих чланова друштва (као људи); зависности свих од једног јединог заједничког законодавца (као поданика); и на закону једнакости свих (као грађана). То уређење проистиче из идеје првобитног уговора и на њему мора почивати свеукупно законодавство једног народа.²⁷⁾ Кант при томе разликује државе по два критеријума. Према првом, облику владања (*forma imperii*), државе се деле по томе да ли владарску власт врши један човек сам, неколико људи или читав народ. У том смислу Кант говори о аутократији, аристократији и демократији. Према другом крите-

23) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 111.

24) *Ibidem*, 111.

25) *Ibidem*, 111.

26) *Ibidem*, 115. На другом месту Кант пише да свака истинска република није ни не може бити ништа друго него представнички систем народа који сједињује све држављане и преко њихових заступника, у име народа, води рачуна о њиховим правима. Kant, *Metafizika čudoređa*, § 52, str. 132.

27) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 111-112.

ријуму, облику управљања (*forma regiminis*), који је тиче начина како се државе служе својом пуном влашћу заснованом на уставу, Кант разликује републику од деспотије. Прихватајући Монтеѕкјеово учење о подели власти, Кант републикански принцип изводи из поделе на законодавну и извршну власт. Деспотизам, супротно томе, значи да власт сама спроводи законе које је сама и донела, те да се владар јавном вољом служи као својом приватном.²⁸⁾ Кант даље наглашава да сваки облик управљања који није представнички заправо је изобличен, јер законодавац не може у једној истој особи бити и извршитељ своје воље.²⁹⁾ Одатле следи и његово одбијање демократије која је нужно деспотизам.

Идеја о мирољубивости република није нова, будући да су на повезаност између мира и републиканског уређења указали још Макијавели и Монтеѕкје.³⁰⁾ Међутим, Кант иде корак даље објашњавајући зашто су републике мирољубиве. Његов аргумент гласи да ако грађани сами треба да одлуче о томе да ли ће ићи у рат или не, они ће добро размислити пре него што се упусте у такву игру, будући да они сами треба да ратују и сами да плаћају трошкове рата. Насупрот томе, у уређењу које није републиканско и где поданик није грађанин „рат је нешто најједноставније на свету“.³¹⁾ Владар који се понаша као власник државе сам не трпи ужасе рата, па може отпочети рат и због најмањих ситница.

Кантово разликовање облика владања и облика управљања такође је усмерено на избегавање револуционарних консеквенци, односно реформизам који прихвата тренутно стање као „допуштено“. То долази до изражаја у Кантовој похвали Фридриха II, за чију владавину каже да је била у духу представничког уређења.³²⁾ Такође, нешто даље Кант изричито каже да се од државе не може тражити да се одрекне свог уређења, па макар оно било и деспотско, све док постоји опасност да ће је друге државе одмах прогутати, јер такво уређење ипак пружа заштиту од спољних непријатеља.³³⁾ Дакле, захтеве ума могуће је одгодити за нека боља времена.

Други дефинитивни члан вечног мира односи се на међународно право које треба да се заснива на федерацији слободних

28) *Ibidem*, 114.

29) *Ibidem*, 114.

30) Becker, *op. cit.* 120-121.

31) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 113.

32) *Ibidem*, 114.

33) *Ibidem*, 136.

држава.³⁴⁾ На овом месту долази до изражаја Кантово везивање за претходнике, пре свега Сен-Пјера и Русоа који су говори о сличном савезу.³⁵⁾ Државе, као и појединци треба да изађу из природног стања и ступе у поредак сличан грађанском. „То би био *савез народа (Völkerbund)*, који ипак не би морао бити међународна држава (*Völkerstaat*).“³⁶⁾ Кант дакле има пред очима један добровољан савез слободних држава, а не неку светску државу. На другом месту он експлицитно допушта државама да могу по сопственој вољи напустити такав савез.³⁷⁾ Ово је потпуно у складу са прелиминарним чланом којим се забрањује насилно уплитање у унутрашње ствари друге државе, чиме Кант прихвата учење о суверенитету. Тако Кантова светска федерација искључује било какву светску полицију или светски суд. Другим речима, он већ ту даје до знања да изнад државе не постоји нека виша инстанца која би имала право интервенције. Такође, то значи да се вечни мир не може очекивати у сенци неке надмоћне империје која би успоставила свој *Pax Romana*. Он одбија универзалну државу, јер сматра да „што је обухват власти већи, деловање закона постаје слабије“ те у њој види универзални деспотизам, а њен мир сматра миром гробнице, који не познаје ни слободну вољу, ни културу.³⁸⁾ Дакле, светска држава никада се неће моћи успоставити, не само зато што народи односно државе неће пристати на тако нешто, него њој не треба тежити ни из принципијелних разлога, пошто она није у стању да произведе жељено правно стање.³⁹⁾

Такође, Кант врло оштро напада ондашње теоретичаре међународног права Гроцијуса, Пуфендорфа, Фатела („све врли тешители“) чији кодекси не садрже ни најмање *законске* снаге (јер државе не подлежу заједничкој спољној принуди).⁴⁰⁾ Сведочанства и аргументи ових правника нису до сада, и никада неће, ниједну државу наговорити да одустане од својих ратних намера, али су зато они често коришћени да се преко њих оправдавају ратни напади.

34) *Ibidem*, 116.

35) Ипак, Кант превазилази своје претходнике који су углавном говорили о миру у Европи, односно миру међу хришћанским државама. Кант се међутим залаже за глобалан и свеобухватан, временски и просторно универзалан мир. Höffe, *op. cit.* 15.

36) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 116.

37) „(Т)о је савез који се може у свако доба раскинути, а према томе се повремено мора и обнављати...“ Kant, *Metafizika čudoređa*, § 54, str. 134.

38) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 130.

39) Ottmann, *op. cit.*, 172.

40) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 117.

Другим речима, Кант је незадовољан стањем науке међународног права и он предлаже своју алтернативу, стварање савеза мира (*foedus pacificum*). „Тај савез би се од *уговора о миру (pactum pacis)* разликовао по томе што овај последњи хоће да оконча само *један* рат, а онај први *све* ратове заувек. Овај савез не иде за тим да се домогне какве моћи за државу, него искључиво за одржањем и осигурањем *слободе* сваке државе, као и других држава у савезу, а да се ипак ни једна од њих не потчини јавним законима и њиховој принудној сили (као што је то случај са људима у природном стању).⁴¹⁾ У том смислу, за Канта је такав савез „сурогат грађанског друштвеног савеза“.⁴²⁾

Како је могуће очекивати стварање једног оваквог савеза, с обзиром да људска повест не зна за тако нешто? Да би одговорио на то питање Кант посеже за првим дефинитивним чланом. Дакле када једном просвећеном народу успе да створи републику, а будући да су републике по себи мирољубиве, та држава постаће средиште и за све остале државе које ће се око ње окупљати, да би се савез даље проширивао.

Трећи дефинитивни члан вечног мира каже да право грађана света треба да се ограничи на услове општег хоспиталитета.⁴³⁾ У овом члану Кант се бави правним односима једне државе према странцима. Ово право Кант ограничава на право посете. То значи да странац када дође у другу државу не треба да буде примљен непријатељски, све док се мирно влада. У овом члану Кант на мети има пиратерију и пљачкашке походе дивљих племена, али још више колонијалну праксу свог времена. Иза овог члана стоји идеја да се према странцима не сме поступати непријатељски, али и да ниједан странац не сме злоупотребљавати гостопримство које му је дато. „Упореди ли се с тим *негостољубиви* поступак цивилизованих, посебно трговачких држава на нашем континенту, закључиће се да је неправда коју оне чине када *посећују* (односно, што за њих исто значи, *освајају*) стране земље и народе, страховито велика.“⁴⁴⁾ Дакле, колонизаторска и освајачка пракса европских народа који не поштују гостопримство садржи у себи клицу будућег рата. Кант објашњава потребу за овим чланом када каже: „Но, како се међу народима на целој Земљи развило заједништво (у ужем или ширем смислу) до те мере да се повреда права учињена на једном месту

41) *Ibidem*, 118.

42) *Ibidem*, 118.

43) *Ibidem*, 120.

44) *Ibidem*, 120-121.

на Земљи осећа на свим другим местима, самим тим идеја о праву грађана света није никаква фантастична правна замисао, већ је у неписаном кодексу и државног и међународног права нужна допуна за јавно право човека уопште, а тиме и за вечни мир.⁴⁵⁾ Отман је у праву када каже да је право хоспиталитета једно антиколонијалистичко и антиимперијалистичко право.⁴⁶⁾

За прелиминарним и дефинитивним члановима следи додатак који се бави гаранцијом вечног мира. Другим речима, вечни мир, који је Кант до сада обрађивао као умну и правну дужност мора се такође доказати на пољу повести. Да би то учинио Кант настоји да повеже вечни мир са својом филозофијом повести коју је већ раније изнео у чланку *Идеја опште повести с гледишта светског грађанства*⁴⁷⁾ односно са телеолошким схватањем повести из *Критике моћи суђења*. Тако се Кант позива на природу како би доказао да је достизање светског мира њена намера.⁴⁸⁾ Позивање на природу као на гаранцију остварења мира никако није случајно. Без ње вечни мир би остао само Кантова жеља, сањарење, пука утопија, а његови критичари могли би се мирне душе позвати на природу како би доказали да је достизање вечног мира немогуће. Сада Кант посеже за природом како би показао да природа није препрека његовом остварењу, штавише она га гарантује. Тако ни вечни мир није само пука могућност која се може, али и не мора остварити, будући да зависи само од добре воље државника. Захваљујући својој заснованости на природи, вечни мир добија ауру неизбежности и постаје део природног плана. „Кад за природу кажем: она *хоће* да се догоди ово или оно, онда то не значи као да нам она намеће дужност да то учинимо (јер то може само слободан практични ум човеков), него то она сама *чини* хтели ми то или не (*fata volentem ducunt, nolentem trahunt*).“⁴⁹⁾ Дакле, природа ће ка вечном миру људски род или водити или вући. Када природа нешто *хоће* она ће на крају свакако однети коначну победу, премда уз велике незгоде. Другим речима, ако вечни мир представља план природе, сваки отпор је узалудан.

45) *Ibidem*, 122.

46) Ottmann, *op. cit.*, 171.

47) Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, in: Ott von Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965, S. 9-24.

48) Пада у очи да се Кант не позива на Бога кога је просветитељство протерало из повести. Као што примећује Хефе, код њега нигде не избијају религијски мотиви. Höffe, *op. cit.*, 14.

49) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 128.

Тако се Кант ослања на природу да би одбио приговор како је републиканско уређење, ма колико умно било и ма колико одговарало људском праву, тешко остварити, а још теже одржати. Према Канту за остварење републиканског идеала није неопходно да људи постану анђели, оно је једнако погодно и за народ ђавола (само ако имају разума), јер ће природа њихове себичне склоности неутралисати.⁵⁰⁾ Посредством човекове „недруштвене друштвености“ његова злоба води до остварења добра.⁵¹⁾ На овом месту важно је нагласити да Кант не иде толико далеко да захтева укидање конфликата као таквих, што би уосталом било немогуће, с обзиром на човекову природу. Оно што за њега значи мир је само одустајање од насиља као начина решавања конфликта.⁵²⁾

Такође, природа је та која је људе поделила према различитим језицима и религијама⁵³⁾ те на тај начин осујетила могућност стварања светске државе. Иако може изгледати да су међусобно подељени људи осуђени на међусобну мржњу и ратове, Кант се узда у раст културе и постепено зближавање људи. Међусобно подељене људе природа нагони на споразумевање и сарадњу (недруштвена друштвеност). Новац је она сила и снажан подстицај за све државе да потпомажу племенити мир.⁵⁴⁾ Пошто трговачки и ратнички дух не могу постојати један поред другог, Кант закључује да природа ради на остварењу вечног мира служећи се човековим користољубљем.⁵⁵⁾ Ако природа људе неминовно води ка успостављању републиканског уређења, а оно је услов за остварење вечног мира, то дакле значи да природа људе нужно води ка миру. „На тај начин, самим механизмом људских склоности, природа гарантује вечни мир; са сигурношћу, разуме се, која није довољна да се теоријски *прорекне* када ће наступити тај мир.“⁵⁶⁾ Иако је остваре-

50) На овом месту Кант прави снажан отклон од ранијег схватања републике као поретка заснованог на врлини што су заступали Макијавели, Монтескје и Русо. Он сада тврди да републикански поредак може створити и народ ђавола, само ако поседују разум.

51) Кант овде стоји под неоспорним утицајем Мендевила.

52) Höffe, *op. cit.*, 19.

53) Кант ову различитост религија не узима сувише озбиљно. У фусноти Кант додаје да постоји само једна *религија* која вреди за све људе и сва времена. При томе Кант не мисли на хришћанство, него на просветитељску умну религију. У том смислу он превазилази Пенову идеју стварања хришћанског савеза.

54) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 130-131.

55) И на овом месту Кант може да се позове на велики број претходника. Тако је на пример Монтескје писао да је трговина лек за све предрасуде, те да је мир природан производ трговине. На мирољубивости трговачке политике инсистирао је и Шилер.

56) *Ibidem*, 131.

ње мира неизбежно, Кант избегава свако орочавање, које би уосталом значило детерминизам и тиме порицање аутономије човекове воље.

У другом издању свог списка Кант уводи тајни члан вечног мира. На први поглед овај члан стоји у нескладу са Кантовом идејом публициитета, јер како је могуће залагати се за јавност и отвореност, а истовремено у уговор о вечног миру уводити тајни члан? Међутим, овде је реч о Кантовој финој иронији. Као што примећује Отман, Кант је објавио свој тајни члан, чиме је он престао бити тајна.⁵⁷⁾ Друго, тајни члан не говори о стварима које требају остати скривене. Управо супротно, он је заснован на идеји јавности, отворености и дискусије, супротстављајући се тада владајућој пракси тајне дипломатије. Кант каже: „државе наоружане за рат требају затражити савет у максимама филозофа о условима који би омогућили јавни мир.“⁵⁸⁾ Тако Кант остаје у просветитељској традицији (Томазијус, Волф) која је инсистирала на сарадњи владара и филозофа, при чему би филозофи саветовали владаре. Канту је јасно да владари никада неће постати филозофи, нити ће филозофи икада постати владари. Штавише, тако нешто не би било пожељно, јер поседовање власти неминовно квари слободно расуђивање.⁵⁹⁾ Када већ ствари тако стоје, онда би се владари требали ослонити на савете филозофа. Међутим, Кант не жели да филозофима обезбеди позицију тајних саветника и сиве еминенције. Он сматра да би ауторитет владара могао бити угрожен ако би се знало да они од својих поданика траже савете у вези са начелима која треба примењивати у политици према другим државама.⁶⁰⁾ Отуда Кант решење овог проблема види у слободи дискусије.⁶¹⁾ Држава ће филозофе прећутно подстицати да је саветују тако што им неће забрањивати да дискутују о политичким питањима, односно о начелима како се води рат и како се ствара мир. Дакле филозофи ће своју функцију обављати на најбољи начин ако им се допусти слобода речи и истраживања. Кант додаје да из тога не може наступити никаква опасност по државу.

57) Ottmann, *op. cit.*, S. 173.

58) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 131.

59) *Ibidem*, 132.

60) *Ibidem*, 131.

61) На овом месту могуће је уочити везу између списка о миру и других Кантових радова, на пример чланка о просветитељству. Наиме, Кант се надовезује на свој раније изречен захтев да се од властитог ума у свим стварима начини *јавна употреба*. Immanuel Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965, S. 1-8.

Спис о вечном миру завршава се прилогом који се бави питањем односа између морала и политике. И овде се Кант надовезује на своје раније списе, пре свега чланак о односу теорије и праксе.⁶²⁾ У првом делу прилога Кант се бави питањем неусаглашености морала и политике у погледу вечног мира, док у другом делу говори о слози политике и морала, према трансценденталном појму јавног права. У овом додатку Кант покушава да побие тезу о несаглашености између морала и политике, што долази до изражаја већ у првој реченици. „Морал је већ само по себи пракса у објективном значењу као скуп безусловно заповедних закона по којима *треба* да поступамо, па је очигледно бесмислено, будући да смо том појму дужности већ признали његов ауторитет, рећи да не *можемо*. ... Самим тим, не може постојати спор између политике, као извршне правне науке, и морала који је, као такав, само теоријска наука (па тиме ни спор праксе са теоријом).“⁶³⁾ Тврдити супротно према Канту значи стварати од морала некакву *науку о мудрости (Klugheitslehre)*, односно негирати његово постојање, будући да је наука о мудрости само теорија максима по којима ће се бирати најподеснија средства за остварење својих намера, ма какве оне биле. Дакле, наука о мудрости и морал се међусобно искључују. Тиме је овај додаток заправо усмерен против Макијавелија и његовог учења, што посебно долази до изражаја када Кант набраја начела реалистичке политике. Насупрот реализму, Кант тврди да полазна тачка политичких максима не сме бити благостање и срећа што их оне доносе свакој држави, него то треба да буде чист појам правне дужности, без обзира на физичке последице које из тога могу произаћи.⁶⁴⁾ Политика оријентисана на срећу је према Канту реалистичка и макијавистичка. Сада Кант политику подвргава моралу, она није технички проблем, него морални задатак. Питање напетости између политике и морала Кант решава тако што тврди да *објективно* сукоб између њих не постоји, али да ће *субјективно* (с обзиром на човекове себичне склоности) тај сукоб увек постојати, штавише он и треба да постоји јер са на њему изоштрава наша врлина.⁶⁵⁾

Када је решио ово питање Кант у другом делу прилога прелази на питање јавности. Ако је политика подређена моралу она мора бити јавна, те се више не може водити као тајна политика,

62) Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965, S. 64-103.

63) Kant, *Zum ewigen Frieden*, 133.

64) *Ibidem*, 142.

65) *Ibidem*, 142-143.

нити могу постојати некакве државне тајне. Кант изричито тврди: „Сви поступци који се тичу права других људи неправедни су ако се њихова максима не слаже са публицитетом.“⁶⁶⁾ То је његова трансцендентална формула јавног права, начело које није само етичко, него и правно. Ова формула је негативна, односно односи се само на оно што није право у односима према другима. Кант користи ову формулу да побије постојање права на побуну, будући да се оно не слаже са принципом публицитета. У сфери међународног права Кант, помоћу наведене формуле, тврди да није право да се једна држава не придржава својих међународних обавеза, односно да мање државе немају право водити превентивне ратове против већих, исто као што ни већа држава нема право да себи покори мањи и угрози њен опстанак.⁶⁷⁾

Наравно, као негативно начело публицитет је нужан, да би се искључило оно што није у складу са моралом, али није и довољан услов да би некакво поступање било у складу са моралом. Тако Кант уводи и позитивно трансцендентално начело јавног права када каже: „Све максиме којима је *потребан* публицитет (да не промаше своју сврху) слажу се истовремено и са правом и са политиком.“⁶⁸⁾ Дакле, ако се неки поступак који је усмерен на достизање среће може остварити помоћу начела јавности, реч је о поступку који се слаже и са политиком и са моралом.

Свој спис о миру Кант завршава тако што вечни мир назива задатком, који се постепено решавањем, стално приближава свом крајњем циљу.

Када поставимо питање ваљаности Кантове аргументације пада у очи да невоље са његовим пројектом долазе до изражаја већ од првог прелиминарног члана. Да ли је један мировни уговор склопљен тако да прећутно садржи повод будућем рату, то у тренутку његовог закључења не можемо знати. Другим речима, на основу чега можемо тврдити да једна од страна које закључују мир то чини у доброј вољи или не, односно да ли ће некада у будућности изразити захтеве за неким територијама? Поред тога, захтеве за променом граница могу изразити и групе које раније нису биле организоване као држава, те стога никада нису ни потписале никакав мировни уговор, на пример неки покрети који се боре за

66) *Ibidem*, 145.

67) *Ibidem*, 145-148.

68) *Ibidem*, 149.

независност. Као што уочава Отман, овај услов може се прихватити само са становишта *status quo*-а, односно ако се претпостави да је тренутно стање праведно, те да су успостављене границе нешто што се не може доводити у питање.⁶⁹⁾ Управо овај принцип кроз правило неповредивости граница прихватили су Друштво народа и Уједињене нације, мада је у оба случаја било оних који таквим стањем ствари нису били задовољни.

Такође, ако се претпоставља да над државама нема никакве више инстанце, то значи да су гаранције трајног мира доста слабе. Државе саме по својој вољи могу одлучити да уђу као и да изађу из међудржавног савеза и нема оног ко би их могао тамо задржати ако оне то више не желе. Такође, не постоји никакав механизам којим би се могло спречити да нека република пређе у деспотију. Шта год се дешавало то је унутрашња ствар те државе и ни једна сила ту не сме интервенисати, будући да је интервенција забрањена петим прелиминарним чланом који одмах ступа на снагу. Да би предупредио овај приговор Кант се окреће природи и њеном науму, односно једној оптимистичној концепцији повести. Међутим, не пружа ли сама повест довољно доказа који оспоравају Кантово виђење повести, односно не располажемо ли великим бројем примера да су се поједине републике ипак претвориле у деспотије, те да у том процесу гаранције природе не важе?

Кантови захтеви везани за понашање држава у рату такође болују од недостатака. Како је могуће захтевати од једне државе да се одрекне шпијунаже као такве, односно обмане непријатеља? Ако ову аргументацију следимо до краја, то би значило да је допуштено убити непријатеља у борби⁷⁰⁾, али га се не сме лагати. Такође и прелиминарни члан који говори да се држава не сме задуживати због међудржавних размирица делује смислено, али се поново поставља питање његове применљивости.

Међутим, најпознатије, најцитираније и најинспиративније место у Кантовом спису је први дефинитивни члан, односно тврдња да је републиканско уређење брана ратоборности.⁷¹⁾ Са ове временске дистанце слободно можемо рећи да се Кант преварио, буду-

69) Ottmann, *op. cit.*, 167.

70) Кант не осуђује убијање у рату као такво. Напротив, у *Метафизици ђудоређа* Кант пише да државе имају право да међусобно ратују, односно да шаљу своје грађане у рат, да троше или стављају на кошку њихова добра и њихове животе само под претпоставком да су држављани преко својих представника дали пристанак не само на ратовање уопште него и на сваку објаву рата. Kant, *Metafizika ђудоређа*, § 55, str. 134-136.

71) Ова Кантова идеја постала је још током XIX века лајтмотив покрета за европско уједињење, односно различитих пацифистичких покрета.

ћи да су државе у којима постоји представничка демократија биле умешане у велики број ратова и различитих војних интервенција. Осамдесетих година Мајкл Дојл покушао је допунити Кантов аргумент тврдњом да демократске државе неће ратовати *међу собом*, што подупиरे историјом „либералних“ режима од краја XVIII века, када их је било само три (Швајцарска, САД и Француска) до краја XX века када је таквих држава било преко четрдесет.⁷²⁾ Ослањајући се на Канта Дојл закључује да што се више повећава број либералних држава, веће су шансе за успостављање глобалног мира.⁷³⁾ Чак ни ова допуна не помаже много Кантовом аргументу, будући да теорија либералног, односно демократског мира и сама почива на стакленим ногама. Оба кључна елемента ове теорије, а то ће рећи и дефиниција демократије (односно либералне државе) и дефиниција мира, остају под знаком питања, будући да Дојл из појма рата искључује колонијалне и грађанске ратове, те тајне операције што унапред сужава поље на коме се може применити његов аргумент.⁷⁴⁾ Проблематичан је Дојлов појам демократије (либералне државе)⁷⁵⁾, будући да се из круга либералних земаља на силу искључује на пример царска Немачка. Ово искључење служи томе да се теорија демократског мира не би распала на примеру Првог светског рата, који би онда постао одличан пример међусобног рата либералних држава.⁷⁶⁾ Међутим, чак и када се искључи немачки

72) Michael W. Doyle, “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs” in: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, No. 3, 1983, pp. 205-235. Michael W. Doyle, “Liberalism and World Politics” in: *The American Political Science Review*, Vol. 80, No. 4, 1986, pp. 1151-1169.

73) Doyle, “Liberalism and World Politics”, 1156.

74) Doyle, “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”, pp. 214-216. Doyle, “Liberalism and World Politics”, pp. 1165-1167. Познато је да је САД водила више таквих тајних операција, а свргавање Аљендеа у Чилеу било је пример тајне операције против једне демократије, што у фусноти признаје и Дојл који свеједно у томе не види велику препреку својој тези.

75) Дојл говори о индивидуалној слободи, политичкој партиципацији, приватној својини и једнакости шанси, као карактеристикама које деле све либералне државе, иако ниједна није усавршила све ове карактеристике. Doyle, “Liberalism and World Politics”, 1152.

76) У једној дугачкој фусноти, Дојл признаје да је царска Немачка „тежак случај“ и покушава да оправда њено искључење из круга либералних држава. Међутим, изгледа да је Дојл био много строжи према Немачкој него према другим државама на његовој листи. Било како било, Дојлова листа и са и без Немачке остаје изузетно проблематична. Није јасно из којих разлога међу либералне државе није уврштена краљевина Србија, чак ни у периоду 1903-1914, као ни краљевина Југославија (изузимајући период диктатуре). Са друге стране Француска је у периоду од 1790. до 1795. године либерална држава, што укључује и време револуционарног терора! Такође, Сједињене Америчке Државе се третирају као либерална држава од 1776. године иако Дојл у фусноти додаје да су до краја грађанског рата само северне државе биле либералне. Исти случај је и са Швајцарском за коју тврди да је била либерална, само у неким кантонима. Према томе, сва три случаја са краја XVIII века су проблематична. Doyle, “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”, pp. 209-212, 216-217. Doyle, “Liberalism and World Politics”, pp. 1164-1165.

случај Дојл треба да се избори са великим бројем других случајева на пример грчко-турским сукобом, поделом Кипра, Фокландским ратом, те агресијом НАТО на СР Југославију.

Поред тога, позадина Дојловог аргумента је такође проблематична, јер ако се либерализам схвати као једна од идеологија, то заправо значи да када би читав свет прихватио једну исту идеологију сукоба у свету више не би било.⁷⁷⁾

Почетком XXI века Иван Јанковић и Борислав Ристић одлазе даље од Дојла покушавајући да помоћу Кантовог списка о миру оправдају америчку спољну политику и војне интервенције у време Џорџа Буша млађег.⁷⁸⁾ Реган, Буш, Рамсфелд и Волфовиц се овде схватају као кантовски „морални политичари“, а америчка интервенција у Ираку као морално оправдана са становишта увођења републиканског уређења у овој земљи.⁷⁹⁾ Ако је републиканско уређење услов успостављања вечног мира, онда је морално оправдано водити ратове против деспотија како би се повећао број република у свету, чак и онда када деспотије не представљају никакву претњу светском миру. „Са становишта 'моралног' идеала мира, нема никаквих недоумица у погледу коришћења силе у циљу његовог успостављања; једина граница коју поставља праву либералних држава да путем силе уклоне деспотске режиме, јесте реална могућност да се то обави, односно целисходност преузимања војне интервенције са аспекта фактичког односа снага. Ако је војно уклањање неког 'нерепубликанског' режима са овог аспекта могуће, онда је морална обавеза коалиције либералних земаља да предузму акцију.“⁸⁰⁾ Овакво позивање на Канта је проблематично, јер аутори занема-

77) Истини за вољу Дојл покушава да се одбрани од ове примедбе тако што тврди да исто не важи и за друге идеологије. Тако он каже да су социјалистички, фашистички и комунистички режими сувише кратко трајали да би се могли узимати у разматрање, те да су фашистичке (у ширем смислу) и комунистичке државе ипак биле умешане у сукобе са својим идеолошким истомисљеницима. Нажалост, Дојл избегава да наведе примере таквих сукоба задржавајући се само на општој тврдњи. Са друге стране, Дојл је поново у проблему када каже да су државе притиснуте светским ратом принуђене да се одлуче на којој страни ће се борити, либералне државе ће и поред свих међусобних напетости, ући у савез против нелибералних. Такве идеолошке савезе остварили су и комунистичке и фашистичке државе. Поред тога, ако Дојл мисли на Други светски рат, он мора објаснити чињеницу да су либералне државе биле у савезу не само једне са другима, него и са једном тоталитарном државом. Doyle, “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”, pp. 217, 222.

78) Иван Јанковић, Борислав Ристић, „Pax Americana и вечни мир“, у: *Каталаксија. Интернет магазин за либералну Србију* <http://katalaksija.com/2004/01/31/pax-americana-i-vecni-mir/> (приступљено 6. 4. 2015.)

79) Пада у очи сличност између интерпретације Кантовог списка код француских револуционара и тумачења које нуде Јанковић и Ристић. И једни и други се служе Кантом како би оправдали крсташки поход у име слободе и мира.

80) *Ibidem*.

рују свих шест прелиминарних чланова вечног мира, а посебно забрану интервенције у унутрашње ствари других држава. При томе прелиминарни чланови и временски и логички предходе дефинитивним члановима. Такође, није сигурно да би оваква интерпретација Канта издржала услов публицитета. Када би коалиција републиканских режима јавно обзнанила своје планове да свуда где је то могуће смењује деспотске и уводи републиканске режиме нужно би против себе изазвала војну акцију угрожених деспотских режима. Са друге стране, аутори показују врло мало разумевања за Кантов аргумент постепених реформи.

Насупрот Кантовом аргументу Херфрид Минкерл долази до парадоксалног закључка да су демократске империје ратоборније од аутократских, чиме би се могло објаснити мноштво ратова које су САД водиле после 1945. године.⁸¹⁾ Иако Кант није говорио о империјама, то у овом тренутку и није од веће важности. Механизам по коме се народ који треба да ратује и сам сноси трошкове рата тешко одлучује за рат очигледно не делује, будући да јавност може бити ратоборнија од владе. Чак и када је јавност расположена за мир, политичари могу одлучити да воде прикривене ратове, тајне интервенције или ратове који почивају на измишљотинама и преварама (наводно убијање кувајтских беба, случај Рачак или ирачко оружје за масовно уништење). На примеру Ирака види се да је јавност свесно доведена у заблуду. Такође Кантов аргумент се показао прилично танким када се посматра у светлу афере Викиликс. Документа Викиликса доводе у сумњу претпоставку да се демократије (код Канта републике) у својој спољно-политичкој пракси понашају другачије него деспотије.⁸²⁾ Штавише на примеру САД се показало да су демократије склоне да шпијунирају чак и своје савезнике (такође демократије). Као што показују документа Викиликса, тврди Јулијан Нида-Римелин, и демократске државе су склоне повреди принципа публицитета.⁸³⁾

Поред тога, аргумент трошкова се може окренути на другу страну, када становништво није непосредно захваћено ратом, када може да се ослони на страну или професионалну армију и када увиди да се из једног кратког и ефикасног рата може извући корист, народ једне демократске државе може се одлучити за рат, што се

81) Херфрид Минкерл, *Империје: логика владавине светом – од старог Рима до Сједињених Држава*, Албатрос плус, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 208.

82) Julian Nida-Rümelin, „Demokratie will Öffentlichkeit: Hat Immanuel Kant von Wikileaks geträumt? Der Philosoph hielt radikale Publizität für eine Bedingung des Friedens“ in: *Die Zeit* <http://www.zeit.de/2010/51/Wikileaks> (приступљено 6. 4. 2015.)

83) Nida-Rümelin, *op. cit.*

поново може уочити на случају САД, које су вишеструко профитирале од учешћа у Првом светском рату.⁸⁴⁾

Ни други дефинитивни члан, односно идеја савеза држава није без својих мана. Наиме, Кант ништа не говори о могућности да се један такав савез изметне у инструмент империјалистичке политике једне државе, која би такав савез могла користити за ширење своје моћи и утицаја. Наравно, Кант оставља могућност да државе напусте савез, али из целине списа може се закључити да он сам не разматра озбиљно такву могућност, јер када би државе могле ступати у такав савез или из њега излазити по својој вољи, могло би се претпоставити и истовремено постојање више таквих савеза. Оваква могућност одвела би Канта до питања правног регулисања односа међу савезима.

Поред осталог, као што је приметио још Генц, Кантов аргумент почива на поједностављеном схватању човека и природе. Човек није чисто умно биће и у њему делује борбени нагон.⁸⁵⁾ Кантово инсистирање на човековој рационалности онемогућава му да у људским поступцима препозна снажну улогу емоција и нагона. Вечни мир може бити захтев ума, али ако разум није у стању да нас усмерава у нашем деловању, тај захтев ће заувек остати неиспуњен.⁸⁶⁾ Ако се човек схвати као проблематично, опасно и динамично биће, склоно сукобљавању, вечни мир остаје неостварив.⁸⁷⁾ Овакво схватање човека доводи и Дојла у непријатну позицију. Може се претпоставити да се либералне државе неће сукобљавати међу собом све док буде било нелибералних држава, које се посматрају као заједнички непријатељи. Али када више не буде било нелибералних држава, човекова проблематична природа ће изазивати различите поделе и међу либералним државама. Као што је показао Карл Шмит, из религијских ратова XVI века настали су напола још културно, а напола већ економски детерминисани национални ратови XIX века и, коначно, напросто економски ратови.⁸⁸⁾ „Кратки“ XX век био је период сукобљавања великих идеологија. Ако је тако, за

84) Минклер, *op. cit.* 209-213.

85) Friedrich Gentz, „Über den ewigen Frieden“ in: Nans Jörg Nennecke (Hg.), *Revolution und Gleichgewicht*, Manuscript, Waltrip und Leipzig, 2010, S. 319.

86) Ово је приметио још Шилер (иначе одушевљени кантовац) који је сматрао да Кантова ригорозна етика чини људско деловање немогућим. Она једноставно сувише захтева од човека.

87) Карл Шмит, *Појам политичког*, у: Слободан Самарџић (ур.) *Норма и одлука: Карл Шмит и његови критичари*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

88) Карл Шмит, *Доба неутрализација и деполитизација*, у: Слободан Самарџић (ур.) *Норма и одлука: Карл Шмит и његови критичари*, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 64.

претпоставити је да ће се извори сукоба мењати и у будућности, те да ће у будућим сукобима либерално уређење играти ону улогу коју је питање религије играло у време економски детерминисаних ратова.

И поред свих недостатака који му се могу пребацити из данашње перспективе, Кантов спис и 220 година након свог настанка представља један од највреднијих доприноса идеји остварења мира.

ЛИТЕРАТУРА

- Becker, Manuel, „Immanuel Kants Traktat 'Zum Ewigen Frieden'; Eine Bilanz zur Anschlussfähigkeit der Friedensschrift an die aktuelle Forschung“, in: *Politisches Denken Jahrbuch 2014*, Duncker & Humblot, Berlin, 2015, S. 117-135.
- Beiser, Frederick C, *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1992.
- Brant Reinhard, „Das Problem der Erlaubnisgesetze im Spätwerk Kants“ in: Otfried Höffe (Hg.), *Immanuel Kant: Zum ewigen Frieden*, Akademie Verlag, Berlin, 2004, S. 69-86.
- Gentz, Friedrich, „Über den ewigen Frieden“ in: Nans Jörg Nennecke (Hg.), *Revolution und Gleichgewicht*, Manuscript, Waltrop und Leipzig, 2010, S. 289-333.
- Dicke, Klaus, „Immanuel Kant, Zum Ewige Frieden“ in: (Hg.) Manfred Brocker, *Geschichte des politischen Denkens, Ein Handbuch*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2007, S. 373-385.
- Dilthey, Wilhelm, *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt*, in: *Gesammelte Schriften*, Band III, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft mbH., Stuttgart, 1992.
- Doyle, Michael W, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“ in: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, No. 3, 1983, pp. 205-235.
- Doyle, Michael W, „Liberalism and World Politics“ in: *The American Political Science Review*, Vol. 80, No. 4, 1986, pp. 1151-1169.
- Ериксен, Тронд Берг, *Шта је историја идеја?*, Карпос, Београд, 2013.
- Јанковић, Иван, Ристић, Борислав, „Рах Americana i вечни мир“, у: *Каталација. Интернет магазин за либералну Србију*, <http://katalaksija.com/2004/01/31/рах-americana-i-vecni-mir/> (приступљено 6. 4. 2015.)
- Kant, Immanuel, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965.
- Kant, Immanuel, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965.

- Kant, Immanuel, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965.
- Kant, Immanuel, *Ob das menschliche Geschlecht im beständigen Fortschreiten zum Besseren sei? (Streit der Fakultäten, 2. Abschnitt. Der Streit der philosophischen Fakultät mit der juristischen* in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965.
- Kant, Immanuel *Metafizika ćudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Kant, Immanuel, *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, in: Otto Heinrich von der Gablentz (Hg.) *Politische Schriften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1965.
- Касирер Ернст, *Кант – живот и учење*, Хинаки, Београд, 2006.
- Major, Rafael, „The Cambridge School and Leo Strauss: Texts and Context of American Political Science“ in: *Political Research Quarterly*, Vol. 58, issue 3, 2005, pp. 477-485.
- Минклер, Херфрид, *Империје: логика владавине светом – од старог Рима до Сједињених Држава*, Албатрос плус, Службени гласник, Београд, 2009.
- Nida-Rümelin, Julian, „Demokratie will Öffentlichkeit: Hat Immanuel Kant von Wikileaks geträumt? Der Philosoph hielt radikale Publizität für eine Bedingung des Friedens“ in: *Die Zeit* <http://www.zeit.de/2010/51/Wikileaks> (приступљено 6. 4. 2015.)
- Ottmann, Henning, *Geschichte des politischen Denkens, Die Neuzeit, Das Zeitalter der Revolutionen*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2008.
- Höffe, Otfried, „Einleitung: Der Friede - ein vernachlässigtes Ideal“ in: Otfried Höffe (Hg.), *Immanuel Kant: Zum ewigen Frieden*, Akademie Verlag, Berlin, 2004, S. 5-29.
- Шмит, Карл, *Доба неутрализација и деполитизација*, у: Слободан Самарџић (ур.) *Норма и одлука: Карл Шмит и његови критичари*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Шмит, Карл, *Појам политичког*, у: Слободан Самарџић (ур.) *Норма и одлука: Карл Шмит и његови критичари*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

Dusan Dostanic

KANT'S PROJECT OF ETERNAL PEACE – 220 YEARS LATER

Resume

In this paper the author deals with Kant's project of eternal peace. Reason for this is 220th anniversary of the first publication of this most cited and probably most interesting Kant's political work. Many authors find in this document roots of international institutions such as League of Nations and United Nations. In most recent time this Kant's

work is becomes more and more interesting in the context of demands for democratic peace, global justice and system of collective security. In the light of such re-actualisation of Kant's eternal peace the author deals with plausibility of Kant's argumentation.

The paper is divided in three separate parts. In the first part is given historical context of Kant's eternal peace. After that in the second part the author analysis Kant's work and his argumentation. Final part deals with the plausibility of Kant's argumentation.

After 220 years most of Kant's suggestions and ideas sound too optimistic and in some cases Kant fails to provide a mechanism which should give some guaranties for his propositions. His optimism is based on a rationalist idea of a man who is in essence non problematical creature. However, with all his flaws Kant's internal peace remains interesting and inspirational document in our time.

Key words: Immanuel Kant, eternal peace, the world republic, a union of states

* Овај рад је примљен 20. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Александра З. Илић

Факултет безбедности, Универзитет у Београду

ЗНАЧАЈ ДИСКУРСА У РАЗУМЕВАЊУ МОРАЛНЕ ПАНИКЕ

Сажетак

У раду аутор разматра проблематику дискурса у контексту медијског приказивања криминалитета а нарочито у циљу бољег разумевања феномена моралне панике. Најпре су анализирани почеци бављења дискурсом и појам дискурса. У том смислу посебна пажња је посвећена анализи схватања о дискурсу које је изложио француски филозоф Мишел Фуко. Аутор истиче да се дискурс може анализирати на више начина. Један од њих јесте семиотичка анализа која подразумева утврђивање денотативног и конотативног значења садржаја. У медијском приказивању криминалитета нарочито су присутни дискурси доминантних друштвених група. Истовремено могу постојати и донекле самостални медијски дискурси чија се особеност заснива на правилима израде медијских извештаја. У сфери формалне социјалне контроле доминира полицијски дискурс који може доћи у колизију са самосталним медијским дискурсом. Почеци моралне панике обележени су дискурсом који се углавном базирао на концепту „народних демона“ (*folk devils*). Такав дискурс је стављао жртве у други план, за разлику од савременог дискурса који истиче да свако може да постане жртва. Имајући све то у виду, аутор истиче да би модеран приступ моралној паници, који узима у обзир анализу дискурса у медијском извештавању о криминалитету, требало сагледати у светлу концепта друштва ризика. На крају рада, у складу са Фукоовом идејом о јединствености и индивидуалности сваког појединачног дискурса, аутор истиче значај таквог приступа и у проучавању моралне панике.

Кључне речи: дискурс, анализа, Фуко, медији, криминалитет, морална паника

1. ПОЧЕЦИ НАУЧНОГ БАВЉЕЊА ПРОБЛЕМАТИКОМ ДИСКУРСА

Разматрање улоге дискурса у настанку моралне панике новијег је датума. Прво помињање овог феномена везује се за дело Мишела Фукоа (*Michel Foucault*) „Поредак дискурса“ (*L'ordre du discours*) које представља приступно предавање на Koleč de Frans (*College de France*), одржаном 2. децембра 1970. године, у којем је изнео хипотезу како би објаснио идеју дискурса.¹⁾ Хипотеза гласи: „у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то извесним поступцима чија је улога да укроте моћи и опасности дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност“. Фуко је у изреченој хипотези указао на суштину функционисања друштва. Сви битни сегменти друштва се налазе под контролом оних који поседују моћ да доносе одлуке и руководе нашим животима. Моћнима није свеједно шта се изговара, када се изговара и како се изговара јер од тога зависи и остварење њихових постављених циљева који су најчешће у супротности с циљевима обичног човека. Дискурс је моћ коју треба задобити.²⁾

Многи савремени теоретичари, попут Фукоа, удаљавају се од функционалистичких објашњења друштвених појава која углавном полазе од тезе да су разни делови друштва међусобно повезани и заједно чине систем. Фуко тврди да савремени системи друштвене контроле више не зависе од јавних драма у вези с преступом и казном, већ се уместо тога ослањају на распрострањену „капиларну“ мрежу приватних и институционалних „дисциплинских“ механизама. Различити историјски периоди и друштвени домени имали су своје карактеристичне дискурсе којима су управљали одређени искази сачињени на основу одговарајућих правила и поступака.³⁾

У литератури је изнето гледиште да анализа дискурса представља још једну перспективу дуге предисторије која је стара више од 2000 година. Та предисторија почиње с реториком која је била усмерена на ефикасност убеђивања и бавила се планирањем, орга-

1) Мишел Фуко, *Поредак дискурса* (превод дела: *L'ordre du discours*, Paris, 1970, преводилац: Дејан Анчић), Карпос, Београд, 2007, стр. 8.

2) *Ibid.*, стр. 9.

3) Кенет Томпсон, *Морална паника* (превод дела: *Moral Panics*, 1998, преводилац: Ивана Вранић), CLIO, Београд, 2003, стр. 33 и 34.

низовањем, специфичним операцијама и говорничким наступима у политичким и правним миљеима.⁴⁾

Одређивање појма дискурса треба започети Фукоовом анализом овог феномена с обзиром да се он овом проблематиком највише бавио. Дискурс за њега представља групу исказа који сачињавају језик, односно начин представљања знања о одређеној теми, у одређеном историјском тренутку.⁵⁾ Постојање одређеног дискурса значи да о конкретной тематици у датој друштвеној заједници постоји утврђен начин размишљања који се манифестује кроз бројне исказе, текстове или изворе. Један исти дискурс, карактеристичан за начин мишљења или стање знања о нечему (епистема),⁶⁾ појављуваће се у низу различитих текстова и у бројним разноликим институционалним подручјима друштва.⁷⁾

Дискурс је за Фукоа такође нешто веома једноставно: то је најпрецизнији, најгушћи опис неке историјске творевине у њеној огољености, то је обелодањивање њене коначне појединачне различитости. На тај начин се долази до *differentia ultima* једне дате сингуларности што захтева предузимање умног напора аперцепције: потребно је разгрнути прешироке завесе које ту појаву банализују и рационализују.⁸⁾

Људи имају тенденцију да све појаве које се налазе око нас тумаче у складу са неким општим идејама за које верују да им најбоље одговарају. То подразумева примену принципа дедукције. Међутим, Фуко сматра да је то у потпуности погрешан приступ, да не постоји ниједна таква идеја која би одговарала објашњењу било које појединачне појаве, била она рационална или универзална.⁹⁾ Утврђивање *differentia ultima* феномена односно дискурса који га

4) Van Dijk, Teunen A., *Handbook of Discourse Analysis*, Academic Press, London, 1985, Vol. 1, pp. 1, наведено према: Роленд Лоример, *Масовне комуникације: компаративни увод* (превод дела: *Mass Communication: A comparative introduction*, Manchester, преводилац: Зорица Бабић), СЛЮ, Београд, 1998, стр. 272.

5) Stuart Hall, *The west and the rest: discourse and power*, in: S. Hall, B. Gieben (eds) *Formation of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1992, наведено према: Кенет Томпсон, *op. cit.*, стр. 33 и 34.

6) Термин епистема Фуко је увео у свом делу *Ред ствари* (*L'Ordre des choses*). Односи се на сређене несвесне структуре које се налазе у основи настанка научних знања у одређено време и на одређеном месту. <http://www.michel-foucault.com/concepts/> (доступно дана: 15/04/2015.).

7) Кенет Томпсон, *op. cit.*, стр. 34.

8) Пол Вен, *Фуко: као мислилац и као човек* (превод дела: *Foucault: sa pensée, sa personne*, Éditions Albin Michel, France, 2008, преводилац: Оља Петронић), Mediterran Publishing, Нови Сад, 2014, стр. 17.

9) *Ibid.*, стр. 24.

описује доводи нас, по Фукоу, до истине о том феномену. Кад се на тај начин дубински истражи одређен број феномена, уочава се сингуларност сваког и произвољност свих, и то нас индукцијом води до филозофске критике сазнања, до констатације да су људске ствари неутемељене и до скептичности на рачун општих идеја.¹⁰⁾

2. АНАЛИЗА ДИСКУРСА

Да би се дискурс могао боље разумети, неопходно је осврнути се на изворне поставке о овој проблематици. Разумевање израза, исказа и текстова који чине један дискурс подразумева проучавање знакова и значења. Знак се може схватити као физички објект са значењем¹¹⁾ и њиховим проучавањем се бави дисциплина која се зове семиологија.¹²⁾ Знакови и значења се могу проучавати на сваком пољу људске тежње који се могу репродуковати за појединца или публику, или се њима може представити. То може да буде језик, уметност, звук, као и медији.¹³⁾

Семиотичка анализа популарне културе концентрисана је на критичко дешифровање идеолошког значења, скривеног у било којој форми која је погодна да буде предмет анализе.¹⁴⁾ Медијски садржаји су нарочито прикладни за то с обзиром на различите форме у којима се јавности презентују и који углавном поред видљивог имају и скривено значење. У том смислу, семиотичка анализа разликује две равни значења – денотативну и конотативну.¹⁵⁾ Денотативно значење је оно што је очигледно, видљиво, природно, што се не мора посебно тумачити.¹⁶⁾ Конотативно значење је скривено, имплицитно и потребно је приступити анализи медијског садржаја да би се утврдило. Код конотативне анализе је посебно наглашена двосмисленост, па је у поређењу са денотативном анализом она

10) *Ibid.*, стр. 25.

11) Ову дефиницију знака дао је Фердинанд де Сосир у делу Курс опште лингвистике (Ferdinand de Saussure, *Course on General Linguistics*, Owen, 1916), наведено према: Стјуарт Прајс, *Изучавање медија* (превод дела: *Media Studies*, 1998, преводилац: Владимир Ковић), СЛЮ, Београд, 2011, стр. 113.

12) Термин семиологија потиче од грчке речи „*semeion*“ која значи знак. *Ibid.*, стр. 111 и 112.

13) *Ibidem*

14) Роленд Лоример, *op. cit.*, стр. 269.

15) *Ibidem*

16) Дејвид Мек Квин, *Телевизија* (превод дела: *Television*, 1998, преводилац: Марија Ђорђевић), СЛЮ, Београд, 2000, стр. 309.

отворенија за тумачења.¹⁷⁾ Конотативно значење је можда и важније у процесу формирања и одржавања одређеног дискурса јер може имати идеолошку основу.¹⁸⁾

Демаскирање идеолошке основе неког садржаја помаже нам у разумевању карактера дискурса који доминира. Теоретичар Стјуарт Хол (*Stuart Hall*) тврди да медијски текстови, попут телевизијског програма, садрже доминантан идеолошки дискурс. У том смислу произилази значај идеолошке анализе медијских садржаја која може измамити на површину претпоставке, митове и доминантан дискурс који лежи иза текста који се анализира. Углавном професионална рутина и пракса новинара и медијских продуцента утиче на процес формирања неког медијског садржаја који најчешће одговара доминантној идеологији. Такав садржај се потом кодира како би се обавио процес шифровања. Због свега наведеног, идеолошка анализа се ретко бави намерама самог аутора, већ начином на који је текст кодиран, а и у мањој мери како га публика дешифрира.¹⁹⁾

Објашњавање неког дискурса или дискурзивне праксе, састојаће се у тумачењу онога што су људи радили или говорили, у разумевању онога што претпостављају њихови покрети, речи или институције.²⁰⁾ Свакодневно се бавимо таквим тумачењем и то радимо углавном спонтано, без много размишљања. Може се рећи да дискурс настаје у интеракцији између људи. Изговорена реч или покрет који је неко предузео има неко своје значење које неко други открива односно тумачи.

Фуко се бавио анализом знања, моћи и органа надзора у савременом друштву.²¹⁾ Моћ се не креће једнолинијски, од врха до дна, већ кружи на свим нивоима друштва, на „капиларан“ начин.²²⁾ На свим тим нивоима се одвија борба, различитих субјеката, за успостављањем контроле над стварањем и трајањем дискурса. Фуко разликује форме искључивања, ограничења и присвајања као модалитете дискурзивне контроле, при чему његова анализа подразумева критичко преиспитивање процеса настанка дискурса.²³⁾

17) *Ibid.*, стр. 310.

18) Роленд Лоример, *op. cit.*, стр. 269 и 270.

19) Дејвид Мек Квин, *op. cit.*, стр. 311.

20) Пол Вен, *op. cit.*, стр. 26.

21) Кенет Томпсон, *op. cit.*, стр. 34

22) *Ibid.*, стр. 35.

23) Мишел Фуко, *Поредак дискурса, op. cit.*, стр. 45-49.

Постоји неколико начина на који се производња дискурса контролише и ограничава. Реч је о поступцима искључивања који се, према Фукоу, могу разврстати у три групе.²⁴⁾ Најпознатији и најочигледнији је забрана. У контексту медијског извештавања, слобода говора је углавном мртво слово на папиру, цензура и аутоцензура су свеприсутне. Постоје пожељни и непожељни саговорници а то важи и за теме које се медијски проблематизују. Даље је могуће разликовати три типа забране који се међусобно пресецају, оснажују и надопуњују и тако формирају сложен оквир који се непрестано мења. Према Фукоу то су: табу предмета говора, ритуал околности говора и привилеговано или искључиво право субјекта који говори.²⁵⁾ Табу предмета говора представља забрану да се говори о одређеним темама и она се односи на све субјекте, стога ово можда представља највеће задирање у слободу говора. Ритуал околности говора се односи на ограничавање услова под којима се може говорити о одређеној теми. Трећи тип забране поставља ограничење у погледу субјеката који могу да говоре о одређеној теми. Дозвољено је говорити о некој теми али ту дозволу имају само одређени субјекти који тако поседују искључиво права говора.

Друга врста искључивања се заснива на супротстављању разума и лудила. Кроз векове и различите епохе мењали су се начини тог разграничавања али је суштина одувек била иста.²⁶⁾ Према речима Фукоа: „Оно лудило чије је гласове ренесанса управо ослободила, али чију је силовитост већ укротила, чудноватом ће присилом ућуткати доба класицизма.“²⁷⁾ У савременом друштву и даље постоји граница између разума и лудила, само је другачије повучена, према различитим линијама, путем нових институција и са последицама које нису исте.²⁸⁾ Пожељно понашање и говор и даље ће се сматрати разумним, а непожељан, неадекватан говор третираће се као лудило.

Треће искључивање које има задатак да контролише настајак дискурса је супротстављање истине и лажи.²⁹⁾ Свако историјско доба је имало своје истините дискурсе, што важи и за време у

24) *Ibid.*, стр. 8.

25) *Ibidem.*

26) *Ibid.*, стр. 9.

27) Мишел Фуко, *Историја лудила у доба класицизма* (превод дела: *Histoire de la folie à l'âge classique*, 1994, преводилац: Јелена Стакић), Méditerran Publishing, Нови Сад, 2013, стр. 63.

28) Мишел Фуко, *Поредак дискурса*, *op. cit.*, стр. 9-11.

29) *Ibid.*, стр. 11.

којем живимо. Искази који се не уклапају у ту визију истинитог дискурса, третирају се као лаж.

Проучавање дискурса је увек временски омеђено. У том смислу је Фукоово истраживање оригинално јер је први проучавао истину у контексту времена. Оно што су некада биле истине сада више нису. Сликвито се то може изразити на следећи начин: „давнашња и скорашња прошлост човечанства није ништа друго до пространо гробље великих мртвих истина“.³⁰⁾ Фуко је „преорао“ то гробље на начин који је подразумевао дубинско ископавање дискурса, објашњавање коначних разлика између историјских творевина и, самим тим, крај општих идеја.³¹⁾

На крају овог општег разматрања о дискурсу треба истаћи да је неспорно да су Фукоове идеје контроверзне, веома утицајне и да се о њима доста дискутује. Неко ће рећи да је он један од најбриљантнијих мислилаца у двадесетом веку, док ће други сматрати да његово тешко писање и комплексност умањују повезаност са оним што се дешава у стварном свету.³²⁾

3. ДИСКУРСИ У МЕДИЈСКОМ ПРИКАЗИВАЊУ КРИМИНАЛИТЕТА

Анализу дискурзивне праксе у медијском приказивању криминалитета би требало започети резимеом досадашње теоријске анализе дискурса. Другим речима, треба указати на све могуће начине дефинисања појма дискурса који добрим делом зависе и од научне области у којој се примењују. У складу с тим, могу се навести четири дефиниције дискурса:³³⁾

1. У лингвистици, дискурс представља израз већи од реченице.
2. У неким студијама књижевности дискурс означава језички израз уопште.
3. У неким језичким и структуралистичким студијама, дискурс представља израз специјализоване форме језика, као што је језик права.

30) Пол Вен, *op. cit.*, стр. 26.

31) *Ibidem*

32) Eamonn Carrabine, Pam Cox, Maggy Lee, Ken Plummer и Nigel South, *Criminology: a sociological introduction*, Second edition, Routledge, London and New York, 2009, стр. 113.

33) Стјуарт Прајс, *op. cit.*, стр. 120.

4. У неким истраживањима политике и културе, дискурс је говорно изражавање идеологије, или једно од бојних поља где се одвијају борбе за моћ.

Разматрање дискурса у контексту медијске слике криминалитета је специфично. Због тога треба одбацити прве две дефиниције дискурса јер немају значај у објашњењу односа медија и криминалитета. Трећа и четврта дефиниција заслужују пажњу, с тим што предност треба дати последњој дефиницији. Трећа се, између осталог, односи на језик права који се повремено користи у медијским извештајима о криминалитету. Међутим, тај „правни“ израз није довољан јер нема потребну снагу и уверљивост да би у значајној мери обликовао перцепцију јавног мњења о проблему криминалитета. У циљу анализе и разумевања медијског извештавања о криминалитету, посебно се треба задржати на четвртој дефиницији дискурса.

Однос дискурса и медијског извештавања уопште се мора посматрати у контексту Фукоове констатације да је „дискурс моћ коју треба задобити“. Медији су у данашње време основно средство борбе за остваривање утицаја на јавно мњење како би се постигли жељени циљеви. Медијско извештавање се састоји из мноштва исказа о различитим друштвеним темама пре свега у сфери политике, али и у многим другим областима. Сви ти искази чине одговарајући/е дискурс/е. У зависности од степена остварености слободе медијског извештавања постојаће само један или више дискурса који доминирају. Овладати дискурсом значи остварити утицај на јавност.

Моћ која је својствена дискурсу углавном припада онама који у датом тренутку у друштву имају доминантан положај у економском или политичком смислу. Захваљујући тој моћи, обезбеђена им је привилегована репродукција дискурса. Поред тога, долази до ширења тих дискурса који у великој мери одређују обрисе доминантне идеологије која је друштвено осмишљена.³⁴⁾

Међутим, паралелно са дискурсом/има доминантних група постоји и нешто што се може назвати медијски дискурс који има извесну самосталност и чија се особеност заснива на правилима израде медијских извештаја.³⁵⁾ Без обзира на моћ коју садрже дискурси друштвено доминантних група, они не могу директно ути-

34) Reneé Goldsmith Kasinsky, *Patrolling the Facts: Media, Cops, and Crime*, in Barak G. (ed.): *Media, Process, and the Social Construction of Crime*, Garland Publishing, New York & London, 1994, стр. 204.

35) *Ibid.*, стр. 205.

пати на јавно мњење. Они пролазе кроз медијско сито, што значи да сигурно неће остати непромењени, а постоји и вероватноћа да се та одређена самосталност медија испољи у крајњем производу који ће бити представљен нпр. читаоцима дневних новина. С обзиром да медији, као и моћни појединци, имају своје интересе који их руководе, логично би било да међусобно успоставе неки вид сарадње на обострано задовољство. У том смислу је компромис незаобилазан и првобитни дискурси једних и других на крају добијају нову димензију, стварајући један нови дискурс који утиче на јавност. Ипак, некада то узајамно прожимање дискурса не постоји. Понекад се медији у потпуности налазе у служби оних који промовишу доминантну идеологију. Дискурс доминантних се тада преноси јавности у непромењеном облику и такав директно утиче на јавно мњење.

Ми живимо у друштву где се политички процеси и медијски дискурс неприметно и узајамно установљавају.³⁶⁾ Симбиозна веза између медија и политичара манифестује се у вишедеценијском медијском пропагирању репресивне политике у области борбе против криминалитета, с обзиром да такав став доноси највише политичких поена.

Анализа утицаја који поједини актери борбе против криминалитета имају на јавност путем медија показује да полицијски дискурс остварује већи утицај на јавно мњење него дискурси тужилаштва и судова. Полиција је присутнија у медијском извештавању о криминалитету, а то значи да је активнија у стварању сопствене слике. То ће углавном подразумевати преувеличавање позитивног учинка полицијског деловања, а минимизирање неуспеха.³⁷⁾

Када се догоди неко кривично дело, полиција обично прва предузима кораке у правцу разјашњавања онога што се догодило. Ако је у питању такво дело које је медијски интересантно, проактивна полицијска стратегија ће значити успостављање контроле над медијским извештавањем о том догађају. Полицијски дискурс ће утицати на обликовање верзије стварности о том кривичном делу. Да би се то остварило неопходно је остварити утицај над медијским организацијама, њиховим извештачима и процесом стварања вести.³⁸⁾

36) Yvonne Jewkes, *Media and Crime*, SAGE, London, 2004, стр. 58.

37) Schlesinger, P., Tumber H., and Murdock G., The media politics of crime and criminal justice, *British journal of criminology*, 1991, pp. 397-420, наведено према: René Goldsmith Kaskinsky, *op. cit.*, стр. 207.

38) *Ibidem*

На путу до остварења утицаја на медије, полицијски дискурс ће доћи у колизију са медијским дискурсом. То свакако неће бити непремостива препрека јер медији и полиција једни другима имају шта да пружи. Полиција је значајна за медије јер представља сталан извор информација о криминалитету. На другој страни медији подржавају полицијску идеологију тако што доприносе стварању позитивне слике у јавности. С тим у вези, поставља се незаобилазно питање односа полицијског и медијског дискурса односно њихове (не)равноправности. У теоретским радовима о медијима преовлађује мишљење да је однос полиције и медија асиметричан и то у корист полиције.³⁹⁾ Такво мишљење је резултат истраживања која су подразумевала сагледавање проблематике из новинарског угла, занемарујући притом полицијску перспективу. Међутим, постоје и новинари који се свесно некритички односе према полицијским саопштењима, а то ће понекад значити и неаргументовано изношење података о стању криминалитета у друштву и полицијским акцијама. У таквом медијском извештавању доминира полицијски дискурс који није резултат „равноправног“ сучељавања полицијског и медијског дискурса, већ потребе новинара да подилази владајућим структурама у друштву у складу са „не љуљај брод“ („*don't-rock-the-boat*“) приступом.⁴⁰⁾

Однос полиције и медија у контексту дискурса се може размотрити на још један начин. Постоји једна специјализована језичка форма коју медији често користе када извештавају о криминалитету, а то је полицијски језик. Новинарима је потребно да комуницирају устаљеном терминологијом која већ постоји захваљујући полицијском монополу у стварању јавног дискурса о криминалитету. Ова зависност се највише испољава кроз потребу новинара да брзо упакују своју причу, и обезбеде свакодневне извештаје о полицијској активности.⁴¹⁾ У тој свакодневној журби да се обезбеди материјал, новинарима је по правилу лакше да само преузму део полицијског извештаја, преписујући га дословце, чиме се полицијски дискурс преноси у медијски простор, заузимајући доминантан положај. Новинар је увек у слабијем преговарачком положају у односу на полицајца: репортер који не може да извуче значајну информацију остаће без посла, док полицајац који задржи ту информацију за себе неће доћи у такву непријатну позицију.⁴²⁾

39) Chibnall, S., *Law-and-Order News*, London: Tavistock, 1977 и Fishman, M., *Manufacturing the News*, University of Texas Press, Austin, 1980, наведено према: Reneč Goldsmith Kainsky, *op. cit.*, стр. 208.

40) *Ibid.*, стр. 210.

41) *Ibid.*, стр. 212.

42) *Ibidem*

Какав ће бити конкретан дискурс, садржан у текстуалном или говорном медијском садржају, зависи од мноштва, углавном претходно споменутих фактора. Такође, медији зависе и од општег друштвеног и дискурзивног контекста у којем функционишу, и морају узети у обзир широки дијапазон мишљења и материјала.⁴³⁾ Иако влада генерално мишљење да се дискурси о социјалним проблемима (као што је криминалитет) појављују из одређеног културног контекста, многи аутори су усредсређени на оригиналне, специфичне елементе проблема, занемарујући истовремено познатије елементе који већ постоје у доступном културном репертоару, као што су: метафоре, мотиви, примери, идиоми, фразе, социјални типови итд.⁴⁴⁾

Сложеност међуодноса различитих друштвених чинилаца који се остварује у процесу настанка медијских извештаја, онемогућава неку класификацију дискурса односно проналажење њихових заједничких и општих карактеристика. Иако је то уобичајен приступ у теоријском бављењу различитим феноменима, овде би се требало задовољити Фукоовим приступом проблематици дискурса који истиче њихову индивидуалност.

4. ДИСКУРС И МОРАЛНА ПАНИКА

Посебно је значајна анализа дискурса у медијском извештавању када се посматра у контексту моралне панике. Претпоставка настанка конкретних моралних паника је медијско приказивање некога или нечега као претње вредностима или интересима који су заједнички већини чланова друштва.⁴⁵⁾ Такво приказивање је манифестација одговарајућег дискурса који у датом тренутку доминира у медијском простору.

Иако је анализа дискурса у вези с моралном паником новијег датума, неке ствари о овој проблематици су довољно разјашњене. Првобитна морална паника, 60-их и 70-их година прошлог века, настајала је на дискурсу који се углавном базирао на концепту „народних демона“ (*folk devils*) односно главна преокупација медија је била стереотипизација, у негативном смислу, припадника одређе-

43) Стјуарт Прајс, *op. cit.*, стр. 640-642.

44) Joel Best и Mary M. Hutchinson, *The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse*, in: W. Potter, G. and E. Kappeler, V. (ed.): *Constructing Crime: Perspectives on Making News and Social Problems*, Waveland Press, Long Grove, Illinois, 2006, стр. 95.

45) Део дефиниције моралне панике (Стенли Коен). Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics*, Routledge Classics, London and New York, 2002, стр. xxviii и xxix.

них друштвених група. Такав дискурс се није много бавио жртвама, а ако се о њима уопште и говорило то је чињено на начин да је наглашавана посебна осетљивост појединих категорија становништва или индивидуалне карактеристике особа које су нарочито погодне да постану жртве неког кривичног дела. Међутим, у новије време овај дискурс се променио. Криминалитет се све више представља као претња не само за осетљиве жртве, већ и за обичне људе у њиховој свакодневици. У том дискурсу криминалитет је све мање претња заједничким и општеприхваћеним вредностима већ се нагласак ставља на представљање криминалитета као прагматичног начина наношења штете појединачним жртвама.⁴⁶⁾ Савремени дискурс истиче да свако може да постане жртва.

Модерни дискурс наглашава још једну димензију која је битна у стварању моралне панике, а повезана је с претходно поменутиим аспектом жртве. Ранији дискурс је повлачио јасну границу између ризичног понашања, ризичних ситуација или нпр. ризичних професија. Данас се та граница изгубила и медији се труде да нам ставе до знања да је све што радимо ризично и да су све ситуације у којима се можемо наћи опасне. Тако се долази до још једног концепта који у модерној теорији моралне панике заузима важно место. У питању је друштво ризика. Концепт друштва ризика је новијег датума, услед чега, уосталом као и дискурс, још увек није добио одговарајуће место у теоријским разматрањима о моралној паници.⁴⁷⁾

Модеран приступ моралној паници који узима у обзир анализу дискурса у медијском извештавању о криминалитету требало би истовремено да повеже то разматрање са концептом друштва ризика. Дискурс о ризику је процес селекције, у коме се једном ризику придаје велика тежина, а други се занемарује. Истицање једних односно занемаривање других ризика јесте резултат њиховог уклапања у ширу целину доминантних схватања која варирају од културе до културе.⁴⁸⁾ Кад је криминалитет у питању, владајући дискурс истиче ризик од насилничког, занемарујући истовремено ризик од имовинског криминалитета. Тај дискурс не узима у обзир

46) *Ibid.*, стр. xxix и xxx.

47) Родоначелник идеје о ризичном друштву је немачки социолог Улрих Бек (*Ulrich Beck*). Он је у својим каснијим радовима увео и појам *светско ризично друштво* који се донекле разликује у односу на појам ризично друштво. Видети више: Улрих Бек, *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу* (превод дела: *Weltrisikogesellschaft: Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2007, преводилац: Љилана Глишовић), Академска књига, Нови Сад, 2011.

48) Лаш Фр. Х. Свенсен, *Филозофија страха*, (превод дела: *Frykt*, Осло, преводилац Рајић Љ.), Геопоетика, Београд, 2008, стр. 58.

све различитости које су неминовне између људи већ инсистира на неком заједништву, што би значило да смо сви подједнако угрожени насилничким криминалитетом односно да сви имамо једнаку шансу да постанемо жртве. Овај дискурс се одлично уклапа у идеју о ризичном друштву, па је њихово истовремено проучавање драгоцено за боље разумевање моралне панике у садашњем али и будућем времену.

Уколико се дискурс схвати на Фукоов начин, онда би анализа моралне панике требало да буде другачија у односу на досадашњи приступ. Ако се пође од констатације да је сваки дискурс индивидуалан и посебан и да представља истину која је релативна, онда су и све моралне панике појединачно такве јер настају на сингуларним дискурсима. Развијањем таквог приступа морало би се доћи до закључка да свака појединачна морална паника настаје у основи посредством јединственог и непоновљивог механизма.

Класична теорија о моралној паници, попут већине теоријских приступа, проналази свој ослонац у постојећем фонду знања, са намером да допринесе његовом продубљивању. Ипак, Фукоов дискурс нема ту амбицију. У питању је истина која се открива у њој самој и из ње саме, нема никаквог општег места од којег се полази и у које се на крају враћа. Шта би то значило кад је у питању морална паника? Традиционална теорија о моралној паници истиче три основна теоријска приступа: модел широких маса, елитистички конструисан модел и модел нестручних интересних група односно друштвених покрета.⁴⁹⁾ Сваки од наведених приступа настоји да обухвати што више конкретних моралних паника, тј. да објасни њихов настанак са искључивим или претежним ослањањем на поставке конкретне теорије. То подразумева коришћење дедуктивног закључивања које је у Фукоовом разматрању дискурса потпуно неприхватљив пут стицања знања о свету у којем живимо.

Иако се Фуко није посебно бавио проблематиком медијског извештавања о криминалитету или конкретније моралном паником као основним механизмом утицаја на јавно мњење, примена његових идеја у објашњењу тих процеса изузетно је значајна. Многи аутори који су разматрали дискурс у том контексту, полазили су пре свега од Фукоове концепције дискурса.⁵⁰⁾ Иако се имало у виду да је дискурс историјски релативна категорија чини се да је једна димензија те проблематике остала неразматрана. Углавном се све

49) Erich Goode and Nachman Ben-Yehuda, *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Wiley-Blackwell, UK, 2009, стр. 51-72.

50) Дефиниција дискурса која је споменута раније у тексту. Видети више: Кенет Томпсон, *op. cit.*, стр. 33 и 34.

моралне панике о истом феномену објашњавању истим дискурсом и ту наизглед нема ништа спорно. Активирана морална паника о педофилима у садашњости, за коју је окидач био неки актуелан случај, најчешће се објашњава на идентичан или сличан начин, као и тематски иста морална паника која се догодила годину или две раније, а која је и сама имала свој окидач. Али те две моралне панике не могу никако бити исте. Механизми активирања тих моралних паника су само наизглед исти. Ипак су сви они посебни, што значи да су и моралне панике свака за себе непоновљиве. Такође, и сваки појединачан дискурс који се налази у основи конкретне моралне панике, има своју индивидуалност или тзв. *differentia ultima* који нам омогућава да спознамо истину о тој конкретној моралној паници. Та истина, ма колико наизглед деловала логично да се може применити на објашњење других сличних моралних паника, ипак припада само тој одређеној моралној паници.

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, Улрих: *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу* (превод дела: *Weltrisikogesellschaft: Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2007, преводилац: Љиљана Глишовић), Академска књига, Нови Сад, 2011.
- Best Joel и Hutchinson M. Mary, „The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse“, in: Potter, W. G. and Kappeler, E. V. (ed.): *Constructing Crime: Perspectives on Making News and Social Problems*, Waveland Press, Long Grove, Illinois, 2006.
- Вен, Пол: *Фуко: као мислилац и као човек* (превод дела: *Foucault: sa pensée, sa personne*, Éditions Albin Michel, France, 2008, преводилац: Оља Петронић), Mediterran Publishing, Нови Сад, 2014.
- Goldsmith Kasinsky, Reneé, „Patrolling the Facts: Media, Cops, and Crime“, in Barak G. (ed.): *Media, Process, and the Social Construction of Crime*, Garland Publishing, New York & London, 1994.
- Goode, Erich and Ben-Yehuda, Nachman: *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Wiley-Blackwell, UK, 2009.
- Jewkes, Yvonne: *Media and Crime*, SAGE, London, 2004.
- Carrabine Eamonn, Cox Pam, Lee Maggy, Plummer Ken и South Nigel: *Criminology: a sociological introduction*, Second edition, Routledge, London and New York, 2009.
- Cohen, Stanley: *Folk Devils and Moral Panics*, Routledge Classics, London and New York, 2002.
- Лаш Фр. Х. Свенсен: *Филозофија страха*, (превод дела: *Frykt*, Осло, преводилац Рајић Љ.), Геопоетика, Београд, 2008.

- Лоример, Роленд: *Масовне комуникације: компаративни увод* (превод дела: *Mass Communication: A comparative introduction*, Manchester, преводилац: Зорица Бабић), СЛЮ, Београд, 1998.
- Мек Квин, Дејвид: *Телевизија* (превод дела: *Television*, 1998, преводилац: Марија Ђорђевић), СЛЮ, Београд, 2000.
- Прајс, Стјуарт: *Изучавање медија* (превод дела: *Media Studies*, 1998, преводилац: Владимир Коловић), СЛЮ, Београд, 2011.
- Томпсон, Кенет: *Морална паника* (превод дела: *Moral Panics*, 1998, преводилац: Ивана Вранић), СЛЮ, Београд, 2003.
- Фуко, Мишел: *Поредак дискурса* (превод дела: *L'ordre du discours*, Paris, 1970, преводилац: Дејан Аничич), Карпос, Београд, 2007.
- Фуко, Мишел: *Историја лудила у доба класицизма* (превод дела: *Histoire de la folie à l'âge classique*, 1994, преводилац: Јелена Стакић), Mediterran Publishing, Нови Сад, 2013.
- <http://www.michel-foucault.com/concepts/>.

Aleksandra Z. Ilic

THE IMPORTANCE OF DISCOURSE IN UNDERSTANDING OF MORAL PANIC

Resume

The author discusses the problem of discourse in the context of media portrayals of crime and in particular in order to better understand the phenomenon of moral panic. At the beginning of the paper it is analyzed the origins of discourse dealing and the notion of discourse. In this regard, special attention was paid to discourse analysis of the French philosopher Michel Foucault, who thought that discourse involves a group of statements that constitute language and way of presenting knowledge on a particular subject in a particular historical moment.

Discourse analysis can be done in several ways. One of them is the semiotic analysis which involves the determination of denotative and connotative meaning of the content. Connotative meaning is more important in the analysis of media coverage as it pertains to the hidden and ambiguous messages and can have an ideological basis. The media portrayal of crime in particular contains discourses of dominant social groups or those actors who have the power. At the same time, but to a lesser extent, there may be somewhat independent media discourses which singularity is based on the rules of making media reports.

In the sphere of formal social control the police discourse is dominated because it achieves greater impact on public opinion than discourses of prosecution and courts. Police discourse has a significant

impact on the public understanding of the problems of crime and that discourse can come into conflict with independent media discourse. It certainly will not be an insurmountable obstacle because the media and the police have what to offer to each other. The dominant opinion in the theoretical work of the media is that the relationship between the police and the media is asymmetrical in favor of the police.

The discourse analysis of media reporting is especially important when viewed in the context of a moral panic. This analysis is more recent but certain specifics of past and recent moral panic can be recognized. The beginnings of moral panic are marked with discourse that is mainly based on the concept of folk devils or negative stereotypical representation of members of certain social groups. Such discourse put the victim in the background, as opposed to contemporary discourse which emphasizes that anyone can become a victim. The dominant discourse also points out the risk of violent crime while disregards the risk of property crime. Keeping all this in mind, the author points out that a modern approach to moral panic, which takes into account the analysis of discourse in the media coverage of crime, should at the same time connect that consideration with the concept of risk society.

At the end of the paper, according to Foucault's idea of the uniqueness and individuality of each discourse, the author emphasized the importance of such same approach in the study of moral panic. Every moral panic is special. Also every single discourse, that is basically in concrete moral panic, has its own individuality or *differentia ultima* that allows us to know the truth about this particular moral panic.

Key words: discourse, analysis, Foucault, media, crime, moral panic

* Овај рад је примљен 20. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 316.32:323.1(091)

Српска политичка мисао
број 2/2015.
год. 22. vol. 48.
стр. 131-147.

Прегледни
рад

Радослав Гађиновић

Институт за политичке студије, Београд

МОЋ У ОСТВАРИВАЊУ КОЛОНИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ*

Sibi imperare maximum imperium est.
(Собом владати највећа је власт)
Латинска пословица

Сажетак

Овај рад је покушај да се укаже на опасност колонијалне политике по националну безбедност малих држава које нису у стању да сачувају сопствени суверенитет и националну безбедност на почетку ХХИ века. Сам колонијализам је појам који дефинише праксу у којој поједине државе шире свој суверенитет изван матичне територије кроз оснивање колонија, односно зависних подручја чије се становништво ставља под непосредну власт. Након завршетка хладног рата и нарушавања равнотеже моћи осамдесетих година ХХ века неке западне силе су дипломатским средствима под изговором глобализације интензивирали спровођење колонијалне политике. Где то није могло уз помоћ дипломатије примењивали су најгрубље насилне методе, укључујући и агресију против оних држава које нису имали никакве шансе за одбрану. На почетку ХХИ века глобализација је својим упорним и непринципијелно насилном политиком показала да она представља савремени привредни колонијализам, или старо ропство у новим оквирима.

Кључне речи: колонија, колонијализам, метропола, колонијална политика, безбедност

* Овај рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Савремени колонијализам и на почетку XXI века испољава рецидиве и врло упорно нагрiza суверенитет многих малих држава. Он данас показује своја два различита али повезана стила. Први његов стил обликовале су историјски настале административне установе Западне Европе (и, у кратком периоду, Јапана) у Азији, Африци и у обе Америке. Тај феномен потиче из XVI века а углавном је нестао средином XX века. У својој другој инкарнацији колонијализам је донео вредности, ставове и стереотипе који се везују за колонијалне владавине од којих ће се свет споро опорављати, ако се уопште опорави.¹⁾ Када су колонијална царства достигла свој врхунац – у првим деценијама XX века – већина научника је сматрала да је колонијализам имао свој почетни и средњи период развоја, и да је, логично, доживео крај. Колоније су представљале само нови облик царства који су смислили и развијали Европљани од XVI века надаље. До 1900. године готово свако друштво изван Европе постало је или је већ било колонија неке европске државе. Научници су расправљали о разликама између холандске енергичности и португалске летаргичности, француске асимилације и британске индиректне управе, али су то били само национални облици у којима се испољила општа природа европског колонијализма. Успостављен је силом и претњом, када су гувернери одговорни европским државама преузели и почели да врше власт. Чинило се да је беда већине колонизованих народа и њихових привреда била последица штетног утицаја колонијалне политике и њеног програма. А када су колонијалне државе осетиле сигурност, почеле су све више да задиру у живот својих поданика, па је незадовољство људи наговештавало крај те колонијалне епохе.²⁾

КОЛОНИЈАЛИЗАМ НА ПОЧЕТКУ XXI ВЕКА

Појам *колонијализам* (настао од лат. *colonia*, насеобина, насеље, енгл. *colonialism*) представља: подјармљивање одређене земље (колоније) од стране неке државе (метрополе) у циљу пуне економске експлоатације, али и припајање сопственим територијалним поседима; однос између метрополе и колоније који се огледа у наметању колонији неограничене власти метрополе и економској експлоатацији природних богатстава колоније; политика колони-

1) Доналд Денон, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, „Службени гласник”, Београд, 2009, стр. 630.

2) Thomas, N, *Colonialism's Culture*, New York, 1994, стр. 51.

јалних сила која се огледа у настојању да се стекну нове колоније и задрже старе; доктрина која оправдава колонијална освајања и колонијалне односе.³⁾ Дакле, тек што су колонијални моћници наговорили повратак са периферије у метрополу, и најмања ситница онога што се знало о колонијализму доведена је у питање. Право нација на суверенитет условило је потребу да се дефинише појам нације. У том смислу дисхармоничне тенденције потхрањују пост-модернистичке критике академског позитивизма. Неки научници у новијим радовима уместо да се баве политичким и економским појавама, наглашено истичу културни садржај и способност колонијалних култура да преживе крај формалне колонијалне владавине.

Колонијализам није, уосталом, представљао аномалију, нити је био ограничен временом и простором. Неки теоретичари сматрају да га у својој природи носи западно просветитељство, па наводе, на пример, Џона Лока (*John Locke*), који је сматрао да је „Бог створио свет за све људе, али како им га је даривао зарад користи и највећих животних угодности које из њега могу извући, стога му је наум сигурно био да га у руке преда вреднима и рационалнима“. У оригиналном делу Едварда Саида (*Edward Wadie Said*) *Оријентализам (Orientalism)* и у књизи *Култура и империјализам (Culture and Imperialism)*, као и у многим радовима групе аутора који су протерани из јужне Азије, окупљених на пројекту под називом *Маргиналне студије (Subaltern Studies)*, наводи се да колонијализам није везан за неку довршену епоху и да не означава неки одређени скуп установа. Деколонијализација стога захтева нешто више од примене техничких решења за материјалне проблеме. Колонијална апологетика и тријумфалистичке теорије о антиколонијалном национализму, како истиче Доналд Денон представљају два лица исте медаље, оне нису ништа друго до замена за теорије постепеног, еволутивног развоја друштва, које искривљују уместо да расветљавају догађаје у прошлости и садашњости.⁴⁾

Епоха развоја овако схваћеног колонијализма поклапа се с временом истраживачких путовања и географских открића, крајем XV и почетком XVI века, с тим да су тадашње велике поморске силе оснивале своје колоније⁵⁾ (насебине својих поданика) и тр-

3) Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 421.

4) Доналд Денон, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, „Службени гласник“, Београд, 2009, стр. 632.

5) *Колонија* (од лат. *colonia*, насебина, насеље, сеоско имање; енгл. *colony*) 1. У античком свету, назив за насеља (обично прекоморска) грађана једне државе (града) ван њених

говачке станице у земљама које су открили њихови морепловци. Последња велика подела колонија извршена је на Берлинској конференцији 1855. године. Све после тога значило је поновну прераподелу већ подељеног света.⁶⁾

Иако је већина колонија била потпуно обесправљена и укључена у територијалне поседе метрополе, поједине међу њима (посебно оне које су биле географски знатно удаљене од метрополе и којима су управљали разни вицекраљеви, гувернери и сл.) уживале су у разним периодима извесне облике аутономије, укључујући и макар елементарне облике међународноправног субјективитета у време када је ослабила власт колонијалне силе, односно у дужем или краћем периоду пред стицање независности. Најпознатија колонија у Европи јесте Гибралтар, такође под британском влашћу. У прошлости, војна колонија је била територија дуж границе на којој су насељени војници.⁷⁾

Идеологија и пракса колонијализма доживљавају врхунац кроз империјализам. Како тврди историчар Филип Кертин (*Philip*

граница, а нарочито за насеобине Старих Грка, осниване у VIII-VI веку п. н. е. на сицилијанским, јужноиталијанским, црноморским и другим обалама (Сиракуза, Неаполис, Масилија, Визант, Гела, Ким, Сибарис, Кротон, Тарент и др.). Неке од ових колонија толико су се развиле да су оснивале и сопствене „колоније-кћери” (тако је нпр. Гела основала Акрагас, Сибарис је основао Посејдонију итд.). Једна од особености ових првих колонија јесте то да су се оне, по правилу, оснивале на до тада пустим (ненастањеним) местима, тј. нису подразумевале отимање земље од локалних становника. 2. У новијој историји тако се назива несамоуправна територија, подвргнута неограниченој власти одређене државе (метрополе), од које је најчешће просторно знатно удаљена (колоније европских држава у Африци, Америци и др.). Њено становништво не чине (или чине у релативно малом броју) изворни грађани метрополе, већ припадници других, домородачких народа, присиљених да трпе власт колонијалне силе која заправо врши економску експлоатацију њихове земље, користећи је као извор сировина и тржиште за пласман свих колонијалних производа. Некадашње велике колонијалне силе биле су Португалија, Шпанија, Велика Британија, Француска, Холандија, Немачка, Јапан и др. (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник”, Београд, 2010, стр. 420).

- 6) Ближе гледајући, 1900. године, на самом почетку XX века, од укупно 132,8 мил. км квадратних, колика је површина познатог света, колоније су заузеле укупно 79,2 мил. км квадратних или чак 59,4%. Највеће поседе имала је Велика Британија (32,7 мил. км квадратних), затим Француска (11 мил. км квадратних), Немачка (2,6 мил. км квадратних), Белгија (2,4 мил. км квадратних), Португалија (2,1 мил. км квадратних), Холандија (2 мил. км квадратних), САД (1,9 мил. км квадратних), Италија (0,5 мил. км квадратних), Шпанија и Данска (по 0,2 мил. км квадратних) итд. Сматра се да је 1914. на колоније отпадало чак 57,9% Земљине површине и 34,3% светског становништва. Тако су пред почетак Првог светског рата у Африци постојале само три суверене државе – Египат, Либериа и Етиопија. Још 1923. године колоније Велике Британије биле су веће од своје метрополе, по броју становника 9,2 пута, а по површини територије – 176 пута (Исто, стр. 420).
- 7) Колонијалним раздобљем сматра се епоха нововековног колонијализма од открића Америке 1492. до краја Другог светског рата 1945. године. Ово је тесно повезано с настанком и развојем капитализма (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник”, Београд, 2010, стр. 419-420).

Curtin), колонијализам је „владавина од стране народа који припадају другачијој култури”. Но, да би се јасно интерпретирао модерни колонијализам, треба разјаснити владавину и припадност другачијој култури. Колонијални господари одузимају целом друштву могућност сопственог развоја. Тим развојем управљају странци, вођени пре свега својим привредним интересима. Још једна врло важна карактеристика колонијализма јесте у светској историји ретко виђено одбијање колонијалних господара да успоставе културолошку везу с народима којима су господарили.⁸⁾

Као империјализам се означавају све активности које би требало да послуже за изградњу трансконтиненталних империја. Ту, уз јасну намеру поновног наметања сопствених националних интереса, спада и моћ за спровођење тих интереса у међународном систему. При томе, империјализам преко колонијализма прелази у светску политику, у којој колоније врше циљ саме по себи, постају извор моћи и могу се замењивати у глобалној борби за моћ. Осим тога, империјалне силе (на пример Британска империја у XIX и XX веку) имају привредни и политички утицај који надилази подручја директне колоније. То се показало ефикаснијом методом владања. Како империјализам садржи и способност обухватања великих привредних подручја, само се Велика Британија и САД могу сматрати потпуно развијеним империјалним силама. Француска, Немачка, Русија и Јапан или нису били довољно дуго присутни на светској сцени, или су били привредно превише слаби за пробој на удаљена тржишта. *Дакле, колонијализам је појам који дефинише праксу у којој поједине државе шире свој суверенитет изван матичне територије кроз оснивање колонија, односно зависних подручја чије се домородачко становништво ставља под непосредну власт или исељава.* Колонијализам је и назив за идеологију којом се оправдавају такви поступци, најчешће кроз разне верске и расне доктрине о супериорности одређене вере, расе или културе над верама, расама и културама народа и подручја над којима се врши политика колонијализма. Појам колонијализам блиско је повезан, али не и истоветан с појмом империјализма. У XX веку стекао је пежоративно значење, јер се повезује с угњетавањем азијских, афричких и латиноамеричких народа од стране европских колонијалних сила. У историји су познате три врсте колонијализма:

1. Класични колонијализам – води потпуном (политичком и економском) потчињавању народа и држава. Да би се овај циљ

8) Доналд Денон, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, „Службени гласник”, Београд, 2009, стр. 633.

постигао, често је примењивана и оружана сила.⁹⁾ Након што слободне земље постану колоније других земаља, постају и бесплатан извор сировина и јефтине радне снаге, а метропола добија ново тржиште за извоз робе и капитала. Процес деколонизације није се развијао једнако брзо у свим деловима света. Северна и Јужна Америка ослобођене су још у XVIII и XIX веку, а Африка и Азија у XX веку.

2. *Неоколонијализам* – представља новији облик колонијализма. Настаје и развија се у XX веку. Његови главни носиоци су високо-развијене земље. Суштина неоколонијализма јесте у томе што се земљама, у мањој или већој мери, признаје политичка независност, али се у економском смислу оне доводе у зависан положај. Метропола¹⁰⁾ улаже капитал у онај сегмент производње за који мисли да ће најбрже донети профит. Оваква врста колонијализма

9) *Колонијалне трупе* (енгл. *colonial troops*). У доба колонијализма: 1. у најширем смислу, све трупе које су колонијалне силе упућивале у друге делове света ради колонијалних освајања и очувања свог статуса у колонијама; најчешће су биле састављене од држављана метрополе; 2. у ужем смислу, специјализоване јединице (посебно одабране, обучене, опремљене и сл.), формиране специјално за вршење борбених задатака у колонијама; прве такве трупе јавиле су се у Француској у XVII веку, као чете морнаричке пешадије, а затим њихов број расте, с тим да их убрзо формирају и друге државе; коришћене су углавном у Африци, Азији и Северној Америци; касније се у неким случајевима формирају, макар делимично, из састава домородаца, односно од држављана разних држава (разне легије странаца), с тим да су официри увек држављани метрополе; 3. у посебном значењу, назив за војне јединице које су колонијалне силе формирале од становника колонија, њиховом насилном мобилизацијом, ради коришћења у ратовима на другим просторима; такве трупе бориле су се и у Првом и у Другом светском рату; њихов старешински кадар, у првом реду официрски састав, био је, по правилу, искључиво из метрополе (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник”, Београд, 2010, стр. 421).

10) Дакле, реч *метропола*, потиче од грчке речи *metropolis*, што значи град, матица, главни град; а енгл. *metropolis* значи град, главни град. Поред ових значења, у старој Грчкој, метропола представља град који је имао своје колоније, град матицу. У међународним односима до друге половине XX века, метропола је била држава која је имала колонијалне поседе над којима остварује своју власт, а реч *провинција* потиче од латинске речи *provincia*, што значи већ освојена земља, у енглеском језику *province*. Док су на Западу снажне династије контролисале одређену територију, у Средњој и Југоисточној Европи династије се нису везале у тој тако одређену територију и поданике, а касне и остали процеси модернизације (индустријализација, урбанизација, демократизација политике, интеграција нације). Због тога је то простор „закаслених нација“ (*Helmut Plessner*) и „дугог трајања XIX века“, у којем је *ancien régime* успео да се одржи још дуго након свог слома на Западу. Термином *ancien régime* овде се означава владавински поредак који има хибридна својства, односно представља мешавину старог система и значење модерне државе. Управо та немогућност преовладавања старог и довршења процеса модернизације обликовала је главно значење појма *ancien régime*: *ancien régime* је устројен као империја у којој центар доминира над периферијом; власт и власништво нису одвојени, него вреди формула: *што више власти, то више власништва*; власт, надаље, формално припада држављанима као носиоцима суверенитета, но фактички је у поседу монарха; монарх је уједно и најбогатији појединац; он контролише присвајање материјалних добара и додељује разне привилегије и постоји дихотомна подела на богату мањину и сиромашну већину (Тихомир Ципек, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца - ancien régime*, Загреб, 1998, стр. 292-293),

најчешће се јавља између бивших колонија и метрополе. Појавом неоколонијализма наставља се експлоатација природних богатстава сиромашних земаља света.

3. *Технолошки колонијализам* – настаје као вид зависности једне државе од друге, без обзира на њену моћ или војну снагу. Наука постаје основни носилац технолошког напретка, па стога све земље теже што већем технолошком напретку, како би своје производе могле да продају на већем тржишту. Пратећа појава технолошког колонијализма је куповање (врбовање) висококвалификованих стручњака. На овај начин фаворизује се мали број држава које су водеће у некој области научног или технолошког развоја. Колонијалном клаузулом колонијалне силе су постизале да се одредбе одређених међународних уговора не примењују на њихове колонијалне поседе, чиме су себи остављале одрешене руке.¹¹⁾

Крајем XIX века Аустроугарска монархија је поставила себи циљ да постане велика колонијална сила, по угледу на већ постојеће силе. Центар¹²⁾ је видела у Бечу, а периферију на простору Балкана. Ако би суверено овладала простором Балкана, њена аспи-

11) *Колонијална клаузула* (нлат. *Colonialis*, који се тиче колонија, *clausula*, одредба; енгл. *colonial clause*) 1. Одредба међународног уговора којом се уређује примена уговора на несамууправне територије (колоније), тако што се прецизира да ли ће се на њих односни уговор применити и под којим условима. У том смислу, под „колонијама“ се, поред правих колонија, понекад подразумевају и територије под старатељством, односно разни облици зависних држава (протекторати, вазалне државе). 2. У ужем смислу, одредба међународног уговора којом се напросто искључује примена тог уговора на све или само неке несамууправне територије под управом државе уговорнице. (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 421; Ankerl, Guy, *Coexisting Contemporary Civilizations*, INU Press, Geneva, 2000. p. 341).

12) У разматрању односа центра и периферије важно је анализирати и неомарксистичку теорију светског поретка Имануела Валерштајна (*Immanuel Wallerstein*), у којој се концепт центар/периферија анализира у веома разрађеној форми. Валерштајнова теорија показала се популарном, пре свега, у области економске историографије, а инспирисала је, између осталих, и немачког историчара Ханса Хајнриха Нолтеа (*Hans Heinrich Nolte*) и његов истраживачки тим да помоћу ње истражују унутрашње периферије у Европи и њихов однос према центру на различитим нивоима, не само на светском или међународном, него и на регионалном, или у оквиру једне државе. Овакав приступ могао би се применити и на Хабзбуршку монархију, у којој се веома лако открива више центара (поред Беча и Будимпеште, и Праг, на пример, игра значајну улогу) и различите унутрашње периферије, зависно од тога из које перспективе и у којем се правцу анализира. Познати балканолог Габријела Шуберт (*Gabriella Schubert*) у свом тексту „Имагинарне географије периферије” истиче да је Балкан растргнут на попршти европских парадигми и разматра периферну позицију која је Балкану додељена на когнитивној мапи Западне Европе. За разлику од позитивније вреднованог региона Средње Европе, Балкану се, од почетка XX века, у западноевропском (јавном, научном, новинарском...) дискурсу приписује цео списак негативних особина, чинећи га тамном страном европске самосвести, сметлиштем негативних карактеристика, насупрот којих се изградила позитивна слика о европским Европцима и цивилизованом Западу (Габријела Шуберт, „Имагинарна географија „Балкана” из супротних перспектива и њихове манифестације у књижевним делима”, *Зборник радова Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, стр. 17-21).

рација била би даље наступање према истоку. Босна и Херцеговина била је аутентичан пример провинције са свим њеним карактеристикама потчињености метрополи, због чега је и наступила масовна самоорганизација грађана Босне и Херцеговине и припрема за борбу за постојање и опстанак. Велике колонијалне силе нису се одрекле колонијалне политике, ни после завршетка Другог светског рата. Након нарушавања равнотеже моћи осамдесетих година XX века неке западне силе су дипломатским средствима под изговором глобализације наставили са спровођењем колонијалне политике. Где то није могло уз помоћ дипломатије примењивали су најгрубље методе, укључујући и агресију против оних држава које нису имали никакве шансе за одбрану. *Дакле, на почетку XXI века „глобализација“ представља савремени привредни колонијализам, или старо ропство у новим оквирима.* Ова мисао се може потврдити многим примерима. Нпр. Аустроугарска монархија је на почетку XX века спровела економску блокаду Србије као одговор на њену непослушност, јер није купила топове у „Шкодиним“ фабрикама. Тражила је од Србије за себе клаузулу највећих повлашћења и то без узајамности, а на почетку XXI века ЕУ од Србије тражи да купује цигарете од хрватских произвођача по нижим ценама, такође без узајамности, без обзира што Србија има своје фабрике цигарета и што би тим поступком можда затворила сопствене фабрике а велики број радника остао без посла. Један од најпознатијих аналитичара процеса глобализације у њеној привредној димензији свакако је економиста – нобеловац Joseph E. Stiglitz. Он сматра да је глобализација изразито контраверзна појава. С једне стране, она је смањила осећај изолованости у већини земаља у развоју, а с друге стране, за многе људе, глобализација се може описати као потпуна катастрофа.¹³⁾ Швајцарски социолог Зиглер (Jean Ziegler) тврди да се стварност супротставља свим премисама на којима почива идеологија глобализације, као што су: глобализација користи свима, заправо двеста највећих светских компанија контролише 23% светске трговине, а између 1992-2002. године, доходак по становнику пао је у 81 земљи; глобализација новчаних тржишта уједињује планету. У суштини глобализација није глобализовала свет, она га је још више поделила. Мир у свету загарантован је светском трговином, уместо да стиша ратне страсти људи, приватизација државних послова и либерализација трговине још их изазивају и подстичу на нове злочине. За илустрацију ове тврдње Ziegler наводи податак да су 2002. године на земљи харала 23 међународна рата.¹⁴⁾

13) Joseph E. Stiglitz, *Глобализација и двојбе које изазива*, Алгоритам, Загреб, 2004, стр. 174

14) Jean Ziegler, *Нови господари свијета и они који им се противе*, Извори, Загреб, 2003, стр. 60-68

ЗЛОУПОТРЕБА МОЋИ У СПРОВОЂЕЊУ КОЛОНИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

У савремену науку о политици појам моћи први је увео Томас Хобс (*Hobbes*) у делу „О грађанину“ (*De cive*), истичући моћ државе као највећу моћ, јер је она збир појединачних моћи највећег броја људи.¹⁵⁾ Дал (*Dahl*) нпр., сматра да моћ представља „способност да се натера други субјект да учини оно што иначе не би урадио.“¹⁶⁾ Сличан приступ при одређењу значења термина моћ има и Кенет Волц тврдећи: „...моћан је онај ко утиче на другог више него онај на њега“.¹⁷⁾ Дакле, борба за моћ се сматра борбом за изграђивање способности утицаја и сам утицај на друге субјекте у међународним односима, ради остваривања својих интереса и циљева. Управо колонијалну политику су спроводиле моћне државе, злоупотребљавајући моћ кроз примену војне силе. Макс Вебер сматра да: „Моћ представља изгледе да се у оквиру једног друштвеног односа спроведе сопствена воља¹⁸⁾ упркос отпору, без обзира на то на чему се заснивају ти изгледи“. Они који имају већу моћ законито теже владавини над онима који имају мању моћ. „Моћ је способност појединца, групе или државе да наметне своју вољу другоме, ослањајући се при том на ефикасност средстава силе у случају непокорвања“.¹⁹⁾ Бројна значења речи „моћ“ која се могу наћи у енциклопедијском речнику Српске академије наука и уметности, могу се свести на следеће: делотворна снага господарења, одлучивања о нечему, или дар за обављање какве интелектуалне или сличне радње.²⁰⁾ Моћ се сматра и најпарадоксалнијом појавом савременог света, јер је без ње скоро незамислив човеков опстанак, а са недовољном контролом моћи опстанак људског рода постаје веома неизванстан, њена суштина се огледа у испољавању политичке, економске, војне и друштвене моћи.²¹⁾

15) Тадић, Љ., *Наука о политици*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1996, стр. 79.

16) Robert A. Dahl, *Modern Political Analysis*, према Симић, Д., *Поредак света*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999. године, стр. 224.

17) Kenneth, W., *Theory of International Politics*, Reading, MA: Adison-Wesley, 1979.

18) О појму воље види шире у Педагошкој енциклопедији 2 (у редакцији Поткоњак Н. и Шимлеше П.), Завода за уџбенике и наставна средства, Београд 1989.

19) Вебер, М., *Привреда и друштво*, Просвета, Београд 1976. године, стр. 57. и 58.

20) Вишњић, Д., *Научна изграђеност теорије стратегије* (докторска дисертација), Војна академија, Београд, 2003., стр. 21.

21) Радослав Гађиновић, „Примена силе у међународним односима“, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2007, стр. 10.

Политичка моћ огледа се у способности стварања повољних услова, у глобалним и регионалним оквирима, за ефикасно реализовање свих државних функција, ради достизања и очувања националних и државних интереса, вредности и потреба. Политичка моћ подразумева располагање и могућност примене силе у процесу очувања или достизања друштвене моћи. Способност примене силе саставни је део вештине владања и наметања воље другим субјектима који се супротстављају остваривању националних и државних интереса и циљева. То не значи да се политичка моћ поклапа са политичком влашћу. Политичка моћ је скоро увек у поседу друштвених група, друштвених слојева, политичких субјеката, институција државе, регионалних и међународних политичких институција. Најзначајнија политичка моћ сконцентрисана је у држави и у различитим међународним организацијама и институцијама, које испољавају пресудан утицај на скоро сва друштвена кретања на глобалном плану.²²⁾

Економска моћ је основа политичке моћи и услов испољавања силе уопште, а посебно војне силе. Политичка моћ служи за изградњу и стварање што повољнијих услова за очување и увећање економске моћи. *Војна моћ* је израз способности извршавања задатака, који проистичу из уставне улоге војске или које дефинише руководство државе. Она је условљена друштвеном и економском моћи. Квантификовање војне моћи остао је и данас проблем најсавременијих теорија ратне вештине у свету, јер се континуирано мењају параметри војне моћи, у складу са променама физиономије рата и оружаних сукоба. Проблем квантификовања војне моћи често се поставља као услов поуздане и ваљане процене, а самим тим и победе у оружаног борби. Војна моћ се данас најчешће изводи из укупне тзв. „тврде моћи“, при чему се без разлога заборавља значајан утицај „меке моћи“ на ток и исход оружаних сукоба, и укупну способност заштите националних интереса од оружаних облика угрожавања. То се првенствено односи на креативност командног кадра и увежбаност команди и јединица.²³⁾

Друштвена моћ – моћ (појединца, групе) да утиче на друштво у целини или поједине његове делове и чланове, тј. да изазива онакво њихово понашање какво се жели. Основе, па тиме и врсте друштвене моћи су врло разноврсне. То могу бити личне особине појединаца (снага, памет, лепота, сналажљивост, порекло, углед, храброст) или особине групе (бројност, чврстина, снага и

22) Исто, стр. 10-11.

23) Стишовић М., *Примена силе у међународним односима*, ШНО, Београд, 1996, стр. 12.

сл.) богатство, друштвени углед или функција, власт (државна или друга). Посебно је значајна друштвена моћ која потиче од располагања и употребе средстава принуде. У разним друштвеним условима разликује се и величина друштвене моћи, што такође зависи од области и врсте друштвених односа у којима се друштвена моћ показује. Употреба друштвене моћи може бити организована или стихијска, прописана или слободна итд. Друштвена моћ је важан друштвени чинилац, јер од ње у великој мери зависи уређење друштва, његово кретање, положај и судбина људи. Носиоци друштвене моћи су често склони да своју моћ злоупотребе. Промена у односима друштвене моћи и њено јачање или слабљење, узрок су друштвеним променама као што су, обрнуто друштвене промене узрок мењања односа друштвене моћи.²⁴⁾ Колонијалну политику спроводе моћне државе уз примену силе. Да би се испољила одређена сила, неопходно је да постоји и одређена моћ за ту намеру. Сила је једно од основних и константних обележја државе, међународних односа, интеграционих и дезинтеграционих процеса у свету. Сила се користи за реализацију државних интереса и циљева. Посебне и појединачне вредности или интереси постижу се одговарајућом врстом силе и моћи (дипломатском, политичком, економском, војном, демографском, професионалном, информационом и сл.). Импликације успешног или неуспешног испољавања једне врсте силе могу различито деловати на примену и испољавање других врста силе. На пример, успешно испољавање политичке моћи и силе доводи до решавања безбедносних изазова и претњи без примене оружане силе и обрнуто. *Дакле, сила је продукт моћи, тј. силу примењује само онај ко поседује моћ. Када је у питању примена војне силе, њу успешно примењују само моћне државе. Дакле, суштинска разлика између силе и моћи је у томе што је моћ шири појам од силе, а сила је продукт моћи. Сила је ударна „песница“ моћи. Сила²⁵⁾ је дакле, средство за остваривање моћи, што значи да је сила и основно средство за остваривање колонијалне политике.*

24) Р. Лукић, *Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1982, стр. 95-96.

25) Термин сила има више значења: у најширем, неспецифичном, значењу она означава исто што и моћ (војна, економска, политичка, друштвена моћ); у ужем, специфичном смислу, она значи посебну врсту моћи и то ону која је уперена против воље онога према коме је усмерена; у најужем значењу које се посебно употребљава у друштвеним наукама, сила означава физичку силу, тј. могућност средстава физичке принуде, односно њену употребу и понекад се израз сила изједначава са насиљем које представља употребу силе ради одржавања и присиљавања на нешто што се не жели. (Радослав Гађиновић, „Примена силе у међународним односима“, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2007, стр. 13),

Када се сила схвати као облик примене физичке силе она, несумњиво, има велику важност за друштво, било да се употребљава за успостављање или одбрану унутрашњих друштвених односа или да се користи у заштити од агресије. У првом облику израз *сила* се најчешће употребљава као елемент друштвених односа или политике. Као елемент друштвених односа, сила се користи у друштвеним борбама, и то у случајевима када је решавање антагонистичких интереса између разних друштвених група немогуће решити другим – мирним средствима, значи, када се сила употребљава као крајње средство решавања друштвених супротности. У политици, сила такође игра веома важну улогу, нарочито у управљању државом, као организацијом која има монопол да принудом регулише противречности датог друштва, при чему у тој принуди сила има значајно место. Такође, експанзионистичка политика великих сила на почетку XXI века, тј. колонијална политика се не би могла спровести без употребе силе.

УГРОЖАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ СПРОВОЂЕЊЕМ КОЛОНИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Основни облик испољавања опасности је угрожавање постојеће слободе. Угрожавање може бити деструктивно деловање неке природне или друштвене силе на неку појаву, ненамерно или намерно, циљно и сврсисходно – дакле са намером да се изазову одређене последице по природу или по друштво односно по човека. Угрожавање безбедности²⁶⁾ уз примену колонијалне политике или пак глобализације представља *свесно* – намерно, циљно или организовано коришћење силе за уништење, онемогућавање, принуду, итд. Других људи, група, организација, итд. или за њихову, по њих неку неповољну промену или промену неког стања супротну њиховој вољи.²⁷⁾ Људска друштва су уопште, карактеристична по сталној опасности од, по човека и друштво, или њихових делова неповољног деловања и последица деловања разних сила, посебно колонијалних. Угроженост је облик конкретизоване опасности по одређене делове и субјекте друштва од, у основи предвидивих, си-

26) Безбедност је стање које људској популацији гарантује континуитет слободног функционисања из којег се развијају процеси изградње стварног осећаја слободе, правде и здраве животне средине где се слободно живи, ради и развијају сопствене интелектуалне способности (Радослав Гаџиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 14).

27) Љубомир Стајић, Радослав Гаџиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 78.

ла од којих само велике и средње државе могу предузимати активне и пасивне мере обезбеђивања и превентиве, актуелне заштите, као и мере пратеће (пост)заштите. У људском друштву, које је по својој природној основи конкурентско, доминантно је угрожавање (*као делатност*) и угроженост (*као ситуација*) чије је порекло у друштву и где је активност једне скупине субјеката усмерено с одређеним разлогом (циљем) против друге скупине људи, а у смислу предмета овог рада, мале државе су угрожене од колонијалне – глобалне политике великих сила.²⁸⁾ У циљу спречавања угрожавања друштва формирају се системи заштите од угрожавања, односно формирају се системи безбедности. Сви савремени системи безбедности, без обзира на који начин и са којим циљем су организовани, представљају облик организовања друштва у заштити својих виталних интереса и вредности. Њихово организовање полази од два основна питања: од кога и од чега треба штитити друштво и на који начин треба усмеравати субјекте система безбедности да би се остварио основни циљ постојања друштва. Међутим, и поред свих активности малих држава у циљу изградње система националне безбедности, оне без моћних савезника или поседовања нуклеарног оружја свакако постају плен колонијалних сила, посебно ако поседују природна богатства.²⁹⁾

Полазећи од различитих научних, теоријских-методолошких и практичних становишта могу се дефинисати, класификовати и објаснити различити извори и облици антидруштвеног деловања. Појаве угрожавања вредности друштва присутне су још од његовог настанка. Сва друштва кроз историју била су мање-више изложена угрожавању у различитом облику и обиму. У почетку је био угрожен њихов опстанак, а затим и њихов политички, економски и културни развој. У теорији друштвених наука не постоји сагласност о значењу појма *угрожавање*, јер се овај појам различито употребљава. Најчешће се за овај појам користе различити термини, али се исто тако под тим терминима подразумевају и различите суштине. Основни језички израз „*Угрожавање безбедности*“ има значење става који у логичком смислу не представља исказ јер не изражава вредносни суд (појаву угрожавања безбедности нити негира нити потврђује већ само претпоставља могућност догађања). Како се овај почетни став који изражава сумњу касније потврдио

28) Радослав Гаџиновић, „Друштвени извори угрожавања капацитета безбедности државе“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије Београд, 2012, стр. 132.

29) Љубомир Стајић, Радослав Гаџиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 97.

појединачним исказима неопходно је разјаснити обим и садржај почетног става, тј. да се користе адекватни једнозначни искази угрожавања безбедности.³⁰⁾

Ако се наведена синтагма рашчлани на најважније појмове и из њих се изведе дефиницијски ниво прихватљивог логичког става, онда се може истаћи да реч *угрожавање* представља несвршени глагол који у свом свршеном облику гласи *угрозити*³¹⁾ и као такав се спомиње у Речнику Српског језика и има тројако значење и то запрети које опасношћу, згрозити и уплашити се, тј. „запретити некоме опасношћу“.

Безбедност као општи појам у односу на суштину и стварно стање појма може се дефинисати као стање, организација и функција³²⁾. То значи, да синтагма „*угрожавање безбедности*“ има логичко – лексичко значење у исказу као *запретити некоме опасношћу, тј. довести га у стање егзистенцијалне несигурности, тј. довести у несигурност нешто што он има и што је стекао а што представља вредно и заштићено добро. Угрожавање безбедности може бити у техничко-физичком смислу (безбедност на раду, безбедност у саобраћају итд.) али и у духовном, моралном, културном и сваком другом смислу. Угрожавање безбедности једне државе обухвата довођење у опасност стање државе као политичке институције (установе) свим видовима штетних појава, делатности и утицаја споља и изнутра. Споља се доводи у опасност: независност; суверенитет и територијални интегритет, а изнутра се доводи у опасност уставни поредак. Сва друштва кроз историју била су изложена угрожавању у различитом облику и обиму. У почетку је био угрожен њихов опстанак, а затим и њихов друштвено-економски и културни развој. Иако не постоји сагласност о дефинисању појма *угрожавање*, веома је важно са интердисциплинарног аспекта изучавати тај појам, како би се са научног аспекта понудила општеприхватљива дефиниција појма „*угрожавање*“.³³⁾ Управо због различитог приступа појму „*угрожавање*“ битно је анализирати неке карактеристичне дефиниције овог појма. Постоји и мишљење да је угрожавање процес који настаје услед супротних интереса који се не могу остварити истовремено, нити се може постићи ком-*

30) Радослав Гаџиновић, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Филип Вишњић, Београд, 2013, стр. 34.

31) Речник Српског-Хрватског језика, Издавачки завод ЈАЗУ, део XIX, Загреб 1967-1971, стр. 35.

32) Војни лексикон, ВИЗ Београд, 1981., стр. 56.

33) Радослав Гаџиновић, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Филип Вишњић, Београд, 2013, стр. 29.

промис о ставовима о уклањању узрока сукоба, при чему носиоци различитих интереса могу бити субјекти унутар саме државе или неке друге државе. Посматрано са становишта изучавања предмета овог рада, а узимајући у обзир све прихватљиве чињенице из ове области, под појмом угрожавања *подразумевају се друштвене појаве или понашање настало деловањем човека (појединачно или групно) природе или техничких система у дужем периоду које су значајног обима, при чему настају или могу настати, штетне последице по интегритет човека, његову слободу и имовину, као и по интегритет и суверенитет државе и њених институција.*

Дакле, угрожавање је свака врста друштвене, природне и техничке опасности којом се угрожавају интегритет, слобода, имовина или здравље људи, као и територијални интегритет и суверенитет и уставни поредак и право државе, народа, нација или друштвених група и појединаца. Угрожавању безбедности најинтензивније су изложене мале државе од стране великих сила, кроз примену колонијалне политике која се на почетку XXI века назива глобализација.

ЛИТЕРАТУРА

- Ankerl, Guy, *Coexisting Contemporary Civilizations*, INU Press, Geneva, 2000,
- Вебер, М., *Привреда и друштво*, Просвета, Београд 1976. године,
- Вишњић, Д., *Научна израђеност теорије стратегије* (докторска дисертација), Војна академија, Београд, 2003,
- Гаџиновић, Радослав, „Друштвени извори угрожавања капацитета безбедности државе“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије Београд, 2012,
- Гаџиновић, Радослав, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Филип Вишњић, Београд, 2013,
- Денон, Доналд, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, „Службени гласник“, Београд, 2009,
- Ziegler, Jean, *Нови господари свијета и они који им се противе*, Извори, Загреб, 2003,
- Кривокапић, Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, „Службени гласник“, Београд, 2010,
- Лукић, Р., *Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1982,
- Маслеша, Веселин, *Млада Босна*, „Култура“, Београд, 1945,
- Стајић, Љубомир; Гаџиновић, Радослав, *Увод у студије безбедности*, Драглар, Београд, 2007,

- Stiglitz, Joseph E., *Глобализација и двојбе које изазива*, Алгоритам, Загреб, 2004,
- СТИШОВИЋ М., *Примена силе у међународним односима*, ШНО, Београд, 1996,
- ТАДИЋ, Љ., *Наука о политици*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1996,
- THOMAS, N., *Colonialism's Culture*, New York, 1994,
- ЦИПЕК, ТИХОМИР, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – ancient régime*, Загреб, 1998,
- ШУБЕРТ, ГАБРИЈЕЛА, „Имагинарна географија „Балкана“ из супротних перспектива и њихове манифестације у књижевним делима“, *Зборник радова Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006.

Radoslav Gacinovic

POWER IN THE IMPLEMENTATION OF COLONIAL POLICY

Resume

Contemporary colonialism is manifesting the recurrences at the beginning of the XXI century, consistently corroding the sovereignty of many small states. It shows its two different, albeit related styles. The first style has been historically shaped by the administrative institutions of the Western Europe (and Japan in the short period) in Asia, Africa and both Americas. That phenomenon originates from the XVI century and it has mostly disappeared in the middle of the XX century. In its other incarnation, colonialism brought values, attitudes and stereotypes which are related to colonial rulings from which the world will recover slowly, if it recovers at all. Colonialism is also the name for ideology which is used to justify such acts, most often through various religious and racial doctrines of superiority of certain religion, race or culture over religions, races and cultures of people and areas over which the politics of colonialism is being performed. The notion of colonialism is closely related, but not the same, as the notion of imperialism. It gained pejorative meaning in the XX century, because it is related with the oppression of Asian, African and Latin American peoples by the European colonial powers. There are three known types of colonialism in history: classical colonialism – it leads to complete (political and economic) subduing of peoples and states; neo-colonialism – whose essence is that countries, more or less, have recognised political independence, but in the economic sense they are being brought in the dependent status; technological colonialism – it emerges as a form of dependence of one

state from the other, regardless of its power or military strength. Endangering of security with the usage of colonial politics or globalisation represents conscious – deliberate, targeted or organised usage of power to destroy, disable, coerce, etc. of other people, groups, organisations, etc. or for the change unfavorable for them or the change of a certain condition against their will. In general, human societies are marked by the constant danger of unfavorable operation and the consequence of operation of various forces, particularly colonial, to man and society. Endangerment is a form of concretised danger to certain parts and subjects of society of the forces which can essentially be predicted, of which only big and medium-sized countries can take active and passive measures of provision and prevention, current protection and the measures of additional (post) protection. In the human society which is by its very nature basically a competitive one, the endangering (as an activity) and endangerment (as a situation), originating from within the society, are dominating as an activity of one group of subjects directed with certain cause (goal) against another group of people. Therefore, small states are endangered by the colonial – global politics of big states. With the aim of preventing the endangerment of society, systems of protection from endangerment, i.e. systems of security are being formed. However, apart from all activities of small states with the aim of building a system of national security, they become the prey of colonial states, especially if they have natural wealth in their possession, if they don't have powerful allies or nuclear weapons.

Key words: colony, colonialism, metropolis, colonial politics, security

* Овај рад је примљен 04. октобар 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

УДК 323.1(497.11):327.39(4-672EU)

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2015.
год. 22, vol. 48.
стр. 149-161.

Љубиша Деспотовић

Институт за политичке студије, Београд

Зоран Јевтовић

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

КОНСТРУКЦИЈА И ДЕКОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТА И МЕЂУНАРОДНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ*

Сажетак

У раду ће бити разматрани историјски токови конструкције националних идентитета у временима њиховог интензивног настанка и консолидације као фактора интеграције модерне националне државе. Такође биће разматран и актуелни контекст и процеси разградње српског националног идентитета као ултимативног услова за евроинтеграције Србије. У раду ће се такође анализирати и двоструки стандарди међународне заједнице у подршци изградње синтетичких нација на простору бивше Југославије. Кључне речи: идентитет, нација, држава, међународне интеграције, Србија, синтетичке нације

Кључни токови изградње идентитетске основе модерних европских нација везани су за њену интегративну функцију. То је важило како у периоду историјског конституисања нација, тако и данас. Без кључне интегративне функције, модерне нације Европе не само да не би могле да се конституишу као нова идентитетска структура, већ ни данас не би могли да одрже, сачувају и развијају сложено и осетљиво ткиво националног корпуса. Ову кључ-

* Овај рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ну и захтевну функцију *националне интеграције и хомогенизације* преднационалних етничких, културних и државних ентитета у бројним етапама националног конфигурисања обављали су бројни друштвени субјекти. У првој фази су то чинили протонационални покрети и национално освештена интелигенција, да би касније, након конституисања модерне националне државе, ту функцију преузеле важне државне институције као што су војска, полиција, просвета, култура, спорт и сл. али и друштвене организације и подсистеми као што су економија, заједничко тржиште, валута, правни поредак и др.

Савремена политичка социологија познаје најмање два модела стварања модерних националних држава, од којих су *органицистички и политички (грађански)* представљали неку врсту сада већ класичних модела деветнаестовековног настанка одговарајућих националних идентитета. На примеру француског и немачког модела, то ће се моћи објаснити на врло пластичан начин. *Француска идеја националитета* која је настала у процесу радикалног растакања тзв. старог режима, фокусира се на институционални и територијални оквир државе, са снажним нагласком на политичком јединству грађанства у нарастању, које свој национални оквир поставља у контекст заједничког политичког представништва, закона и истих политичких установа. *Немачки концепт*, партикуларистички по свом карактеру (супротан грађанском принципу универзализације) и *органицистички* по суштини, подразумевао је расну, културну, језичку и народносну заједницу, као један вид етнокултурног јединства, заокружен територијалним и државним оквиром. Први француски модел био је *инклузиван* по свом карактеру, заснован на концепту *универзалног грађанства*, и држављанства, док је други немачки, по свом карактеру био *ексклузиван*, и искључујући, базиран на *органском јединству* заједничког расног порекла, језика, традиције и његове територијалне одређености.¹⁾ По ставовима Ан-Мари Тијес овај први, модел би се још могао сматрати и тзв. *субјективном концепцијом* настанка француске нације јер је представљао резултат рационалног избора припадања нацији као политичкој и правној заједници. Док би се овај други, означен као немачки органицистички модел, могао сматрати тзв. *објективистичким концептом* нације, јер националну припадност

1) Деспотовић Љ. (2014), *Конструкција и деконструкција идентитета*, Н. Сад, Факултет за европске правно-политичке студије, стр. 177.

доводи у директну везу са етничким и културним критеријумима, односно особеностима једне етнице.²⁾

Генерално узевши оно што је својствено већини националних токова конструкције идентитетског оквира када говоримо о европским нацијама, јесте да је настајао као доминантан процес *легитимизације идеје и концепта сувереног народа* који се конституише насупрот идеји владарске суверености, конструишући политичку заједницу засновану на вредностима – принципима *једнакости и братства* унутар сопственог националног корпуса. *Концепт нације као сувереног тела*, настоји да превлада и трансцендира класну структурираност и социјалну условљеност старе заједнице која је почивала на подразумеваној лојалности монархијском ауторитету. „За разлику од груписања становништва које дефинише покорност једном монарху, нација се схвата као независна од династичке и војне историје: она је постојала пре, а надживеће и свог владара.“³⁾ Наслеђена фрагментарност старог поретка како у социјално-стратификацијском смислу тако и класном погледу биће превладана у процесима суверенизације нације, доводећи макар у концептуолошком смислу сваког припадника нација у позицију равноправности како према правном поретку нове заједнице тако и у смислу његовог пуног политичког представљања у јединственом парламентарном телу нације.

Да би постала и опстала као *заједница сувереног народа*, нација је морала да изгради чврсту заједничку *идентитетску основу* која ће бити у стању да је интегрише, структурише и надахњује. За такав подухват било је неопходно ангажовати и организовати, све или готово све капацитете особито културно-образовне и државне како би се успешно конструисала сложена идентитетска подлога нације у настајању. За тај важан наум било је неопходно у првом реду консолидовати заједничку културу, традицију, обичајност и преточити је у чвршће форме националне историје као продукта колективног памћења нове заједнице. У ту сврху биће коришћена сва дозвољена средства идентитетског инжењеринга укључујући и сакрализацију заједничке традиције, митологизовање историје, догађаја и личности. У том процесу биће потиснуто и избрисано све оно што нас је делило у прошлости а наглашено и канонизовано све што нас спаја и интегрише. Улога националне историографије у том послу била је кључна и незаменљива. „Политички митови имају особито важну улогу у стварању политичке подлоге

2) Тијенс Ан-Мари (2009), „Нација као идентитетски оквир“, у зборнику *Идентитети*, Клио, Београд, стр. 333.

3) Исто, стр. 334.

којом се осмишљавају основе настанка и оснивања једне политичке заједнице. Ти тзв. *оснивачки митови* постају тако незаобилазан сегмент свести о конституисању сваког *националног политичког поретка* без обзира на његову величину и карактер.⁴⁾

Такође у процесима конструкције националног идентитета требало је учинити огроман напор за стандардизацију и социјализацију модерног језика као кључног фактора интеграције нације. „У целој Европи, хомогенизација језика јавља се као неопходни услов за остварење нације као друштвене и културне целине.“⁵⁾ Недостатак једног стандардизованог језичког оквира нације могао је буде непремостив проблем у процесу довршавања изградње националног идентитета. Стога су национални покрети и бројни културни субјекти и организације овај задатак схватиле одвише озбиљно, не препуштајући га волунтаризму и стихијности. Не чуди стога озбиљан приговор Ј. Г. Хердера немачкој аристократији тога времена, да немачки говоре „само са својим коњима и послугом“. Чак су и многе модерне академије наука и уметности (као у Француској, на пример) настале пре свега у сврху изградње, стандардизације и популаризације националног језика. „Немојмо се преварити, употреба језика је суштински важан улог власти. Све је језик. Све креће од језика да би се језику вратило.“⁶⁾

Уз то наравно упоредо су ишли и други процеси не мање значајни, као што су изградња *институционалних капацитета националне државе*, њене економске а нарочито индустријске базе. Такође било је неопходно у социјалном контексту довршити процесе конституисања грађанства као класе, јер је оно било и остало, упркос бројним примесам фолклорног и руралног садржаја који је испуњавао нови идентитетски оквир, главни носилац националног конституисања. Грађанство које се окупило око републиканског принципа државног уређења особито је било снажно у Француској. Та идеја сажимала је у себи неколико важних демократских и интегративних принципа – идеју народне суверености, заједничког представничког тела, јединственог правног поретка, равноправност грађана по рођењу и сл. Сви ови интегративни принципи постаће окосница сваког будућег устројства демократског поретка власти, без обзира дали је организован као републикански или монархијски.

4) Деспотовић Љ. (2010), *Политички митови и идеологије*, Каирос, Сремски Карловци, стр. 5.

5) Тијенс Ан-Мари, стр. 336.

6) Гросувр А (2014), *Париз, Берлин, Москва – Пут независности и мира*, Фондација Достојанство, Н. Сад, стр. 33.

ИНТЕГРАЦИОНА ИНВЕРЗИЈА И ДЕСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТА

У фази интензивног *социјалног инжењеринга националних идентитета* главни акценат је стављан на оне функције које су доприносиле њеној *интеграцији, консолидацији и хомогенизацији*. Сви ови процеси код већине европских нација одвијали су се углавном у 19. веку, па га не случајно многи историографи називају *великим веком нација*. Но то није случај и са делом закаснеог националног конституисања који се одвијао мањим делом на простору Средње Европе (словачка, украјинска и друга национална конституисања) а највећим делом на Југоистоку Европе, односно бивше Југославије, где је доминантан био процес стварања тзв. синтетичких националних идентитета. Синтетички карактер нових псеудонационалних творевина насталих на развалинама старог поретка бивше СФРЈ то најбоље илуструју. „Понекад се идентитети могу напросто преливати преко територијалних граница или бити свесно стварани тако да надилазе постојећи мозаик држава и њихових граница.“⁷⁾

За разлику од наведена два модела који су као своју претходницу имали и снажан процес *протонационалне самоидентификације* и моделирања, код модела синтетичких нација⁸⁾, главни национални конституенси били су смештени у религијско-конфесионалну и лингвистичку сферу, као и стране, спољнополитичке факторе – катализаторе. Формирање нових синтетичких националних идентитета комбинација је аутономних тежњи национално још увек недовољно издиференцираних етничитета са ових простора, и политичких пројеката великих геополитичких фактора који су у своје експанзионистичке планове укључивали и стварање нових националних држава играјући на карту регионалних разлика, конфесионалне нетрпељивости и онога што је Сигмунд Фројд у психолошком смислу означавао као „нарцизам малих разлика“. *Суверене нације* су се стварале на природан начин током дужег временског периода и на етничким територијалним целинама на којима су вековима обитавале, као и на основама јасног језичког континуитета, етничког идентитета, заједничке културе, националне свести, и националне државе као израза њене пуне суверености.

7) Доддс К. (2009), *Геополитика*, Шахинпашић, Сарајево, стр. 96.

8) Види: Деспотовић Љ. (2013), „Синтетичке нације као модел закаснеог идентитетске консолидације нација на простору бивше СФРЈ“, *Српска политичка мисао*, број. 4, Институт за политичке студије, Београд, стр. 169.

Насупрот томе *синтетичке нације* су створане под пресудном улогом псеудонационалних елита окупљањем етнице, делова различитих народа, или различитих верских идентитета истог народа, на једном простору, стварајући и градећи синтетичку свест о припадању једној политичкој заједници, и њеној новоформираној државној јединици.⁹⁾ „Тај процес језичког стварања, повезан са појавом тражења националних права, наставља се и данас. Он је управо на делу у новим државама насталим после распада бивше Југославије...“¹⁰⁾

Стварање *синтетичких нација* због своје велике историјске доцње произвело је неутаживу потребу код носиоца ових процеса да врше деконструкцију односно разарање других националних идентитета небили новом синтетичком идентитету у фази његове убрзане конструкције и консолидације прибавили неопходан историјски, лексички, културолошки, религијски и симболички садржај. Највећи део нових синтетичких идентитета настајао је у процесу девастације и сакаћења националног идентитета Срба на целом простору бивше СФРЈ. О злоћудности тих процеса по Србе у контексту директног разарања бивше СФРЈ непристрасно сведочи белгијски публициста Мишел Колон у својој књизи „*Лажљиви покер – велике силе, Југославија и будући ратови*“ када каже: „Бон и Вашингтон радили су на разбијању Југославије; Срби који су одбијали то разбијање морали су дакле, бити уништени. А да би се то постигло – најпре демонизовани.“¹¹⁾ Ови опасни и по српску нацију малигни процеси, прете да угрозе опстанак национа, јер је девастација идентитетског и језичког ткива до те мере брутална да производи несагледиве последице. Као што је током двадесетог века поднео значајна демографска и територијална сакаћења, тако и данас српски национ трпи додатну девастацију и деконструкцију идентитета. Отима му се језик, затире култура, круни традиција, брише памћење, репрограмира свест, руше богомоље, фалсификује историја, потире државност, откида територија, негира сувереност и мења колективни код у вишевековној карактерологији народа изграђеног на косовском завету. „Дезинтегрисање српског чиниоца после слома ‘друге’ јужнословенске супранационалне интеграције не може да се тумачи као постбиполарна инерција зато што траје већ четврт века после пада Берлинског зида. Да се ради

9) Деспотовић Љ. (2014), *Конструкција и деконструкција идентитета*, Н. Сад, Факултет за европске правно-политичке студије, стр. 178.

10) Тијенс Ан-Мари, стр.337.

11) Collon M. (1998), *Poker Menteur les grandes puissances la Yugoslavi et les prochaines querres*, Editions EPO et Michel Colon, Brushel. стр. 15.

о важном геополитичком циљу показује подршка земаља Запада јачању државности и унитарности осталих постјугословенских република, (...) Оне стимулишу национално конституисање отпадника од српског етничког стабла и њихово све жешће антагонизовање према Србима, док истовремено деструктивно делују на српски национални идентитет и ултимативно захтевају ‘промену свести’ као услов српског укључивања у нове, евроатлантске супранационалне интеграције.¹²⁾

Главни садржај градње идентитета синтетичких нација на нашем простору везан је за процесе деконструкције идентитета српске нације. У структуралном смислу тај процес има неколико својих значајних компоненти:

- *спољнополитичка димензија*, указује на доминантан коауторски допринос страног фактора у подршци локалним несрпским псеудонационалним елитама али и на њихов директан притисак и девастациони учинак. Међународни фактор, је применом политике двоструких стандарда према Србима примењивао најстрожије мере уцењивања, кажњавања и сегрегације.¹³⁾
- *геополитичка димензија*, декодира укупне контекстуалне структурне промене које су у првој фази биле усмерене на рушење и разарање уставног и политичког поретка бивше СФРЈ, а у другој, директну подршку конституисању патуљастих псеудодржавних творевина на њеним темељима. Многе од тих држава (Црна Гора, БиХ, Македонија, КиМ и др.) данас су потпуно дисфункционалне и неспособне за властиту егзистенцију, опстајући само уз директну финансијску, политичку и војну подршку једног дела међународне заједнице директно и дубоко инволвиране у овај процес.¹⁴⁾
- *економско-етатолошка димензије* указује на димензије убрзане девастације и разарања привредног и институционалног ткива новонасталих држава кроз процесе њихове деиндустријализације, десуверенизације, деинституционализације и сл. Кроз концепт тзв. *геополитике сиромаштва*, државе из региона гурнуте су у сиромаштво, ду-

12) Степић М. (2014), „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције“, у зборнику: *(Дез)интеграција држава и идентитет*, ИПС, Београд, стр. 169.

13) Види: Труд Алексис-Жил (2013), *Разарање Балкана*, Метелла, Београд.

14) Види: Јевтовић З., Деспотовић Љ. (2010), „Геополитика и медији“, *Култура Полиса*, Н. Сад.

гове, и трајну бесперспективност, не били на овај начин биле лакше контролисане и међусобно конфронтиране.¹⁵⁾ „За наш простор овај концепт значи стварање нове безбедносне архитектуре Југоистока Европе, у којој је Србији намењена мучна позиција економски некорисне зоне Европе.“¹⁶⁾

Трагичну и деструктивну компоненту ових дешавања генерисану од стране међународног фактора са Запада, још у уводу своје књиге истиче и Жил Труд који каже: „Недавни распад једне земље која се налази усред Европе на пет, па и шест независних ентитета, након што је та држава седамдесет година раније била створена уз подстицај и активну подршку савезничке, а у првом реду француске дипломатије, представља, по мишљењу свих посматрача, један од најтежих неуспеха Европе, а у то је покренуо и најкрвавији сукоб на нашем континенту после Другог светског рата, сукоб у коме је пало око двеста хиљада жртава и било преко два милиона ‘расељених’ лица, ово по мерилима Уједињених нација.“¹⁷⁾

Као што видимо из наведеног примера, још увек је на делу логика која на унутрашњем плану ниже стратификоване социјалне слојеве посматра као тзв. *опасне класе* а на међународном плану *националне државе* доживљава као преживели и претећи облик национализма који је неопходно деструисати због наводне реметилачке праксе која смета лаганом и безконфликтном наметању глобализма. У таквим концептуолошким оквирима глобализације, национална држава је постала главна мета. Идеолози глобализма сматрају да је треба дезинтегрисати и заменити мање опасним *регионалним и подрегионалним структурама* које се форсирано граде као део нове глобализоване архитектуре новог светског поретка. Оваква стратегија деловања по Робету Куперу „почива на претпоставци да су националне државе суштински опасне и да је једини начин да се укроти анархија нација хегемонија над њима.“¹⁸⁾ У склопу овакве концептуолошке стратегије девастирана је чак и бивша СФРЈ, иако је била вишенационална и мултиконфесионална државна заједница. Истину говорећи, дезинтеграцију ове државе

15) Види: Митровић Љ. (2008), *Савремени Балкан у кључу геополитике*, ИПС, Београд.

16) Петровић З. Пироћанац (2013), *Вашигтерна и Срби*, ИПС, Београд, стр. 280.

17) Труд Жил (2010), *Етнички сукоби у Титовој Југославији 1960-1980.*, ИК Зорана Стојановића, Н. Сад. стр. 5.

18) Купер Р. (2009), *Распад нација*, Ф. Вишњић, Београд, стр. 48.

определили су и други геополитички интереси а не само означени глобализацијски циљеви.

У последњој деценији актуелних политичких токова у Србији, њена је тзв. политичка елита мимо демократског референдумског изјашњавања грађана и озбиљне расправе у стручној јавности, потпуно некритички, главне политичке процесе у земљи усмерила у правцу тзв. међународних интеграција од којих је примарни правац дат путу Србије ка чланству у Европској Унији. Упркос никада аргументованим разлозима за испољени еврофанатизам, тзв. демократска политичка елита у Србији (постпетооктобарска којој су се „покајнички“ придружили и политички патрљици Милошевићевог режима) упорно настоји да промовише и имплементира стране политичке интересе у земљи, правдајући такву политику наводним интересом грађана Србије да постану део система ЕУ интеграција. Она делује само као вазална трансмисија, јер суштинским токовима и „политичким процесима у земљи не управљају национални кадрови већ представници других земаља, који организују промену влада, спроводе специјалне операције у циљу промене политичког система, усмеравања политичких странака, разбијања неподобних опозиционих странака и оснивања нових странака“.¹⁹⁾

Критички настројени европски интелектуалци дуго већ уназад указују да чак ни нације које су већ чланице ЕУ нису власнице и контролори својих виталних националних интереса, те да су их готово неповратно предали хировитој вољи западноатлантског хегемона. Не случајно то посебно истиче француски геополитичар млађе генерације Анри де Гросувр када апелује да се Европа реши овог туторства и избори за своју независност; „Независност Европе није луксуз нити таштина већ витални услов. Или је једна заједница господар својих виталних интереса, или их она поверава трећој страни за коју они нису витални.“²⁰⁾ Еманципација европских нација из „загрљаја“ Евроатлантизма намеће се тако као примарно питање њиховог опстанка и развоја.

Насупрот наслеђеним модернизацијским дефицитима, и стога неоспорном потребом за истинском модернизацијом, српска држава и друштво ће на путу *евромодернизације* морати да преживи мноштво промена које на директан начин девастирају и оно мало државног, друштвеног и националног ткива које је успело да преживи експерименте социјалистичке псеудомодернизације, ужасе

19) Гускова Ј. (2010), „Савремени геополитички положај Србије, као резултат активности спољног фактора у условима глобализације“, у зборнику *Србија у савременом геостратешком окружењу*, Медија центар Одбрана, Београд, стр. 23.

20) Гросувр А, стр. 35.

грађанског рата, економских санкција, пљачкашке приватизације, НАТО агресије и других транзицијских марифетлука на рачун грађана Србије. Ипак, најтежи услови евроинтеграција Србије исказани су у ултимативном захтеву за одрицањем од главних виталних интереса нације: признавање КиМ, сакаћење територија, девастација економије, пауперизација грађана, упросечавање образовног система, разарања села, и сл. И овде се белодано види до сада јасно исказан и аргументован став да су према Србији примењивани принципи политике двоструких стандарда. То такође истиче и колега С. Самарцић који је у разним својствима (саветник премијера, члан тима за преговоре и министар) био непосредни учесник преговора о ЕУ интеграцијама Србије и статусу КиМ-а. „Како год посматрали и оцењивали више него полувековни процес европских интеграција у кључу Европске заједнице или Европске уније, остаје на снази модерна матрица државности, коју ни тај јединствени интеграциони процес у свету и савременој историји није довео у питање. Ту матрицу чине три ствари у које се ЕЗ-ЕУ никада није мешала: питање државних граница, питање унутрашњег државног уређења и питање идентитета државе. Такву интервенцију Унија је себи допустила само у случају Србије, и то у сва три сегмента.“⁽²¹⁾

Један од најтрагичнијих захтева по национални идентитет Срба који већ неколико година долази из простора ЕУ а нарочито СР Немачке, фокусирао се на императиву промене *националног кода* и менталитета српског национала као базичног услова за приступање Унији. „ЕУ је у Србији све време водила перманентни културни рат (против српске културе). Подржавали су пројекте који су имали за циљ ‘усвајање европских вредности и европског идентитета’ а омаловажавали и ругали се традиционалној српској култури и вредностима.“⁽²²⁾ Притом, званичници ЕУ који су били задужени за прекодирање српског националног идентитета нису поштовали сопствене стандарде када говоримо о изграђивању тзв. европског идентитетског оквира, који недвосмислено инсистирају на *поштовању изворних националних особености* које не смеју да се жртвују у процесу изградње тзв. европског културног идентитета. „Уговор из Мастрихта нарочито наглашава да Европска заједница доприноси развоју култура држава чланица уз поштовање њихове националне и религијске разноликости, уз истовремено истицање заједничког културног наслеђа.“⁽²³⁾ Дакле, опет је реч о

21) Самарцић С. (2008), *Градња и разградња државе*, Ф. Вишњић, Београд, стр. 26.

22) Милошевић З. (2010), *Политичка модернизација*, ИПС, Београд, стр. 247.

23) Деспотовић Љ. (2014), *Конструкција и деконструкција идентитета*, стр. 168.

примени двоструких аршина који се намећу Србима као експлицитан услов међународних интеграција, упркос недвосмислено јасним стандардима понашања у тим приликама који су утврђени најважнијим конституционалним актима Европске Уније. „Приче о идентитету и политичка пракса која се тиче Европске уније међусобно се допуњују и оспоравају приче које се тичу националних држава.“²⁴⁾

Не чуди овакав став високих званичника међународне заједнице, јер је реч о специфичном феномену тзв. *интеграционе инверзије*, на коју с правом упозорава колега Миломир Степић, а који подразумева својеврсну релативизацију основног смисла појма интеграција, који је до те мере извитоперен да у својој крајњој конотацији представља „софистицирано“ средство оправдања за окупацију неке земље. „Сходно томе, неолиберално схватање интеграција данас мање подразумева спајање делова у целину и повећавање унутрашње кохезије, већ углавном тај појам добија геополитичку конотацију територијалне експанзије. Интеграција је постала привидно бенигна варијанта и ‘политички коректна’ замена за традиционалне поступке (не)оружне агресије, (не)посредне окупације, (нео)колонијализма и (нео)империјалне доминације.“²⁵⁾

ЗАКЉУЧАК

Не можемо а да не истакнемо као главну поенту нашег рада – својеврсну *историјску и политичку антиномију* када говоримо о феноменологији и суштини националних идентитета. Та антиномичност се огледа у чињеници да је оно што је у почетку био основни супстанцијални модус настанка нација и њихове консолидације – *интегративна функција* – данас у великој мери захваљујући бруталним мерама наметања глобализма као идеологије претворено у његову потпуну политичку супротност. Та својеврсна *интегративна инверзија* суштине и функције националног идентитета, произвела је низ деструктивних последица, међу којима су недвосмислено најтрагичније и најразорније, *разбијање националне државе и разградња њених институционалних капацитета*. Ово особито у државама које су категоризоване као полупериферија и периферија новог светског поретка моћи. Као последице ових опскурних

24) Доддс К. (2009), *Геополитика*, Шахинпашић, Сарајево, стр. 101.

25) Степић М. (2014), „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције“, у зборнику: *(Дез)интеграција држава и идентитет*, ИПС, Београд, стр. 154.

процеса, српска држава и српски национални идентитет трпе несагледиво тешке девастационе учинке који ако се и даље наставе овим интензитетом, реално прете да у неколико наредних деценија произведу државни нестанак и демографски слом српске нације.

Српска држава и нација могу се у актуелној ситуацији третирати као својеврсна *разваљена заједница*, чији су државни, војни, економски, образовни, научни, културни, институционални и други подсегменти друштва и политичког поретка у великој мери девастирани и дисфункционални. Разлози за тако тешко стање поред коауторског доприноса домаће олош елите²⁶⁾, налазе се пре свега, у наметнутом **геополитичком оквиру деструкције** који се може дефинисати као *прикривена и „пријатељска“ окупација земље*, која је у политичком и економском сегменту покрила целу државну територију, а у војном смислу додатно – простор њене јужне покрајине Косова и Метохије.²⁷⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Гускова Ј. (2010), „Савремени геополитички положај Србије, као резултат активности спољног фактора у условима глобализације“, у зборнику *Србија у савременом геостратешком окружењу*, Медија центар Одбрана, Београд.
- Гросувр де А. (2014), *Париз, Берлин, Москва – пут независности и мира*, Фондација Достојанство, Н. Сад.
- Доддс К. (2009), *Геополитика*, Шахинпашић, Сарајево.
- Деспотовић Љ. (2014), *Конструкција и деконструкција идентитета*, Факултет за европске правно-политичке студије, Н. Сад.
- Деспотовић Љ. (2010), *Политички митови и идеологије*, Каирос, Сремски Карловци.
- Деспотовић Љ. (2013) „Синтетичке нације као модел закаснеле идентитетске консолидације нација на простору бивше СФРЈ“, *Српска политичка мисао*, број 4, Институт за политичке студије, Београд.
- Ђурковић М. (2014), „Европске интеграције Србије између нормативизма и геополитике“, *Култура полиса*, посебно издање, Н. Сад.

- 26) „Државно руководство и даље одржава код Срба осећај кривице, извињавајући се за оно за шта Срби немају никакве кривице и активно сарађује са Хашким трибуналом“ у Гускова Ј. (2010), „Савремени геополитички положај Србије, као резултат активности спољног фактора у условима глобализације“, у зборнику *Србија у савременом геостратешком окружењу*, Медија центар Одбрана, Београд, стр. 23.
- 27) „Србија се третира као поражени противник а ‘европски’ оквир се користи да се доврши геополитичка прекомпозиција простора којој се опирала деведесетих година. У то се међутим придодају и разни елементи који воде подривању идентитета већинског народа и државе.“ у Ђурковић М. (2014), „Европске интеграције Србије између нормативизма и геополитике“, *Култура полиса*, посебно издање, Н. Сад, стр. 105.

- Купер Р. (2007), *Распад нација*, Ф. Вишњић, Београд.
- Петровић З. Пироћанац (2013), *Вашингтерна и Срби*, ИПС, Београд.
- Тијенс Ан-Мари (2009), „Нација као идентитетски оквир“, у зборнику *Идентитети*, Клио, Београд.
- Труд Ж. (2010), *Етнички сукоби у Титовој Југославији 1960-1980.*, ИК Зорана Стојановића, Н. Сад.
- Труд Ж. и Алексис (2013), *Разарање Балкана*, Метелла, Београд.
- Милошевић З. (2010), *Политичка модернизација*, ИПС, Београд.
- Митровић Љ. (2008), *Савремени Балкан у кључу геополитике*, ИПС, Београд.
- Јевтовић З., Деспотовић Љ. (2010), „Геополитика и медији“, *Култура Полиса*, Н. Сад.
- Collon M. (1998), *Poker Menteur les grandes puissances la Yugoslavi et les prochaines querres*, Editions EPO et Michel Colon, Bruxelles.
- Степић М. (2014), „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције“, у зборнику: *(Дез)интеграција држава и идентитет*, ИПС, Београд.
- Самарџић С. (2008), *Градња и разградња државе*, Ф. Вишњић, Београд.

Ljubisa Despotovic, Zoran Jevtovic

THE CONSTRUCTION AND DECONSTRUCTION OF IDENTITY AND INTERNATIONAL INTEGRATION

Resume

We will discuss now about historical processes of construction of national identity during the time of intense formation and consolidation as a factor of integration of the modern nation-state. It will also be discussed the current context and degradation processes of Serbian national identity as a desirable condition for the supposedly easier Serbia's European integration. We will also analyze double standards of the international community to support the construction of synthetic Nations in the former Yugoslavia.

Key words: identity, nation, country, international integration, Serbia, synthetic nation

* Овај рад је примљен 20. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Нада Радушки

Институт за политичке студије, Београд

ЕТНОГЕНЕЗА КАО ФАКТОР НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА РОМА*

Сажетак

У чланку се разматра порекло и миграције Рома из прапо-стојбине, које трају све до данашњих дана, што је имало утицаја на њихов положај, етнокултурне карактеристике и формирање специфичног националног идентитета. Анализа је на основу бројних научних извора обухватила време досељавања и порекло Рома на подручју Балкана и Србије и показала да Роми представљају етничку заједницу која се по свим обележјима налази у најнеповољнијем положају јер нису довољно интегрисани у друштво и укључени у социо-културне и економско-политичке процесе. Због неповољног друштвеног статуса и материјалне угрожености, културне и политичке маргинализованости, Роми нису захваћени социјалном мобилношћу која би позитивно деловала на развијање свести о сопственом националном идентитету, који је специфичан и у сталним променама. Бројни проблеми ромске националне мањине (структурно сиромаштво, неписменост, незапосленост, услови становања и др.) не могу се на прави начин решити без мултидисциплинарног приступа и доброг познавања етнологије, лингвистике, демографије, социологије, историје и других сродних научних дисциплина. Закључује се да истраживање порекла Рома има велики научни и друштвени значај, а у настојању да остваре своја људска и мањинска права, Роми се све више боре и за очување и унапређење свог националног идентитета.

Кључне речи: етногенеза, миграције, положај, етномикрија, дискриминација, национални идентитет, Србија, Балкан, Роми

* Рад је реализован у оквиру пројекта број 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У непрестаној борби за преживљавање, Роми нису познавали нити су проучавали своје порекло, па је због тога етногенеза Рома у великој мери била непознаница, а ромски национални идентитет недовољно афирмисан, при чему је у последње време често присутна и политизација тог питања. Ромска заједница дуго је показивала одлике сличне примитивним друштвима, јер нема државну организацију, класну структуру и остала обележја која се обично приписују цивилизованим друштвима, односно обележја која чине један виши ниво социо-културне и друштвене интеграције, неопходна за колективну идентификацију. Друштвено-историјске одлике Рома резултат су дуговековног традиционалног начина живота који је условио специфичне облике организовања, понашања и занимања. Услед сеоба, које су несумњиво њихов стални пратилац и судбина, Роми су расејани по многим државама, где су се у значајној мери морали адаптирати и прилагодити владајућем моделу живљења, док је њихова култура неминовно била прожета културом тог друштва. Поставља се питање да ли су Роми као народ изложени стално присутним променама националне припадности и процесима интеграције и асимилације, или се кроз историју заправо одвијао процес паралелне егзистенције два света: ромског и неромског, од којих је овај први био индиферентан на вредносне системе другог, а други је тежио да Роме саобрази сопственом моделу понашања, образованости, цивилизованости, па најзад и националне припадности.¹⁾

ИНДИЈА – ПРАПОСТОЈБИНА РОМА

Данас се све чешће срећемо са питањем о пореклу и постојбини Рома, не само у стручној, већ и у широј друштвеној јавности, на које није лако одговорити имајући у виду различите теорије и мишљења о етногенези Рома. О пореклу и имену Рома постоје разне претпоставке, јер је тешко истраживати и писати о народу који иза себе није оставио готово никакав писани докуменат. Због тога, даље изучавање етногенезе ромске етничке заједнице, на основу најновијих научних сазнања и доступне етнографске, лингвистичке, генетичке, архивске и друге грађе, несумњиво има велики научни и друштвени значај и у будућем периоду.

1) Едит Петровић, „Стереотипије о ромским занимањима и етничке границе Рома“, у: *Друштвене промене и положај Рома* (ур. Милош Мацура), САНУ, Београд, 1993, стр. 137-154.

Постоје бројни усмени извори о пореклу и сеобама Рома, за разлику од писаних докумената који су ретки, а посебно они који се односе на време њиховог прогона из прапостојбине. Први писани траг који говори о Ромима потиче са почетка 11. века, а то је документ о животу светог Ђорђа Антонског који је настао у манастиру на Атосу, затим ту је и одређена архивска грађа, путописи и почев од 15. века пописи становништва. Даља истраживања нових извора и докумената доприносе расветљавању етногенезе Рома, као и разбијању предрасуда о томе да су народ без корена, порекла, традиције и културе.

Трагови о пореклу Рома у сваком случају воде у Индију, њихову прапостојбину. У овој земљи старе цивилизације, први становници били су Дравиди, касније покорени од стране Аријаца који су живели организовани у племенским саветима, све док у Индију нису стигли страни освајачи. Античка Индија, коју је сачињавао скуп малих држава, успоставила је везе са западним светом и са ширењем будизма постала међународно позната. У периоду 273-232. године пре нове ере, индијско царство је обухватало велике просторе, да би се после владавине цара Ашоке распало. Тек у четвртном веку нове ере поново долази до уједињења, од када Индијом владају цареви из династије Гупта. У седмом и почетком осмог века наступило је време великог успона Арапа, који су стигли у Ирак, Иран и Централну Азију. Када је у Авганистану на власт дошао Махмуд из Газнија (чије име је код Рома синоним за странца – човека који не припада ромској заједници, тзв. „Гаџо“) и напао Индију, започеле су сеобе Рома. Савремени истраживачи ромске културе указују на посебан значај документа хроника династије Амин („Катиб али Амине“, откривен у Египту деведесете године 20. века) који упућује на чињеницу да Роми потичу из северозападне Индије. Наиме, Роми су у два наврата насељавали град Канауц, који је у то време био културни и политички центар, први пут у првом миленијуму пре нове ере када се племе Кару населило на Индијски потконтинент, а други пут у шестом веку нове ере под династијом Гупта.²⁾ Међутим, судбина Рома била је детерминисана освајањима северозападне Индије и овог града, када је Махмуд Газни (у 11. веку) под своју власт ставио Пенџаб и Синд. Заједница Рома се фактички распала, део становништва је продат као робље, знатан број племена је већ био изван Индије, а она која су остала растурила су се на север и југ, па се и данас могу наћи у овим и другим областима Индије. Од тога периода заправо престаје зајед-

2) Божидар Јакшић, Горан Башић, *Уметност преживљавања – Где и како живе Роми у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2005, стр. 16-17.

ничка историја Рома и Индуса.³⁾ Исељавању Рома из Индије допринели су и походи других војсковођа, нарочито Џингис Кана. Каснији догађаји и ратови који су уздрмали арапско царство утицали су да се сеобе Рома наставе, а томе су допринели и тешки економски услови и њихов номадски начин живота. Ван граница Индије, стигавши до Европе, Роми ће све до данашњих дана бити изложени непрестаним прогонима и дискриминацији.

Роми су, према историјским и неким књижевним изворима, напустивши Индију најпре стигли у Иран. Мада су и раније долазили у мањим групама и у различитим периодима, због арапске инвазије на Индију, Роми су масовније стигли у Персију (Иран) у 11. веку. Истраживање даљих праваца миграција и држава на чијој територији су се Роми настањивали показују да је из Ирана једна већа група Рома прешла у Арменију где су се најдуже задржали, а затим се поделила и кренула у различитим правцима. Једна струја (северна) је преко Кавказа отишла у Русију, а друга је наставила пут према Грчкој и земљама Балканског полуострва. Та јужна струја, која се кретала токовима река Тигар и Еуфрат, делом је отишла према Црном мору, а делом према Сирији. Највећи број племена стигао је у Турску, а одатле преко Босфора у Грчку и у Европу, па све до Француске, Енглеске и Шкотске, Данске и Шведске, Влашке и Молдавије, Пољске и Русије. Најјужнија грана наставила је пут уз Средоземно море преко Палестине и Египта, дуж северне афричке обале, одакле су прешли мореуз Гибралтар и ушли у Шпанију.⁴⁾ Дуго се веровало да су шпански Роми због бројних специфичности у Европу стигли преко афричког континента, али новија истраживања потврђују могућност да су и они потомци групе која је пре 1.500 година напустила своју прапостојбину у северној Индији и преко Турске и Грчке стигла на европско тло. Истовремено, у многим европским земљама Роми су познати као Египћани, јер се Египат помиње у њиховим легендама, а припадници појединих етничких група су говорили да долазе са обале Нила одакле су прогнани. Генерално гледано, може се рећи да међу научницима преовладава мишљење да су прве сеобе Рома почеле од петог до седмог века, а масовније од 11. до 13. века, од када су Роми прелазили у Иран (и Авганистан), па настављали ка Европи преко

3) Рајко Ђурић, *Сеобе Рома – Кругови пакла и венац среће*, Бигз, Београд, 1987, стр. 17-19. Ранко Јаковљевић, „Цигани/Роми Кладова“, у: *Друштвене науке о Ромима у Србији* (уред. Љубомир Тадић и Горан Башић), САНУ, Београд, 2007, стр. 241-257.

4) Clébert, Jean-Paul, *Cigani*, Stvarnost, Zagreb, 1967. Elena Marushiakova, Veselin Popov, „Historical and Ethnographic Background: Gypsies, Roma, Sinti“, In: *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe* (ed. Guy W.), University of Hertfordshire Press, Hatfield, 2001, pp. 33-53.

Турске. Први пут присуство Рома било је званично забележено око 855. године у Византији, а затим око 1068. године на Атосу.⁵⁾

Иако су поједини научници доказали да је Индија, односно северни део Индије (Пенџаб) прапостојбина Рома, каснија истраживања показала су многе социјалне, историјске, културне, језичке и друге недоумице у вези етногенезе Рома. Извесно је да су од 11. века Роми у већем броју кренули ка Европи, али је нејасно да ли је тада ромска заједница већ била формирана, или је реч о више сличних племена која су се временом стапала у релативно хомогену етничку групу. Међу досељеним племенима постојале су одређене културне и цивилизацијске разлике, али су временом прихватили религију, језик и обичаје аутохтоног становништва.

Миграциона кретања Рома ка Европи проучавана су детаљније тек од краја 19. века и то првенствено на основу лингвистичке литературе која је у ромском језику уочавала примесе језика других народа. Знатно раније, немачки филозоф Ридигер и мађарски свештеник Вали запазили су сличности у говору студената из Индије и припадника ромских заједница који су живели у Немачкој и Мађарској. На основу тих истраживања појавиле су се прве значајне студије које су показале да је Индија прапостојбина Рома и да је њихов језик близак хинду језику. Међутим, миграције Рома и путеви којима су се кретали од Индије ка Европе могу се наћи тек у истраживању Миклошића, који је на крају 20. века објавио студију у којој се претпоставља да ромски језик води порекло из дарду језичке групе. Он је потврдио да су Роми пореклом из Индије, ромски језик упоредио је са индијским језицима и поставио основе таквих истраживања, по којима постоји више миграционих токова који су Роме водили пут Византије, а пре него што су стигли на Балкан, Роми су дуже живели у Персији, Јерменији и Грчкој.⁶⁾

Дакле, већи број научника открио је да ромски језик има сличности са хинду језиком, односно да припада индијској породици језика.⁷⁾ Касније су многи лингвисти (Ридигер, Солова, Кранц, Минстер) у својим радовима утврдили да ромски језик има везе са санскритом, међу првима Вулканијус Бовентура, а што се тиче

5) Први докази о присуству Цигана у Европи везују се за време и територију Византијског царства. Веће насељавање у балканским земљама односи се на период од 11. до 13. века, у 14. и 15. веку постепено стижу и у друге европске земље, па их је у 16. и 17. веку прилично велики број већ трајно насељен. Тренутне процене укупног броја ромског становништва у Европи крећу се од 4 до 10 милиона, са највећом концентрацијом у Централној и Југоисточној Европи. Видети: Ибидем.

6) Горан Башић, *Политичка акција – Ромски покрет и промене*, Београд, 2010, стр. 61.

7) Према мишљењу ромолога Рајка Ђурића, научник Х.М. Грелман је први у својој књизи „Цигани“ (1783. године) доказао да Роми потичу из Индије, као и сличност та два језика и тако отклонио многе недоумице о пореклу Рома.

истраживања ромског језика на Балкану највећа заслуга припада Раду Ухлику. Он истиче да ромски језик представља један нови индијски идиом који се развио индиректно из старог индијског језика санскрита, а који је затим био под утицајем иранског, у току сеоба јерменског, да би по доласку на Балкан на њега утицали језици из тих друштвених средина.⁸⁾

Поред лингвистичких доказа, биолошко сродство Рома са неким етничким заједницама Индије читава се у извесним физичким карактеристикама међу којима су црна коса, тамна пут (мада у неким нордијским земљама, па и код нас, има и Рома светле пути), низак или средњи раст, итд. То значи да не само блискост по пореклу, језику, традицији, веровању и обичајима, него и антрополошке и неке друге особине, ромско становништво повезују у специфичну етничку целину. Најкомплетније и најсвеобухватније антрополошке податке у бившој СФРЈ оставио је Антон Погачник почетком 1960-их година, који је проучавао ромске енклаве у Прекомурју, а подаци су објављени у студији (у издању Словеначке академије) под називом: „Антрополошке ин морфолошке карактеристике Цигана у Прекомурју“.⁹⁾ Роми у Србији нису хомогени, већ се деле на неколико антрополошких типова и групација. Тако, ниском расту припадају ромске скупине у јужној Србији и на Косову, средњи раст је најраспрострањенији и заступљен је код Рома на свим подручјима, док је висок раст уочен у западној Србији и у Војводини.¹⁰⁾

Према најновијим истраживањима постоје и генетски докази да Роми порекло воде из Индије. Студија међународног тима генетичара на челу са професором Манфредом Кајзером са Универзитета у Ротердаму потврђује не само порекло Рома, већ и означава подручје са којег овај народ потиче, а то је североисток Индије.¹¹⁾ Исељавање Рома са ове територије (која данас подразумева и делове Пакистана) започело је пре око 1.500 година, а пре око 900

8) Ибрахим Османи, „Гласовни систем у ромском језику“, у: *Цигани/Роми у прошлости и данас* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 2000, стр. 139-152.

9) Петар Влаховић, „Етноантрополошке одлике Рома у Југославији“, у: *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 1992, стр. 53-59.

10) Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Нова Југославија, Врање, 1983, стр. 22.

11) Иако су генетичари на ову студију веома поносни, њихове колеге лингвисти сматрају да није реч о некој превеликој сензацији. „Са становишта лингвистике досад смо сазнали много више о Ромима него на основу генетичких истраживања. Генетика је само потврдила оно што је лингвистика знала још одавно“, каже професор лингвистике из Манчестера Јарон Матрас. Лингвистичке студије одавно су доказале да је таласу исељавања са североистока Индије претходило талас миграције из централне Индије према северу.

година они су дошли на простор данашњег Балкана, где је почело одвајање тог народа на источне и западне заједнице европских Рома. Генетске студије и спроведене анализе доказују корелацију са миграционом историјом Рома у Европи, а истовремено, друштвена организација и подела ромских група по професијама указује на новију реституцију система касти у Индији. Другим речима, идентификација већег броја индивидуалних поремећаја и мутација код Рома указала је на јединствено генетско наслеђе, лингвистички докази такође упућују на индијско порекло Рома, а и њихова друштвена структура у Европи подсећа на ендогене групе у Индији, често дефинисане по професији, као примарни облик организовања.¹²⁾

Дакле, мада индијско порекло Рома више нико не доводи у сумњу, а потврђују га и многа лингвистичка, етнографска, митолошка, социолошка и друга истраживања, треба рећи да још увек нема детаљнијих података о томе где су тачно и како Роми живели у Индији, када и зашто су је напустили, као и бројне друге недоумице. И најзад, поставља се питање да ли у Индији данас постоји етнос који је сличан ромском и чији се припадници изјашњавају као Роми. Са друге стране, ако је постојбина Рома Индија, онда је њихова далека прошлост део историје Индије, а затим Ирана, Арапског, Византијског и Османлијског царства. С тим у вези, проучавање етногенезе Рома захтева и познавање историје ових земаља, док су каснију судбину и положај Рома углавном детерминисали кључни политички догађаји на ширем простору Европе.¹³⁾

Ипак, и лингвисти признају да су генетичке студије позитиван допринос учвршћењу сазнања добијених језичким анализама. Видети: www.naslovi.net/tema/449463.

- 12) „У овој студији, бавимо се питањем генетске сродности која је последица друштвене и културне разноликости ромске популације. Ми смо користили Y-хромозоме и мтДНК маркере различитих променљивости да испитамо порекло и диверсификацију очинских и мајчинских родова у 14 дефинисаних ромских заједница. Налази указују на заједничке корене из Азије, али и да су ране поделе и миграције ка Европи играле главну улогу у обликовању генетске структуре Рома“. Видети: Luba Kalaydjieva, David Gresham, Francesc Calafell. „Genetic studies of the Roma (Gypsies)“, in: *BMC Medical Genetics* 2(1), 2002/5, <http://www.biomed-central.com/1471-2350/2/5>.
- 13) Ентони Смит говори о улози конфликта, неправди или невоља који играју велику улогу у процесу националне идентификације неког народа. Тако су Роми у великој мери због дискриминације и агресивности суседа према њима, упркос просторној дисперзивности, одржали осећај заједничке припадности. Видети: Antoni D. Smith, *Nacionalni identitet*, Biblioteka 20. vek, 1998, str. 46-49.

РОМИ НА ТЛУ БАЛКАНА И СРБИЈЕ

Први Роми су на подручје Балкана стигли већ средином 11. века, када су напустивши Јерменију кренули према Анадолији, а затим ка Грчкој и даље ка северу. Неки извори Дубровачког архива упућују да су Роми дошли на Балкан из Јерменије, а помињу се као Египћани, Власи и Витани. Нешто касније, средином 14. века, налазимо архивску грађу о Ромима и у Загребу и Љубљани.¹⁴⁾ Иако нема поузданијих података о Ромима на простору Србије до почетка 12. века, може се са сигурношћу претпоставити да су они боравили на овој територији у том периоду. Бројнија група Рома стигла је у српске земље за време владавине српског краља Стефана Дечанског, а његов син Стефан Душан (1348. године) прописује посебна давања за Рома који се баве поткивачким занатом.¹⁵⁾ Са друштвеног аспекта значајан је и докуменат из ватиканске збирке (1422. године) који потврђује да су Роми пре миграција припадали вишим кастама, у коме се наводи да је папа примио 200 лица ромске националности, као и да су Роми по доласку у Европу имали добре везе са француском и пољском властелом.¹⁶⁾ Роми су још пре доласка Турака у великом броју били настањени на простору Балканског полуострва, што потврђује масовна појава словенских имена код Рома у првој половини 16. века.¹⁷⁾ За време Османлијског царства они су имали посебну територијалну организацију – Цигански санџак, прво у Анадолији, а затим и на Балкану.¹⁸⁾ Мада не постоје чврсти докази о томе, извесно је да су се у то време у турске књиге посебно пописивали Роми хришћанске, а посебно Роми исламске вере, при чему су се ови други, по правилу, издвајали од осталог муслиманског становништва. Конфесионална припадност Рома у почетку није била основ за стварање разлика у односу на њихов друштвени и правни статус јер су и једни и други били обухваћени институци-

14) Турђица Петровић, „Друштвени положај Цигана у неким југословенским земљама у 15. и 16. Веку“, *Југословенски историјски часопис*, Београд, бр.1-2/1976, стр. 45-66.

15) Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, оп. цит, стр. 27.

16) Горан Башић, *Политичка акција – Ромски покрет и промене*, оп. цит, стр. 61.

17) Формирање данашњих ромских заједница у европским земљама резултат је миграција са простора Балкана ка Западној Европи које су се завршиле крајем 15. века, а затим још три миграциона таласа: први, крајем 19. века, после укидање циганског ропства у Румунији, други из Југославије током 1960-их и 1970-их, и трећи талас током последње деценије 20. века, након политичких и економских промена у Источној Европи. Видети: Angus Fraser, *The Gypsies*, Blackwell, Oxford, 1992.

18) Олга Зиројевић, „Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине“, *Гласник Етнографског музеја*, Београд, 1981, стр. 228.

јом „муслема“, што је значило да су били ослобођени државних и феудалних обавеза ако су обављали неку војну службу. У време доласка на Балкан Роми су углавном припадали хришћанству, али су под влашћу Турака масовно примили ислам. Као званична религија и државна идеологија, ислам временом остварује све већи утицај на друштвена кретања и положај припадника Османлијског царства. Превага исламског живља код Рома остварује се исламизацијом хришћана и знатнијим доласком исламских Рома из Мале Азије, као и преласком Рома у ту религију да би били ослобођени одређених врста пореза по верском основу.

Права и дужности Рома под турском влашћу била су регулисана друштвеним и законским нормама које су важиле за све грађане, мада су се неке односиле само на Роме муслимане (који су били повлашћени у односу на остале Роме), а поједине норме само на Роме хришћане (који су третирани као и остала раја). Разлике међу Ромима као последица њиховог верског опредељења, манифестовале су се у томе што су Роми хришћани плаћали све намете као и друго хришћанско становништво, док су Роми исламске вере уживали статус који су имали други муслимани у одређеној административној јединици. Све у свему, Роми у Османлијском султанату су уживали значајна грађанска прва, користили свој језик, имали правну заштиту и њихов положај је био знатно повољнији него у Хабзбуршкој монархији и у другим европским земљама. Држава се није мешала у њихове обичаје, језик и културу, али су Роми били у обавези плаћања „циганског харача“, тако што су годишњи данак давали одређеном лицу (цигански харачлија), кога су бирали из сопствених редова. Цигански харач, као специјална врста намета открива посебну врсту дискриминаторског односа према ромској популацији од стране владајућег слоја, званично је укинут средином 19. века (изузев Ромима скитачима) одлуком кнеза Милоша. Тек са Законом о непосредном порезу (1884. године), Роми су добили сва грађанска права у смислу да су плаћали исте порезе као и остали грађани Србије.¹⁹⁾ У време турске владавине, у борби за опстанак и жељи да побегну од различитих новчаних дажбина и намета, Роми су прибегавали националном неизјашњавању, промени своје етничке припадности и вољној асимилацији. Иначе, појава етничке мимикрије, симбиозе и асимилације својствена је припадницима ромске заједнице, а до тога је долазило и у ранијим периодима, у византијским земљама средњег века, али посебно у доба

19) Драган Тодоровић, „Роми у југоисточној Србији: од дефтера до пописа 2002.“, у: *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика* (уред. Љубиша Митровић), Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2011, стр. 201-222.

Турака, када су многи Роми прешли у влашку етничку скупину, а мешали су се и са Цинцарима. На основу својих занимања, Роми су често били повлашћени у оквиру турског царства, или су имали олакшице у погледу плаћања разних дажбина, док је потпуно супротан државно-правни однос био у Аустроугарској монархији, у доба Марије Терезије и Јосифа Другог, када су многе забране биле уперене против ромског начина живота и традиционалног модела привређивања.²⁰⁾ Дакле, начин живота и друштвени положај Рома у великој мери су зависили од тадашњих политичких прилика и уређења.

У 15, 16. и 17. веку Роми су у великом броју већ присутни у Србији, а о њима као староседелачком становништву говоре бројни турски извори. Почетком 16. века (1522. године) извршен је први попис Рома у Румелији, из кога можемо закључити да су они у то доба на подручју данашње Србије живели у Ресави, Пироту, Новом Брду, Новом Пазару, Смедереву, Врању и на Косову (Приштина, Призрен, Пећ).²¹⁾ У писаним траговима о боравку Рома у Србији у време турске владавине, и то у Подунављу, наводе се џемати (скупине) Рома који су ту живели дужи низ година под османлијском влашћу и који се међусобно разликују по верској структури, занатима и пословима које обављају. После закона које је донео турски султан Сулејман, евидентирано је значајно смањење њиховог броја. Роми су почели да се иселавају у друге земље, избегавали да се попишу, или су пак прелазили у други етнос. У Београду Роми су први пут пописани 1536. године, а после тога нема више тачних података о њиховом броју, све до 20. века.

У Србији се у време Првог и Другог српског устанка (1804-1818) према Ромима поступало без предрасуда. Наиме, познато је да су Роми у време Првог српског устанка имали свог представника – војводу који је позиван у Скупштину устаничких старешина. Како је истицао наш етнолог Тихомир Ђорђевић, војводом се назива цигански поглавица у Угарској и Трансилванији, док је у то време у Србији турски назив „џерибаше“ замењиван са „цигански кнез“, а касније, у време кнеза Милоша, „цигански кмет“. О томе је и Вук Караџић говорио у свом Српском Рјечнику (1820. године), а после њега у историјској литератури први је Сима Милутиновић

20) Олга Зиројевић, „Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине“, оп. цит, стр. 227.

21) Коста Јовановић истражујући Крајину и Кључ почетком 20. века, оставио је драгоцену сведочанства о топонимима и етничкој структури тог становништва што упућује на закључак да је овде знатно пре насељавања Црногораца (средином 19. века) била значајна насебина Рома (Цигански крај, Циганске крчевине, Цигански брег, Цигански поток и други). Видети: Ранко Јаковљевић, „Цигани/Роми Кладова“, оп. цит, стр. 245.

навео податке о улози Рома у српско-турском ратовању на страни Срба, и то у три различита краја Србије (Београдског пашалука): у ваљевском крају, у пожаревачкој нахији и у Шумадији.²²⁾ Политички и правни положај Рома у Србији ослобођеној од Турака, за време Првог и касније Другог српског устанка, био је на врло високом нивоу. Ромима су призната многа грађанска права као што су право на личну слободу, на слободу вероисповести, неговање својих обичаја и традиције, једнакост пред судовима и законом, што је било велико достигнуће за Роме и њихову еманципацију. Две важне државне одлуке су у пракси спроведене: прво, укинута је чергарење, а Ромима је устаничка власт уступила земљу (бивша турска имања) на коришћење и трајно настањивање са правом на власништво, и друго, уведене су исте пореске обавезе за све грађане чиме је укинут дискриминаторски порез (тзв. цигански порез) из времена турске власти. Међутим, неуспех Првог српског устанка имао је за последицу и укидање мера које су Ромима обезбеђивале равноправан положај. Мада су реформе настављене и после Другог српског устанка, имале су много мање ефеката него претходне. Тек ће Сретењски устав (1835. године) изједначити Роме са осталим грађанима Србије, као што је то био случај у време Првог српског устанка.²³⁾

У проучавању ромске популације у Србији које има релативно дугу традицију, а започело је крајем 19. века, истиче се да су се на простору Балкана формирале многобројне ромске заједнице са посебним етнографским и лингвистичким карактеристикама, што указује на њихово различито порекло, правце миграција, насељавања, номадски или седентарни начин живота, разноврсна занимања, и слично.²⁴⁾ Будући да потичу из различитих миграционих таласа, Роми чак у истој држави имају различито културно наслеђе,

22) Тихомир Ђорђевић, *Наши народни живот*, Просвета, Београд, 1984, стр. 123.

23) Владимир Стојанчевић, „Политички и правни положај Цигана (Рома) у Србији за време Првог и Другог устанка“, у: *Развитак Рома у Југославији-проблеми и тенденције* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 1992, стр. 26-30.

24) Вековима су Роми живели номадски или полуномадски, обављајући занимања без сталне, велике и компликоване опреме за рад, па су трговање коњима, обрада метала, бакрорез, прорицање судбине и музика постали њихова главна породична занимања. Касније, у социјализму, Роми су под политичким притиском морали да напусте номадизам. У СССР, Бугарској, Чехословачкој, Пољској и Румунији седентаризација је спроведена кроз специфична владина акта, а у Мађарској, Албанији и Југославији то је регулисано општим прописима који су захтевали стално место боравка и фиксно радно место. Видети: Laura Šakaja, „The Romani (Gypsies) in the Social Space of Post-Socialist Countries: the Example of Croatia“, in: *The Overarching Issues of the European Space*, Faculdade Letras Universidade, Porto, 2013, p. 390.

социјалне, етничке и демографске особености и показују другачије начине прилагођавања и интегрисаности у друштво.

РОМСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Сталне сеобе и номадски начин живота основна су карактеристика етногенезе Рома, а уједно и важна детерминанта у процесу формирања и очувања њиховог идентитета, и то од раних миграција из прапостојбине започетих почетком прошлог миленијума, па све до данашњих дана. Али, где год су се досељавали, они су били непожељни и неприхваћени, увек на егзистенцијалном минимуму, изложени расизму, предрасудама и дискриминацији, па чак и културном геноциду и етничком чишћењу.²⁵⁾ Миграције становништва, добровољне или присилне, карактеристичне за ову популацију као начин преживљавања, у ранијим периодима претежно су биле условљене економским факторима, док су у последње време због друштвених и политичких околности, све више подстакнуте националним предрасудама, расизмом и прогонима.²⁶⁾ Порекло, номадски начин живота, миграције, сиромаштво, сегрегација, маргинализација и стално присутни негативни фактори из спољног окружења, имали су пресудан утицај на формирање њиховог идентитета чија је основна карактеристика нестабилност и променљивост. Међутим, Роми су упркос холокаусту, културном геноциду и дискриминацији ипак успели да сачувају свој толико специфичан национални идентитет. Структурно сиромаштво као њихов главни пратилац, постало је најсигурнија „заштита“ идентитету који се динамично мењао, али у којем су се задржали и дијалекти и обичајно право и специфични социјални и културни образац понашања.²⁷⁾

25) Представа о Ромима углавном је фокусирана на њихов изглед (боја коже, необично одевање...), занимања (трговина коњима, гатање...) и ексценсне догађаје (цепарење, крађе...)“Анализирајући разлоге давно укоријењених и до данас присутних негативних стереотипа Еуропљана, неки аутори иду тако далеко да изворе тих стереотипа траже у боји коже, тј. у повезивању средњовековне кршћанске доктрине свјетла (свијетлога) с чистотом и невиношћу, а мрака (тамнога) с гријехом“. Видети: Hrvoje Šlezak, Laura Šakaja, „Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima“, *Hrvatski geografski glasnik*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 74/1/2012, стр. 92.

26) Антиромски ставови присутни у Европи, документовани су још крајем 15. века, па и раније, карактеришући Роме као оне који су „пљачкали француски југ“. Видети: Jean-Paul Clébert, *Cigani*, Stvarnost, Zagreb, 1967, стр. 45.

27) Горан Башић, „Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета“, у: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (уред. Тибор Варади и Горан Башић), САНУ, Београд, 2012, стр. 153-175.

Хронолошки посматрано, пратећи пописно статистичке податке, долазимо до сазнања о колебљивом, тзв. ситуационом ромском идентитету, будући да га Роми често мењају, а у извесном случају га се и одричу, што је пресудно утицало на њихову популациону динамику и демографски развитак. Честа промена националне припадности резултат је асимилације или етничке мимикрије, услед стално присутне дискриминације, због чега се Роми приликом пописивања најчешће декларишу као припадници већинске националности на подручју где живе или прелазе у неки други етнички корпус, губећи или прикривајући тако свој национални идентитет.²⁸⁾ Због тога је и статистичка евиденција о Ромима непоуздана, па се процењује да је њихов број знатно већи него што показују званични пописи становништва, што има далекосежне последице за ромску популацију, али и за утврђивање и спровођење адекватне државне политике. Разлоге за ову појаву треба тражити у незаинтересованости Рома за попис и неповерењу у спровођење и званичне резултате пописа, затим у њиховом номадском начину живота и честим променама места боравка, непоседовању личних документа (тзв. правно невидљива лица), етничком трансферу, односно промени националне припадности и преласку у неки други етнички корпус, и друго.²⁹⁾ На питање зашто се Роми често одричу свог идентитета, одговор треба тражити у њиховом бекству од беде и сиромаштва и потреби за бољом заштитом од неправде и нетолеранције. Због значајног пораста ксенофобије и расизма, нарочито у турбулентним временским периодима, Роми су на свим просторима изложени мањој или већој, прикривеној или отвореној асимилацији, па је зато ромски „национални идентитет увек резултат интеракције унутрашњих и спољних фактора, самоидентификације и идентификације од стране других“.³⁰⁾

Дакле, основна особеност припадника ромске етничке заједнице је флотантан национални идентитет условљен друштвеном средином, околностима и временом јер настоје да се декларишу за етнос који је већински или најпожељнији на подручју где живе. Због тога, Роми представљају специфичну, хетерогену етничку заједницу, јер основне компоненте њиховог националног идентите-

28) Нада Радушки, „Демографске компоненте националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 01/2011, стр. 321-336.

29) Нада Радушки, „Национални идентитет Рома у процесу европских интеграција“, *Култура пописа*, Култура-Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, бр. 24/2014, стр. 206.

30) Сања Златановић, „Преговарање о идентитету: Роми који то јесу и нису“, у: *Положај националних мањина у Србији* (уред. Војислав Становчић), САНУ, Београд, 2007, стр. 639.

та – језик и религија нису довољно јак кохезиони фактор, будући да исповедају различите религије и говоре различитим језицима.³¹⁾ Изражена алтерофонија (непоклапање националне припадности и језика) карактеристична за ромску заједницу, потврда је деловања етногенетских и асимилационих процеса, а условљена просторном дисперзивношћу и друштвеним положајем Рома. Такође, у погледу религијске припадности најчешће прихватају религију већинског народа у жељи да им се приближе и брже прилагоде окружењу, па су код Рома заступљене готово све вероисповести и сви модалитети религијског изјашњавања³²⁾

Према једном од гледишта, у Србији је могуће издвојити три карактеристичне групе: Српски Цигани, Ђорговци и Бањашаи.³³⁾

Српски Цигани су припадници бројних ромских заједница које одликује флексибилност, односно подељеност између ромског и српског етничког идентитета. Њихово основно етничко обележје је православна вера и дистанцирање од ромског, односно приближавање српском идентитету. Говоре српски језик чак и у оквиру своје заједнице, а њихова боја коже не представља етничку границу (Срби их идентификују као беле). Па ипак, дистанца између Срба и њих постоји, колико год да је њихов етнички идентитет отворен за промену и прелазак у други национални корпус. Ђорговци (Јорговци, Карађорђевици) представљају специфичну групу Рома православне вере и српског језика који живе у сеоским срединама, претежно на подручју јужне Србије и Косова и Метохије, а претпоставља се да су на Балкан дошли пре муслиманских Рома. Они не припадају јасно дефинисаним групама (Роми, Срби), па на-

31) Виктор Фридман, познати ромолог и балканолог, скреће пажњу на чињеницу да су због своје друштвено-политичке маргинализације, говорници ромског језика на Балкану принудно вишејезични, док други ретко када знају њихов језик. Видети: Биљана Сикимић, „Вишејезичност банатских Рома: ромски, српски и румунски језик у свакоднев-ној комуникацији“ у: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (уред. Тибор Варади, Горан Башић), САНУ, Београд, 2012, стр. 420.

32) На пример, по подацима из 2011. године, у Србији је сваки трећи Ром навео неки неромски језик као свој матерњи. У погледу религијске припадности, највише је Рома православца (55,9%), затим припадника исламске вере (24,8%), али и један број католика (3,3%) и протестаната (2,0%). Видети: Нада Радушки, „Роми у конфесионалној структури становништва Србије (без Косова и Метохије) – попис 2011“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 01/2015, стр. 180.

33) Такође, постоји и класификација Рома према правцима досељавања у Србију: Турски Роми (муслиманске вере), Мађарски Роми (који су дошли из Баната), Бели Роми (варијанта Турских, који су у Србију стигли из Босне) и Влашки Роми (који су дошли из Румуније и населили северноисточну Србију). Поред тога, постоји пуно локалних имена за Рома која су у вези са њиховим начином живота и занимањем (Чергари, Гурбети, Вретенари, Коритари, Каравласи и други). Видети: Петар Влаховић, „Етноантрополошке одлике Рома у Југославији“, оп. цит, стр. 53-59.

стоје да пронађу своје место обједињујући оба идентитета. Према етнокултурним одликама (религија, језик, обичаји и др.) слични су Србима, док их Срби идентификују као Цигане. И трећа група – Баџаши (Каравласи, Рудари, Румуни, Коритарни, Мечкари, итд.) су православне или католичке вере, говоре румунски језик и не познају ромски. Док они себе доживљавају као Румуне (а Румуни из Румуније и не знају за њих), већинско становништво их због номадског начина живота, занимања, али и боје коже, карактерише као Цигане. У ствари, објективне компоненте етничности (језик, религија, обичаји, осећање припадности и др.) упућују на њихов амбивалентни идентитет па се код њих може говорити о вишеструком идентитету. Изјашњавају се као Срби (јужно од Дунава), Румуни (у Војводини), Власи (у неколико насеља централне Србије) и као Роми.³⁴⁾

Стално адаптирање друштвено-политичким и социо-економским условима у новој средини створило је велику шароликост културних и етничких особености унутар ромске популације, али и успоравало формирање њиховог националног идентитета. Ипак, Роми су успели да у значајној мери сачувају своје историјско наслеђе и етнокултурне карактеристике које су упркос фрагментраности и просторној дисперзивности, временом прерасле у специфичан национални идентитет, прилагодљив и нестабилан, али само њихов. На основу досадашњих теоријских и емпиријских истраживања, поставља се принципијелно питање, да ли усвајање модерних вредности неопходних за интеграцију у једно друштво слаби свест о националном идентитету, етничким и културним особеностима и води ка асимилацији. Нека проучавања су показала да своје етничко порекло и идентитет најчешће мењају или прикривају припадници ромске мањине који су успели да се отргну из свог типичног окружења и да се уклопе у ширу друштвену заједницу.³⁵⁾

Последњих деценија Роми покушавају да дефинишу свој национални идентитет настојећи да у њега уграде оне компоненте које представљају традиционалне вредности ромског народа. С тим у вези, поједини ромски интелектуалци наводе следеће важне критеријуме за дефинисање вредносног система на коме треба да почива изградња ромског националног идентитета: припадност

34) Сања Златановић, „Преговарање о идентитету: Роми који то јесу и нису“, у: *Положај националних мањина у Србији* (уред. Војислав Становчић), САНУ, Београд, 2007, стр. 643.

35) Александра Митровић, „Положај Рома у друштву“, *Положај мањина у СР Југославији* (уред. Милош Маџура, Војислав Становчић), САНУ, Београд, 1996, стр. 807-819.

породици или заједници која се заснива на крвном сродству, свест о диференцијацији на Роме и нероме (гаџе), језик, унутар групна солидарност, специфична занимања, антрополошке, фолклорне и друге особености. Према овим ауторима највећу вредност и основу очувања ромске заједнице представља прихватање сопственог етничког идентитета и живот у складу са вредностима и обичајним правом што чини основу да се појединац осећа „правим“ припадником ромске националности.³⁶⁾

Етногенеза Рома, ране миграције из прапостојбине, а затим непрекидне сеобе настављене до данашњих дана, утицали су на све сегменте њиховог живота и чине нераздвојни део и судбину ромске популације. Увек измешани са другим народима и културама, Роме карактерише стално прилагођавање новој средини, што је неизбежно водило ка мењању њиховог националног идентитета, религије језика и обичаја. Роми су пример нације која показује способност да се одржи и без суверене територије, а ромски покрет је специфичан управо по томе што решавање националног питања није засновано на територијалној основи.³⁷⁾ Они имају статус транснационалне, нетериторијалне мањине и залажу се за јачање идентитета који није базиран на заједничкој територији и другим елементима идентитета модерних нација. У том смислу Роми немају територијалних претензија и никада нису тежили сепарацији, већ се, напротив, залажу за интеграцију у своје окружење, за побољшање материјалног и социјалног положаја, као и очување свог етничког идентитета, културе, језика, вере и традиције. При томе, процес интеграције Рома у друштво и унапређење ромског националног идентитета морају тећи синергетски и истовремено.

ЛИТЕРАТУРА

- Башић, Горан, *Политичка акција – Ромски покрет и промене*, Чигоја, Београд, 2010.
- Башић, Горан, „Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета, у: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (уред. Тибор Варади, Горан Башић), САНУ, Београд, 2012.

36) Andzej Mirga, Leh Murz, *Romi, Razlike i netolerancija*, AKAPIT, Beograd, 1997, str. 170.

37) Peter Vermeersch, *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*, Berghahan Books, London, 2006.

- Vermeersch, Peter, *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*, Berghahan Books, London, 2006.
- Влаховић, Петар, „Етноантрополошке одлике Рома у Југославији“ у: *Развитак Рома у Југославију-проблеми и тенденције* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 1992.
- Вукановић, Татомир, *Роми (Цигани) у Југославију*, Врање, 1983.
- Ђорђевић, Тихомир, *Naš narodni život*, Просвета, Београд, 1984.
- Ђурић, Рајко, *Сеобе Рома –Кругови пакла и венац среће*, БИГЗ, Београд, 1987.
- Зиројевић, Олга, „Роми на подручју данашње Југославије у време турске Владавине“, *Гласник Етнографског музеја*, Београд, 1981.
- Злагановић, Сања, „Преговарање о идентитету: Роми који то јесу и нису“, у: *Положај националних мањина у Србији* (уред. Војислав Становчић), САНУ, Београд, 2007.
- Јаковљевић, Ранко, „Цигани/Роми Кладова“, у: *Друштвене науке о Ромима у Србији* (уред. Љубомир Тадић, Горан Башић), САНУ, Београд, 2007.
- Јакшић, Божидар, Горан Башић. *Уметност преживљавања – Где и како живе Роми у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2005.
- Kalaydjieva, Luba, David Gresham and Francesc Calafell, „Genetic Studies of the Roma (Gypsies): a Review. *BMC Medical Genetics*, <http://www.biomed-central.com/1471-2350/2/5>, 2001.
- Marushiakova, Elena and Veselin Popov, „Historical and Ethnographic Background: Gypsies, Roma, Sinti“, In: *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe* (ed. Guy W.), University of Hertfordshire Press, Hatfield, 2001.
- Mirga, Andžej, Leh Mruz, *Romi, Razlike i netolerancija*, АКАРИТ, Београд, 1997.
- Митровић, Александра, „Положај Рома у друштву“, у: *Положај мањина у СР Југославију*, (уред. Милош Мацура, Војислав Становчић), САНУ, Београд, 1996.
- Османи, Ибрахим, „Гласовни систем у ромском језику“, у: *Цигани/Роми у прошлости и данас* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 2000.
- Петровић, Ђурђица, „Друштвени положај Цигана у неким југословенским земљама у 15. и 16. веку“, *Југословенски историјски часопис*, бр.1-2/1976.
- Петровић, Едит, „Стереотипије о ромским занимањима и етничке границе Рома“, у: *Друштвене промене и положај Рома* (уред. Милош Мацура), САНУ, Београд, 1993.
- Радушки, Нада, „Роми у конфесионалној структури становништва Србије (без Косова и Метохије) – попис 2011“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 01/2015.
- Радушки, Нада, „Демографске компоненте националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 01/2011.
- Радушки, Нада, „Национални идентитет Рома у процесу европских интеграција“, *Култура полиса*, Култура-Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, бр. 24/2014.

- Smith, Anthony, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Сикимић, Биљана, „Вишејезичност банатских Рома: ромски, српски и румунски језик у свакодневној комуникацији“, у: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције*, (уред. Тибор Варади, Горан Башић), САНУ, Београд, 2012.
- Стојанчевић, Владимир, „Политички и правни положај Цигана (Рома) у Србији за време првог и другог устанка“, у: *Развитак Рома у Југославији-проблеми и тенденције* (уред. Милош Маџура), САНУ, Београд, 1992.
- Тодоровић, Драган, „Роми у југоисточној Србији: од дефтера до пописа 2002.“ у: *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика* (уред. Љубиша Митровић), Центар за научна истраживања САНУ, Ниш, 2011.
- Fraser, Angus, *The Gypsies*, Blackwell, Oxford, 1992.
- Clébert, Jean-Paul, *Cigani*, Stvarnost, Zagreb, 1967.
- Šakaja, Laura, „The Romani (Gypsies) in the Social Space of Post-Socialist Countries: The Example of Croatia“, *The Overarching Issues of the European Space*, Faculdade Letras Universidade, Porto, 2013.
- Šlezak, Hrvoje, Laura Šakaja, „Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima“ *Hrvatski geografski glasnik*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, br. 74/2012.
- www.naslovi.net/tema/449463, 2012.

Nada Raduski

ETHOGENESIS AS A FACTOR OF THE ROMA NATIONAL IDENTITY

Resume

The origin of the Roma has not been the subject of scientific research and part of sciences, which by its nature requires to be socially, historically and institutionally organized. As a result, there is no methodical research on this subject aimed at developing knowledge about the problem, its systematization and presentation in documented form. In the absence of scientific truth, it was often spoken or written about the origin of the Roma based on constructions, observations from daily life or impressions on them that are obtained in different ways.

Based on the researches and reflections on Roma identity and factors (origin, migration, socio-economic status, etc.) that influenced its shaping, changing, deconstruction and attempted destruction, ranging from India to Europe, starting from the period when they lived in the northern and northwestern areas of the Indian subcontinent, through the exodus caused by the wars in 11 and 13 century, to life in Europe, marked by the persecutions and racial discrimination, it can be conclu-

ded that the identity of Roma reflect multiple identities of European poeple and their cultural communities.

Since first settling on Balkan until today, the Roma have been facing to big problems. From one side, assimilation with other ethnos and cultures and thus loss of their ethnic and cultural identity. It was noted that the large number of Roma population resorted to ethnic mimicry, and sunk themselves into the cultural pattern of the neighboring ethnic groups. From another side, segregation, discrimination in regard to the majority population of other populations (surrounding them) in their environment. Roma are relevant national minority in Serbia as well as in the other Balkan countries. Their social, economic, political and cultural position is very difficult, as a result of their marginalization, segregation and discrimination. The basic condition and the way for social promotion and integration of Roma population in the society are schooling and education of that nationality. In this way “a vicious circle”, from which very often there is no way out, could be discontinued. Also, the state should protect Roma minority, than, to ensure the same human and minority rights like to all other national minorities.

Key words: ethnogenesis, migration, status, ethnic mimicry, discrimination, national identity, Balkans, Serbia, Roma people

* Овај рад је примљен 19. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Синиша Атлагић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ТЕМЕ КАО ФАКТОР ИЗБОРНЕ МОТИВАЦИЈЕ У СРБИЈИ 1990 – 2014.: ПРЕТПОСТАВКА РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА У СЛУЖБИ ПРОМОЦИЈЕ ЛИДЕРА*

Сажетак

Аутор у раду идентификује основни проблемски оквир у коме су покретана питања и нуђена решења у парламентарним изборним кампањама током протеклих четврт века обновљеног вишестраначја у Србији и указује на друштвене услове у којима су ове теме долазиле до изражаја. Даље, полазећи од сазнања да теме кампање нису само фактор која се тиче рационалног бирача, односно детерминанта која је битна само у програмским кампањама, аутор настоји да установи на који начин су теме у изборним кампањама у Србији измицале рационалној контроли и постајале део емотиваног става бирача.

Кључне речи: тема/проблем, изборна кампања, изборна мотивација, рационални избор, лидер, имиџ, Србија

ИЗБОРНА МОТИВАЦИЈА: НАЈЗНАЧАЈНИЈИ МОДЕЛИ

Питања и недоумице у вези са изборним понашањем стари су колико и изборна пракса, али се њиховом научном истраживању свеобухватније приступило тек четрдесетих година прошлог века. Почело се са идејом групе истраживача са Универзитета

* Bartels, Larry. M., „The Columbia Studies“ u Leighley, Jan, E., *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*, Oxford University Press, 2012. стр. 241.

Колумбија у САД предвођене П. Лазарсфелдом да идентификују промене у изборним интенцијама бирача током кампање за председничке изборе 1940. године. Фокус на план изборног понашања представљао је својеврсну апликацију донекле модификованих метода примењених у ранијим истраживањима тржишта и понашања потрошача, као и истраживања ефеката ратне пропаганде. Лазарсфелд и сарадници очекивали су да ће утицај ситуационих фактора и ефекти изборне кампање, а преваходно медијски ефекти, бити одлучујући на формирање изборне одлуке бирача, али се утицај тзв. дуготрајних фактора као што су социјално-економске варијабле, религијска припадност и место становања показао значајнијим. Супротно полазним хипотезама, истраживачи изводе закључак да су гласачке преференције бирача биле засноване на „посебном виду привржености“ (brand loyalties) привржености утемељеној у религијској и класној припадности, а појачане интерперсоналном комуникацијом са истомишљеницима. Улоге масовних медија и политичких партија нису се показале битним за изборно понашање бирача. Закључци овог истраживања изнети су у чувеном делу *The People's Choice*, а наредног изведеног пред председничке изборе 1948. године објављени су у књизи *Voting: A Studying of Opinion Formation In a Presidential Campaign*.

Сумирајући резултате ових истраживања, истраживачи са Универзитета Колумбија тврдили су да на изборне одлуке бирача никако не би требало гледати као на понашање слично понашању потрошача или бизнисмена, већ би их пре требало посматрати аналогно њиховим културним склоностима – склоностима у музици, књижевности, облачењу, начину на који говоре и на који проводе слободно време, моралним принципима, односно социјалном понашању у ширем смислу, пошто су и прве и друге дубоко укорењене у групним – етничким, класним или породичним традицијама. И прве и друге карактерише стабилност, отпорност на промене на индивидуалном плану, али и флексибилност и прилагођавање друштвеним променама „на дужи рок“. Коначно, у основама избора и потрошача и бирача леже сентименти а не резон.¹⁾ Дубо-

1) У често цитираном и жестоко критикованом тумачењу импликација налаза истраживања на политичку теорију које је Б. Берелсон изнео у закључном делу рада, став о ограниченим ефектима изборних кампања на изборну одлуку бирача има посебан значај. Наиме, према Берелсону резултати истраживања из 1948. године указују на то да изборне кампање представљају „мало истинске расправе“ и „више причу него дебату“, па је „код већине бирача мотивација слаба, ако је уопште и има“ и бирач „остаје ускраћен“ за демократско очекивање „да ће бити добро информисан о политичким питањима“. „Ако демократски систем зависи једино од квалификација појединачног бирача“, закључује Б. Берелсон „онда је то што су демократије преживеле вековима изузетно по себи“. Он, међутим, тврди (и то је кључно место критике теоретичара демократије) да „мањак интересовања неких људи (бирача – С. А.) није без предности (за политички

ко укореењ друштвени утицај на изборно понашање у основи је тзв. социолошког приступа у истраживању овог феномена који је веома брзо постао предмет дебате. Социолошки оквир разматрања изборног понашања знатно је израженији у другој него у првој књизи аутора, али, у исто време, они у њој посвећују више пажње специфичном политичком аспекту изборног понашања који је тема рада пред вама. У први план су истакнута политичка питања која се покрећу у изборној кампањи и нарочито указују на учесталост којом испитаници занемарују или погрешно тумаче ставове кандидата којег подржавају када се ови ставови разликују од њихових сопствених. Коначно, они доводе у везу партијску лојалност и теме које кандидат покреће у кампањи. Управо ће ови специфични политички аспекти студија са Колумбије одредити смер каснијих истраживања феномена изборног понашања.²⁾ Резултати серије таквих истраживања која ће бити изведена током 1950.-их на Универзитету у Мичигену показаће се још значајнијим за разумевање избора и изборних кампања. Тумачењем ових резултата доћи ће се до дела одговора на питања у вези са значајем изборних кампања и других ситуационих фактора за изборну одлуку бирача будући да истраживачи са Колумбије нису успели да објасне зашто и како долази до промена у изборном понашању бирача а имајући у виду њихове поменуте привржености. Другим речима, ако је бирачев избор одређен релативно стабилним социолошким чиниоцима, зар

систем – С. А.)...Апатични део Америке је вероватно допринео томе да се систем одржи и да се ублажи шок услед размимоилажења, прилагођавања и промене“ (Bartels, Larry. М., „The Columbia Studies“ у Leighley, Jan, E., *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*, Oxford University Press, 2012. стр. 241. према Berelson, 1954:314, 322).

- 2) У истраживању односа грађана САД према спољнополитичким темама покренутих у кампањи за изборе 1948. године које су извели Кембел и Кан, на крају сваког интервјуа, „а са циљем да се одреди мера заинтересованости испитаника за политику и њихова општа политичка оријентација“, испитаницима је постављано питање о томе да ли планирају да изађу на предстојеће изборе и за кога ће да гласају. Након избора, делом и због промашаја Галупа у прогнози изборних резултата који је задобио велики публицитет, аутори истраживања организују интервјуе са истим испитаницима са циљем да „анализирају кристализацију изборне одлуке“, „забележе личне, ставовске и демографске карактеристике гласача и апстинената, републиканаца и демократа“ и „процене утицај различитих психолошких, социолошких и политичких фактора на изборну одлуку“ (Bartels, Larry. М., „The Columbia Studies“ у Leighley, Jan, E., *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*, Oxford University Press, 2012. стр. 242 према Campbell i Khan, 1952:3). Иначе, Галуп је тада прогнозирао убедљиву победу кандидата Т. Е. Дјуија и осамнаест дана пре избора прекинуо истраживања. Међутим, победио је Х. Труман а накнадне анализе показале су да је готово петина Труманових бирача одлучу да гласа за њега донела пред саме изборе. Том приликом промашиле су у прогнозама и друге две велике агенције, Е. Ропера и А. Крослија, што потврђује закључак да је пред саме изборе дошло до кристализације изборне одлуке значајног дела бирача, што наведена истраживања нису успела да „ухвате“ (Slavcjević, Zoran, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009, стр. 135).

није оправдано очекивати да резултати избора остану слични од једног до наредног изборног циклуса. И, како, онда, објаснити промене у изборним резултатима?

Циљ истраживача из Универзитета у Мичигену био је да утврде да ли и на који начин на изборну одлуку бирача, поред дугорочних социјалних фактора утичу индивидуалне карактеристике бирача и ситуациони фактори као што су изборне кампање и ако утичу, какав је њихов однос. Питања/теме које се покрећу у кампањи, то јест однос грађана према њима, постају почетна тачка у овом истраживању изборног понашања, иначе једном од најдужих истраживачких пројеката у историји друштвених наука.³⁾

Током 1950-их, студије изборног понашања добијају теоријско-методолошку платформу у Мичигенској школи чији интердисциплинарни тим врши серију истраживања на националном нивоу. Закључци истраживања изведених 1952., 1954., 1956. и 1958. године, изнети су 1960. године у књизи *The American Voter*, најзначајнијем научном раду из ове области. Имајући у виду одступања реалног понашања бирача од Колумбијског социолошког приступа као и ограничења психолошког приступа, у овом раду они комбинују ова два модела. Истичући утицај дуготрајних фактора, а узевши у обзир и дејство краткорочних, ситуационих фактора пред сам чин гласања, Мичигенски тим налази да би било контрапродуктивно оставити ова два теоријска приступа „независним и конкурентским“ и да је смисленије „уклопити“ их у јединствен модел изборног понашања.⁴⁾ Новим, тзв. Мичигенским социопсихолошким моделом изборног понашања, метафорички названим „левком узрочности“ (funnel of causality), они настоје да укажу на низ повезаних чинилаца који воде ка самом чину гласања бирача.⁵⁾ Пошавши од временске дистанце у односу на сам чин гласања, у објашњењу изборног понашања они праве разлику између његових краткорочних (временски ближих чину гласања) и дугорочних детерминанти. Дугорочним, социолошким факторима на које су

3) Campbell, Angus, et al, *The American Voter*, University of Chicago Press, 1976, стр. 18.

4) „Левком узрочности“ као централним теоријским конструктом објашњава се како, посматрано у времену, „догађаји следе једни за другим у конвергирајућем ланцу узрочности, идући од ширег ка ужем делу левка“ (Campbell, Angus, et al, *The American Voter*, University of Chicago Press, 1976, стр.24). Узимајући чин гласања као почетно место, творци Мичигенског модела изборног понашања „враћају се кроз време...како би осликали сложени образац узрочности који води одговарајућем понашању на гласачком месту“ (Campbell, Angus, et al, *The American Voter*, University of Chicago Press, 1976, стр. 521).

5) Slavujević, Zoran, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009, стр. 169.

својевремено указали представници Колумбијске школе се оставља могућност да „преживе“ у моделу посредством утицаја какав на гласање има партијска идентификација. Краткорочни фактори – теме које се покрећу у кампањама и представа бирача о кандидатима и партијама који их покрећу, сматрају се кључнима у објашњењу промена изборног понашања док се утицај дугорочних, социолошких фактора преноси из једног у други изборни циклус. Овим моделом се успоставља и хијерархија ових фактора – партијска идентификација одређује се као најопштији и најзначајнији фактор изборне одлуке а евентуално скретање од гласања у складу са њом објашњава се дејством других двеју детерминанти.⁶⁾

Пола века од установљења, сваки елемент Мичигенске парадигме био је предметом оштре критике и реevaluација коришћењем нових података, теоријских и истраживачких приступа. Значај тема које партије и кандидати покрећу у изборним кампањама избија у први план 1960.-их и 1970.-их година када су истраживачи изборног понашања у Америци, али и у Европи, установили да је дошло је до значајног пада нивоа раширености и интензитета партијске идентификације. Тзв. dealignment, то јест слабљење веза партија и бирача, које је у Америци нарочито дошло до изражаја у време расних немира и успона покрета за заштиту људских права и рата у Вијетнаму, извесном броју аутора послужило је као индикатор почетка пропасти партија (decline of parties).⁷⁾ Ревизионисти, чије је интересовање за тзв. тематско гласање (issue voting) било нарочито подстакнуто успоном парадигме рационалног избора⁸⁾, налазе да је значај тема покренутих у кампањи знатно већи од оног који им је придат у 1950.-их, толики да партијска идентификација више није узимана за најзначајнији фактор изборне одлуке бирача. Међутим, релативно брзо, у последњој четвртини прошлога века, показале се да су судови о пропасти партија били исхитрени, као и

-
- 6) Детаљније о овом у: Niemi, R. G., Weisberg, H. F. (eds), *Controversies in Voting Behavior*, CQ Press, Washington DC, 1993; Beyme, von K. (2002): *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb; Miller, W. L., Niemi, R. G. (2002): "Voting: Choice, Conditioning and Constraint" in LeDuc, L., Niemi, R. G., Norris, P. (eds), *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*, Sage Publications; Hague, R., Harrop, M., (2004): "Elections and Voters" in *Comparative Government and Politics, 6th ed.* New York, NY: Palgrave Macmillan; Atlagić, S. (2007): *Partijska identifikacija kao faktor izborne motivacije: Teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- 7) Опширније о овом у: Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Row, New York; Bartels, L. M. „Spatial Models, Retrospective Voting and Rational Choice“ u Leighley, J. E., *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*, Oxford University Press.
- 8) Sartori, Giovanni, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb, 2002., str. 202.

на њих „наслоњене“ тезе о доминацији тема као фактора изборне одлуке. Закључци су да „велике“ теме, могу у знатној мери, понекад и у потпуности, да одреде бирача за кога да гласа, али значај мичигенске парадигме за објашњење изборног понашања није доведен у питање.

Иако је број фактора који утичу на формирање изборне одлуке далеко већи од оног којим оперише Мичигенска парадигма и мада је деловање ових фактора здружено, па их је тешко стриктно раздвојити, поменути модел изборног понашања и даље се чини најприхватљивијим будући да се њиме указује на факторе који директно утичу на изборну одлуку бирача и тако надилазе ограничења других модела изборног понашања – социодемографског, економског и психолошког.

ТЕМАТСКО ГЛАСАЊЕ: САВРЕМЕНИ ПРИСТУП

Према савременим ауторима, *issue voting* карактерише слабије партијски идентификоване бираче, боље информисане, образованије и бираче заинтересованије за политику. Сусреће се углавном онда када је бирачко тело оштро једнодимензионално идеолошки или политички поларизовано (на пример, рат или мир), као и у дво-партијским системима у којима се лакше постиже да се у свести бирача искристализују опречне позиције две странке.⁹⁾ Ипак, и тада за одлуку бирача није важан само значај и актуелност теме, или прихватљивост решења које се нуди већ и уверење да су партија или кандидат способни да остваре своја обећања, а то поново упућује на партијску идентификацију и имиџ партије и кандидата као важне детерминанте изборне одлуке. Резултати истраживања и даље говоре да мало бирача формира изборну одлуку искључиво на основу тема које покрећу учесници избора.¹⁰⁾ Осим тога, тематско гласање може бити и привид иза кога се прикрива рационализација изборне одлуке: бирач не мора да гласа за странку или кандидата због тога што њихове ставове сматра одговарајућим, већ због тога што има највише поверења у одређеног кандидата или партију, па онда и њихове ставове сматра одговарајућим. Оваква рационализација карактерише партијски снажно идентификоване, али и недовољно информисане бираче и недовољно заинтересоване за

9) Опширније у Atlagić, Siniša, *Partijska identifikacija kao faktor izborne motivacije: Teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2007.

10) Slavujević, Zoran, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009., стр. 179.

политику. При томе, ништа не мења чињеница да бирач може бити дубоко уверен у рационалност свог избора, односно да најчешће није свестан да је уместо да учини рационалан избор постао жртва рационализације властитог избора.¹¹⁾

Управо је горе наведено суштина савременог приступа питању гласања на основу тема које партије или њихови кандидати покрећу у изборним кампањама. Наиме, више се не пропитује да ли су теме важне за бирачеву одлуку за кога ће да гласа, већ се пропитује које су то теме које су од значаја за изборну одлуку, у каквим условима и како на њу утичу. Тако, ни тежња аутора овог рада није још један ревизионистички увид у улогу тема које се покрећу у кампањама за изборно опредељивање бирача. Реч је, пре свега, о намери да се идентификује основни проблемски оквир у коме су покретана питања и нуђена решења у парламентарним изборним кампањама током протеклих четврт века обновљеног више-страначја у Србији, као и да се укаже на то у каквим друштвеним условима су ове теме долазиле до изражаја. Даље, полазећи од сазнања да теме кампање нису само фактор која се тиче рационалног бирача, односно детерминанта која је битна само у програмским кампањама, аутор настоји да установи да ли су и, ако јесу, зашто су теме у изборним кампањама у Србији измицале рационалној контроли и постајале део емотивног става бирача. У том смислу нарочиту пажњу обраћа на елементе имица партија и кандидата који су их покретали, то јест на кредибилитет да их реализују. Коначно, намера је да се укаже на основне циљеве, то јест вредности чијој реализацији је у протеклом периоду стремио највећи број политичких субјеката.

Чини се да би, у развијеној форми рада, овакав приступ могао бити и од користи за изналажење адекватнијих решења у профилисању политичких партија, њихово позиционирање на политичкој сцени, односно у циљу дефинисања свеобухватнијих и

11) Тако је однос поверења и неповерења грађана у институцију Председника Републике био следећи: 1992. године 35% : 38%, 1996. године 41% : 50%, 1997. године 29% : 61%. Тренд неповерења наставиће да расте и одржаваће се на нивоу од око 60% све до 2003. године. Од 2004. године тренд неповерења почиње да опада и креће се између 30% и 40%. У исто време тренд поверења, који је крајем 2002. године био на нивоу од свега 16% бележи раст уз знатне осцилације (крајем 2004. 51%, 2007. 34%, 2008. 25% а крајем 2010. 45%). Неповерење према Народној скупштини ретко када је падало испод 50% (средином 2001., после промене власти и појачаног ентузијазма грађана, износило је свега 10% и крајем 2002. 49%). Поверење је само једном, почетком 2001. прешло 50% а 2009. године је пало на најниже „гране“ и износило свега 5%. Као и у случају Скупштине, неповерење према Влади је ретко када падало испод 50% - у периодима 2001. (10%) – 2002. (28%) и 2007. – 2008. (42% и 44%). Поверење није прелазило 30% током 1990.-их. Почетком прошле деценије, у периоду 2000. – 2004., кретало се од 30% до 54% да би потом уследио пад, па је поверење у Владу 2009. и 2010. године износило 7%, односно 10% (подаци ЦПЈИМ ИДН Београд).

дугорочнијих стратегија промоције политичких субјеката, а онда и у разумевању савремене политичке пропаганде не само као континуиране активности и перманентне кампање, већ као свеобухватне и систематске активности као конститутивног елемента саме политике.

ТЕМАТСКО ГЛАСАЊЕ У СРБИЈИ: НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС КАО ОПШТА ТЕМАТСКА ОКОСНИЦА

Најдубље разлике међу политичким партијама и њиховим програмима настају на темељу основних вредности, циљева. Током четврт века од обнављања вишестраначја и одржавања прве изборне кампање у Србији кључне политичке партије стреме истој темељној вредности – бољем животу грађана. С обзиром на апстрактност циља, разлике нема, макар из демагошких разлога. Разлика није нарочито велика ни када је реч о општим друштвеним условима „лова“ на бираче данас и с почетка и краја последње деценије прошлога века. Иако на њеним границама и у њој самој више не бесне ратови, општа криза у Србији је, као и тада, дубока. Привредна активност је без значајнијег импулса, недовољно је страних инвестиција, задуженост земље и незапосленост су на највишим нивоима, а велики број становника је на ивици егзистенцијалног минимума.

Све време, од одржавања првих парламентарних избора до последњих, у Србији се институције политичког система суочавају са дубоком кризом легитимитета.¹²⁾ Начин на који институције функционишу доводи до амбивалентног општег односа грађана према демократији, односно до успостављања уверљивог основа за оспоравање демократије као система институција и скупа образаца понашања.¹³⁾ Дубока институционална криза праћена је серијом политичких криза које су се испољавале као неспособност и

12) До које мере међу грађанима Србије влада конфузија у погледу прихватања (не)демократских ставова и начина понашања говоре резултати тематског јавномнењског истраживања ЦПИЈМ ИДН из Београда спроведеног у новембру 2010. године. И поред двотрећинског начелног прихватања демократије као „најбољег облика владавине“, на темељу индекса не/демократске оријентације (сачињеног на основу 29 питања) само 17 % грађана исказује демократску, 3 % недемократску оријентацију, док чак 80 % њих има амбивалентну оријентацију према сасвим конкретним ставовима о демократији као вредности, као систему и као скупцу образаца понашања (Slavujević, Zoran, „Institucije političkog sistema – Umesto simboličkog prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima“, u: grupa autora *Kako građani Srbije vide tranziciju – Istraživanje javnogmnjenja tranzicije*, FES, CSS, CeSID, Beograd, 2010, стр. 63–67).

13) Jovanović, Milan, „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine: mali jubilej“, *Politički život*, Fakultet političkih nauka - Centar za demokratiju, 2014. стр. 9.).

нејединство владајућих партија и коалиција, али и размирицама и несналажењем опозиције.

У првој деценији често мењан а онда „зацементиран“ изборни систем са блокираном листом и релативно ниским изборним прагом у Србији као једној изборној јединици доводи до појаве шареноликог скупштинског мозаика и неочекивано велике могућности формирања постизборних коалиција, односно слабих коалиционих влада.¹⁴⁾ Кључне политичке партије су конгломератског типа, слабо утемељене у поједине социјалне слојеве, без одсечних разлика у погледу програмског профилисања и политичког деловања, карактеристичне по недемократским унутрашњим односима и склоностима ка радикалним препозиционирањима.¹⁵⁾

Горе наведени услови опредељивали су општи план комуникације партија са бирачима у протеклих тринаест изборних циклуса за републички парламент (укључујући и савезне парламентарне изборе 1996. и 2000. године) а тиме и избор главних тачака њихових политичких, односно изборних програмâ. Пут до остварења благостања као историјског циља водио је преко решавања „егзистенцијалног питања нације“ – прво преко очувања државних заједницаâ чија је Србија била чланица и чије различите делове су насељавали Срби а онда очувањем и њеног територијалног интегритета. Национални и државни интерес већ од 1992. године представља контекст свих других питања која су покренута у тој и наредној кампањи и то не само политичких у ужем смислу (попут развоја демократије, организације државе, владавине права и сл.), него и економских и социјалних питања. Неуспелим ширењем уверења тада владајуће партије да је решење српског државног и националног питања на помолу (и приближавањем јој низа опозиционих партија по овом и низу других питања) релативно

14) Један од, чини се, најупечатљивијих индикатора недемократских унутарстраначких односа јесте тренд дугог задржавања политичара на лидерским позицијама. Овај тренд је нарочито изражен у странкама на чијем су челу лидери – оснивачи, па су тако 2015. годину на страначком „престолу“ дочекала четворица лидера који су партије основали пре више од две деценије – Вук Драшковић, Војислав Шешел, Ненад Чанак и Сулејман Угљанин. На одсуство компетитивних унутарпартијских избора указује податак да су, када је реч о кључним питањима, за последњих двадесет пет година обновљеног вишестраначја само пет пута одржани унутарпартијски избори са више кандидата а да, притом, ниједан од њих није био потпуни аутсајдер. Да политички лидери не показују благонаклоност према опозицији у својим редовима говори и податак да готово да нема странке у којој није дошло до поделе. Тако је само из СПО-а директно настало пет, а из ДС-а чак девет партија. Када је реч о партијама насталим из ДС-а, формирали су их бивши шефови странке или неуспешни претенденти на партијски трон. (Којић, Никола, „Дипломски рад: Лидери политичких странака у Србији од 1990. до 2014. – на примеру Демократске странке“, Факултет политичких наука, март 2015., стр. 47-48.)

15) Mihajlović, Srećko, „Stare i nove linije vrednosno-ideološkog rascepa“ u zborniku *Okolo Izborâ*, Vukoslavović Studio: Beograd, стр. 17.

брзо отпочиње тренд привидног смањивања значаја овог питања као кључне теме кампања. Тема националне сигурности је наизглед устукнула пред питањем социјалне сигурности као другом доминантном питању које је покретано у домаћим изборним кампањама.¹⁶ Тако је основна тема владајућег СПС-а у кампањи пред парламентарне изборе 1993. године остао државни и национални интерес али и умерене промене у друштву уз наглашавање њихове социјалне димензије. За опозиционе СРС и ДЕПОС промена односа према владајућој странци, односно алтернација на власти су окоснице кампања, док ДС води деидеологизовану кампању настојећи да „велике“ политичке теме свде на терен животних потреба људи. Док се опозиција гложи око питања бојкота парламентарних избора 1997. године, владајућа странка за окосницу кампање узима успехе у организовању живота под санкцијама обједињујући у њој своју борбу за националну и социјалну сигурност грађана. Сукоб визија двеју Србија из кампање 2000. године, на следећим изборима из 2003. године смењују социјална питања која постају окосница изборних кампања свих релевантних партија. Социјална тематика окосница је и кампања после 2007. године с тим што је питање „за“ и „против“ уласка Србије у ЕУ као залога социјалне сигурности нарочито снажно обележило кампању из 2008.

И поред пребацивања са идеолошког и националног плана на план реалних животних потреба људи, партије овим питањима од средине 1990.-их до данас не прилазе према схеми „или...или“, већ „и...и“. Од тада до данас задовољавање конкретних потреба људи проглашава се приоритетним националним интересом а остваривање националног интереса залогом бољег живота као врховног циља. Очување територијалне целовитости државе и данас је једно од питања које се покреће у изборним кампањама, али је то питање другог ранга. Тако су у кампањама за парламентарне изборе 2012. и 2014. године као кључна покретана питања економског опоравка, повећања животног стандарда, то јест смањења незапослености и повећања плата и пензија. Учесници у кампањи обраћали су се тзв. рационалном бирачу и мотивисали га да гласа за онога ко му нуди најповољнија решења за проблеме са којима се суочава. У кампањи, бар не до другог круга председничких избора, нису отворана велика национална питања са снажним изливима емоција. Тако је Косово остало „заборављена“ тема на шта указују и истраживања ЦеСИД-а.¹⁶ Ни тема европских интеграција Србије није била у вр-

16) Реч је о истраживању *Фокус групе са грађанима различитих политичких преференција* спроведеном у оквиру пројекта *Потрага за политичком одговорношћу* (доступно на http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2012/Prezentacija_istrazivanja_fokus_grupe_sa_gradjanima_razlicitih_politickih_preferencija.pdf) и јавномнењском истраживању

ху приоритета ни грађана ни представника политичких странака. Међутим, оно што прави разлику у третману ове теме у изборној кампањи у односу на начин на који је третирана тема Косова јесте то што се однос према ЕУ нашао у позадини свих других тема, као њихов претекст, односно као стварни услов изласка из дубоке економске, финансијске, социјалне, институционалне, политичке, па и моралне кризе. Дакле, пут до остварења националног интереса данас води преко модерне и економске снажне Србије у оквирима ЕУ чији се третман налази позадини свих других питања. Избор инструменталне вредности, то јест средства којим ће се остварити историјски циљ је, дакле, другачији. Међутим, садржај изборне пропаганде којим се овај циљ конкретизује и „доводи“ до „обичног“ човека је готово непромењен. Он је у последња два изборна циклуса, па и у оном из 2008., готово истоветан оном од пре скоро двадесет година, из 1996. – реч је о комбинацији обећања у форми најаве страних кредита и инвестиција и промоција политике „ослањања на сопствене снаге“.

Испразност великог обећања о остварењу националног интереса покушава се поништити унутарпартијским расколима и радикалним препозиционирањима учесника избора а са циљем да се изнова, „заиста“ ради у „народном интересу“. Међутим, пошто странке и даље остају идеолошки и програмски недовољно профилисане, са једнако slabим социјалним утемељењем и без разумевања и ефикасне инфраструктуре, стиче се утисак да се промене праве, пре свега, зарад дотеривања имица „неподеривих“ партијских лидера. Какви год били, страначки лидери ипак остају доминантан елемент изборне понуде у релативно честим изборним циклусима од којих се сваки проглашава „пресудним“. Овакав, „епохални“ карактер избора очекиван је у једној готово перманентној кампањи која се одвија у периоду дубоке кризе и атмосфере несигурности, неизвесности, па и страха у каквим се, иначе, призивају „чврсте руке“, „јаке вође“, „реформатори“ и „спаситељи“. На овај начин провоцира се емотивно-афективни однос људи према личностима партијских лидера, а пре свега уверења у њихову спремност и компетентност да их доведе до бољег живота. Међутим, у међуизборном периоду, када ступе на власт, ови партијски лидери не

„Став грађана Србије према корупцији – Извештај припремљен за УНДП Србија“ (доступно на <http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/02-12-14-Korupcija-u-Srbiji.pdf>). Део резултата потоњег истраживања о најважнијим проблемима са којима су се пред изборе 2014. суочавали грађани приказан је у Атлагић, Синиша, „Кампања за ванредне парламентарне изборе 2014. године: Економска и социјална агенда у служби промоције лидера“, у зборнику *Избори у Србији 2014. године: Политичка рокада*, (приредили Милан Јовановић, Душан Вучићевић) Институт за политичке студије, Београд, 2014., стр. 148.

решавају „историјски“ проблем, већ се баве тактичким питањима погодним за развијање тзв. тактичке пропаганде која бива реализована кроз појединачне пропагандне акције а којом се тежи постизању конкретних политичких циљева, то јест пропагандних ефеката на краћи временски рок. Истовремено, тежи се формирању представа о реалности на бази једнодимензионалних поларизација, то јест на бази супротстављања пуних емотивног набоја која се свде на подвајање „добро – лоше“. Емотивним набојем настоји да се повећа њихова прихvatљивост и уверљивост и да се опредељивањем људи на линији „МИ“ вс. „ОНИ“, односно „ЗА“ носиоца власти а „ПРОТИВ“ представника претходне власти, олакша разумевање комплексне стварности. „Црно-бело“ одсликавање стварности у једнодимензионалним позитивним/негативним дихотомијама, стално провоцирање вредносног опредељивања „за“ и „против“, деловање на емоције, као и дисквалификаторске критике опонената представљају готово неизоставан *background* свих домаћих изборних кампања. Доминација вредносног и емотивног над рационалним већ на самом почетку кампање доводи у питање њен евентуални програмски карактер. Ако, притом, релевантне партије у кампањи третирају и исте теме и дају слична обећања, рационални избор бирача изостаје. У први план избија имиџ партијског лидера као фактор изборне мотивације, представа о њему као способном, односно представа о противкандидату као мање способном, управо онако како се то десило у последње две изборне кампање. Формирање изборне одлуке се, дакле, „сели“ на план нерационалних детерминанти – вредносних и емотивних ставова бирача према лидерима а тематске кампање се олако претварају у лидерске, често праћене негативним и дисквалификаторским садржајима.

Лидерски карактер политичких партија и изборних кампања води и енормном повећању популарности лидера после изборне победе партије на чијем је челу, а нарочито уколико је ова победа неочекивана или је после избора дошло до значајних промена у односу снага међу партијама а у корист његове партије. Ако партија на чијем је челу постане владајућа, односно стожер владајуће коалиције, снажан постизборни ефекат приклањања победнику¹⁷⁾

17) Феномен прикључивања победнику (*Bandwagon Effect*) је назив за одавно примећен и у бихејвиоралној психологији веома добро истражен феномен социјалног понашања. Реч је о уоченој правилности да се вероватноћа усвајања одређеног понашања или веровања од стране појединца повећава сразмерно броју оних који су то понашање или веровање већ усвојили (Colman, 2003:77). Регистрован је у америчким председничким и гувернерским изборима када неопређени бирачи у последњи трен одлучују да гласају за прогнозираног победника. Прикључивање победнику у Србији има једну специфичност – догађа се после избора. Постотак бирача који у постизборним истраживањима тврде да су гласали за победника, односно за првопласирану странку, већи је од постотка бирача који су такву одлуку најављивали у предизборним истраживањима, а каткад и од постотка гласова добијених на изборима. (Bačević, Ljiljana, „Slušajući spiralu tišine“ у

омогућава му захтев за „провером легитимитета власти“, па не чуди што се парламентарни избори у Србији у просеку одржавају на сваке две и по године и што у међуизборним периодима државом готово неометано влада једна, доминантна партија.

Чини се да у српском друштву бирачи, после избора, знају за кога су гласали, али не и за шта. Посматрано у светлу мичигенске парадигме, значај тема као фактора изборне мотивације веома је скроман и своди се на њихов допринос да се развије емотивно-афективни однос према личностима лидерâ. Чини се да разлог за ово не лежи само у томе да политичке партије у Србији, које рачунају на пријем у целокупном бирачком телу, не располажу стручно утемељеним, детаљно елаборираним и према различитим социјалним групама сегментисаним решењима одређених друштвених питања. Пре ће бити да је српско друштво у стању дубоке аномije, да је стално на ивици дубоких, епохалних друштвених и политичких промена, да се суочава са идентитетским проблемом, баш као и те доминантне, конгломератске политичке партије које су рефлексија таквог друштва. На делу је, дакле, само привид борбе која се води на терену квалитета понуђених решења за друштвене проблеме. Одсуство истинских прагматских, рационалних кампања последица је непостојања широког консензуса о темељним друштвеним и политичким питањима и чини се да Србији предстоји повратак ка идеолошким, општеполитичким кампањама. Иоле добар познавалац политичког живота у Србији могао би да покуша да ово оспори простом чињеницом да, на пример, састав државног парламента не показује да постоји оштар идеолошки раскол у бирачком телу. Међутим, дијагноза стања у српском друштву укључујући незадовољство нивоом социјално-економског развоја, резултатима демократизације политичког система и брзином реформи, нескладом између нивоа квалификација, образовања и висине дохотка људи и њиховим статусом у друштву, затим још увек висок нивоом корупције¹⁸⁾ уз нејасну идеолошку утемељеност српских *catch all* партија и неодређену геополитичка позицију Србије, њену изразиту осетљивост на промене у савременим међународним политичким и економским односима, указује на то да су различити концепти

зборнику *Glas naroda: Raprave o javnom mnenju* (уредник Љиљана Баћевић), Институт друштвених наука, Београд, 2009., стр. 116.)

18) Према резултатима истраживања ЦеСИД-а, очекивања од борбе против корупције смањивало се од децембра 2012., када је 41% веровало да ће она бити успешна, на 33% јуна 2013. и 29% децембра 2013. године. У истом периоду повећан је број грађана који су перципирали корупцију у кључним институцијама власти: у парламенту са 44%, преко 48% чак на 58%; у Владу са 47%, па опет 47% на 57%, чак и у Председништву са 24%, преко 29% на 33% (CESID, *Stav građana Srbije prema korupciji – Izveštaj pripremljen za UNDP Srbija*, доступно на <http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/02-12-14-Korupcija-u-Srbiji.pdf>).

глобалног друштвеног развоја још увек „у игри“.¹⁹⁾ У оваквим ситуацијама, па и у кампањама које их „прате“, нужно се активира снажан емотивно-афективни набој акумулиран у колективном и индивидуалном искуству који опет иде на руку партијама да покушају да развију уверење у компетентност својих лидера (и некомпетентност опонената) да дефинишу одговарајући, општи правац друштвеног развоја, у националном интересу. Отуда су, по завршетку избора, чести захтеви победничких партија и њихових лидера за бланко мандатом за све будуће потезе. У међувремену, пропагандном обрадом оставља се простор да се пред наредну изборну кампању целокупан ангажман представи бирачима као успех или бар као максимални могући успех у датим околностима.

ЛИТЕРАТУРА

- Атлагић, Синиша, „Кампања за ванредне парламентарне изборе 2014. године: Економска и социјална агенда у служби промоције лидера“, у зборнику *Избори у Србији 2014. године: Политичка рокада*, (приредили Милан Јовановић, Душан Вучићевић) Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Атлагич, Синиша, „Политическая коммуникация: к проблеме имиджа России и его роли в процессе реализации ее интересов за рубежом (на примере Сербии)“ у *Научные ведомости Белгородского государственного университета.*, No8 (179) 2014 Выпуск 30, 2014.
- Атлагић, Синиша, *Partijska identifikacija kao faktor izborne motivacije: Teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2007.
- Ваћевић, Лјилјана, „Слушајући спиралу тишине“ у зборнику *Glas naroda: Raprave o javnom mnenju* (уредник Љилјана Баћевић), Институт друштвених наука, Београд, 2009.
- Bartels, Larry. M., „The Columbia Studies“ u Leighley, Jan, E., *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*, Oxford University Press, 2012.

19) У том смислу значајан је однос грађана Србије према Русији и теми приступања Србије ЕУ. Резултати јавномнењских истраживања у овој деценији указују на значајне разлике у начину на који грађани Србије доживљавају Русију и ЕУ, то јест на знатно већу популарност Русије од ЕУ. Ипак, они теже западном стандарду живота и болно се суочавају са чињеницом да држава није у стању да креира амбијент за његово достизање. Чини се да таквом још увек виде и Русију, па зато њен генерално позитиван имиџ није довољан да би јој се Србија као друштво и појединци политички и економски „окренули“. Они очекују „победе“ Русије на унутрашњем, пре свега економском плану и економски снажног појединца чији би им живот могао постати пожељан, чији начин живота би фигурирао као вредност (Атлагич, Синиша, „Политическая коммуникация: к проблеме имиджа России и его роли в процессе реализации ее интересов за рубежом (на примере Сербии)“ у *Научные ведомости Белгородского государственного университета.*, No8 (179) 2014 Выпуск 30, 2014. , стр. 165.)

- Campbell, Angus, A., Converse, Phillip, E., Miller, Warren, E., Stokes, Donald, E., *The American Voter*, University of Chicago Press, 1976.
- CESID, Prezentacija istraživanja „Fokus grupe sa građanima različitih političkih preferencija“ доступно на http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2012/Prezentacija_istrazivanja_fokus_grupe_sa_gradjanima_razlicitih_politickih_preferencija.pdf
- CESID, „Stav građana Srbije prema korupciji – Izveštaj pripremljen za UNDP Srbija, доступно на <http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/02-12-14-Korupcija-u-Srbiji.pdf>
- Colman, Andrew, *Oxford Dictionary of Psychology*, Oxford University Press, New York, 2003.
- Sartori, Giovanni, *Stranke i stranački sustavi, Politička kultura*, Zagreb, 2002.
- Jovanović, Milan, „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine: mali jubilej“, *Politički život*, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, 2014.
- Кojiћ, Никола, „Дипломски рад: Лидери политичких странака у Србији од 1990. до 2014. - на примеру Демократске странке“, Факултет политичких наука, 2015.
- Mihajlović, Srećko, „Stare i nove linije vrednosno-ideološkog rasepa“ u zborniku *Oko Izбора*, Vukoslavović Studio: Beograd, 2008.
- Slavujević, Zoran, „Institucije političkog sistema – Umesto simboličkog prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima“, u: grupa autora *Kako građani Srbije vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, FES, CSS, CeSID, Beograd, 2010.
- Slavujević, Zoran, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009.

Sinisa Atlagic

CAMPAIGN ISSUES AS FACTOR OF VOTING MOTIVATION IN SERBIA 1990 – 2014: ASSUMPTION OF RATIONAL CHOICE AS A TOOL FOR PROMOTION OF LEADERSHIP

Resume

Taking the Michigan model of voting behaviour as the most acceptable, the author of the paper tries to identify the basic thematic framework within which political actors in Serbia have been dealing with issues in election campaigns from 1990 to nowadays. His intention is also to find out what social conditions have contributed to the rise of certain issues in the election arena. Since the campaign issues are not related only to a rational voter, i. e. it is not a factor that is important only in pragmatic campaigns, the author of the paper intends to find out why the issues tackled in Serbian election campaigns during the 25

years of renewed party pluralism used to be out of voters' rational control and became part of their emotional attitudes. Having this in mind a particular attention is paid to the image of the parties and candidates dealing with these problems. Finally, the author intends to point out the basic goals most political players tried to reach, that is social values they used to promote.

Since 1990 when party pluralism was renewed in Serbia all parties have been intending to promote the same terminal value – social welfare. In the early 1990's election campaigns the defence of state and national interest was proclaimed a tool for reaching this goal. Soon, meeting people's everyday needs was proclaimed the first national interest and its realization becomes a pledge for better life as the paramount goal. So, the national interest have stayed in the background of all those, judging by content, identical social issues on the „surface“ that were tackled by the relevant parties. In situations when all relevant parties deal with the same issues and give similar promises, rational choice disappears. Image of leaders as a determinant of voting motivation comes in front, that is an image of leaders as (un)able to do things. In such cases it means the formation of voting decision depends on irrational factors – voters' value-oriented and emotional attitudes towards leaders and issue campaigns get easily transformed into candidate-centered ones.

Key words: issue/problem, election campaign, election motivation, rational choice, leader, image, Serbia

* Овај рад је примљен 19. марта 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИЧКО НАСИЉЕ И ДЕМОКРАТИЈА У КОНТЕКСТУ НЕОИМПЕРИЈАЛНИХ АМБИЦИЈА ВЕЛИКИХ СИЛА *

Сажетак

Политичко насиље представља један од најзначајних изазова развоју демократије кроз читаву људску историју. Развој савременог демократског друштва није, нажалост, уједно значио и крај политичком насиљу, већ је уједно дошло и до развоја механизма којима се политичко насиље оправдава у циљу демократизације друштва. Имајући ово у виду у овом раду се критички преиспитује однос између политике и насиља у савременом друштву, при чему се уједно анализира и опасност од злоупотребе политичког насиља у циљу остваривања неоимперијалних амбиција великих сила. Основне методе које се том приликом користе у раду су метод анализе садржаја и компаративни метод.

Кључне речи: политичко насиље, држава, демократија, велике силе, неоимперијализам, неолиберализам, савремено друштво.

Демократија као један од могућих уређења државне власти привлачи велику пажњу теоретичара још од античке грчке па све до данас. Један од главних разлога је свакако и тај што она има огромну легитимност у очима грађана. Међутим, приликом проучавања демократије треба водити рачуна о томе да је она, иако у формалном смислу прихваћена широм света, такође, и феномен који је историјски веома редак и чије је остваривање у суштинском смислу веома тешко.

* Овај рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Развој савременог демократског друштва би уједно требало да значи и борбу против свих облика насиља. Нажалост, за двадесети век се оправдано може рећи да представља век насиља у најразличитијим могућим облицима огромних сразмера, које је оставило огромне и тешко сагледиве последице, не само када су питању људске жртве (као свакако најстрашнију), већ и када се ради о материјалним последицама и животној средини. Крај Другог светског рата је обележен догађајима који су, поред радости због његовог окончања, донели и огромну бојазан за будућности свих земаља. Августа 1945. године је по први пут употребљено стравично оружје и бачена је атомска бомба. Завршетком Другог светског рата очекивано доба мира није дошло. Напротив, убрзо после тога долази до заоштравања односа на глобалном нивоу између великих сила, чију су основу чинили супротстављени интереси пре свега САД и Совјетског Савеза, и почетка Хладног рата. Распад СССР 1991 и пад моћи Јелцинове Русије су означиле крај Хладног рата чиме су САД постале најмоћнија светска сила.

Тиме се, међутим, сукоби на глобалном нивоу не завршавају. Крај XX и почетак XXI века је обележен интензивном „борбом за демократију и људска права“ која урушава саме темеље демократије. Како у савременом друштву отворена употреба силе није могућа, развијају се многобројни механизми помоћу којих се употреба силе, не само оправдава, већ и приказује демократском. Имајући ово у виду овај рад у свој фокус ставља однос између демократије и политичког насиља у контексту савременог друштва, желећи да укажемо на опасност од злоупотребе демократије у циљу оправдавања различитих облика политичког насиља.

ПОЛИТИКА И НАСИЉЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Однос између политике и насиља је веома комплексан. Једна од најопштијих дефиниција насиља би гласила да оно представља употребу силе како би се наметнуло одређено жељено понашање људи које је противно њиховој вољи. Оно што треба напоменути је да се насиље у политици не манифестује једино и искључиво само као гола принуда. Оно је саставни део политике и разумевања државе.¹⁾ Насиље у политици се може дефинисати као „директна или индиректна примена силе у сфери политике и политичког, односа као директна или индиректна примена силе над свешћу, телом, жи-

1) Радослав Гаћиновић, *Политичко насиље и глобализација*, Драслар партнер, Библиотека „На трагу“, Београд, 2009, стр. 49.

вотом, вољом или материјалним добрима стварног или потенцијалног, односно претпостављеног политичког противника“²⁾

Постоји заиста велики број узрока политичког насиља. „Главни и најчешћи узроци политичког насиља углавном су манифестације и последице политичких и економских криза и огледају се кроз следеће основне узроке: оштра супротстављеност, недовољност остваривања или немогућност стварног изражавања интереса великих социјалних група недовољна способност афирмативног организовања и спровођења власти; недовољна организованост привредног система; изразите социјалне разлике; распрострањеност и полулегалност друштвено негативних појава, као што су корупција, ’везе’ и сл.; несузбијање, некажњавање и толерисање тих појава (обавезно подстиче на манипулације једне, а смањује веру у систему код других); могућности јавног и сталног деловања антисистемских снага; постојање снажних антисемитских организација или институција; стална и снажна политичка, материјална или војна подршка извана противницима система, који се налазе у земљи; разноврсно, економско, политичко и војно подривање система извана из више праваца; сукоби политичке елите и интересних група у врховима политичког апарата једне земље и неконтролисане, недовољно поуздане или политичком врху недовољно привржене војне снаге и безбедносне структуре.“³⁾

Како би смо на најбољи могући начин илустровали комплексност политичког насиља послужићемо се исцрпном типологијом политичког насиља од стране Радослава Гађиновића. Гађиновић истиче да се политичко насиље може поделити на спољно и унутрашње. У овом раду се разматрају пре свега спољни облици политичког насиља, не желећи тиме да умањимо значај унутрашњим.

Спољно политичко насиље се може поделити на оружаном и неоружаном. Када се ради о оружаном политичком насиљу оно се манифестује кроз следеће облике: оружану агресију (у локалном, регионалном или светском сукобу); војну интервенцију (под окриљем УН) и војни притисак. Неоружани облици политичког насиља се остварују путем политичких и економских притисака и субверзија.⁴⁾

2) Драган Симеуновић, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 27.

3) Драган Симеуновић, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 61–62. (цитирано према: Хатица Бериша, „Основна обележја политичког насиља“, *Војно дело*, бр. 2/2013.)

4) Радослав Гађиновић, *Политичко насиље и глобализација*, Библиотека „На трагу“, Београд, 2009, стр. 111.

Са друге стране, унутрашњи облици угрожавања безбедности деле се на: оружане (оружана побуна, тероризам, герила, устанак) и неоружане (обавештајно-извиђачка делатност, саботаже, грађански нереди, деструкција, психолошко-пропагандна делатност, криминалитет, екстремизам, угрожавање безбедности саобраћаја, пожари, угрожавање животне средине и др).⁵⁾

Поред своје очигледне деструктивности насиље „некада може имати позитивну улогу, поготово када је реч о одбрамбеном рату или борби против тероризма.“⁶⁾ Оно што се јавља као проблем јесте што се веома често управо ови разлози користе зарад оправдања политичког насиље. Тачно је да повеља УН забрањује сваку претњу и употребу силе, осим у случају самоодбране и једино ако је нека земља нападнута она има право да се брани, док је у свим осталим случајевима сила забрањена, осим уколико то Савет безбедности изричито не одобри. У пракси су, међутим, данас на снази двоструки критеријуми, а све у зависности од тога на кога се одређена правила примењују, јер немају све државе снагу да наметну норму. Џон Кин истиче да је „становишта демократије насиље увек лош избор, али у случајевима када је сврсисходно, тј. када омогућава изградњу стабилног цивилног друштва, онда је прихватљиво, а његова употреба оправдана. Оно што се може приметити у савременим демократијама је то да долази и до демократизације насиља.“⁷⁾

Том приликом Џон Кин (*John Keane*) указује на десет правила за демократизацију насиља.⁸⁾ Прво правило гласи: увек покушавај да разумеш мотиве и контекст насиља. Немогуће је унапред дефинисати најбоље могуће методе за регулисање проблема насиља без њиховог прилагођавања датој ситуацији. Ово је веома важно зато што исти/слични насилни поступци могу бити урађени из различитих разлога и у различитом контексту.

Друго правило каже да где год је то могуће увек треба вежбати опрез и гајити сумњу када се ради о плановима и шемама оних који говоре о неопходности и позивају на најстрожија могућа средства – оштре репресивне мере, нулта толеранција и рат – против оних чије се насиље често одбацује као зло и патолошко. Увек

5) Исто, стр. 112.

6) Марија Ђорић, *Екстремна десница*, Удружење „Наука и друштво Србије“, Београд, 2014, стр. 120.

7) Марија Ђорић, *Екстремна десница*, Удружење „Наука и друштво Србије“, Београд, 2014, стр. 120.

8) John Keane, *Violence and Democracy*, Cambridge University Press, 2004, стр. 165-209.

морамо бити сумњичави када они који примењују насиље почну да говоре о неопходности одређених мера, одбрани суверенитета, државним тајнама, националној безбедности, борби за демократију и људска права, хуманитарним интервенцијама... Најбољи пример овога је свакако борба против тероризма која показује како насиље и борба против насиља производе строге изненадне репресивне мере које урушавају саме темеље демократије. Као пример Кин наводи хапшења без оптужбе и суђења, кршење закона о заштити података, присуство наоружаних војника на јавним местима, свакодневно вршење војних вежби, константно помињање нарушавања безбедности, мучење, стварање нових закона у циљу одбране постојећег стања, као и ширење сталног ратног менталитета. Крајност о којој треба водити рачуна је да на крају насиље постаје једино средство за борбу против насиља, нарочито имајући у виду лоше резултате занемарених рехабилитационих програма – уз крилатицу „потребно је само више затвора”. Легитимизација насиља као јединог и главног одговора на насиље, уз занемаривање ненасилних метода, нарушава саме основе грађанског друштва. Оно што се заборавља је да приликом употребе насиља од стране демократских земаља, било да је то случај против сопствених грађана или неке друге државе, веома лако може бити покренута ланчану реакцију.

Треће правило истиче да се треба одупрети одступања ауторитарним стратегијама „реда и закона“ сталним подсећањем политичара, судија, полиције и војске да владини напори да се смањи насиље не могу довести до успеха уколико се грађанска права и слободе не узгајају на нивоу цивилног друштва. Грађанска права и слободе су веома често на мети у ситуацијама када су сва средства дозвољена, као што то често бива у случају нпр. борбе против тероризма. Суштина је да правила игре увек морају бити иста и да се не могу мењати од случаја до случаја. То може довести до тога да је довољно неки чин прогласити терористичким или само посумњати у то па да сви демократски принципи престану да важе. „Грађанско друштво не прихвата олако губитак сна и нерава изазваних свакодневним претресима до голе коже; или тешко наоружани хеликоптери коју секу ваздух изнад глава плашећи грађанско становништво; или пооштравање визних прописа и безбедности на аеродрому или махањем заставом и непрестаном причом о потреби за сталним ратом против зла.“⁹⁾ Свакодневно звецкање великих сила оружјем које се правда борбом за демократију је стање које се сталним демократским притисцима и критичким преиспитивањима мора свакодневно доводити у питање.

9) Исто, стр. 175.

Четврто правило гласи да је где год и кад год могуће треба настојати да се укине или спречи приватизација над средствима насиља. Омогућавање приватизације насиља било да се ради о приватним фирмама или обичним цивилима је увек водило даљем јачању насиља. „Приватна решења су увек приватна и она имају врло мало или нимало ефекта социјализације. Она потискују одређене ка округним сусретима и крвавој смрти; срећни преживели су слободни да живе у луксузу утврђени иза зидова, окружени наоружаним обезбеђењем, војском, псима, алармима и бодљикавом жицом, са напуњеним пиштољима испод кревета.“¹⁰⁾

Пето правило истиче да се у потрази за миром међу грађанима и њихових влада треба стално пазити непрактичних предлога и неефикасних решења наметнутих неслагањем између средстава и циља.

Шесто правило препоручује да треба неговати свест јавности о политичким дилемама, укључујући и о најосновнијој дилеми од свих: демократске земље или потенцијално демократске земље, суочене са насилном претњом, морају бити спремне да користе насиље уколико све ненасилне стратегије пропадне или уколико се ненасилне стратегије чине неодговарајућим, иако је генерализација употребе насиља контрадикторна духу и суштини саме демократије. Колико год идеално звучало демократско решавање проблема, када се нађемо нпр. суочени са претњом рата или уништења, и када су све остале ненасилне методе заказале, насиље преостаје једино могуће решење. Овај драстичан пример показује како се насиљем у изузетним случајевима морају служити чак и најразвијеније демократске земље.

Ово је уједно довело до настанка правила број седам: треба увек користити сва расположива средства комуникације објављивања чина насиља, тако да њихови узроци и последице постану предмет јавне расправе и јачати могућности јавне осуде. Улога медија у овом смислу је огромна. И можда ће нам се на први поглед чинити да на основу вести које свакодневно добијамо живимо у најнасилнијем друштву икад, то има и својих добрих страна. Поред информисаности грађана, медији тиме могу уједно значајно допринети и самој демократизацији насиља. Грађани сами могу видети на који начин насилна и ненасилна средства обликују свет који их окружује, а самим тим и доносити одређене одлуке, међу осталом и по питању тога да ли је одређени чин насиља оправдан.

10) Исто, стр. 179.

Осмо правило наглашава да увек пажљиво треба преиспитати етичке процесе приликом симболичког представљања насиља: тј. преиспитивање здраворазумског гледишта да постојеће демократије претварају насиље у чисту забаву. Ово правило се тиче једног од најчешће анализираних проблема када се ради о односу између медија и насиља. Са једне стране имамо претпоставку да свакодневна изложеност јавности насиљем путем медија доводи до негативних последица. „Публика је заведена, заробљена и држана као таоц таквих слика; слике насиља испуњавају их неком врстом првобитног задовољства, антрополошком радости у сликама, неком врстом сирове фасцинације неоптерећене естетским, моралним, друштвеним или политичким одлукама.“¹¹⁾ Кин критикује овакво становиште указујући да оно, међуосталом, претпоставља да публика увек на исти начин реагује на садржаје који јој се нуде, без икаквог критичког преиспитивања. Он истиче да уколико се овакво становиште прихвати, то би значило забранити било какво извештавање о насиљу у медијима. Наравно истина је увек на средини двеју крајности, свакако да претерано излагање насиљем може имати својих негативних страна, међутим, са друге стране оно може довести и до позитивних ефеката, а све у зависности контекста у коме се оно врши.

Правило број девет каже да у име демократије увек треба агитовати свугде у име развоја грађанских врлина међу којима је највећа понизност. И на крају десето правило гласи: демократе требају да се уздрже кривице, а уместо тога морају бити припремљени да јавно доживе срамоту за насиље које је извршено у прошлости, док се у садашњости боре да одбране или укину демократију.

НЕОИМПЕРИЈАЛНЕ АМБИЦИЈЕ ВЕЛИКИХ СИЛА КАО ВОДЕЋА ПРЕТЊА ИЗГРАДЊИ ДЕМОКРАТИЈЕ И ЈАЧАЊА ПОЛИТИЧКОГ НАСИЉА

Питање рат или мир на први поглед не би требало да представља дилему. Мир би увек требало да представља очигледан избор. Бурне промене које погађају глобално друштво код неких теоретичара изазивају страх и доводе до тога да се на модерно друштво гледа као на друштво ризика. Бек (*Ulrich Beck*) анализирајући савремено постиндустријско друштво каже да је ризик, као систематски начин бављења опасностима и несигурностима које

11) Jean Baudrillard, *The Evil Demon of Images*, Sydney 1998.

је изазвала и створила сама модернизација, постао његова унутрашња природа.¹²⁾ У таквим условима је потребно уложити огроман напор да би Беково друштво ризика претворили у друштво без ризика. Такво једно друштво би требало да обезбеди услове у коме ће припадници различитих народа живети заједно, друштво у коме мир неће бити привилегија, већ право свих. При том морамо стално водити рачуна да је стање мира више од стања непостојања рата. Стање мира, не треба бити једноставна негација рата, већ стање у коме ће доћи до развоја демократије уз пуно поштовање људских права. Подсетимо се идеала о којем је још Кант говорио одредивши *вечни мир* као остварење *савршеног грађанског поретка* у коме ће рат бити елиминисан, а безбедност осигурана, свакако представља нешто чему треба тежити.¹³⁾

Када се помиње рат углавном се као прва асоцијација јавља физичко насиље које једна група људи врши над другом групом људи. Међутим, насиље није тако једноставан феномен као што то на први поглед изгледа. Да би се боље упознали са проблемом насиља потребно је поменути Галтунга (*Johan Galtung*) који указује на три вида насиља:

1. директно насиље се уопштено може одредити као физичко насиље над другим људима; директно насиље је за разлику од друга два вида насиља увек видљиво, друга два не морају бити, јер су структурално и културно насиље одговорни за повређивање ума;
2. структурално насиље настаје као резултат социјалних неједнакости, репресије и неједнакости моћи у друштву; структурално насиље се манифестује различитим друштвеним неправдама, репресивним институцијама и институционализованим предрасудама;
3. културно насиље је насиље које се дешава у симболичкој сфери нашег постојања (симболи, застава, химна, говори, медији...)¹⁴⁾

Дакле рат се не мора водити само оружаним средствима. Рат се са социолошког становишта може одредити као облик друштвених конфликта између различитих делова друштва, класа и покре-

12) Љубиша Митровић, *Творци нових парадигми*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 90.

13) Дејана Вукчевић, „Безбедносна политика Европске уније на Балкану“, *Србија – безбедносни и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 78.

14) Vladimir Bratić, „Examining peace-oriented media in areas of violent conflict“, *The International Communication Gazette*, Sage Publications, 2008, стр. 492.

та, између држава и народа чија је главна особеност разрешавање конфликта употребом оружане силе, при чему је тај унутрашњи или спољашњи сукоб најчешће потчињен политичким циљевима зараћених страна и он представља својеврсни наставак њихове додашње политике.¹⁵⁾ Како је то Карл фон Клаузевиц (*Carl von Clausewitz*) лепо рекао: „Рат је само наставак политике другим средствима.“ То је политика коју треба што пре променити политиком дијалога и толеранције. Узроци ратова могу бити разни: политички, економски, социјални, културни... Према Љубиши Митровићу, у прошлости су војни и политички циљеви били доминантан узрок рата, док се у савремености тежиште померило на геоекономске, социјално-структурне и гекултурне факторе.

Зоран Милошевић указује на то да рат није у светском јавном мњењу омиљено средство политике, те да су агресори приморани да преименују рат, или да га *шминкају* и приказују у другом светлу. То је разлог због чега САД и НАТО никада не објављују рат, односно од преко 250 војних агресија вођених у сувереним државама само је пет војних сукоба вођено уз званичну квалификацију као објављен рат.¹⁶⁾ Када се ради о оправдавању многобројних интервенција сусрећемо се са великом креативношћу која би требала да „обезбеди пристанак“, међу којима свакако значајно место заузима теорија праведног рата. Узмимо пример Авганистана. Мајкл Волцер (*Michael Walzer*) је, описујући инвазију на Авганистан рекао да она представља тријумф теорије о праведном рату, који стоји раме уз раме са „Косовом“. Волцер, говорећи о пацифизму каже да он има доста слабости јер је употреба силе понекад легитимна. Према Чомском, аргументи који се користе да поткрепе ову теорију углавном се базирају на премисама „изгледа ми потпуно оправдано“, „ја верујем“, „ја сумњам“.¹⁷⁾ Жан Беткен Елштајн (*Jean Betke Elshtain*), бавећи се питањем политичког морала, указује да се „готово сви слажу, али уз изузетак крајњих пацифиста, као и оних који сматрају да би требало допустити да нас некажњено убијају они који нас мрзе, да је бомбардовање Авганистана несумњиво праведан рат.“¹⁸⁾ Тачно је да употреба рата иако можда и може бити оправдана у неким случајевима, то сигурно није случај када се ради о случају Авганистана. Када је отпочело бомбардовање Авганистана октобра

15) Љубиша Митровић, *Савремени Балкан у кључу геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 119-120.

16) Зоран Милошевић, „НАТО и медији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 2/2008, стр. 544.

17) Noam Chomsky, “A Just War? Hardly”, *Khaleej Times*, May 9, 2006.

18) Ноам Чомски, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008, стр. 246.

2001. године председник Буш је упозоравао да ће се оно наставити све док Авганистан не преда људе које Сједињене Америчке Државе сумњиче за тероризам.¹⁹⁾ Кључна реч овде је „сумњиче”. Довољно је дакле да велике силе „посумњају“ па да употреба политичког насиља постане оправданом.

Најелементарније начело теорије праведног рата је свакако начело универзалности.²⁰⁾ Наиме, уколико прихватимо идеју праведног рата онда би она требало да буде универзално применљива у свим деловима света. Али, тешко је замислити да би се иста начела могла примењивати на Авганистан, Египат, Либију, Велику Британију, Сједињене Америчке Државе, Француску, Немачку, Кину, Русију, Индију, Јапан... Довољно је погледати овај аргуменат и увидети да је идеја о праведном рату више него бесмислена.

Жан Бетке Елштајн је, бавећи се Авганистаном, формулисала четири критеријума за праведни рат: сила је оправдана ако недужне штити од одређене опасности; рат мора бити отворено објављен или га на други начин мора одобрити легитимно тело; мора бити покренут са праведним намерама; мора бити последња могућност, након што су исцрпљене све остале могућности за исправљање неправде или одбрану вредности о којима је реч.²¹⁾ Према Чомском „први услов у Авганистану се не може применити; други и трећи сасвим су бесмислени: агресорова отворена објава рата нимало не подржава тврдње о праведном рату, и најгори криминалци тврде да су имали праведне намере, а увек има и оних који ће их у томе подржати; четврти услов очигледно се не може применити на Авганистан.”²²⁾

Такође, интервенције у Ираку представљају једну од тема коју је у нашој анализи немогуће заобићи, јер Ирак представља место где је наметнута нова доктрина савременог рата а то је доктрина превентивног рата. Мета превентивног рата треба да поседује следеће карактеристике: треба да буде практична, без могућности да се брани; треба да буде довољно важна, да оправда уложени труд; треба да постоји начин на који ју је могуће приказати као извор највећег зла и као непосредну претњу нашем опстанку.²³⁾ *Национална стратегија безбедности Сједињених Америчких Држава* према

19) Noam Chomsky, "A Just War? Hardly", *Khaleej Times*, May 9, 2006.

20) Ноам Чомски, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008, стр. 249-250.

21) Исто, стр. 251.

22) Исто, стр. 251.

23) Ноам Чомски, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008. стр. 24.

Ноаму Чомском представља доктрину превентивног рата, тј. рата за сваки случај, која нема никаквог основа у међународном праву.²⁴⁾ Оног тренутка када грађани поверују да им нека држава представља претњу мисија је завршена, бубњеви рата замењују било какву могућност мировног решења. Онда сваки напад на ту државу заиста изгледа као самоодбрана.

Напад на Ирак посебно привлачи пажњу и због тога јер је извршен у тренутку када је требало да започне хитно заседање Савета безбедности у вези са том кризом.²⁵⁾ Сједињене Америчке Државе су бомбардовале Ирак без икаквог обраћања Савету безбедности УН. Прави разлог оваквог чина лежи у постојању богатих извора нафте на овим просторима. Персијски залив представља велики извор енергије, а самим тим и моћи и материјалног богатства. Чомски истиче да Сједињене Државе „јесу поднеле Резолуцију 1441, али су при том јасно ставиле до знања да им уопште није стало до тога да ли ће она бити прихваћена и да ли ће она бити испоштована од стране Ирака. Буш је питање резолуције прогласио беспредметним: САД ће поставити свој режим чак иако се Садам потпуно разоружа, чак иако се макну он и његове присталице, што је јасно наглашено на Азорским острвима.“²⁶⁾ Сједињене Државе су следећи Стратегију националне безбедности која им је давала право да употреби силу, „ако је потребно и једнострано против свакога кога прогласи непријатељем“²⁷⁾, објавиле рат Ираку без сагласности Уједињених нација. Буш је на конференцији за штампу 6. марта поставивши питање о томе да ли је ирачки режим разоружан као што то захтева резолуција Уједињених нација бр. 1441 одмах разјаснио да „одговор на ово питање уопште није битан, јер када је реч о нашој безбедности, не треба нам ничија дозвола“.²⁸⁾

За рат у Ираку Ричард Фолк (*Richard Falk*) каже да он представља „злочин против мира упоредив са злочинима за које су оптужене, осуђене и кажњене нацистичке вође у Нирнбергу“.²⁹⁾ Сједињене Америчке Државе и Велика Британија су кренуле у ратни поход против Ирака под изговором борбе против оружја за масов-

24) Ноам Чомски, *Империјалне амбиције – разговори о свету после 9/11 – интервјуи са Дејвидом Барсамианом*, Рубикон, Нови Сад, Беокиња, Београд, 2009, стр. 6.

25) Дејвид Барсамиан, Ноам Чомски, *Пропаганда и јавно мњење – разговори с Ноамом Чомским*, Рубикон, Нови Сад, 2006, стр. 46.

26) Ноам Чомски, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008, стр. 44-45.

27) Ноам Чомски, *Интервенције*, Рубикон, Нови Сад, Беокиња, Београд, 2009, стр. 45.

28) Исто, стр. 46.

29) Ноам Чомски, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008, стр. 19.

но уништење које се наводно производило на овим просторима. Тај изговор је касније замењен оправдањима зарад спровођења демократије на територији Блиског истока.

Наравно нема свака држава могућност да наметне норму. „Ако Индија изврши инвазију на Пакистан да би зауставила стравичне злочине, то није норма. Али, ако Сједињене Америчке Државе бомбардују Србију са проблематичним оправдањем, то је норма. Ето, то значи поседовати моћ.“³⁰⁾

И НА КРАЈУ...

Савремено друштво се нажалост и поред бројних (не)успеха на пољу изградње демократије још увек није ослободило деловања политичког насиља. О томе колико је озбиљан овај феномен говори у прилог и извештај Светске здравствене организације према коме је „политичко насиље водећи узрок смрти људи од 15. до 44. године старости, од чега се 14% смртности односи на мушкарце, док на жене отпада 7%. У просеку се дневно убије 1424 људи широм света, што је једна особа скоро сваког минута, док се у оружаном сукобима убије око 35 људи на сат времена. Само у 20. веку је 191 милион људи изгубило животе у ратовима.“³¹⁾ Овакви подаци су поражавајући имајући у виду напредак који је човечанство постигло. Неолиберализам се нажалост данас усталио као дефинишућа парадигма друштвеног развоја што је умногоме допринело урушавању демократских институција. „Богате земље постају богатије, а сиромашне још сиромашније. Повећава се незапосленост, настају велике миграције радне снаге; једнострана и уска специјализација у привреди, чиме земље губе самодовољност и разноврсност привредних активности и тиме постају економски зависне; јављају се нови раздори између оних који имају и оних који немају; истовремено милиони људи су гурнути на маргину друштва и завршавају у условима живота испод сиромаштва; на политичком нивоу, ограничава се државни суверенитет, подривају се умногоме демократске институције и тако слаби њихова снага, ауторитет и ефикасност.“³²⁾ Тамо где неолиберална теорија наиђе на отпор она неретко поприма неоимпералну праксу. То отвара врата различи-

30) Ноам Чомски, *Империлалне амбиције – разговори о свету после 9/11 – интервјуи са Дејвидом Барсамианом, Рубикон, Нови Сад, Беокњига, Београд, 2009, стр. 8.*

31) Марија Ђорић, *Екстремна десница*, Удружење „Наука и друштво Србије“, Београд, 2014, стр. 122.

32) Радослав Гаћиновић, *Политичко насиље и глобализација*, Библиотека „На трагу“, Београд, 2009, стр. 258.

тим облицима политичког насиља који се спроводе под окриљем борбе за демократију и људска права.

Све ово доводи до закључка да према демократији морамо гајити један критички однос који ће водити ка свакодневном преиспитивању у циљу побољшања и изградњи демократских институција. Да би се демократија остварила и у пракси, како то Роберт Дал каже, потребан је неуобичајен склоп повољних услова, у које он убраја писменост, образовање, људска права, поштено и независно судство, аутономију организација и плурализам, распростањеност богатства и равномерност висине дохотка.³³⁾ Однос између развоја демократских институција и политичког насиља је обрнуто пропорционалан. Што је већа развијеност демократских институција, то је мањи простор за постојање политичког насиља и обрнуто.

Политичка култура представља значајан оквир развоја демократских институција јер политичка некултура представља једну од највећих препрека формирању грађанског идентитета, а тиме и демократије уопште. Друштвена ситуација је много сложенија од прете поделе на за и против. У том смислу, Макс Вебер [Max Weber] истиче три кључне особине које би требало да имају политичари: страст, одговорност и мера. Нажалост, најчешће се дешава да у политичким односима преовладава страст док одговорност и мера изостају.³⁴⁾ То често доводи до развоја политичког насиља чији су појавни облици: претња силом, принуда, притисак, психофизичко злостављање, политичко убиство, атентат, насилни протести, побуне, нереди, немири, тероризам, репресија, терор, устанак, грађански рат и рат агресија.³⁵⁾

ЛИТЕРАТУРА

Baudrillard Jean, *The Evil Demon of Images*, Sydney 1998.

Барсамиан Дејвид, Чомски Ноам, *Пропаганда и јавно мњење – разговори с Ноамом Чомским*, Рубикон, Нови Сад, 2006.

Bratić Vladimir, „Examining peace-oriented media in areas of violent conflict”, *The International Communication Gazette*, Sage Publications, 2008.

Бериша Хатица, „Основна обележја политичког насиља”, *Војно дело*, бр. 2/2013.

33) Радоњић, Радован, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 24.

34) Туро Шушњић, „Препреке на путу разумевања, поверења и помирења”, *21 Прича о демократији*, група аутора, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 10.

35) Радослав Гаџиновић, „Појмовно одређење – дефинисање насиља”, *Српска политичка мисао*, стр. 147-164, Институт за политичке студије, Београд, 4/2008, стр. 160-161.

- Вукчевић Дејана, „Безбедносна политика Европске уније на Балкану”, *Србија – безбедносни и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Гаџиновић Радослав, *Политичко насиље и глобализација*, Драслар партнер, Библиотека „На трагу”, Београд, 2009.
- Гаџиновић Радослав, „Појмовно одређење – дефинисање насиља”, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2008.
- Ђорић Марија, *Екстремна десница*, Удружење „Наука и друштво Србије”, Београд, 2014.
- Keane John, *Violence and Democracy*, Cambridge University Press, 2004.
- Милошевић Зоран, „НАТО и медији”, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 2/2008.
- Митровић Љубиша, *Творци нових парадигми*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Митровић Љубиша, *Савремени Балкан у кључу геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Симеуновић Драган, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
- Chomsky Noam, “A Just War? Hardly”, *Khaleej Times*, May 9, 2006.
- Чомски Ноам, *Империјалне амбиције – разговори о свету после 9/11 – интервјуи са Дејвидом Барсамианом*, Рубикон, Нови Сад, Беокиња, Београд, 2009.
- Чомски Ноам, *Интервенције*, Рубикон, Нови Сад, Беокиња, Београд, 2009.
- Чомски Ноам, *Хегемонија или опстанак*, Рубикон, Нови Сад, 2008.
- Шушњић Ђуро, „Препреке на путу разумевања, поверења и помирења”, *21 Прича о демократији*, група аутора, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.

Misa Stojadinovic

POLITICAL VIOLENCE AND DEMOCRACY IN THE CONTEXT OF NEOIMPERIAL AMBITION OF GREAT POWERS

Resume

Political violence is one of the most significant challenges to the development of democracy and human rights. The development of modern democratic society did not unfortunately also mean the end of political violence. On the contrary, the development of democratic society is often followed by the development of mechanisms for justifying political violence. The development of modern democratic society should also mean the fights against all forms of political violence. Unfortuna-

tely for the 20th century it can be reasonably said that it is the century of various possible forms of violence which had terrible consequences. The relation between politics and violence is very complex. One of the most used definition of political violence said that political violence represents the use of force to impose a certain desired behavior of the people against their will. We should underline that political violence is not only manifested in the ways of coercion. In addition to its apparent destructiveness violence sometimes can have positive role, especially when it comes to defensive war or the fights against terrorism. The main challenge here is how to define exact situation in which political violence would be justify. The relation between democracy and the development of political institutions is inversely proportional: the higher the level of democratic institutions development it is, the lower the level of political violence becomes, and vice versa. The development of political culture here can have influential role in the fight against political violence.

Key words: political violence, state, democracy, great powers, neoimperialism, contemporary society

* Овај рад је примљен 19. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Зоран Б. Кинђић*Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*

РЕЛИГИЈСКИ ОСНОВ БОРБЕ ЗА СРЕДИШТЕ СВЕТА*

Сажетак

Да би испитао могућност мирног и трајног политичког решења сукоба око Јерусалима и Свете земље, аутор анализира религијску позадину овог спора. Он указује да митско-религијска фигура средишта света подразумева да се ради о светој територији, која самим тим не може бити предмет размене. Указавши на веровање многих народа да се њихов централни храм налази управо на месту средишта света, аутор херменеутичком и компаративном методом показује колики је значај Јерусалима за три велике монотеистичке религије. Будући да су верници све три монотеистичке религије уверени да је истина и правда на њиховој страни, и да се би приписују позицију добра а противницима углавном позицију зла, њима се чини да би и делимично одступање од својих претензија на света места био чин издаје и изневеравања Бога. Након што је изложио шта три велике монотеистичке религије мисле једна о другој и показао разлике у њиховом схватању личности Месије, аутор закључује да би свако политичко решења спора било крхко и привремено. Аутор сматра да би, самим тим што је у основи сукоба око Јерусалима религијски спор, решење морало бити духовне природе. Истински циљ верника морао би бити Небески Јерусалим, а не пуко поседовање земаљског Јерусалима. Уколико би верници све три монотеистичке религије заиста били одани Богу, они би били испуњени љубављу и не би било непремостивих препрека за решење било ког спора, па чак ни оног између Јевреја и Палестинаца око Брда храма.

Кључне речи: пупак света, Јерусалим, Брдо храма, Месија, свети рат

* Овај текст настао је у оквиру пројекта „Динамички системи у природи и друштву: филозофски и емпиријски аспекти“ (евиденциони број 179041), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. МИТСКО-РЕЛИГИЈСКА ФИГУРА ПУПКА ЗЕМЉЕ

Када би људи били само рационална бића, када би предмет њиховог спора био неутралан, лишен сакралне димензије, политички сукоби би се много лакше решавали. Они који се споре око неке територије могли би да дођу до споразума разменом територија, уколико се оне не би суштински разликовале, уколико би се сводиле на пуки геометријски простор. Међутим, човек је и емотивно биће, те се везује за територију коју доживљава као свој завичај, као своје исходиште, као основ свог идентитета. Територија којој се приписују такви квалитети самим тим не може бити предмет размене. Уколико је она спорна, о њој се неће моћи постићи рационални консензус. Спорну територију присвојиће јача страна, а поражена ће је третирати само као привремено изгубљену. Она ће чекати да се промени констелација светске моћи, како би је повратила.

Још од митског доба људи су склони да сакрализују простор у којем живе. Они га доживљавају као нешто присно и уређено, као космос, за разлику од оног спољашњег и страног. Оно страшно је готово по правилу непријатељско и демонско, хаос који хоће да угрози наш присни космос. Древни човек верује да пребива у привилегованом подручју, да је управо његов завичај центар света. Било да се тај центар именује као пупак земље или као *axis mundi*, он је не само просторно средиште света него и место настанка света. Древни народи су стварање света доживљавали као „провалу светог у свет“⁽¹⁾, као место божанске интервенције, те је самим тим центру света приписиван карактер светости. Будући да се у том епицентру одиграло оно прво и судбоносно, будући да је оно било поприште сукоба божанских и демонских сила, то место заувек остаје предмет посебне божије наклоности. Не само што се ту непрекидно одиграва продор трансценденције у сферу иманенције, него се том месту придаје пресудно есхатолошко значење. Верује се да ће се крај света, или његов преображај, догодити управо у самом пупку земље.

У владарским идеологијама древних народа непријатељ није приказиван напросто као политички и војни противник, већ као непријатељ богова, као синоним за зло. Самим тим што је непријатељ поистовећен са митском аждајом, коју су богови победили у прапочетку, обрачун са њим представљао је религиозан задатак. Један

1) Мирча Елијаде, *Свето и профано*, Алнари, Београд – Табернакл, Лаћарак, 2004, стр. 36.

од разлога придавања владару божанског статуса био је управо тај што је он штитио космос од претећег хаоса. Као што је непријатељ био репрезент хаоса, тако је владар оличавао оно добро, божанско.²⁾ Имајући у виду поларност космоса и хаоса, добра и зла, саввим је очекивано што су ратови имали верско обележје.

У оквиру политеистичке религије владало је уверење да богови имају територијалну надлежност. Отуда не чуди што је било много потенцијалних центара света, који су тонули и израђали у зависности од судбине појединих народа и њихових богова. Уколико би неки народ био поражен, често се дешавало да освајач разори храм бога чији култ је поштован у том народу, за кога се веровало да штити тај народ. То би био својеврсни знак слабости дотичног бога, „доказ“ да се разорени храм не налази на месту пупка земље.³⁾

Са победом монотеизма значајно је смањен број потенцијалних средишта света. Центар света је од тада лоциран на извориштима трију великих монотеистичких религија. Упркос томе што неки сматрају да су и Мека⁴⁾ и Медина, и Рим и Константинопол средишта света, преовлађује ипак веровање да је неприкосновени пупак земље Јерусалим.⁵⁾ Наиме, иако је у владарској византијској идеологији владало уверење да се пупак света налази у цркви Свете Софије, месту где се крунише византијски цар, Јерусалим је као место Христовог страдања и васкрсења, и самим тим као духовни центар хришћанства, ипак имао примат.

- 2) Као пример поистоветивања владара са богом наведимо да је египатски фараон изједначаван са богом Ра. „У религиозно обојеној државној идеологији старог Египта ратови нису вођени да би се регулисали међудржавни конфликти, него да би се потиснуо непријатељ бога. ... Непријатељ Египта није само политичка величина, него као репрезент хаоса има космичку вредност“ (Heinz-Jürgen Förg ; Hermann Scharnagl, *Glaubenskriege : Führer und Verführte*, Echter, Würzburg, 2001, стр. 17-18).
- 3) Размишљајући о својој горкој судбини у вавилонском ропству, Јевреји су се питали зашто им Јахве није помогао да се одбране од непријатеља, зашто је дозволио да буде разорен његов храм у Јерусалиму. И тада се догађа својеврсна духовна револуција. Јеврејски свештеници долазе на идеју да Јахве није тек пуки племенски бог него једини Бог. Он управља целокупном светском историјом, те се послужио вавилонским царем да казни јеврејски народ који му више није био веран.
- 4) По исламском предању, Каба је средиште света, пупак земље, јер је Алах почео стварање земље управо од те тачке. Надовезујући се на древну арапску легенду да је Адам подигао Кабу, која је самим тим први храм посвећен Богу, муслимани верују да је храм „у Меки био место Еденског врта, место где је Адам створен“. Кабу су наводно обнављали и изнова подизали Сит, Ноје, Авраам и Исмаил. Њен последњи градитељ је Кусаи ибн Килаб, родоначалник племена Курајшита. Види: Karen Armstrong, *Jerusalem – die Heilige Stadt*, Orbis, München, 1999, стр. 320.
- 5) Наравно, не треба заборавити да су различите азијске, америчке и афричке цивилизације имале своје центре света. За Индусе пупак света је митска планина Меру или град Бенарес.

Говорећи о центру света не треба заборавити да се тај центар сужава са шире територије на ону најминималнију, на сам пупак земље. Из тог пупка земље заправо зрачи божанска енергија која освећује ширу територију. Јевреји су веровали да су, као изабрани народ, од Бога добили „обећану земљу“. Та земља је самим тим света, али ипак не у истој мери. Док су били у расејању Јевреји нису заборављали на обећану земљу, на Палестину, али су њихове мисли биле окренуте пре свега на Јерусалим, духовни центар Израиља.⁶⁾ У самом Јерусалиму центар се сужава на гору Сион, на којој је саграђен Соломонов храм. Унутар самог храма средиште је просторија у којој се налазила Светиња над светињама.

Занимљиво је да што се више приближавамо центру света, на којем је увек главни храм једне верске заједнице, сужава се број оних који могу да му приђу. Будући да центар света није обично, већ свето место, приближавање њему није нешто безопасно; онај ко није ритуално чист, ко није припремљен за сусрет са божанским, може својом нечистотом да оскрнави свето место или сам да страда. Отуда је приступ средишту света, као и светињи, хијерархијски одређен.

Оно што је речено може се показати на примеру правила која су одређивала приступ јеврејском храму у Јерусалиму. По јеврејском закону, нејевреји су могли да ступе само до предворја Соломоновог храма. За разлику од њих, јеврејским женама био је дозвољен приступ у тзв. женско двориште. Обични мушки верници су могли да улазе у мушко двориште, а свештеници у свештеничко двориште, у којем се налазио жртвеник.⁷⁾ Централни део храма је светилиште, у којем се налазила Светиња над светињама. У ту просторију је могао да ступи искључиво првосвештеник, и то само једном годишње, на празник Јом Кипур.

По јеврејском предању, Соломонов храм је саграђен на најсветијем месту. Гора Сион је заправо гора Морија, на којој је праотац Авраам био спреман да Јахвеу жртвује сина јединца Исаака. Осим тога, предање каже да је стварање света отпочело на гори Сион, да се управио ту налазио рајски врт. На том светом месту не само што је Бог начинио Адама од земље и удахнуо му душу, него

6) Чувен је њихов поздрав „Догодине у Јерусалиму“, који изражава веру да ће пасху опет славити у Јерусалиму, и то у обновљеном Соломоновом храму. Колики значај је придаван повратку у Јерусалим сведоче речи чувеног псалма: „Ако заборавим тебе, Јерусалиме, нека ме заборави десница моја“ (Пс. 136, 5), тј. нека се осуши.

7) Привилегован положај мушкараца огледа се и у рабинској заповести мушкарцима „да се за време јутарње молитве захваљују Богу што их није учинио нејеврејима, робовима или женама“ (Карен Армстронг, *Историја Бога*, Народна књига – Алфа, Београд, 1995, стр. 84).

је ту и покопано Адамово тело. Јевреји верују да је стена на којој је подигнут Соломонов храм пупак земље, „да камен темељац Храма у Јерусалиму представља темељ света“.⁸⁾ Такође постоји веровање да се у пећини испод срушеног Соломоновог храма налази скривен Заветни ковчег, у коме су чувају две плоче Божијих заповести добијених на Синајској гори, као и сасуд са маном и процветали Аронов штап (Јевр. 9, 4). Заветни ковчег је наводно пророк Јеремија сакрио пре него што су Вавилоњани освојили Јерусалим и уништили Храм.⁹⁾

Хришћани су преузели јеврејску идеју о Јерусалиму као центру света. Будући да су своју веру везали за Исуса Христа, не чуди што је пупак света са Брда храма пребачен у цркву Христовог гроба.¹⁰⁾ По хришћанском предању, управо се испод крста на Голготи налазила Адамова лобања. Крв Христа, Новог Адама, који је на себе преузео грехе света, сливала се са крста на лобању старог Адама, спирајући прародитељски грех и најављујући спасење палог човечанства. И данас када посећујете цркву Христовог гроба, указаће вам на стену Голготе која се расцепила приликом Христове смрти на крсту, и рећи да се ту налазила Адамова лобања. По локалном предању, приликом Другог Христовог доласка расцепљена стена Голготе ће се не само располутити него и пресећи земљу на пола. Верује се да ширење пукотине најављује да је Апокалипса близу.¹¹⁾

За муслимане Јерусалим је тек трећи град по важности, после Меке и Медине. Упркос томе што су арапска племена Меки

8) Елијаде указује на сличност јеврејског и вавилонског предања. „Храм је био смештен тачно изнад *техома*, јеврејског еквивалента вавилонског *ансу*, праисконских вода пре Стварања.“ Будући да попут *ансу* и *техом* симболише водени хаос и подручје смрти, камен темељац Соломоновог храма „означава тачку пресека и комуникације подземља и земље“ (Mircea Eliade, *Occultism, witchcraft, and cultural fashions*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1976, стр. 27-28). Кроз пупак земље пролази оса која повезује земљу, подземље и небеску сферу.

9) Предање о скривеном Заветном ковчегу постоји и у исламу. Што се тиче Авраамове намере да на месту Брда храма жртвује сина, ислам се не слаже са јудаизмом да је Исаак требало да буде жртвован. У складу са веровањем да Арапи воде порекло од Исмаила, исламска традиција сматра да је у питању био Исмаил а не Исаак. Види: Walter Beltz, *Mitologija Kurana : чежња за рајем*, ГЗХ, Загреб, 1982, стр. 69-70.

10) У средишту храму Васкрсења, наспрам Кувуклије, постављена је камена ваза која наликује на пупак, чиме се симболично тврди да се ради о средиште света. Уосталом, ту камену вазу и именују као „пупак земље“. Види: Нађа Израели, *Света земља : ходочасничка путовања по библијским местима, православни и старозаветни празници*, Мартириа, Београд – Карловац, 2011, стр. 231.

11) Види: Сергеј Путилов, „Пут у Свету земљу под унакрсном паљбом“, у: *Небо и земља ће проћи, али моје речи неће: живимо ли у последњим временима?* (приредили: Владимир Димитријевић, Јован Србуљ), Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2006, стр. 547.

приписивали статус средишта света, изгледа да је за самог пророка Мухамеда Јерусалим у почетку имао већи значај. Наиме, све док његово учење Јевреји Медине нису исмејали и одбацили, Мухамед је сматрао да нема суштинских разлика између јудаизма, хришћанства и откривења које је примио посредством архангела Гаврила, те је од својих следбеника тражио да се моле окренути према Јерусалиму, као што и Јевреји чине. Доживљено разочарење због одбацивања подстакло је Мухамеда да обрати пажњу на разлике у веровањима. Мухамедов захтев верницима, 624. г. после Христа, да се клањају окренути ка Меки означава његову јасну свест да је ислам посебна и самосвојна религија. Он тврди да се враћа изворној религији Авраама, коју су Јевреји искварили рабинским усменим законом а хришћани учењем о Светој Троици. Клањање у смеру Кабе, коју су по исламском предању изградили Авраам и Исмаил, значило је приписивање Каби статуса центра света. Иако је Јерусалим тиме делимично изгубио на значају, није заборављено да је он био прва исламска кибла. Оно што је обезбедило Јерусалиму статус светог града је предање о чувеном Мухамедовом ноћном путовању на крилатом коњу Бараку и успењу са места Најудаљенијег светилишта до Алаховог престола. Успињући се заједно са архангелом Гаврилом лествама до седмог неба, Мухамед је застајао на сваком од небеса и разговарао са одговарајућим библијским пророком. Приспевши на седмо небо, Мухамед је удостојен разговора са самим Алахом. Алах му је признао статус пророка, поверио му Куран, поучио га о правој вери и начину молитве. Самим тим што је Мухамед од Кабе, центра света, пренет до Најудаљенијег светилишта, које се лоцира на Брду храма, место са којег се успео ка Алаху постало је такође свето за муслимане. На њему је саграђен чувени храм Купола на стени, који својим изгледом доминира Јерусалимом. На Брду храма налази се и џамија Ал Акса, која већ самим својим именом сугерише да је простор Брда храма место Најудаљенијег светилишта.¹²⁾

Кључан проблем у међусобном односу трију монотеистичких религија је управо Света земља, пре свега Јерусалим, јер је свака од њих желела да град буде или потпуно њен, или да макар она управља њиме. Током историје, у зависности од околности, мењали су се они који су владали градом. При том би верници других

12) У Курану (17: 1) се додуше само каже да је Мухамед путовао „од свете (месцид ал харама) до најдаље џамије (маскид ал акса)“. Од најранијег времена „света џамија“ се везује за Меку, „а до средине 8. века сматрало се да се најдаља џамија налазила негде у Јерусалиму“. Докази да се она идентификује са Куполом на стени потичу из 12. века. Види: Шила С. Блер и Џонатан М. Блум, „Уметност и архитектура“, у: *Оксфордска историја ислама* (приредио: Џон Л. Еспозито), Clío, Београд, 2002, стр. 277-278.

религија били у најмању руку у подређеном положају. Често се дешавало да света места тих религија буду разарана, омоложавана или присвајана.

По хришћанском предању, Исус Христос је не само распет ван градских зидина, на нечистом месту, него је то место касније затрпано смећем. Царица Јелена се у дубокој старости упутила у Јерусалим, како би открила место Христовог страдања и васкрсења. Након много труда пронашла је 326. тражено место, на коме је цар Константин потом саградио велелепну византијску базилику, која је освештана 335. и која је од тада место догађања чуда силска Светог огња на Велику суботу.¹³⁾ Халифа Омар је, заузевши Јерусалим, затекао Брдо храма претворено у сметлиште. Након што је очистио место некадашњег Соломоновог храма, ту је саградио џамију, уместо које ће халифа Абд ал Малик 688. направити велелепну Куполу на стени.¹⁴⁾

За владање Јерусалимом, градом мира¹⁵⁾, вођени су многи ратови, који су имали изразит верски карактер. Победници би често, у име Бога, вршили велике покоље иноверног становништва. Најпознатији су свакако крсташки ратови, али било је ратова и између муслимана за Јерусалим, баш као и између хришћана. Поменимо само да је један од узрока Кримског рата био сукоб између православних и римокатоличких верника око првенства богослужења у цркви Христовог гроба.¹⁶⁾

13) По хришћанском предању, Јевреји нису хтели да открију царици Јелени место Христовог страдања, да се не би испунило пророчанство да ће, ако крст на којем је Исус распет доспе у њихов посед, Закон Јевреја бити уништен а хришћани преузети владавину. Да би натерала старца Јуду да открије место Голготе, царица Јелена је наредила да га недељу дана жедног држе у сувом бунару. Када су сазнали да се тражено место налази испод храма посвећеног Венери и Купидону, срушили су пагански храм и пронашли три крста. Дилему који је од њих онај на коме је Исус распет решили су тако што су нађене крстове приносили тешко болесној жени. У додиру са трећим крстом, „она је одмах оздравила“. Да је управо тај крст онај прави, потврдило је чудо које се непосредно потом догодило. Тужна поворка је ту да проносила мртвог младића. Чим је на њега положен крст на којем је Исус распет, умрли младић је оживео. Види: Нађа Израели, *Света земља: ходочасничка путовања по библијским местима, православни и старозаветни празници*, стр. 281. Види такође: Norbert Ohler, „Wo jedes Sandkorn heiliger Boden ist. Die großen Pilgerziele: Jerusalem“, у: *Damals*, 2005, (Sonderheft: Pilgerwege im Mittelalter), стр. 28.

14) Крсташки су, заузевши Јерусалим, Куполу на стени претворили у *Templum Domini*, а џамију Ал Акса у *Templum Solomonis*.

15) Као што је познато, реч „салем“ значи мир. Ипак не треба заборавити да је првобитно у имену града „садржано име сиријског бога Салиму (Салем), који је изједначаван са залазећим сунцем или звездом вечерњачом“ (Karen Armstrong, *Jerusalem – die Heilige Stadt*, стр. 6).

16) У сукобу православних и римокатоличких монаха који је у цркви Христовог гроба избио на Велики петак, који се 1846. поклопио за православне и римокатолике, погинуло је четрдесет особа. Види: Сајмон Сибег Монтефјоре, *Јерусалим : биографија*, Evroguin-

Ко год је био у Јерусалиму, осим зрачења светости, осетио је и тензију међу верницима различитих религија. Она је посебно изражена између Јевреја и муслимана, мада се догађа и да се метлама потуку православни и монофизитски монаси. Управо у граду који би требало да буде оличење љубави и мира, много је нетрпељивости и мржње. Ту се води борба не само за сваку кућу унутар старог града него и за сваки делић простора храма који заједнички деле различите хришћанске конфесије.¹⁷⁾

2. СПОР ОКО ЈЕРУСАЛИМА

Чини се да постизање трајног и мирног решења, које би задовољило интересе верника трију великих религија, наликује на проблем квадратуре круга. Наиме, будући да је оно око чега се споре свето, тешко је пронаћи политички компромис. Јерусалим наликује на буре барута, које прети да својом експлозијом уздрма свет. Као што би сваки радикалнији потез у Јерусалиму могао да буде повод за сукоб светских размера, тако и свака промена констелација моћи у свету може да поремети односе у Јерусалиму.

Јевреји чезну да поново изграде Соломонов храм и успоставе древни начин богослужења. Не само што су припремили све што је потребно да до те изградње брзо дође (мермерни камени темељци, тешки по 6,5 тона, уобличени су на прописани начин), него и све оно што је потребно за храмовну службу: одежде за жртвовање су исткане, музички инструменти направљени, они који ће на њима свирати обучени, храмовни новчићи од 1, ½ и 1/4 шекела исковани. И што је најважније, постоје верски фанатици који би да запоседну Брдо храма на којем се налазе две чувене цамије – Купола на стени и Ал Акса. Да би био саграђен Трећи храм, морале би бити срушене те две цамије, што Муслимани ни по коју цену не допуштају. Повод за интифаду ал Акса, 1990, био је управо покушај јеврејских фундаменталиста да продру до Брда храма, а она из 2000. наступила је након што се Шарон попео на Гору храма и ре-

ti, Београд, 2012, стр. 433. Непосредан повод за Кримски рат била је предаја римокатолицима кључева храма Рођења Христовог у Витлејему. Турске власти су то учиниле под притиском Француза, што је изазвало револт Русије, која је штитила права православних.

17) Данас има шест хришћанских конфесија које деле храм Гроба Господњег. Некада их је било више, али се тај број смањило, будући да маронитска, грузијска и српска црква у XVI веку нису могле да плате тражени износ турској власти за даљи удео у њој. Током историје, зависно од политичких околности, мењало се право на управљањем светим местима (*predominium*). Од 1852. до данас православни Грци имају право управљања најсветијим местима унутар храма Гроба Господњег.

као да је то јеврејско свето место.¹⁸⁾ Муслимани су толико неповерљиви према Јеврејима да не дозвољавају никакав прилаз, чак ни да се врше археолошка ископавања испод Куполе на стени и Ал Аксе. Јеврејима та забрана тешко пада, будући да верују да би управо ту могао да се налази Заветни ковчег.

Што се тиче хришћана, став према овом сукобу око Брда храма није јединствен. Док поједине протестантске верске заједнице, дубоко укорене у старозаветну традицију, не крију наклоност према Јеврејима¹⁹⁾, те чак покушавају да укрштањем раса допринесу стварању црвене јунице, која би требало да буде жртвована приликом освећења будућег Храма²⁰⁾, православни су више него резервисани према идеји изградње Трећег храма. За разлику од протестаната, који оптимистички очекују да ће изградња Соломоновог храма претходити конверзији Јевреја у хришћанство и успостављању хиљадугодишњег царства Христа на земљи²¹⁾, православни верују да ће то био знак предстојећег доласка Антихриста.

- 18) Ултрарадикални јудаисти заговарају рушење исламских џамија на Брду храма. Они сматрају да би убрзали долазак Месије, уколико би рушењем џамија створили простор за изградњу Трећег храма. Неки од њих сматрају да би муслимани требало да дозволе да се џамије расклопе на саставне делове и понове саграде у Меки.
- 19) Енглески пуританци су, жудећи за верском слободом, „сматрали да их прогања англиканска власт, па су одлучили да се преселе у Нови свет“. Библијска прича о Изласку била им је веома привлачна, јер је „деловала као буквално пророчанство њиховог личног подухвата. Енглеска је била њихов Египат, прекоокеанско путовање боравак у пустињи, а на крају су стигли у Обећану земљу коју су назвали Нови Ханан“ (Карен Армстронг, *Библија: биографија*, Лагуна, Београд, 2010, стр. 181). Имајући у виду да су протестантски досељеници неговали утопијску визију стварања новог Израела на америчком тлу, не чуди што многи Американци себе и даље сматрају изабраним народом. Додуше, помажући јеврејске фундаменталисте у настојању да заузму целокупну територију Обећане земље и изграде Трећи храм, хришћански ционисти то виде пре свега као предуслов за Други долазак Христа. Иако прихватају материјалну и политичку помоћ хришћанских циониста, јеврејски ционисти ипак зазиру од њих, увиђајући да ови настоје да их преведу у хришћанство. О оном што повезује и раздваја јеврејске и хришћанске ционисте, види: Маја Вранић-Митрић, *Хришћански ционизам – политика Апокалипсе*, ФПН, Београд, 2012, стр. 56-60.
- 20) Сходно јеврејским ритуалним правилима, крвљу црвене јунице испрскан би био новоизграђени Соломонов храм, након чега би њено тело било потпуно спаљено. Пепео би био сипан у воду, којом би били испрскани сви верници. Тим централним обредом почићења најављена би била месијанска будућност. Будући да јуница мора бити стара бар две године и да све њене длаке морају бити црвене боје, потребно је прибећи укрштању и генетском инжењерингу, како би се испунио тражени услов. Да то није ни мало лако, сведочи податак да је од Мојсијевог времена па све до Другог храма жртвовано само девет црвених јуница.
- 21) О есхатолошким учењима различитих конфесија, као и о сакралној и есхатолошкој геополитичкој види: Владан Станковић, „Верски идентитет – угао геополитичке есхатологије“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012, стр. 226-233. Приметимо ипак да Станковић превиђа да је православљу, за разлику од протестантских верских заједница, страна представа о хиљадугодишњем царству Христа на земљи. Наиме, идеја хилијазма је осуђена на Другом васељенском сабору 381. као јерес. О православном есхатолошком учењу види: *Апокалипса – тумачење Откривења*

Све три велике монотеистичке религије очекују долазак Месије. Међутим, њихове представе о личности Месије се веома разликују. Док хришћани верују да је Месија већ пре два миленијума долазио на земљу, Јевреји то не признају и чекају да се он најзад појави. Сукоб између Јевреја и хришћана је управо око Месије, јер већина Јевреја сматра да Исус Назарећанин није био Христос, тј. да је лажни месија. Ма колико то било увредљиво за хришћане, ништа мање није увредљиво за Јевреје хришћанска представа да ће јеврејски месија бити заправо Антихрист. По православној светоотачкој традицији, Антихрист ће се родити из племена Дан, и након што као наводно велики хуманиста заведе свет, зацариће се управо у новоизграђеном Соломоновом храму. Јеврејски месија је за хришћане лажни месија који ће завести свет, али који ће након три ипо године бити бачен у паклени огањ са свима онима који су се одрекли Христа и примивши жиг звери приклонили се Антихристу. Упознати са светоотачким описима тог изузетно тешког времена пре Другог Христовог доласка, када онај ко не прими жиг звери неће моћи да преживи у насељним местима, многи православни верници са стрепњом чекају то време, надајући се да ће имати довољно духовне снаге да оделе хипнотичкој моћи Антихриста.

Што се тиче муслимана, они очекују да ће се на крају времена појавити Махди, који ће казнити све невернике и успоставити благостање на земљи. У шиитској верзији Месија је заправо Скривени имам, око чијег се лика споре различите шиитске секте.²²⁾ Ни муслимани наравно не очекују да ће се Месија појавити из јеврејске средине. Иако је за већину муслимана готово саморазумљиво да ће Махди бити исламске вероисповести, током историје било је и оних који су сматрали да ће се Исус појавити као Месија. Било је пучких представа, које су израз жеље за престанком крвавих верских ратова, да ће се на крају времена доћи до измирења ислама и хришћанства. По једној легенди, на месту Куполе на стени биће „постављена судачка столица Аллахова, а Исус и Мојсије ће иступити из спиле са својим верницима те ће пресуђивати и судити“. Будући да је легенда исламска, Мухамеду ипак припада највиша част: „Мухаммед ће тада испитати и самог Исуса је ли правилно

Јовановог (приредио Јован Србуљ), Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2005. У наведеној књизи налази се критика неохилијазма: Архиепископ Аверкије (Таушев), „О неохилијазму“, стр. 219-221.

22) О месијанској идеји код шиита, као и о разлици у погледу личности Скривеног имама код исмаилита и дуодецималних шиита, види: Зоран Кинђић, „Шиитско учење о Скривеном имаму“, *Свеске*, бр. 90, децембар 2008.

судио, и као знак помирења са њим (тј. јединства кршћанства и ислама) оженили га властитом сестром.²³⁾

Што се тиче односа између два месијанска лика, Махдија и Исуса Христа, исламско предање није јединствено. У неким есхатолошким верзијама не говори се о Исусу, у неким се Махди поистовећује са Исусом, у неким је Исус Махдијев помоћник.²⁴⁾ Преовлађујућа је представа о два есхатолошка боја. У првом боју Исус ће, након што се спусти са неба у Јерусалим или Дамаск, поразити Дацала и успоставити царство мира, правде и једнакости. У овом рајском стању, које наликује на веровање о хиљадугодишњем царству Христа на земљи (Отк. 20), више неће бити узајамног угрожавања, јер ће доћи до свеопштег помирења између свеколиког бивствујућег, које је најавио још пророк Исаија (Ис. 11, 6-8). Међутим, у рај неће моћи да уђу они који нису праведни и правоверни, који пред Исусом нису исповедили исламску веру. По исламском предању, Исус ће се приликом свог другог доласка показати као прави муслиман – на симболичан начин ће сломити крст, убити свињу, отићи на ходочашће у Меку, као имам предводити вернике у молитви. Након што образложи да су јудаизам и хришћанство заправо изобличили изворно исламско учење, немуслимане ће ставити пред избор или да прихвате ислам или да буду уништени. На парадоксалан начин, управо би Исус допринео нестанку хришћанства и свеопштој владавини ислама.²⁵⁾ Али и тада би Махди ипак у месијанском погледу био важнији, јер је њему намењена улога победника у другом, коначном и пресудном есхатолошком боју, који би наступио након што Гог и Магог, силе хаоса, угрозе рајско стање успостављено владавином ислама.

Колико се у Јерусалиму, додуше из опреза, води рачуна и о предањима других религија, показује чињеница да су Златна вра-

23) Walter Beltz, *Mitologija Kurana: чежња за рајем*, стр. 72. Занимљиво је да „у дамаској цамији Омејада имам сваки дан ставља нови ћилим пред врата минарета Исе ибн Маријам (Исуса, сина Маријиног)“. Локални муслимани верују да је управо то место где ће се Исус спустити с небеса, након чега ће у страшној бици усмртити Антихриста (Дацала) и успоставити владавину ислама. Види: Сергеј Путилов, „Пут у Свету земљу под унакрсном палбом“, стр. 600.

24) Ибн Халдун тврди да се пророку Мухамеду приписују супротне тврдње. По неким је он рекао: „Нема Махдија осим Исуса, сина Маријиног“, по другима Исус се уопште не помиње у том контексту: „Ко не верује у Махдија, неверник је, ко не верује у Дацала, лажов је“ (Heribert Busse, „Messianismus und Eshatologie im Islam“, у зборнику: *Messias* (приредили: Ernst Dassmann – Günter Stemberger), *Jahrbuch für Biblische Theologie*, Bd. 8 (1993), стр. 275-276).

25) У једној од исламских легенди каже се да је пророк Мухамед рекао да је „он, Мухамед, почетак, а Исус крај заједнице“. Те речи неодољиво подсећају на одређење Христа као алфе и омега у Отк. 1, 8. О различитим верзијама односа Исуса и Махдија види: Исто, стр. 280-283.

та, која воде на Елеонску гору и кроз коју је Исус Христос, праћен одушевљеном масом, ушао у Јерусалим, зазидана. Чувши за јеврејско предање да ће у последња времена Месија проћи кроз њих и успоставити јудејско месијанско царство, Османлије су 1536, да би спречили да се то догоди, камењем зазидали врата. Да би сачували своју власт над јеврејским и хришћанским становништвом, сматрали су да је најпааметније онемогућити пролаз евентуалном јеврејском пророку. Што се тиче Јевреја и хришћана, они наравно сматрају да пука физичка препрека неће спречити Месију да уђе у Јерусалим.

Сукоб око Јерусалима тешко је решив, јер све три велике светске религије сматрају да, самим тим што су оне једино истините, он припада искључиво или првенствено њима. Док Јевреји сматрају да су они изабрани народ, да је Христос лажни Месија, а ислам почива на искривљеном библијском учењу²⁶⁾, хришћани верују да је јеврејски народ самим чином непризнавања Исуса за Месију изгубио статус изабраног народа. Хришћани су у властитим очима заправо Нови Израил. Што се тиче хришћанског разумевања ислама, преовладава уверење да је ислам религија која је духовно инфериорна у односу на хришћанство, која негује грубе чулне представе о рају. Исламу се замера склоност ка насиљу, непоштовање људских права, бигамија, фанатизам, тероризам. Током средњег века многи хришћани су сматрали да је Мухамед лажни пророк, штавише изједначавали су га са Антихристом и смештали га чак у пакао. Ислам је схваћан као „претходница Антихриста“, припремна фаза за појаву Сатане.²⁷⁾ Не само војне успехе ислама него и саму појаву ислама тумачили су као казну за властиту грешност. Ислам је, по њима, био бич Божији, средство кажњавања хришћана, али никако религија која би могла бити духовна алтернатива хришћанству.

26) Надовезујући се на јеврејску оптужбу хришћанства за идолопоклонство и одустајање од монотеизма, Мајмонид аргумент да је Исус Назарећанин лажни Месија налази у тумачењима древних пророка. Сви они су најављивали да ће Месија бити избавитељ Израела, да ће сабрати прогнане, а Исус је допринео уништењу и расејању Јевреја, кварењу Торе и пометњи многих који су га славили као Бога. Самим тим, не може бити Месија, тј. Христос. Што се тиче Мухамеда, јеврејски рабини су му оспоравали божанско надахнуће. Неки су тврдили да је био поседнут, неки да је смишљено обмањивао људе стварајући синкретистичку религију, која је за циљ имала постизање политичке моћи. Разлог због којег је Бог допустио да се појаве Исус и Мухамед Мајмонид види у томе што ће они поравнати пут за краља-месију и припремити цео свет за прихватање Торе. Види: Gianfranco Miletto, „Der jüdische Blick auf andere Religionen“, у: *Die Weltreligionen und wie sie sich gegenseitig sehen* (приредио: Udo Tworuschka), Primus, Darmstadt, 2008, стр. 70, 79-80.

27) Види: Ендрју Лаут, *Свети Јован Дамаскин: традиција и оригиналност у византинској теологији*, Мартириа, Београд – Карловац, 2010, стр. 119. О међусобним предрасудама хришћана и муслимана види: Џејн И. Смит, „Ислам и хришћанство“, стр. 333-348.

Исламски верници верују да су супериорни у односу на друге две монотеистичке религије. По њима, Мухамед је последњи и највиши од свих претходних пророка. За разлику од незнабожаца, које треба на силу превести у ислам или истребити, Јевреји и хришћани се толеришу као верници Књиге. Додуше, они морају бити у подређеном положају. Хришћанству се замера да не проповеда чист монотеизам, да је својим учењем о Светој Тројници и веровањем да је Исус Христос богочовек искривио изворно учење. Понавља се јеврејска оптужба да је клањање крсту и поштовање икона облик идолопоклонства.²⁸⁾

На основу оног што је речено о суштинском значају Јерусалима за све три монотеистичке религије, као и о њиховом међусобном односу, није тешко закључити колико је тешко наћи неко решење које би било праведно, а самим тим и дугорочно. Будући да верују да су истина и правда на њиховој страни, све три велике монотеистичке религије нису склоне компромису, а поготово то важи за Јевреје и Палестинце исламске вере.

За оне који би да се што дуже задржи *status quo*, тренутно политичко стање и није толико лоше, јер свачији интереси су делимично задовољени. Хришћани, осим других важних богомоља, поседују свој пупак света – цркву Христовог гроба.²⁹⁾ Хришћанским верницима из целог света дозвољено је да долазе на ходочашће, што у прошлости често није био случај. Муслимани, иако је Источни Јерусалим под израелском окупацијом, ипак контролишу место које је за њих најважније – Брдо храма. Јевреји додуше не поседују Брдо храма, њихово најсветије место, али ипак су после два миленијума расејања добили своју државу и управљају целим Јерусалимом. Они могу да се моле пред Западним зидом (Зидом плача), који као остатак потпорног зида подсећа на некадашњи величанствени Иродов храм.³⁰⁾

28) По исламској легенди, Махди ће наводно пре краја света у једној пећини код Антиохије наћи „скривени ковчег завета, у којем се чувају Тора и Јеванђеље“. Проналазак изворних, неискривљених списа Старог и Новог завета допринеће да немуслиманци схвате да су и Мојсије и Исус заправо проповедници ислама. Тај проналазак ће омогућити да „синагога и црква ишчезну и растворе се у исламу“ (Heribert Busse, „Messianismus und Eshatologie im Islam“, стр. 289).

29) Додуше, у њој влада напетост око распореда богослужења и простора који припада одређеним конфесијама. Главна места (Кувуклија, Голгота) припадају православним, а монофизити су други по рангу. Занимљиво је да верници различитих конфесија нису тихи док други врше богослужења. Таквим понашањем показују какав став имају према другим хришћанским конфесијама.

30) Након победе у рату 1967. и освајања источног Јерусалима, Јевреји су срушили Магребску четврт и тако омогућили несметан приступ Западном зиду. Уместо скучене уличице дуге 2,7 m, јеврејски верници сада имају довољно места за несметану молитву пред Зидом плача.

Свако би, наравно, желео више. Хришћани се жале што су изложени јеврејском и муслиманском насиљу. Смета им што секуларизоване западне земље, руковођене својим економским и политичким интересима, не воде довољно рачуна о њима, мада би као војне велесиле свакако могле. Због притиска којем су изложени, Палестинци хришћанске вере се све више исељавају, тако да њихов проценат становништва у Светој земљи непрекидно опада.³¹⁾ Муслимани би желели да Источни Јерусалим припадне њима и да буде главни град Палестинске државе. Јевреји, верујући да им је од Бога обећана, желе целу Свету земљу, а поготово Брдо храма, на коме би да поново саграде свој Храм.

Верници све три религије верују да је правда на њиховој страни. Антрополошка константа је да људи олако себи приписују позицију добра, а противницима позицију зла. Ако је противник оличење зла, ако је Бог на нашој страни, онда следи да су не само дозвољена него и оправдана насилна средства према противнику. Рат тада постаје не само право него и дужност. Рат у служби одбране или ширења истините вере поприма карактер светог рата. Учествовање у њему постаје обавеза верника. Онај ко у њему погине постаје мученик за веру, што му обезбеђује боравак у рају. Позивајући на крсташки рат против ислама, да би се ослободила Света земља, папе Урбан II је учесницима крсташког рата обећао опраштање свих грехова. У исламу ономе ко погине у светом рату обезбеђен је боравак у рају, месту пуног чулног задовољстава, где мученик ужива са хуријама.

Додуше, око решења израелско-палестинског спора већ годинама се воде преговори. Предлажу се различити модели поделе не само територије Свете земље него и Јерусалима. Након више израелско-арапских ратова и интифада, након много проливане крви, у оквиру политике „територије за мир“ Израел је створио услове за стварање Палестинске државе, укловивши јеврејска насеља из Газе и са Западне обале. Као што је то за многе Јевреје неприхватљиво, будући да се наводно препуштањем делова од Бога дароване земље чини смртни грех³²⁾, тако је Палестинцима недовољно. Они желе да Источни Јерусалим и Стари град припадне

31) Пре него што је 1993. у Норвешкој потписан споразум да Витлејем буде у оквиру Палестинске аутономије, Арапи хришћани су чинили 60% становништва, а данас их има мање од 30%. Под притиском како исламиста тако и Израела, многи Арапи хришћани су принуђени да емигрирају. Они који се не одлуче да напусте Газу, прихватају ислам. Поготово је тешко за православне палестинске вернике у Израелу. Неки од њих, не желећи да пређу у ислам, ипак из економских разлога прелазе у римокатоличку веру, будући да им она обезбеђује станове и сл.

32) За разлику од секуларних циониста, који су, стварајући своју државу, „покушавали да присвоје земљу прагматичном дипломатијом, обрађивањем земље или борбом за њу“, религиозни ционисти сматрају да је освајање сваке стопе Палестине верска дужност. Буквално тумачећи библијске текстове, они тврде да уколико „Јевреји не запоседну чи-

њима, да они имају суверенитет над тим територијама, а не само да управљају Брдом храма. За многе муслимане одређи се Ел Кудса (светог града) значило би издати своју веру.

Један од понуђених планова је да површина Брда храма припадне Палестинцима, док би подземни тунели и цистерна испод Храма, а самим тим и Камен темељац, припали Израелу. Иако се то чини као могуће компромисно решење, мали су изгледи да ће до њега доћи. Радикалне снаге унутар обе супротстављене стране би такав договор сматрале за издају. А издаја се кажњава смрћу. Управо због покушаја преговора и спремности на компромис египатског председника Анвара ел Садата и израелског премијера Јицака Рабина су убили њихови сународници.³³⁾ Након ескалације насиља и јачање Ликуда и Хамаса тешко се може очекивати било какво мирно решење.

Они који показују спремност на договор изложени су непријатељству екстремиста. Чини се да је најсигурније остати унутар своје заједнице и ништа не ризиковати. Тешко би се могло говорити о праву на слободу вероисповести међу сукобљеним странама. Чак ни на секуларизованом Западу, који је прокламовао идеју да је исповедање вере приватна ствар, конверзија није сасвим једноставна, јер постоји опасност осуде околине. Најдрастичније последице свакако прете муслиману који би да напусти исламску веру, јер је за тај чин предвиђена смртна казна. Хришћанске сународнице Палестинци исламске вере сумњиче за колаборацију са непријатељем и од њих узимају порез за вођење рата.

Иако у оквиру јеврејског народа постоји много секуларних Јевреја, на њих се гледа са подозрењем, поготово у Јерусалиму, у којем преовлађују јеврејски фундаменталисти. Замера им се што су склони политичким компромисима, што нису спремни да се боре да територија читаве обећане земље припадне Јеврејима. Но оно што највише ужасава јеврејске фундаменталисте свакако је појава тзв. месијанских Јевреја, који иако поштују Тору и јеврејске обичаје признају Исуса за Месију.³⁴⁾ За њих је то горе него атеизам, јер се тиме наводно изнутра подрива јеврејска вера. Што се тиче хришћана, они у појави месијанских Јевреја виде предзнак испуње-

таву земљу Израела, управо онако како је одређено у Библији, неће бити Искупљења“ (Карен Армстронг, *Библија: биографија*, стр. 216-217).

33) Јеврејски верски фанатик Игал Амир, који је 1995. убио Рабина, на суђењу свој поступак је правдао осветом не само због наводне издаје националних интереса него и због Рабиновог огрешење о Бога. „Сам Бог ми је дао налог“, рекао је Амир. Види: Клаус Кинцлер, *Верски фундаментализам*, Слио, Београд, 2002, стр. 101.

34) Процењује се да у Израелу има око десет хиљада месијанских Јевреја, док их је у свету око милион, тако да би сваки петнаести Јевреј веровао у Христа.

ња древног пророчанства да ће многи Јевреји у последња времена признати Исуса за Христа.

Иако већина Јевреја жарко жели да буде изграђен Трећи храм, постоје различита мишљења како се понашати да би се то догодило. Неки сматрају да стрпљиво треба чекати да се испуни Божији план, док други сматрају да је неопходно активно делати да би се поспешило долазак Месије. Дилема је да ли чекати да Бог пошаље Месију, који ће успоставити месијанско доба јеврејске доминације светом, или убрзати долазак Месије тиме што би се „очистио“ терен за изградњу Трећег храма, у који би се опет уселила Слава Господња. Они опрезнију упозоравају да се месијанска идеја у више наврата обила о главу јеврејском народу, да су управо због неуспешног устанка самозваног месије Симона бар Кохбе (Син звезде) у II веку протерани из Свете земље, да је олако поверење у тобожњег месију Шабатаја Цвија донело велико разочарање.³⁵⁾ Они с правом опомињу да би угрожавање муслиманских џамија на Брду храма могло проузроковати не само локалне немире него и рат са читавим муслиманским светом, услед чега би био угрожен и сам опстанак државе Израела³⁶⁾. Препорука да се избегава одлазак на Брдо храма није само политичке природе. Многи рабини опомињу сународнике да је опасно ићи на Брдо храма, јер се, будући да се не зна сасвим тачно локација светилишта Другог храма, случајно може оскрнавити место Светиње над светињама, што би био велики грех.

3. ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ РЕШЕЊЕ СПОРА?

Размишљајући о перспективама сукоба и о могућем решењу, ваљало би схватити да решење не може бити политичке него духовне природе, будући да је у основи сукоба религијски спор. Оно што је физичке природе углавном не може бити посед више њих, али оно што је духовне природе сви могу поседовати, уколико су довољно духовни. Прави предмет чежње верника све три религије требало би да буде Небески Јерусалим. До њега се не доспева пу-

35) Види: Зоран Кинђић, „Месијанска идеја у нововековном јудаизму“, *Филозофија и друштво*, бр. 01/2009, као и: Gerschom Schollem, *The Messianic Idea in Judaism and other Essays on Jewish Spirituality*, Schocken Books, New York, 1971.

36) За разлику од оних који позивају на опрез и реалистичну процену међународне ситуације, има екстремиста који верују, ослањајући се на кабалистичко начело да „овоземалски догађаји утичу на божанство“, да ће „излагањем опасности од општег рата са целим муслиманским светом 'приморати' Бога да пошаље месију да спасе Израил“ (Карен Армстронг, Библија: *биографија*, стр. 218).

ким боравком у земаљском Јерусалиму, него напорним подвигом преображаја властите пале природе.

Постоји веровање да сáмо свето место утиче на интензитет молитве. Уколико смо на месту средишта света, потенцијално бисмо били најближе Богу. Онај ко је осетио натприродну енергију Јерусалима мање је склон да се подсмехне одушевљењу средњовековних ходочасника. Истакавши да је Јерусалим пупак земље, да ће се над Јерусалимом отворити врата небеса, један арапски географ из X века је тврдио: „Једна молитва у Јерусалиму је боља него хиљаду молитава на другом месту. Бог опрашта ономе ко је дошао у Јерусалим; он се ослобађа од својих грехова. Ко је посетио Јерусалим тај ће ући у рај.“³⁷⁾ Слично уверење гајили су и многи хришћани, поготово због римокатоличке праксе давања индулгенције онима који посећују света места и прилозима помажу изградњу храмова. Римокатоличка црква је чак, ослањајући се на учење о чистишту, прописала колико дана опроштаја носи посета одређеном светом месту.

Међутим, иако нема сумње да свето место може да поспешити нечије духовно стремљење, то се не догађа нужно и аутоматски. Они који нису довољно духовно спремни не могу да приме благодатну енергију која их окружује. Бог допушта демонским силама да искушавају ходочаснике, тако да неки постану гори него што су били пре него што су посетили Јерусалим.³⁸⁾ Ипак, будући да је свако одговоран за своје духовно стање и одлуку да оде на ходочашће, свакоме би требало омогућити да слободно и безбедно посећује Јерусалим и Свету земљу.

Што се тиче Јевреја, који су развили учење да је и њихов Бог након разарања храма са њима отишао у изгнанство, те је стога потребно да му поново изграде храм у којем би пребивао³⁹⁾, треба подсетити да се све дешава по Божијем плану, који обичан смртник не може до краја разумети. Бог је свеприсутан, његова божанска енергија прожима и земљу и небеса, па чак и пакао, те му није потребно неко посебно место у којем би пребивао. Уосталом, и пре

37) Сергеј Путилов, „Пут у Свету земљу под унакрсном палбом“, стр. 567.

38) Занимљиво је да су неки хришћански светитељи били против одласка на ходочашће у Свету земљу. Они су тврдили да за тим нема потребе, поготово што се тиче монаха, јер је небо отворено у истој мери изнад сваког предела земље. Види: Norbert Ohler, „Wo jedes Sandkorn heiliger Boden ist. Die großen Pilgerziele: Jerusalem“, стр. 29.

39) Надовезујући се на рабински мотив „Бога бескућника“, један талмудист из XVIII века изражава осећање многих Јевреја: „Ако немамо Јерусалим ... зашто бисмо живели? ... Сишли смо из живота у смрт. А обрнуто је истина. Када Господ врати Сион, вратићемо се из смрти у живот“ (Mircea Eliade, *Occultism, witchcraft, and cultural fashions*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1976, стр. 29).

него што су Јевреји поробљени и протерани, дешавало се да Слава Господња, због греха јеврејског народа, напусти Храм. Али она никада не напушта оне који су верни Богу.⁴⁰⁾

Место у којем Бог највише воли да пребива је људско срце. Но да би се он тамо уселио, неопходно је да се оно очисти од страсти и зла. Требало би сетити се Христове поруке да је Царство Божије потенцијално у нама, те се потрудити да се преобразимо и досегнемо Небески Јерусалим. Што се тиче земаљског Јерусалима, да би он неком народу или религији припао, требало би да се Божија наклоност заслужи постизањем високог нивоа моралности и духовности.

Имајући то у виду, верници све три религије, уколико желе да им припадну света места, требало би да заслуже Божију наклоност властитим богоугодним животима. Да пуко поседовање светог места не мора да користи, показује пример крсташа који су освојили Јерусалим. Један од разлога које је 1095. папа Урбан II навео за покретање крсташког рата било је онемогућавање муслимана хришћанским ходочасницима да присуствују чуду силаска Благодатног огња, које се догађа на Велику суботу у храму Гроба Господњег. Приликом освајања Јерусалима 1099. крсташа су починили стравичан покољ исламског и јеврејског становништва.⁴¹⁾ Мада су крсташа веровали да чине богоугодно дело, то се очито није допало Богу, те је наредне године изостао силазак Благодатног огња. Римокатолички свештеници, који нису дозволили православним монасима да учествују у служби силаска Светог огња, били су очајни због изостанка чуда. Схватили су да се то догодило због злочина који су починили крсташа, те су наредили да се сви исповеде. Тек након дуготрајне исповести, док је падала ноћ, Свети огањ се спустио на место Христовог гроба. Али наредне године, 20. априла 1101, Свети огањ се први пут не појављује. Следећег јутра очајни римокатолички свештеници и верници одлазе у процесију ка некадашњој џамији Купола на стени, коју су крсташа претворили у Храм Господњи. Грци и Сиријци, који су остали у цркви Гроба Господњег, узносе жарке молитве Богу и убрзо се Свети огањ спу-

40) Као што је Слава Господња пратила јеврејски народ током егзодуса из Египта, тако се она, након што је напустила Соломонов храм који је оскрнављен многобоштвом, обрела међу пакајаним изгнаницима у Вавилону. Види: Karen Armstrong, *Jerusalem – die Heilige Stadt*, стр. 130-131.

41) Занимљиво је да се, пишући о покољу у Соломоновом храму, један хроничар, који је био римокатолички свештеник, не ужасава, него напротив ликује. Он западноевропским читаоцима каже „да су у Соломоновом храму и његовом предворју наши људи јахали у крви која им је досезала до колена и до узда. Заиста, био је то праведан и диван Божији суд да се ово место напуни крвљу неверника“ (Харис К. Скарлакидис, *Свети огањ: Чудо на Христовом гробу на дан Велике суботе*, Елеа, Атина, 2011, стр. 109).

шта. Имајући у виду економски значај чуда силаска Светог огња, који је привлачио бројне ходочаснике, јерусалимски владар Бодуен I је опозвао раније одлуке и вратио православним искључиво право на службу силаска Благодатног огња, што траје и до данас.⁴²⁾

Идеално решење за сукоб око Јерусалима било би духовно. Верници различитих религија би требало да поштују верске слободе других, па и њихово право да буду у заблуди. Властита религија се не сме наметати силом. Уосталом, најбољи резултати у мисионарењу постижу се када мисионар зрачи светомшћу. Уколико би верници све три велике монотеистичке религије заиста били одани Богу, уколико би имали Бога у својим срцима, не би било непремостивих препрека. Наиме, онај чије је срце испуњено божанском енергијом не може никога да мрзи. Штавише, он тада воли и непријатеља као самог себе.⁴³⁾

Нажалост, тешко је очекивати да ће се, осим у изразитој мањини праведника, догодити неопходан духовни преображај, који би омогућио мирно решење спора. Пре се може очекивати да ће се остварити планови владара из сенке, који би да успоставе потпуну контролу света након Трећег светског рата, који би се, по неким предвиђањима, водио између хришћана и муслимана.⁴⁴⁾ Након овог

42) По православној веровању, уколико би изостао силазак Благодатног огња на Велику суботу, то би био знак краја света. Јермени пак сматрају да би тада на њих прешло право да врше службу силаска Светог огња. Занимљиво је да римокатолици више не поштују ово чудо. Наиме, држећи се става о непогрешивости папе у теолошким питањима, они се повинују одлуци папе Григорија IX, који је посебним декретом 1238. оспорио истинитост чуда и забранио римокатоличким свештеницима да присуствују служби.

43) На основу личног опита Св. Силуан Атонски је, испуњен благодаћу Светог Духа, искусио божанску љубав према свеколиком бивствујућем и увидео космички значај љубави према непријатељу. Указавши „да се зло побеђује добрим“, да „победа силом никад није трајна“, он наглашава: „Када, пак, на земљи сасвим ишчезне љубав према непријатељима, свет ће пропасти у огњу свеопштег раздора и мржње“ (Архимандрит Софроније, *Старац Силуан*, Манастир Хиландар, 1998, стр. 200-201).

44) Позивајући се на утицајну Хантингтонову књигу *Сукоб цивилизација*, Авијуцки се слаже да је „религиозни критеријум од кључног значаја“ у дефиницији цивилизација и предвиђању будућих сукоба. Као што се велики број сукоба у прошлости „одвијао између народа који припадају различитим цивилизацијама“ (Вјечеслав Авијуцки, *Континенталне геополитике*, Слб, Београд, 2009, стр. 249), тако се то може очекивати и у будућности. Ипак, остаје дилема какви ће се савези формирати у будућем сукобу. Неки од теоретичара којима је блиска сакрална геополитика сматрају да нам предстоји сукоб између циониста и осталих. Док нема сумње ко би сачињавао ционистички блок – САД, Велика Британија са земљама Комонвелта, Израел, НАТО, међународне организације које су под контролом тајних друштава, нема потпуне сагласности у погледу будућег противника. По Бжежинском, идеологу глобалне супремације САД, најопаснији противник био би „велика коалиција Кине, Русије, можда Ирана, једна 'антихегемонистичка' коалиција која не би била направљена на основу идеологије, већ због заједничке муке“ (Збигњев Бжежински, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 55). Ослањајући се на гледишта Дејана Лучића и Александра Дугина, Тајјана Грачова сматра да је битнија национално-финансијска од верске одреднице у покушају владара из

страшног рага људи би заузели негативан став и према хришћанству и према исламу, уверени да су ове две религије криве за све невоље. Разочарани у постојеће религије, пожелели би алтернативну синкретистичку религију мира, као и великог хуманисту и миротворца. По светоотачким пророчанствима, тај тобожњи миротворац био би Антихрист.

Шта обичан човек, било које вере, може чинити у ситуацији када смо подвргнути владавини безличног система? Медији су под контролом светских моћника, пропагандна машинерија је изузетно јака, демократске слободе се сужавају, камере нас снимају, прислушкивање је из дана у дан све израженије. С правом се може рећи да живимо у свету меког тоталитаризма. Будући да је неки значајнији политички отпор готово немогућ, једино нам остаје духовни отпор. Преостаје нам да се упустимо у духовну борбу за очишћење властитог срца, што никако није безначајно. Наиме, од нас зависи да ли ће се и када Антихрист појавити. Уколико зло у свету превлада, уколико прекорачи критичан ниво, биће створени услови за његов долазак. Библијска пророчанства су најавила његов долазак, али нико не зна када ће се то тачно догодити.⁴⁵⁾ На нама је да властитом духовном борбом, напором да уз Божију помоћ савладамо зло у себи, његов долазак одложимо. То ћемо успети ако у властитом срцу саградимо храм Господњи. Чак и ако је земаљски Јерусалим заиста духовни центар света, пупак земље, у свакоме од нас је такође потенцијално духовно средиште које може да настањује Бог.

ЛИТЕРАТУРА

- Авијуцки, Вјечеслав, *Континенталне геополитике*, Слио, Београд, 2009.
- Апокалипса – тумачење Откривења Јовановог* (приредио Јован Србуљ), Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2005.
- Армстронг, Карен, *Историја Бога*, Народна књига – Алфа, Београд, 1995.
- Armstrong, Karen, *Jerusalem – die Heilige Stadt*, Orbis, München, 1999.
- Армстронг, Карен, *Библија : биографија*, Лагуна, Београд, 2010.
- Beltz, Walter, *Mitologija Kurana : чежња за рајем*, ГЗХ, Загреб, 1982.
- Бжежински, Збигњев, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999.

сенке да овладају светом. Види: Тајјана Грачова, *Света Русија против Хазарије*, Света Русија, Београд, 2009.

45) Најављујући страшне невоље које ће претходити његовом другом доласку, Исусу Христос каже: „А о дану томе или часу нико не зна, ни анђели на небу, ни Син, до једино Отац“ (Мк. 13, 32).

- Блер, Шила С. и Блум, Џонатан М., „Уметност и архитектура“, у: *Оксфордска историја ислама* (приредио: Џон Л. Еспозито), Слио, Београд, 2002.
- Busse, Heribert, „Messianismus und Eshatologie im Islam“, у зборнику: *Messias* (приредили: Ernst Dassmann – Günter Stemberger), *Jahrbuch für Biblische Theologie*, Bd. 8 (1993).
- Вранић-Митрић, Маја, *Хришћански ционизам – политика Апокалипсе*, ФПН, Београд, 2012.
- Грачова, Татјана, *Света Русија против Хазарије*, Света Русија, Београд, 2009.
- Eliade, Mircea, *Occultism, witchcraft, and cultural fashions*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1976.
- Елијаде, Мирча, *Свето и профано*, Алнари, Београд – Табернакл, Лаћарак, 2004.
- Израели, Нађа, *Света земља: ходочасничка путовања по библијским местима, православни и старозаветни празници*, Мартириа, Београд – Карловац, 2011.
- Кинђић, Зоран, „Месијанска идеја у нововековном јудаизму“, *Филозофија и друштво*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, бр. 01/2009.
- Кинђић, Зоран, „Шиитско учење о Скривеном имаму“, *Свеске*, Панчево, бр. 90, децембар 2008.
- Кинцлер, Клаус, *Верски фундаментализам*, Слио, Београд, 2002.
- Лаут, Ендрју, *Свети Јован Дамаскин: традиција и оригиналност у византинској теологији*, Мартириа, Београд – Карловац, 2010.
- Miletto, Gianfranco, „Der jüdische Blick auf andere Religionen“, у зборнику: *Die Weltreligionen und wie sie sich gegenseitig sehen* (приредио: Udo Tworuschka), Primus, Darmstadt, 2008.
- Ohler, Norbert „Wo jedes Sandkorn heiliger Boden ist. Die großen Pilgerziele: Jerusalem“, у: *Damals*, 2005 (Sonderheft: Pilgerwege im Mittelalter).
- Путилов, Сергеј, „Пут у Свету земљу под унакрсном палбом“, у: *Небо и земља ће проћи, али моје речи неће: живимо ли у последњим временима?* (приредили: Владимир Димитријевић, Јован Србуљ), Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2006.
- Свето писмо Старога и Новог зајета: Библија*, Свети архијерејски сабор Српске православне цркве, Београд, 2012.
- Сибег Монтефјоре, Сајмон, *Јерусалим: биографија*, Evroguinti, Београд, 2012.
- Софроније, Архимандрит, *Старац Силуан*, Манастир Хиландар, 1998.
- Скарлакидис, Харис К., *Свети огањ: Чудо на Христовом гробу на дан Велике суботе*, Елеа, Атина, 2011.
- Смит, Џејн И., „Ислам и хришћанство“, у: *Оксфордска историја ислама* (приредио: Џон Л. Еспозито), Слио, Београд, 2002.
- Станковић, Владан, „Верски идентитет – угао геополитичке есхатологије“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2012.

Förg, Heinz-Jürgen – Scharnagl, Hermann, *Glaubenskriege: Führer und Verführte*, Echter, Würzburg, 2001.

Хантингтон, Семјуел, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица – Романов, Бања Лука, 2000.

Schollem, Gerschom, *The Messianic Idea in Judaism and other Essays on Jewish Spirituality*, Schocken Books, New York, 1971.

Zoran Kindjic

RELIGIOUS BASIS FOR STRUGGLE FOR CENTRE OF THE WORLD

Resume

In order to explore the possibility of peaceful and permanent political solution for conflict over Jerusalem and Holy Land, the author analyzes religious background of this dispute. He suggests that mythical and religious figure of the centre of the world implies that it is a holy territory which, for that very reason, can not be subject of exchange. Whether the territory is referred to as the navel of the world, or as *axis mundi*, not only is it a special centre, but it is also the place of the beginning of the world. Considering that, according to the religious teaching, this centre testifies continual penetration of transcendence into the sphere of immanence, besides being regarded as holy, it also has a decisive eschatological significance.

Indicating the belief of many nations that their central temple is placed exactly at the point of the centre of the world, the author uses comparative method to show the significance of Jerusalem for three great monotheistic religions. While for Jews the Temple Mount, as the site of the original Solomon's Temple, bears high religious, cultural and national significance, for Muslims it is the site from which Muhammad ascended to Allah, to receive the teaching about the true religion and the manner of prayer. At that site, which is, nevertheless, only the third by significance, after Mecca and Medina, two famous mosques were built: Al-Aqsa and Dome of the Rock. Building the Third Temple by Jewish people requires demolition of the mosques, which is something that Muslims absolutely disapprove. Jerusalem holds central significance for Christians, as well, as the place of Christ's passion and resurrection. In addition to Jewish tradition that Jerusalem is also the site where Adam was created from soil, and the site where he was buried, Christians believe that blood of Jesus Christ, New Adam, streaming from the Cross onto the skull of old Adam, was washing away his sin. From

Christian point of view, the centre of the world is not on the Temple Mount, but at the site of the Church of the Holy Sepulcher.

Having indicated an exceptional significance that all three great religions attribute to Jerusalem, the author explains why it is very difficult to find political solution. Considering that the adherents of all three monotheistic religions are convinced that truth and justice are on their side, and that they ascribe to themselves position of goodness, whilst ascribing to their adversaries mainly position of wickedness, to them it seems that even a partial deviation from their pretensions to holy sites would be an act of betrayal and apostatizing from God. Examples of assassinations of Sadat and Rabin, who were murdered by their very compatriots show that punishment for such act is death.

Having indicated what three great monotheistic religions think of each other and pointing out key differences in their understanding of the person of the messiah, the author concludes that every political solution of conflict would be fragile and temporary. The author considers that, minding the fact that the basis of conflict over Jerusalem is a religious dispute, the solution would have to be of spiritual nature. The true goal of believers of all three great religions would have to be Heavenly Jerusalem, not just owing earthly Jerusalem. Stressing that the human heart is the place where God loves the most to reside, the author recommends to all to try to purify their hearts. Should adherents of all three monotheistic religions be truly loyal to God, they would be filled with love and there would not be insurmountable obstacles to solving any conflict, even the one between Jews and Palestinians over the Mount Temple.

As it is difficult to expect that critical mass of believers will experience an essential moral and spiritual transformation that would result in permanent solution of the conflict, it remains in everyone's part to make a personal effort and to deserve God's grace, for oneself, for one's religion, and for the world as a whole. Referring to biblical and patristic eschatological teaching, the author considers that our spiritual task is to delay the coming of antichrist by transforming our own being.

Key words: navel of the world, Jerusalem, Temple Mount, messiah, holy war

* Овај рад је примљен 02. априла 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Дејан М. Бошковић

Криминалистичко-полицијска академија

Жељко Никач

Криминалистичко-полицијска академија

КАПАЦИТЕТИ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У ПРЕВЕНТИВНОЈ ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ*

Сажетак

Локална самоуправа мора бити оспособљена за превентивну заштиту животне средине, јер се угрожавање животне средине управо и дешава на њеној територији, без обзира да ли последице наступају у локалним, националним или глобалним размерама. Предмет рада обухвата сагледавање и разматрање надлежности локалне самоуправе у превентивној заштити животне средине и у анализи њене оспособљености за спровођење у пракси законских превентивних норми у овој области. Циљ овог рада јесте анализа капацитета локалне самоуправе за спровођење законских одредби у превентивној заштити животне средине и оцена потребе јачања капацитета локалне самоуправе.

Да би се дошло до релевантних сазнања, методолошки приступ је усмерен у два правца. Први, који се заснива на анализи најбитнијих законских прописа који одређују надлежност јединица локалне самоуправе у превентивној заштити животне средине. Други правац се односи на истраживање капацитета јединица

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији. Пројекат финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2015–2019). Руководилац пројекта је проф. др Дане Субошић.

локалне самоуправе да преко својих органа¹⁾ ефикасно спроводе законске превентивне норме о заштити животне средине. Овај приступ се заснива на анализи, компарацији и оцени одговарајућих делова текста у појединим стратешким документима и у годишњим извештајима о стању животне средине, као и у коришћењу других релевантних извора.

Кључне речи: локална самоуправа, капацитет, животна средина, угрожавање, надлежност, превентивна заштита, еколошки закони

1. ОСВРТ НА ОБЛИКЕ УГРОЖАВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЗНАЧАЈ ВЛАДАВИНЕ ПРАВА ЗА ПОШТОВАЊЕ ЕКОЛОШКИХ ПРОПИСА

Заштити животне средине треба посветити посебну пажњу, како у националним, тако и у глобалним оквирима, а у њој треба да учествују сви надлежни субјекти, међу којима значајно место заузимају јединице локалне самоуправе. Угрожавање животне средине може да има тешке последице по живот и здравље људи и опстанак многих биљних и животињских врста. У склопу угрожавања животне средине треба имати у виду ризике од природних катастрофа, коришћења прљавих технологија и техничко-технолошких акцидената, као и разне изворе јонизујућег зрачења, прекомерну буку и безбедно одлагање радиоактивног и другог опасног отпада. Томе још иду у прилог и присутне климатске промене, укључујући и уништавање озонског омотача, ефекат стаклене баште и киселих киша као и производња нуклеарне енергије.²⁾ У контексту разматрања могућих последица не могу се, у склопу „савремене миграције коју карактеришу глобални размери, бројност и диференцијација избегличке популације“³⁾ запоставити ни еколошке миграције. До еколошких миграција долази услед многих негативних дејстава и промена у области животне средине и према

1) Органи јединица локалне самоуправе су: скупштина општине, председник општине, општинско веће и општинска управа, односно скупштина града, градоначелник, градско веће и градска управа, као и формирана одговарајућа тела по основу појединих еколошких закона.

2) Опширније о дејству климатских промена видети: Hartmut Grasl, *Климатске промене*, превод, Лагуна, Београд, 2011. стр. 49-87. Питању климатских промена Србија је посветила одговарајућу пажњу у свом Националном програму заштите животне средине, стр. 28-29.

3) Stephen Castler, Mark J. Miller, *The age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, New, York, 1993. стр. 55.

неким проценама „еколошке миграције могле би постати један од највећих глобалних демографских изазова XXI века.“⁴⁾

За потребе овог рада одговора дефиниција појма животне средине садржана у Закону о заштити животне средине, која гласи: Животна средина јесте скуп природних и створених вредности чији комплексни међусобни односи чине окружење, односно простор и услове за живот.⁵⁾ Када се разматрају могућности, не само локалне самоуправе, него и других субјеката у заштити животне средине, и анализира њихова ефикасност, мора се узети у обзир и чињеница да су у досадашњој пракси углавном економски и политички интереси имали приоритет у односу поштовање еколошких прописа и стандарда,⁶⁾ а веома је битно да се успостави уравнотеженост између економског развоја и заштите животне средине. У прилог томе иде и схватање по којем се еколошка безбедност може посматрати кроз угрожавање животне средине појавама природног, људског и техничко-технолошког порекла, као и кроз угрожавање безбедности људи, држава, међународне заједнице и планете појавама деградирања животне средине. Стога се еколошка безбедност не може посматрати независно од развоја економског система земље, јер многе неправилности економског система угрожавају животну средину, али и угрожена животна средина доводи до слабљења економских ресурса.⁷⁾

Уређење јединица локалне самоуправе, критеријуми за њихово оснивање, надлежност, организацију, надзор, заштиту, као и друга питања од значаја за остваривање права и дужности локалне самоуправе прописани су законом,⁸⁾ који одређују општине, градове и град Београд као јединице локалне самоуправе. Локална самоуправа се заснива на ужим територијалним целинама и она је основна ћелија власти која директно утиче на развој демократије и функционисање правне државе. Међутим, у оним локалним самоуправама где није присутна владавина права не може се говорити о задовољавајућем степену демократије, па самим тим ни о поштовању еколошких прописа и стандарда. Владавина права је

4) *The problem of environmental refugees*, Doc. 11084, Parliamentary Assembly, Strasbourg, 23. oktobar 2006.

5) Службени гласник Р. Србије, бр. 135/2004, 36/2009, 79/2009-др. закон, чл. 3. ст.1. тч.1.

6) Мићо Бошковић, Дејан Бошковић, *Еколошки криминалитет*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2010, стр. 8.

7) Божидар М. Бановић, Саша В. Милајковић, „Улога и значај енергетске, економске и еколошке политике безбедности у међународним интеграцијама“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр.3/2012. стр. 206-207.

8) Закон о локалној самоуправи, службени гласник Р. Србије, бр. 129/2007.

гаранција да се неће запостављати еколошке норме, односно „начело владавине права је најбоља брана против арбитарности политичке власти и то је истовремено и најсигурнији ослонац политичким институцијама да не подлегну чудима моћника, хировима политичких промена и сталним бурама политичких борби,⁹⁾ то јест „само демократска владавина може постићи релативно висок степен политичке једнакости“.¹⁰⁾ Непоштовању еколошких норми и стандарда свакако доприноси и недовољна развијеност демократских капацитета политичких институција, јер „људи који се не руководе општим него личним и групним интересима, као и они којима недостаје интелектуално поштовање, аутономија или храброст, не могу конструктивно да допринесу јавној расправи и унапређењу постојећих друштвених услова“.¹¹⁾

Сходно предњем, оспособљеност и спремност, односно капацитети локалне заједнице за превентивно деловање у заштити животне средине у корелацији су са демократским процесом и ангажовањем грађана у свим фазама одлучивања и непосредне делатности у домену заштите животне средине.

2. АНАЛИЗА ЕКОЛОШКИХ ЗАКОНА О НАДЛЕЖНОСТИ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У ПРЕВЕНТИВНОЈ ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Пре него што се анализира превентивна надлежност јединица локалне самоуправе на основу појединих еколошких закона, потребно је указати на чињеницу да Устав Републике Србије¹²⁾ садржи одговарајуће одредбе које се односе на заштиту животне средине, тако што прописује да свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању и прописује да је свако одговоран за заштиту животне средине. Закон о локалној самоуправи одређује општину као основну територијалну јединицу у којој се остварује локална самоуправа, која је дужна да се стара о животној средини и с аспекта њене превентивне заштите у обавези је да донесе програме заштите живот-

9) Вукашин Павловић, *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука и Центар за демократију, Београд, 2010. стр. 23.

10) Миша Стојадиновић, Јелена Тодоровић, „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2012. стр. 70.

11) Службени гласник бр. 98/2006.

12) Службени гласник бр. 98/2006.

не средине и локалне акционе планове. Циљ израде локалног еколошког акционог плана је дефинисање програмског и стратешког документа који треба да остварује локално становништво уз подршку локалне самоуправе, где до изражаја, поред осталог, треба да дође идентификација најважнијих природних ресурса локалне самоуправе и јачање капацитета локалне самоуправе у управљању животном средином.¹³⁾

У претходном периоду донето је низ стратешких закона који одговарајућим одредбама проширују надлежност локалне самоуправе и предвиђају начин финансирања заштите и унапређења животне средине. То су, пре свега: Закон о заштити животне средине, Закон о процени утицаја на животну средину, Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину и Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивања животне средине, док је у 2009. години донето и низ других закона из области заштите животне средине.¹⁴⁾

Закон о заштити животне средине уређује интегрални систем заштите животне средине којим се обезбеђује остваривање права човека на живот и развој и здраву животну средину и уравнио-тежен однос привредног развоја и животне средине. Ова основна одредба је веома битна јер се њом гарантује право човеку на здраву животну средину и обезбеђује уравнио-теженост између привредног развоја и животне средине, што значи да ће се уз привредне интересе поштовати еколошки прописи и стандарди. Са становишта превентивног деловања јединица локалне самоуправе карактеристична је одредба према којој систем заштите животне средине чине мере, услови и инструменти, поред осталог, и за спречавање, контролу и смањивање свих облика загађивања животне средине. Такође, начела заштите животне средине садрже и начело превенције и предострожности, где начело превенције, поред осталог, подразумева и активност на спречавању или ограничењу утицаја на животну средину на самом извору загађивања. У реализацији превентивних мера учествују и јединице локалне самоуправе¹⁵⁾ и то кроз обезбеђење континуитета у контроли и праћењу стања

13) Александра Љуштина, *Еколошка безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012. стр. 169

14) То су закони који се односе на заштиту ваздуха, природе, заштиту од буке, од јонизујућег зрачења и о нуклеарној сигурности, као и закони о хемикалијама, о бицидним производима, о управљању отпадом, о амбалажи и амбалажном отпаду (Службени гласник Р. Србије, бр. 36/2009), као и Закон о Архуској конвенцији (Службени гласник Р. Србије, бр. 38/2009).

15) Закон предвиђа следеће правентивне мере: планирање и изградња, просторно и урбанистичко планирање, стратешка процена утицаја на животну средину, процена утицаја

животне средине, у вођењу локалног регистра извора загађења животне средине и кроз инспекцијски надзор, с тим да мониторинг треба да буде саставни део јединственог информационог система животне средине који води Агенција за заштиту животне средине. Финансијска средства су један од кључних елемената у склопу способности локалне самоуправе да, преко својих органа, ефикасно делује на плану превентивне заштите животне средине. Тим пре што се недостатак финансијских средстава често наводи као разлог недовољног капацитета локалне самоуправе, па је закон и прописао начин обезбеђења тих средстава.

Закон о процени утицаја на животну средину¹⁶⁾ садржи само неколико одредби које се односе на превентивну надлежност локалне самоуправе у заштити животне средине. Те одредбе су битне, јер процена утицаја на животну средину је значајна превентивна мера, тим пре што се тражи и мишљење јавности о штетности одређених пројеката по животну средину с циљем спречавања, отклањања или смањења штетних последица које могу настати у процесу извођења пројекта. Орган локалне самоуправе надлежан за послове заштите животне средине надлежан је за пројекте за које одобрење издаје орган локалне самоуправе и као такав је овлашћен за утврђивање услова и издавање дозвола, одобрења и сагласности за изградњу објеката као и за друге делатности предвиђене законом. Такође, надлежном органу локалне самоуправе поверени су и послови инспекцијског надзора над применом одредаба овог закона за пројекте из његове надлежности а у вези са вођењем поступка процене утицаја на животну средину.

Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину¹⁷⁾ такође има превентивни карактер, јер уређује услове, начин и поступак вршења процене утицаја одређених планова и програма на животну средину. Оваква стратешка процена се изводи ради обезбеђења заштите животне средине и унапређења одрживог развоја и то интегрисањем основних начела заштите животне средине у поступак припреме и усвајања планова и програма.¹⁸⁾ Јединице ло-

пројекта на животну средину, интегрисано спречавање и контрола загађивања и процена опасности од удеса.

16) Службени гласник Р. Србије бр. 135/2004 и 36/2009.

17) Службени гласник Р. Србије бр. 135/2004 и 88/2010

18) Стратешка процена утицаја одређених планова и програма на животну средину подразумева припрему извештаја о стању животне средине, спровођење поступка консултација, уважавање извештаја и резултата консултација у поступку одлучивања и доношења или усвајања одређених планова и програма, као и пружање информација и података о донетој одлуци.

калне самоуправе надлежне се за спровођење поступка стратешке процене утицаја на животну средину, планова и програма који оне доносе, а поверени су им и послови који се односе на припрему плана и програма као и други послови у вези са стратешким проценама. Такође, јединице локалне самоуправе врше оцену извештаја о стратешкој процени утицаја на животну средину сходно прописаним критеријумима и дају сагласност на такве извештаје, што свакако доприноси спречавању и деградацији животне средине.

Анализом наведених одредаба Закона о процени утицаја на животну средину и Закона о стратешкој процени утицаја на животну средину може се констатовати да у надлежност јединица локалне самоуправе спадају значајни послови с аспекта могућности њиховог деловања на превентивној заштити животне средине. Овим законима проширује се надлежност локалних самоуправа у заштити животне средине, стварају су шире и реалније могућности за њихову активност, с тим да практична реализација еколошких норми ипак зависи од капацитета јединица локалне самоуправе да у тим оквирима превентивно делује на плану заштите животне средине.

Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивања животне средине¹⁹⁾ уређује услове и поступак издавања интегрисане дозволе²⁰⁾ за постројења и активности која могу имати негативне утицаје на здравље људи, животну средину или материјална добра, као и друга питања од значаја за спречавање и контролу загађивања животне средине. Надлежан орган локалне самоуправе издаје дозволу за постројења и активности за која дозволу или одобрење за изградњу и почетак рада, односно извођење или обављање активности, издаје други надлежни орган јединице локалне самоуправе и поверено му је вршење инспекцијског надзора над таквим постројењима и активностима. Јединице локалне самоуправе су овлашћене да благовремено превентивно делују и то пре почетка изградње постројења или предузимање неке активности којом се угрожава животна средина, као и у ситуацији постојећих постројења која су дужна да у одређеном року прибаве интегрисану

19) Службени гласник Р. Србије, бр. 135/2004.

20) Интегрисана дозвола јесте одлука надлежног органа донета у форми решења којом се одобрава пуштање у рад постројења или његовог дела, односно обављање активности чији саставни део чини документација са утврђеним условима којима се гарантује да такво постројење и активност одговарају захтевима предвиђеним овим законом.

дозволу,²¹⁾ којом делатношћу могу значајно допринети спречавању угрожавања животне средине.

Закон о заштити природе²²⁾, чији је циљ, поред осталог, одрживо коришћење и управљање природним ресурсима и добрима и благовремено спречавање људских активности и делатности које могу довести до негативних последица по природу, међу субјектима заштите природе одређује и јединице локалне самоуправе и прописује мере заштите које имају превасходно превентиван карактер.

С аспекта превентивне делатности локалне самоуправе у заштити животне средине, битно је указати на значај Агенде 21 који документ је, у оквиру концепта одрживог развоја, усвојен на Конференцији у Рио де Жанеиру 1992 године и представља глобални акциони план одрживог развоја за XXI век, с обзиром да одређује улогу локалне самоуправе у процесу одрживог развоја.²³⁾

Остали еколошки закони такође садрже одговарајуће одредбе које одређују превентивну делатност локалне самоуправе у заштити животне средине, али због ограниченог простора те одредбе неће бити разматране. Нормативно регулисање превентивне заштите животне средине веома је битно с аспекта делатности локалне самоуправе у њеној заштити, јер „заштита животне средине не познаје границе и за успех нормативног оквира неопходно је нормативно уређење и акција како на универзалном, националном, регионалном, тако и на локалном плану.“²⁴⁾

На основу претходног, може се констатовати да постоје уставно-правни и законски оквир за превентивну делатност локалне самоуправе у систему заштите животне средине, с тим да је веома битно да се не занемари улога локалне самоуправе у поступку доношења еколошких закона, јер на то упућују и одговарајуће одредбе Закона о локалној самоуправи.²⁵⁾

21) Уредба о утврђивању програма динамике подношења захтева за издавање интегрисане дозволе (Службени гласник Р. Србије, бр. 108/2008.), прописује да се интегрисана дозвола издаје за рад нових постројења и да ниједно ново постројење не може почети са радом без интегрисане дозволе, док су постојећа постројења у обавези да прибаве интегрисану дозволу до 2015 године, с тим да се дозвола изузетно може односити и на престанак активности.

22) Службени гласник Р. Србије, бр. 36/2009.

23) http://waste-environment.vin.bg.ac.rs/docu/agenda_21.pdf, доступан април 2011.

24) Стеван Лилић, *Еколошко право*, Правни факултет, Београд, 2010. стр. 306.

25) Закон о локалној самоуправи је прописао да органи и службе јединице локалне самоуправе учествују самостално или преко својих асоцијација у припреми закона и других прописа чија је садржина од посебног значаја за остваривање и развој локалне самоуправе.

3. САГЛЕДАВАЊЕ КАПАЦИТЕТА ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У ПРЕВЕНТИВНОЈ ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Превентивна делатност подразумева предузимање одговарајућих радњи и мера од стране надлежних субјеката у циљу елиминисања и отклањања свих оних услова и околности који доприносе и погодују угрожавању животне средине.

Присутни су многобројни ризици угрожавања животне средине који су израженији у оним ситуацијама када се не поштују техничке и технолошке норме, прописи и стандарди. Под ризиком се подразумева „свака могућност у конкретном систему која са одређеном вероватноћом може да изазове неочекивану промену квалитета, односно промену или губитак система“, с тим да последица ризика може бити позитивна или негативна.²⁶⁾ Према томе, превентивне мере предузете од стране јединица локалне самоуправе доприносе спречавању разних делатности којима се загађује или деградира животна средина, па их је стога потребно предузимати стално, систематски и континуирано уз процену ризика у свакој конкретној ситуацији угрожавања животне средине.

Управо, процена ризика представља специфичан вид превенције који је усмерен на отклањање узрока и услова који погодују угрожавању животне средине. Њихова благовремена процена је веома битна, јер „уколико је повећана изложеност једним ризицима, то може значајно да утиче на повећање утицаја и других ризика, због њихове међузависности.“²⁷⁾ Бројни аутори указују да је проблем заштите животне средине могуће решити само ако се примењује принцип превенције, што значи да се покуша да до проблема не дође, с тим да се овом проблему мора приступити са више страна истовремено.²⁸⁾

Ново законодавство у области животне средине, квантитативно и квалитативно превазилази претходно законодавство, с тим да је проширило надлежност локалне самоуправе и омогућило њено веће ангажовање на превентивној заштити животне средине.

26) Зоран Кековић и др. *Процена ризика у заштити лица, имовине и посовања*, центар за анализу ризика и управљање ризицима, Београд, 2011. стр. 25.

27) Joel Bessis, *Risk management in banking*, John Willey&Sons, New Jersey, LTD, 2004. стр. 40.

28) Gerald Kroneder, заменик секретара за заштиту животне средине града Беча, http://www.danas.rs/dodaci/vikend/plave_strane/gerald_kroneder_prevencija_je_jedini_nacin_za_zastitu_zivotne_sredine.45.html?news_id=206104#sthash.XgebsVXC.dpuf, доступно април, 2012.

Поред тога, значајна карактеристика новог еколошког законодавства јесте његово усаглашавање са законодавством Европске уније, другим међународним документима и стандардима у овој области.

Од организационе, кадровске, материјалне и финансијске оспособљености јединица локалне самоуправе, односно од њених капацитета зависи и успешност у спровођењу претходно наведених превентивних законских одредби. Уколико капацитети јединица локалне самоуправе нису довољни, онда је то свакако битан фактор који онемогућава да се превентивне еколошке норме спроведу у стварност и спрече многи облици угрожавања животне средине.

Увидом у садржаје одређених стратешких докумената констатује се да локална самоуправа дуго није била спремна да прихвати повећан обим послова у заштити животне средине, јер су најчешће превазилазили њене кадровске, стручне и финансијске способности. До оваквог закључка се долази анализом одређених одредби Националног програма заштите животне средине где се констатује да капацитети институција нису довољни да одговоре широј реформи политике, односно законодавства у области заштите животне средине, и да је евидентно да капацитети на локалном нивоу нису довољно развијени ни за спровођење четири закона из децембра 2004. године, а нови закони из области животне средине усвојени у мају 2009. године захтевају јачање капацитета локалне самоуправе. Такође, указује се на неопходност јачања капацитета за спровођење поверених надлежности на локалном нивоу из области животне средине, уз констатацију да на општинском нивоу ради око 400 запослених на пословима заштите животне средине, углавном са недовољном обуком и неадекватном опремом за потпуно извршење својих обавеза и за пружање било каквог осигурања ефикасног спровођења.²⁹⁾ На неспремност јединица локалне самоуправе да ефикасно спроведе у пракси еколошке норме указују и поједине одредбе Националног програма за интеграцију у Европску унију којима се констатује да на локалном нивоу тренутно не постоји довољан број службеника за вршење послова заштите животне средине, па је неопходно јачање и изградња институционалних и административних капацитета кроз запошљавање и обуку кадрова на пословима инспекције, мониторинга и у осталим стручним пословима у области заштите животне средине.³⁰⁾ Од осталих

29) Национални програм заштите животне средине, стр. 43. и 133. Службени гласник Р. Србије, бр. 12/2010. Овај програм је донела Влада Републике Србије 23.3. 2010 године и представља значајан стратешки документ из области заштите животне средине.

30) Национални програм за интеграцију у Европску унију, стр.672. Овај програм је донела Влада Србије октобра месеца 2008 год., http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf доступан април 2013 год.

значајних докумената у којима се говори о способности јединица локалне самоуправе у области заштите животне средине треба указати и на поједине одредбе Националне стратегије одрживог развоја у којој се, поред наведених, потенцира потреба даљега јачања капацитета и осталих субјеката од значаја за заштиту животне средине.³¹⁾ Акциони план за спровођење Националне стратегије одрживог развоја за период од 2009-2017. године садржи одредбе које се односе на потребу предузимања одговарајућих мера усмерених на јачање способности локалне самоуправе. Такође и у Националној стратегији за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију констатује се да је препознато да локалне самоуправе имају велики број надлежности у питањима животне средине које су њима додељене у складу са националним прописима. Сходно томе радне групе ће, у случајевима где су ресурси неадекватни, препоручити да локалној самоуправи треба обезбедити средства или да се та одговорност преусмери на национални ниво.³²⁾ Ово указује на могућност да одређене локалне самоуправе не располажу довољним капацитетом да могу у потпуности да изврше задатке из своје надлежности у области заштите животне средине, што обухвата и њихову превентивну делатност.

У овим документима углавном се говори о непостојању капацитета локалне самоуправе за спровођење еколошких закона, с тим да се посебно не говори о спровођењу појединих законских одредби, па ни одредби које имају превентиван карактер, али се анализом садржаја може констатовати да се дата оцена у овим документима у погледу капацитета односи и на превентивну делатност локалне самоуправе у заштити животне средине.

Годишње извештаје о стању животне средине у Србији пише Агенција за заштиту животне средине и они углавном садрже преглед стања свих медијума животне средине са освртом на појаве које делују на животну средину, указујући на одређене пропусте и задатке које треба реализовати, од којих се неки односе и на јединице локалне самоуправе. У овим извештајима се не анализира активност појединих еколошких органа, па самим тим ни јединица локалне самоуправе, осим што се указује на делатност Агенције, али се посредним путем, тј. анализом њиховог садржаја може делимично оценити капацитет јединица локалне самоуправе у превентивној заштити животне средине.

31) Национална стратегија одрживог развоја, стр.74. Службени гласник Р. Србије бр. 57/2008.

32) Национална стратегија за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију, <http://www.misp-serbia.rs/wp-content/uploads/2010/05/EAS-Strategija-SRP-FINAL.pdf>, стр. 36. доступно април 2013.

Анализом делова садржаја Извештаја о стању животне средине у Републици Србији за 2009 годину³³⁾ који могу указати на капацитет локалне самоуправе у спровођењу одређених еколошких норми, долази се до констатације да се у локалној заједници као проблем испољава увођење интегралног система управљања отпадом, што јасно указује да све локалне самоуправе немају довољан капацитет за обављање ових послова. Тај проблем је посебно присутан у одлагању отпада, јер постоје локалне заједнице које не воде рачуна о комуналном отпаду и не воде евиденцију о његовом саставу, присутна је и појава заједничког одлагања комуналног и опасног отпада, из чега се може закључити да постоји недостатак стручних кадрова у локалној заједници. Континуирано праћење (мониторинг) стања и промене биолошке разноврсности на локалном нивоу није могуће без одговарајућег капацитета локалне заједнице.

У односу на извештај из претходне године, у Извештају о стању животне средине у Републици Србији за 2010 годину³⁴⁾ констатује се да је повећан број локалних самоуправа где се започело са евиденцијом састава комуналног отпада. Међутим, то су и даље грубе процене, што јасно указује да локалне самоуправе још увек не располажу са одговарајућим бројем стручних кадрова за те послове, што потврђује и чињеница да и даље постоје локалне самоуправе које не воде рачуна о комуналном отпаду. Констатује се да је потребно јачање капацитета у локалним самоуправама и њихово укључивање у имплементацији управљања амбалажом и амбалажном отпадом, с тим да локалне самоуправе морају одговорно превентивно деловати у смањењу и спречавању загађивања животне средине.

У Извештају о стању животне средине у Републици Србији за 2011 годину³⁵⁾ у односу на претходна два извештаја, наводи се и даље благо побољшање у прикупљању комуналног отпада и амбалажног отпада. Такође, и даље постоји један број локалних самоуправа који не воде рачуна о комуналном отпаду, што се може довести у везу са недостатком стручних кадрова и финансијских средстава.

33) Република Србија, Министарство животне средине-Агенција за заштиту животне средине, *Извештај о стању животне средине у Републици Србији за 2009 годину*, Београд, 2010, стр. 52, 53 и 143.

34) Република Србија, Министарство животне средине, рударства и просторног планирања-Агенција за заштиту животне средине, *Извештај о стању животне средине у Републици Србији за 2010 годину*, Београд, 2011. стр. 92, 96 и 158.

35) Република Србија, Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине-Агенција за заштиту животне средине, *Извештај о стању животне средине у Републици Србији за 2011 годину*, Београд, 2012. стр. 100-101.

Наведени садржаји из годишњих извештаја о стању животне средине, иако се не односе директно на капацитет локалне самоуправе, ипак указују да локалне самоуправе немају довољан капацитет за спровођење одређених законских прописа у превентивној заштити животне средине. Уз то, као највећи проблем појављује се прикупљање и депоновање комуналног отпада услед недостатка стручних кадрова.

Према једном истраживању као највећи проблеми у спровођењу прописа и политике у области животне средине у локалној заједници су недостатак средстава (85%), број запослених на пословима заштите животне средине (42%), недовољна техничка опремљеност (46%), постојећи правни оквир (21%), недостатак подршке јавности (21%) и недостатак сарадње са цивилним сектором (6%).³⁶⁾ Аутор истраживања, Драгољуб Тодић, износи податак да нешто више од 10% јединица локалне самоуправе скоро уопште немају капацитета, како кадровских и техничких, тако ни финансијских, док њих 80% имају само одређене, али недовољне капацитете, а преосталих 10% има капацитете за спровођење политике заштите животне средине и одговарајућих прописа. Резултати овог истраживања омогућавају закључивање не само о недовољном капацитету локалних самоуправа за спровођење прописа из области животне средине, већ и у којим сегментима је недостатак капацитета најизраженији.

Резултате истраживања потврђују и наводи других аутора да су у спровођењу прописа у области заштите животне средине и надзору над њиховим спровођењем присутни многи проблеми на локалном нивоу и то у виду основне техничке опремљености и недостатка запослених који имају одговарајуће квалификације, што је посебно карактеристично за мале локалне самоуправе.³⁷⁾

Локална самоуправа мора располагати са таквим капацитетом који ће јој омогућити спровођење превентивних норми из њене надлежности из области заштите животне средине и остваривање сарадње са другим релевантним субјектима. Управо, стратешка делатност полиције у локалној заједници омогућава партнерство између локалне самоуправе и полиције у спречавању свих криминалних и других штетних појава. У прилог партнерства полиције

36) Драгољуб Тодић, *Унапређење капацитета јединица локалне самоуправе, организација цивилног друштва и привредних субјеката за спровођење европских стандарда у области животне средине*, Истраживачки форум, Београд, 2012. стр. 12.

37) Владимир Атељевић, Зоран Сретић, Сениша Митровић, Првослав Плавшић, *Изазови европских интеграција у области заштите животне средине и одрживог развоја локалних заједница*, ПАЛГО центар, Београд, 2011. стр. 68.

и јединица локалне самоуправе иде и мишљење према којем „полиција мора тежити да побољша своје методе и технике прибављања информација, како би стекла што је могуће потпунију слику о ситуацији која влада у животној средини, на основу чега развија и усмерава стратегију свог деловања.³⁸⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Атељевић, Владимир, Сретић, Зоран, Митровић, Сениша, Плавшић, Првослав: *Изазови европских интеграција у области заштите животне средине и одрживог развоја локалних заједница*, ПАЛГО центар, Београд, 2011.
- Бановић, Божидар, Милајковић, Саша: „Улога и значај енергетске, економске и еколошке политике безбедности у међународним интеграцијама“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2012.
- Baxter, Brian: *A Theory Ecological Justice*, Routledge, London-New York, 2005.
- Bessis, Joel: *Risk management in banking*, John Willey&Sons, New Jersey, LTD, 2004.
- Bošković, Dejan, „Prevention of Endangerment of the Environment in Trade and Transportation of Explosive Materials“, *Archibald Reiss Days – International Scientific Conference, Thematic Conference Proceedings of International Significance, Vol. II*, (Editor-in-Chief Associate Professor Goran Milosevic, PhD), Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2011.
- Бошковић, Мићо, Бошковић, Дејан: *Еколошки криминалитет*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2010.
- Grasl, Hartmut: *Климатске промене*, превод, Лагуна, Београд, 2011.
- Kroneder, Gerald: *zamenik sekretara za zaštitu životne sredine grada Beča* http://www.danas.rs/dodaci/vikend/plave_strane/gerald_kroneder_prevencija_je_jedini_nacin_za_zastitu_zivotne_sredine.45.html?news_id=206104#sthash.XgebsVXC.dpuf, dostupno maj, 2012.
- Keковић, Зоран и др. *Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања*, Центар за анализу ризика и управљање ризицима, Београд, 2011. стр. 25.
- Лилић, Стеван: *Еколошко право*, Правни факултет, Београд, 2010.
- Љуштина, Александра: *Еколошка безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.
- Милутиновић, Слободан: *Локална агенда 21: Увод у планирање одрживог развоја*, Стална конференција градова и општина, Београд, 2004.
- Национални програм заштите животне средине*, Службени гласник Р. Србије, бр. 12/2010.

38) Alfred Stumper, „Die rolle Polizel bei der Bewaltigung Ekologischer Probleme“, *Die Polizel*, Wisbaden, br. 12/85, str. 368.

Национални програм за интеграцију у Европску унију, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf, доступан април 2013.

Национална стратегија одрживог развоја, Службени гласник Р. Србије бр. 57/2008.

Национална стратегија за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију, <http://www.misp-serbia.rs/wp-content/uploads/2010/05/EAS-Strategija-SRP-FINAL.pdf>, доступно март 2013.

Павловић, Вукашин: *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука и Центар за демократију, Београд, 2010.

Пешић, Јелена: „Развој критичког мишљења као предуслов јачања демократских капацитета друштва“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2012.

Стојадиновић, Миша, Тодоровић, Јелена: „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2012.

Stumper, Alfred: „Die rolle Polizel bei der Bewaltigung Ekologischer Probleme“, *Die Polizel*, Wisbaden, br. 12/85, str.

Тодић, Драгољуб: Унапређење капацитета јединица локалне самоуправе, организација цивилног друштва и привредних субјеката за спровођење европских стандарда у области животне средине, Истраживачки форум, Београд, 2012.

Trojanowicz, Robin, Bucqueroux, B.: *Community Policing: How to Get Started*, Cincinnati: Anderson Publishing, 1998.

The problem of environmental refuges, Doc. 11084, Parliamentary Assembly, Strasbourg, 23. oktobar 2006.

Castler, Stephen, Miller, J. Mark: *The age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, New, York, 1993.

http://waste-environment.vin.bg.ac.rs/docu/agenda_21.pdf, доступан април 2011.

<http://www.misp-serbia.rs/wp-content/uploads/2010/05/EAS-Strategija-SRP-FINAL.pdf>.

Dejan M. Boskovic, Zeljko Nikac

THE CAPACITY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT TO PREVENTIVE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT

Resume

After careful consideration and comparison of the previously mentioned issues, we can reach a conclusion that the new environmental legislation is not followed by adequate measures to capacitate local self-government units, which also implies below capacity of local self-government units to effectively enforce legal norms in the field of preventive environmental protection. However, since the scope of en-

environmental threats is not the same in each local self-government, there are also some differences in the capacity and ability of local self-government units to act preventively in the field of environmental protection. The basic issues facing local self-government units, that make efficient preventive activities in the field of environmental protection quite impossible, include inadequate organization, lack of expert personnel, poor technical support and lack of financial resources. Over the last few years, some local self-governments have been making efforts to tackle the problem of collection and storage of waste, especially communal waste and packaging waste, while in some other local self-governments an inadequate attention has been paid to this problem, which has resulted in environmental pollution. The main reasons for such a practice in some local self-governments are lack of personnel or financial resources, but also unconcern of those responsible to solve these problems.

In order to make local self-government units more efficient while enforcing legal norms in the field of prevention, it is necessary to strengthen their capacities in all previously considered segments. Only then they will be able to fully enforce legal norms, to create appropriate environmental protection agencies and to fully cooperate with the police and other actors at the local level. The scope of environmental threats in some local self-government units requires more qualified staff, with professional knowledge and special skills, which implies better education and professional development of all employees working in this sector. Therefore, it is needed to look over organization and functioning of local self-government units in the field of preventive environmental protection and to take adequate measures, not only those organizational and functional, but also those personnel, technical, financial and educational. Without strengthening their capacities, local self-government units will not be able to effectively enforce regulations concerned with ecological resources and environmental protection, neither to establish an adequate cooperation with other relevant actors.

Key words: Local Self-Government, Capacity, Environment, Threats, Powers and Responsibilities, Preventive Protection, Environmental Regulations

* Овај рад је примљен 10. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 34(37):340.137(497.11:4-672EU)

Српска политичка мисао
број 2/2015.
год. 22. vol. 48.
стр. 255-274.

Оригинални
научни рад

Владимир М. Вулетих

Правни факултет, Универзитет у Београду

ДУХ РИМСКЕ ПРАВНЕ НАУКЕ КАО ТЕМЕЉ ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ*

Сажетак

У савременом процесу европских интеграција и хармонизације националних законодавстава са правом Европске уније, често се истичу идеје по којима Србија у тај процес треба да уђе водећи рачуна о свом националном идентитету и дигнитету.

У том погледу, реформе правосудног система, често аргументовано критиковане од стране стручне и научне јавности, налазе се у кључним поглављима на путу преговора које Србију тек очекују. Чини се да наш законодавац у значајној мери некритички и догматски интегрише одређене препоруке Европске комисије, директиве у области грађанског права, заборављајући, при том, шири друштвени контекст, традиционалне правне вредности и изворе на којима почива више векова развијани домаћи правни систем.

Аутор у овом чланку настоји да понуди одговор на питање како правничка струка у осетљивом и турбулентном политичком и социјалном моменту може да одговори задатку тренутка: да извр-

* Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Правног факултета Универзитета у Београду „Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ (правни, економски, политички и социолошки аспекти) – античка правна историја и њен значај за модерно право“.

ши неопходну реформу али и да сачува традиционалне вредности утемељене на домаћајима и решењима римског класичног права, римске јуриспруденције и потоњих законика.

У том контексту, у овоме се раду анализирају свевременске и универзалне поруке из прошлости, како би будућност домаћег правног система имала ненадмашан узор, лучоношу која ће задржати неопходну еквилибранцу између политике и струке, методологије и тумачења, ни у једном моменту не занемарујући својеврсну друштвену мисију и одговорност коју савремени правнички позив у Србији несумњиво баштини.

Кључне речи: правна наука, римско право, европске интеграције, политички утицај, правнички идентитет

1. РИМСКИ ТЕМЕЉ ХАРМОНИЗАЦИЈЕ СА ЕВРОПСКИМ ПРАВОМ

У савременом друштвеном и правничком окружењу се, неретко, цитирају универзалне и свевременске мисли римских јуриспрудената. Неке од њих су постале незаобилазни део правничког бонтона, истичу се својом оригиналношћу, зрелошћу порука које носе и посебним духом правичности који плени. У време свеопште реформе правосудног система, критика које јој се упућују од стране струке, турбулентног и осетљивог друштвеног тренутка у Србији, чини се да оне изнова постају нова правничка азбука коју савремени домаћи носиоци правосудних функција не смеју предати забору. Ово је посебно важно узевши у обзир почетак приступних преговора Републике Србије са Европском унијом и отварањем првих поглавља који се односе на правосудни систем, људска права, независност и сталност судијске функције, те универзални оквир положаја правничке струке у сложенем политичком тренутку.

Да је право уметност доброте и правичности, *ius est ars boni et aequi*, истицао је, на самом почетку Јустинијанових Дигеста,¹⁾ Јувенције Целз Млађи (*Publius Iuventius Celsus*),²⁾ док су јуриспруденти, који су радили на Јустинијановом уџбенику, наводили да је правда упорно и непрекидно настојање да се сваком додели његово право.³⁾ У истом титулусу Институција наводи се, како Станојевић

1) *D. I. I. I. (Ulpianus libro primo institutionum)*

2) У суштини, ова мисао је сачувана захваљујући Улпијановим похвалама Целзу. Он је у својим Институцијама надахнуто истакао елегантан и прецизан Целзов стил - *ut eleganter Celsus definit*.

3) *Iust. Inst. I.1.1 - Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*.

истиче,⁴⁾ лепа мисао коју ни један судија не сме да заборави, да правда није нешто обично, већ да се граничи са божанским.⁵⁾

Улпијан (*Domitius Ulpianus*) у својим Регулама подвлачи својеврсни „морални категорички императив“: часно живети (*honeste vivere*), другог не штетити (*alterum non laedere*), сваком своје (право) дати (*suum quique tribuere*), премда су Римљани свесни да је закон обавезан за све, ма колико строг био (*dura lex, sed lex*), па у дословном тумачењу не треба претеривати јер последице могу бити неправичне: *summum ius, summa iniuria*.⁶⁾

Чини се да, можда, баш зато Целз упозорава да познавати законе не значи само се држати њихових речи, већ смисла и намене,⁷⁾ будући да, како Павле (*Iulius Paulus*) суптилно примећује, није све, што је законом допуштено, уједно и часно.⁸⁾

Приметно је да се ове мисли у савременом друштву прихватају као својеврсне дефиниције правничког позива, поруке из прошлости које сежу у будућност, а које, у времену у ком живимо и стварамо, изискују поновно подсећање и уобличавање. Међутим, Римљани ове мисли нису сматрали дефиницијама. Њихов казуистички стил можда је најбоље описао правник Јаволен (*Iavolenus Priscus*) наводећи да је свако дефинисање у грађанском праву опасно, јер је ретка дефиниција која се не може оборити.⁹⁾ Да Римљани граде посебан антитеоретски став је дуго сматрано за опште место међу романистима. Међутим, чини се да је реч о контрадикцији: ако неко одбаци дефинисање као непотребно и сам је учинио једну дефиницију.¹⁰⁾

При том је, изгледа, полазна премиса погрешна. Римљани су, у настојању да реше конкретне случајеве, у великој мери консултовали грчку реторику, философију и логику.¹¹⁾ Полазећи од раније

4) Обрад Станојевић, *Римско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2003, стр. 142.

5) *Iurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia*.

6) Тако Цицерон тврди да је највеће право, највећа неправда, Cicero, *De officiis*, 1. 10. 33.

7) *D. 1. 3. 17. (Celsus libro 26 digestorum) Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*.

8) *D. 50. 17. 144. (Paulus libro 62 ad edictum) Non omne quod licet honestum est*.

9) *D. 50. 17. 202. (Iavolenus libro 11 epistularum) Omnis definitio in iure civili periculosa est: rarum est enim, ut non subverti possit*.

10) „За философе, дакле, човек философира и кад то не зна и када одбацује философију, као што Молијеров грађанин-племић говори прозу не знајући то.“, О. Станојевић, стр. 141.

11) Nikola Moјović, *Римско право – историја римског права*, Правни факултет Универзитета у Банjoj Luci, Банја Лука, 2008. стр. 336. У истом смислу и Антун Маленица, *Римско право*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2012, стр. 103.

датог мишљења неког ученог правника, следбеници су могли, како то Јулијан (*Salvius Iulianus*) пише, да усвајају исто решење ако је случај исти или сличан оном ранијем (*analogia iuris*), или да одлучују сасвим супротно уколико је случај различит од претходног (*argumentum a contrario*).¹²⁾ Логичко-философски систем римских правника уобличаван је и правничким закључивањем *ad absurdum*, уколико би алтернативно изабрано решење довело до бесмисленог резултата, *argumentum a maiori ad minus*, који закључује да је, ако је дозвољено више сигурно дозвољено и мање, и *argumentum a minori ad minus*, да уколико је забрањено мање, сигурно је забрањено и више.¹³⁾

У оквиру своје делатности, оличене кроз уобличавање форме приватних аката (*cavere*), заступања странака (*agere*), подучавања следбеника (*instituere*) и, посебно, права на давање стручних одговора на постављена питања грађана-лаика (*respondere*), јусприспруденти су инсистирали на ставу *da mihi facta, dabo tibi ius*, који је, за свој темељ, имао потребу да грађанин правника снабде свим релевантним подацима и чињеницама, а за узврат, овај би му дао решење проблема, најчешће засновано на неком раније већ решеном случају. Тај начин рада, чини се, није ништа друго до својеврсни систем који индуктивном методом доводи до дефиниције коју ће успоставити Павле: Право нека се не изводи из правила, него нека из важећег права настаје правило.¹⁴⁾ Дакле, изгледа да Римљани нису гајили *a priori* негативан став према уопштавању, дефиницијама, правилима и теорији, већ су држали да се до система може једино доћи извођењем закључака, решења и појединачних одговора у разним ситуацијама, који се, временом, обогаћују стварајући систем у ком су баш та решења ништа друго до правне дефиниције од којих се полази.

Штавише, већ у време касне републике било је покушаја да се начине први кораци као систематизацији, уопштавању и кодификовању правних норми. Тако Цицерон тврди да се Клас радовао потенцијалној философски уобличеној систематизацији,¹⁵⁾ а Попоније наводи да је Квинт Муције Сцевола (*Quintus Mucius Scaevola*) први уредио *ius civile generatim* у осамнаест књига.¹⁶⁾ Уосталом, у

12) *D. 1. 3. 12. (Iulianus libro 15 digestorum)*

13) Мојовић ове аргументе сврстава у генусни појам *argumentum a fortiori*, као разлог пре, тим пре, Н. Мојовић, стр. 337.

14) *D. 50. 17. 1. (Paulus libro 16 ad Plautium) Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat.*

15) Cicero, *De oratore*, 1.186-190.

16) *D. 1. 2. 2. 41. (Pomponius libro singulari enchiridii)*. Колики је значај правне науке уопште, сликовито описује Помпоније, који сведочи о адвокату Руфу, који је дошао код

прилог овоме се може поменути и Гајева трипартиција као један од првих ваљаних покушаја да се право систематизује и изврше поделе које ће оставити дубок траг на потоње кодификаторе. Више од других правника Гај је покушавао да уопштава решења случајева и правничке идеје, јер би, одмах након помињања неког института наводио „*itaque si tibi*“.¹⁷⁾ Уколико Гајево дело није довољан аргумент, довољно је погледати Дигеста или Сцеволина *Responsa*, Папинијанова *Quaestiones*, или Улпијанове *Libri ad edictum*: у сваком од ових дела постоји систем излагања, видљиво уопштавање индуктивним закључивањем, или Шулцовим речима: „неисцрпно богатство проблема и идеја“.¹⁸⁾

Делује да је баш овакав манир размишљања, закључивања и рада римских јуриспрудената омогућио да се римско право разгра-на и створи тако изнијансирана решења за најсложеније проблеме, којима ни модерно право није имало готово ништа да дода. То је омогућило и средњовековним правницима да у Јустинијановим Дигестама открију праву ризницу идеја, један заокружени, целовити, комплексан начин резонувања који је има своја стриктна правила и у доброј мери се темељи на математичкој логици.¹⁹⁾

Неопходан предуслов оваквом начину размишљања било је овлашћење које су неки правници поседовали. У правној природи тог овлашћења, можда, лежи један од одговора на питање како се развијао римски правнички дух, који ће постати инспирација свим савременим идејама о положају носиоца правосудних функција.

Квинта Муција Сцеволе. Пошто није разумео објашњење које му је два пута дато, Сцевола је рекао: “Срамота је за патриција и нобила, који је још и адвокат на суду, да не познаје право којим се служи”. *D. 1. 2. 2. 43. (Pomponius libro singulari enchiridii)*. Међутим, Руфов и Сцеволин савременик, Цицерон има знатно више симпатија за Руфа, истичући да је његово познавање права временом постало знатно боље него ли Сцеволино, јер је право разумео као кохерентан систем и врло брзо овладао дефиницијама, логиком и тумачењем права, Cicero, *Brutus*, 39.145-41.152.

- 17) На пример, док објашњава разлику између ствари које се манципују и које се манципују, наводи: „*Itaque si tibi vestem vel aurum vel argentum tradidero...*“, *Gai, Institutiones*, 2.18.
- 18) Fritz Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford University Press, Oxford, 1953, стр. 34.
- 19) „После књига о геометрији не постоји ништа“, тврди Лајбниц, „што би се по снази и суптилности могло упоредити са списима римских правника: толико у њима има моћи и дубине“, према Charles Giraud, *Histoire du droit romain*, Paris, 1847, стр. 290.

2. IUS PUBLICE RESPONDENDI EX AUCTORITATE PRINCIPIS: ОПОМЕНА ИЗ ПРОШЛОСТИ У БУДУЋИМ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈАМА

Настанак овог института везује се за период принципата, којем су претходила два позната тријумвирата. Оба су донела грађанске ратове и сурову борбу за власт. Две кључне личности два тријумвирата, Гај Јулије Цезар и Октавијан, имали су сасвим другачије судбине. Републиканска опозиција је успела да ликвидира Цезара, иако је био велики војсковођа и државник. Октавијан, пак, одликовао се већом политичком мудрошћу, суровошћу према противницима и тактичношћу, успевши да, позивајући се на “поредак предака”, смири опозицију и тихо, “на мала врата”, уведе принципат.

Државно уређење је у знаку дијархије – принцепс и сенат имају две благајне (*fiscus* и *aerarium*), два чиновничка апарата, чак и различите области којима су управљали. Октавијан, који је, у међувремену, добио и титулу Августа (узвишеног), и даље износи законе пред скупштину, али се они усвајају акламацијом. Сенат, којем је лукаво привидно успостављена већа важност, јер његова *consulta* добијају законску снагу, у ствари слаби, јер се иза ових одлука, углавном, крије владарева воља.

Већ крајем републике римско право је већ толико разуђено, да се у њему тешко сналази и грађани имају проблем да остварују своја права. Светоније употребљава термин “*immensa difusaque legum copia*”, истичући намеру Цезара да покуша да начини неку врсту кодификације, у ствари, да сведе то мноштво на релативно мали број књига (*in paucissimus conferre libros*).²⁰⁾ Цицерон није био задовољан ни начином на који Римљани архивирају законе, критикујући да не постоји организована служба чувања закона (*legum custodiam nullam habemus*), упоређујући са праксом код Грка, код којих је посебан службеник, номофиликс, водио бригу о томе.²¹⁾ Гибон наводи да „у тој замршености и противречности старог и новог, допуштеног и недопуштеног, грађанин има осећај усамљености у џунгли, из које га сваки час вреба невоља.“²²⁾ док

20) Suetonius, *Caesar*, 44.

21) Cicero, *De legibus*, 3.20.46. Светоније, међутим, наводи да је Цезар, у жељи да сакупи све одлуке скупштине и сената, које постају све значајније, организовао да се оне објављују у *acta diurna*, некој врсти ембриона данашњег службеног гласника, Suetonius, 20.

22) Edvard Gibon, *The History of Decline and Fall of the Roman Empire*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1924, стр. 345.

Шулц пише да „правници нису ни прстом мрднули да дају грађанима коректне текстове закона, чак ни коректну верзију Закона 12 таблица.“²³⁾

Имајући у виду овакво стање, врло је вероватно, како наводи Станојевић, да је у време републике постојала слобода заинтересованих странака да се обрате било ком правнику, као и слобода правника да дају свој суд.²⁴⁾ Штавише, према Помпонију, пре Августа одговоре нису давали принцепси, већ они који су уживали поверење својих ученика.²⁵⁾ Дигеста бележе да је први који је давао одговоре био Корунканије (*Coruncanius*), први плебејац на функцији *pontifex maximus*, а успео је да се домогне и положаја конзула 280. године п. Х. Помпоније истиче да је његов утицај био велики и да су његови одговори били веома значајни.²⁶⁾

Принцепс, који се, за време Веспасијанове владе, изборио за начело да владара постојећи закони не везују (*princeps legibus solutus*), тежи да учене правнике веже уз себе. Зато већ Август уводи једну значајну новину. Одређеном броју правника даје право да дају одговоре на основу његовог овлашћења – *ius publice respondendi ex auctoritate principis*: „Први је божански Август, како би подигао ауторитет правне науке, установио да правници дају мишљења на основу његовог овлашћења“.²⁷⁾

Помпоније пише да је први еквестар који добио овакво овлашћење (то је учинио Тиберије) био Масурије Сабин (*Massurius Sabinus*),²⁸⁾ по коме је школа сабинијанаца и добила име. Доста је размимоилажења у погледу правне природе и домашаја овог овлашћења које је принцепс установио. Чињеница је да су јуриспруденти, у оквиру своје надлежности *respondere*, давали одговоре заинтересованим странкама, као и да је, у том погледу, међу различитим правницима било и супротстављених ставова по истом правном питању.²⁹⁾

23) F. Schulz, стр. 61.

24) Obrad Stanojević, *Gaius noster - prilog istoriji rimske pravne nauke*, Institut za pravnu istoriju i Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1976, стр. 38.

25) D. I. 2. 2. 50. (*Pomponius libro singulari enchiridii*).

26) D. I. 2. 2. 38. (*Pomponius libro singulari enchiridii*).

27) D. I. 2. 2. 49. (*Pomponius libro singulari enchiridii*).

28) D. I. 2. 2. 48. (*Pomponius libro singulari enchiridii*).

29) Тако Цицерон пише о случају када је један сељанин сусревши, у току кампање за едила, Публија Краса, упитао за правни савет. Крас му је дао одговор који није ишао на руку сељанину. Тада га је Сервије Галба, који је био у Красовој пратњи у току кампање, приметивши разочарање на сељаниновом лицу, запитао какав је савет затражио и заинтере-

Правне импликације и питања везана за *ius publice respondendi* су бројне.³⁰⁾ Прво, поставља се питање да ли је овај институт био овлашћење без којег се уопште надаље нису могли давати одговори, или је оно било више „психолошког карактера“, како би се утицало на странке. Друго, да ли су одговори које су јуриспруденти давали били обавезни за судије или не? Шулц сматра да су правнички одговори, снабдевени са *ius publice respondendi*, имали само већи ауторитет али да нису имали обавезујућу снагу за судије³¹⁾, док Виеакер и Туори тврде да је су овакви одговори обавезивали судије.³²⁾ Магделаин, негде на средишњем ставу, наводи да је обавезујућа снага настала тек у време Хадријана.³³⁾ Спорно је и који број правника је добио ово овлашћење. Премда засигурно знамо да је ово овлашћење први добио Масурије Сабин, не зна се колико је јуриспрудената заиста располагало овом привилегијом.³⁴⁾

совао се за овај правни случај. Након што га је сељанин упутио у проблем, Галба му је дао потпуно другачији одговор у односу на Краса, који је знатно више одговарао сељанину, а био је и утемељен на претходно решеним случајевима. Премда се Крас позивао на одређене ауторитете у прилог свом ставу, на послетку је био принуђен да призна да је Галбина аргументација исправнија и сврсисходнија, Cicero, *De oratore*, 1.239 – 240. Цицерон сведочи и о познатој парници *Causa Curiana*, у којој се Квинт Муције Сцевола позивао на идентично мишљење свога оца. У овом случају тестатор је свог насцитуруса Курија као пупиларног супститута. Међутим, како је реч о детету које је зачето, а још није рођено, дошло је до спора у којем су интетатски наследници оспоравали ово право Курију. У суштини, спор је постојао између дословног тумачења речи у тестаменту и тумачења оставиоачеве воље, по којој би Курије био наследник. У овом спору Крас тријумфује, јер ће суд истаћи да је воља оставиоца пресудна, Cicero, *Brutus*, 52.197, *De oratore*, 1.29.180.

30) На овом месту вреди поменути само неке од аутора који су се опсежно бавили овим питањем: Heinrich Siber, “Der Ausgangspunkt des ‘ius respondendi’”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*, 61, Weimar, 1941, str. 397–402; W. Kunkel, “Das Wesen des ius respondendi”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*, 6, Weimar, 1948, str. 423–457; André Magdelain, “Jus respondendi”, *Revue historique de droit français et étranger*, 28, Paris, 1950, str. 1–22; David Daube, “Hadrian’s Rescript to Some Ex-praetors”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*, 67, Weimar, 1950, str. 511–518; Franz Wieacker, “Augustus und die Juristen seiner Zeit”, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 37, Leiden, 1969, str. 331–349; Mario Bretone, *Tecniche e ideologie dei giuristi romani*, Napoli, 1982, str. 241–254; Franz Wieacker, *Respondere ex auctoritate principis*, y: R. Feenstra (ed.), *Handelingen: IXe Nederlands-Belgisch rechtshistorisch congres ‘Rondom Feenstra’*, Leiden 1985, str. 71–94; B. Albanese, “Nota su Gai 1,7 e sulla storia del ius respondendi”, *Annali del Seminario giuridico dell’Università di Palermo*, 49, Palermo, 2004, str. 17–26; Kaius Tuori, *The ius respondendi and the Freedom of Roman Jurisprudence*, *Revue internationale des droits de l’antiquite (RIDA)*, 51, 2004, str. 295–337

31) F. Schulz, str. 87.

32) F. Wieacker, str. 338, K. Tuori, str. 311.

33) A. Magdelain, str. 18.

34) Ставови су по овом питању веома удаљени. Има мишљења, која заступају у првом реду, Кинкел и Бретоне, да је сваки правник, који је имао право на *respondere* уједно добијао и *ius publice respondendi*, а да је та пракса уведена после Хадријана, W. Kunkel, str. 433, M. Bretone, str. 76. Ово мишљење је у новије време оштро критиковано од стране Фогена

Питање које се додатно поставља и до када је ова привилегија постојала. Телеген, ослањајући се на Помпонија, полемиче са Магделаином и тврди да је *ius publice respondendi* престало да постоји у време Хадријана.³⁵⁾

Можда се, у прилог овој тврдњи, може истаћи један фрагмент из Гајевих институција:

“Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere. Quorum omnium si in unum sententiae concurrunt, id quod ita sentient, legis vicem optinet; si vero dissentiunt, iudici licet quam velit sententiam sequi; idque rescripto divi Hadriani significatur”.³⁶⁾

Гај, у овом тексту, наводи да су одговори учених правника изреке и мишљења оних којима је допуштено да установљавају правна правила. Уколико се њихове изреке слажу, то има снагу закона, а, уколико нису сагласне, судија је овлашћен да прихвати мишљење по свом нахођењу, јер је такав смисао рескрипта божанског Хадријана.

Осим што нам Гај сугерише да су одговори учених правника, изгледа, били обавезујући за судије, чини се да он помиње баш поменути рескрипт Хадријана из чега се може извући закључак да за ваљаност правничког одговора више није надлежан цар, па тиме ни *ius publice respondendi*, већ искључиво сагласност између правника по одређеном правном питању.

Најзад, под велом мистерије је и зашто је, уопште, ово овлашћење, уведено.

Чини се да је ово питање у директној вези са првим постављеним питањем какав је значај имао *ius publice respondendi*. У одговору на ова питања ваља бити опрезан. Августова намера, уводећи ово овлашћење, вероватно није била да створи тзв. режимске

и Туорија, који тврде да ова привилегија никада није ни успела да се оствари у пракси, чак сумњају да је она икада и постојала, М. Т. Fögen, *Römische Rechtsgeschichten. Über Ursprung und Evolution eines sozialen Systems*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2003, стр. 93, К. Туори, стр. 313.

35) Када су припадници преторског реда тражили од Хадријана да им омогући *ius publice respondendi*, он је у свом рескрипту одговорио да се то право не добија већ зарађује и истакао да код код има веру у себе може очекивати да ће цару бити драго да такав одговоре и даје. *D. 1. 2. 2. 49. (Pomponius libro singulari enchiridii)*. У овом фрагменту Телеген налази основ за тврдњу да је оваквим одговором Хадријан фактички укинуо *ius publice respondendi* у оном смислу у којем је то право које се даје у име царског ауторитета, J.W. Tellegen “‘Responsitare’ and the Early History of the *Ius Respondendi*”, *Studies in Roman Law and Legal History in Honour of Ramon D’Abadal I de Vinyals on the Occasion of the Centenary* 6 (1989), стр. 66.

36) *Gai Institutiones*, 1.7.

правнике. Прво, за време његове владавине, правници који нису имали ово овлашћење могли су да дају одговоре *ex privata auctoritate*. Гај, на пример, никада није добио ово овлашћење. Друго, Август, је опште узев, био врло опрезан уводећи постепено новине.³⁷⁾ Његова идеја није, чини се, била да нагласи *ius publice respondendi* као једини начин давања одговора, већ више оно *ex auctoritate principis*, као неку врсту промоције правника који имају ово овлашћење, да се њима може више веровати, да ће њихов одговор бити поштованији на суду, *ut maior iuris auctoritas habetur*.³⁸⁾

Међутим, политички аспект не може бити заобиђен. Републиканска опозиција, осећајући да се иза ових јавно истицаних добрих принципсових намера, крије латентна жеља да се ојача власт једног човека и да се сенат у доброј мери развласти, имала је бројне симпатизере међу јуриспрудентима. Они су се опредељивали у односу према власти што ће довести до неминовног ривалства два водећа правника тог времена, Антистија Лабедона и Атеја Капитона.³⁹⁾ Они су познати као зачетници и оснивачи две школе мишљења, учења и давања одговора, сабинијанске и прокулеанске правне школе.⁴⁰⁾ У преко тридесет правних контроверзи оставили су савременој цивилизацији изнијансирана решења, која ће готово сви правни системи који се темеље на римско-континенталној правној традицији баштинити. Тиме су задужили савремене правнике непресушним извором идеја, од којих су неке конкретно нашле место у стварању тековина европских интеграција.

37) Чак је, пише Ростовцев, у Сенату 27. г. п. X, вратио сва своја ванредна овлашћења и објавио да је успостављен стари начин управљања државом, премда та његова изјава није одговарала реалном стању, Михаил Иванович Ростовцев, *Историја старог света*, Матица Српска, Нови Сад, 1974, стр. 368.

38) *D. 1. 2. 2. 49. (Pomponius libro singulari enchiridii)*. Тако и О. Станојевић, стр. 39.

39) Тацит о њима пише: „Унук једног Сулиног центуриона и син бившег претора, Атеј Капитон, проучавањем закона, поставио се у први ред правних саветника. Август је пожурео да га уздигне до конзула, да би надмашио у достојанству Антистија Лабедона, који је био изврстан у истим наукама. Непоткупљив и независтан, Лабедон је био чувенији. Улица власти, Капитон се више свиђао господарима. Првом, који стиже тек до претора, његова му несрећа донесе јавни углед. Другом, који се уздиже до конзула, његова му срећа изазва завист и мржњу.“, Тацит, *Анали*, Београд, 1970, стр. 173-174.

40) Израз „правна школа“ не може се, овом приликом, употребити *stricto sensu*. Школа, у овом случају, нема карактер институције у којој се ученици подучавају од стране професора. Њено значење би се пре могло употребити у смислу школе мишљења. Зато се чини да Оноре, ипак, није у праву када термин „*diversa schola*“ и „*illa schola*“ тумачи као институцију, Тону Нопогџ, *Gaius*, Oxford, 1962, стр. 40. Делује да је пре у праву Шенон који ове школе назива секатама (*nostra sectae*), Émile Chénon, *Étude sur les controverses entre les Proculétiens et les Sabiniens sous les premiers empereurs de Rome*, Paris, 1881., стр. 6. Са њим је сагласан и Станојевић: „Израз *diversae sectae* ближи је школама мишљења него школама у правом смислу.“, О. Станојевић, стр. 45.

3. ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ ПОД ЈУСТИНИЈАНОВОМ ЗАСТАВОМ

Право Европске уније, настало из права европских заједница, данас се назива и комунитарно право (*European Community Law, Community Law, Gemeinschaftsrecht, Kommunitarrecht, Europarecht, Droit communautaire, Droit Europeen*). Оно се стварало о оквиру три Заједнице: Европске заједнице, Европске заједнице за угаљ и челик и Европске заједнице за атомску енергију. Након што је уговором из Мастрихта 1992. године, основана Европска унија, ово се право назива и правом Европске уније, иако треба у том дефинисању бити опрезан, јер комунитарно право од почетка стварају и то и данас чине органи Европске Уније.⁴¹⁾

Данас субјекте комунитарног права чине физичка и правна лица, државе чланице и органи Европске Уније. Физичким лицима припадају држављани држава чланица, а правним, лица која имају припадност некој од држава чланица или имају статус европских друштава.⁴²⁾

Основна надлежност комунитарног права је регулисање узајамних права и обавеза између Европске Уније и њених субјеката, међусобне односе држава чланица, односе између држава чланица и приватних лица и међусобне односе приватних лица.⁴³⁾

Напори које данас улаже Европска унија у хармонизацији приватног права плод су неколико неуспешних покушаја углавном ауторитативним методама. Чини се да би једно од могућих решења било коришћење идеја и доприноса Јустинијанове кодификације, која је у средњем веку доживела нову младост, кроз стварање заједничког европског правничког мишљења темељеног на Дигестама (*ius commune Europaicum*).

41) Видети: Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, Правни факултет, Београд, 2015, стр. 131-142.

42) Нпр. посебне европске економске интересне групације и европска акционарска друштва (*societas europaica*), Радован Вукадиновић, *Право Европске уније*, Центар за европско право Правног факултета у Крагујевцу и Канцеларија Србије и Црне Горе за придруживање Европској унији, Крагујевац, 2006, стр. 68.

43) «У територијаном смислу, домашај примене ових прописа је омеђен границама Европске заједнице, односно њених држава чланица. Само у посебним ситуацијама, поједини комунитарни прописи могу се применити и изван заједнице, односно Европске уније. У питању је тзв. екстратериторијална примена – најчешће комунитарних прописа о праву конкуренције, а осталих прописа у случајевима њихове примене на активности које су довољно повезане са Заједницом.» *ibid.*

Међутим, идеалистички делује посматрање средњовековног *ius commune* као потпуно заокруженог правног система, јасно дефинисане структуре и опште прихваћености.

Пре би се могло рећи да оно представља заједнички дух права, јединствену правну културу која је полазила од античких римских и грчких принципа, који су и били *common core* тадашњег времена. У суштини, све до времена *usus modernus pandectarum*-a у 17. и 18. веку, читава образована Европа је чинила јединствену културну заједницу. Право је било неодвојиви део те европске културе. Правници који су се образовали у једној држави могли су имати важне функције у другим државама.⁴⁴⁾

Поред тога, научна литература постала је опште прихваћена у већини европских држава: Гроцијусово дело *De iure belli ac pacis* до краја 17. века имало је преко 40 издања у Немачкој, Холандији, Италији и Швајцарској, преведено је на француски, енглески, немачки и италијански језик, Хајнекијево дело *Elementa iuris civilis* као уџбеник коришћено је на универзитетима у Халеу, Павији, Болоњи, Кракову и Оксфорду. У свом *Commentarius ad pandectas* Јохан Воет цитирао је ауторе из Шпаније, Италије, Француске и Немачке, од 14. века све до његовог времена.

Немачки студенти су долазили на *peregrinatio academica* у Италију и Француску, исто као што су шкотски студенти долазили у Лајден или Утрехт.⁴⁵⁾

Тај специфичан заједнички правни дух прожимајући развијене државе Европе, чини да професори слободно предају на катедрама разних земаља, да студенти слободно студирају широм Европе, да мешање традиција, правних система и вредности, створи један заједнички оквир у којем се допуњују заједничке особине права националних држава.⁴⁶⁾

44) Велики француски научник Донел (*Donellus*), на пример, био је професор на Хајделбергу, Лајдену и Алтдорфу, Италијан Алберико Ђентили (*Alberico Gentili*) предавао је на Оксфорду, Немац Пуфендорф у Лунду, Шпанац Перез на Леувену, Reinhard Zimmermann, "Roman Law and the Harmonization of Private Law in Europe", *Kluwer Law International* 2004, str. 27.

45) *Ibid.* Коментаришући Цимермана, Сич истиче: „По нашем мишљењу *ius commune* је само једна карика у ланцу (која до сад није била у довољној мери истраживана) која спаја античку правну мисао о заједничким основама праведног правног поретка са савременом тежњом да се обелиск правде не сруши у савременом процесу европеизације и глобализације. Како ће се стуб правде да одржи без корена?“, Magdolna Sič. „Trajne vrednosti rimskog prava“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 43, 3/4 (2006), str. 385.

46) У Европи тог времена, употребивши израз професора Цимермана, користи се иста „правна граматика“, па, крећући се истим културним плимама у целој Европи и усидривши се у заједничкој образовној и интелектуалној традицији, европски правни науч-

У погледу нове младости римског права у Новом веку Ци-мерман истиче да су водећа дела представника школе природног права штампана и била доступна на енглеском језику: Пуфендорфов *De iure naturae et gentium* се до 1730. године појавио у четири издања у енглеском преводу, Гроцијусово дело *De iure belli ac pacis* до 1750. штампано је у чак шест издања на енглеском језику.⁴⁷⁾

У прилог овоме ваља додати да је, према професору Смитсу, римска уговорна доктрина била „закон у Вестминстеру и Оксфорду“ и поседовала ауторитет „висок колико год то може да буде“.⁴⁸⁾

Уосталом, није тешко установити да се утицај римског права у Енглеској успостављао и у самој пракси: Лорд Хол, Метју Хејл и Лорд Менсфилд⁴⁹⁾ су судије које су у својим пресудама истицали важност примене римских правних решења.⁵⁰⁾

Штавише, све до средине 19. века Оксфорд и Кембриџ, су остали једини универзитети на чијим се правним факултетима следила традиција римског права.⁵¹⁾

Утицајни Суд адмиралитета, примарно надлежан за поморске спорове, али такође у једном периоду и за све комерцијалне уговоре са иностраним елементом, играо је важну улогу у доприносу римског права на развој енглеског. Поред чињенице да су му судије углавном били правници учени на традицији римско-канонског права, важна околност је и развој *lex mercatoria*, англиканизован као Закон о трговини.

ници су, упркос многим разликама у детаљима, остали јединствен интелектуални свет са великим ауторитетом за стварање и развој *ius commune*, Reinhard Zimmermann *Roman Law, Contemporary Law, European Law; The Civilian Tradition Today*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 2001, str.28.

47) R. Zimmermann (2001), str. 38.

48) Штавише, средином 19. века, и утицајем Историјскоправне школе на Енглеску, нарочито преко превода Савињија и Тибоа, Џон Остин је, открио универзални модел правне науке у право у пандектистичком праву, Jan Smits *The Making of European Private Law: Toward a Ius Commune Europaeum as a Mixed Legal System*, Intersentia, Antwerp-Oxford, 2008, str. 29.

49) Менсфилд, иначе Шкот пореклом, је, штавише, студирао Римско право на Оксфорду. Често је истицао да је опште право народа у својој целини и део права Енглеске, које треба да учи из праксе разних народа и ауторитета римских писаца, *ibid*, 31.

50) *Ibid*.

51) У друштву познатом као “*Doctors Commons*” њихови дипломци су чували традицију наведеног на факултету. Пишући, сачинили су богату збирку литературе, која се ослонила на римско и, уопште, континентално право. Могућности запослења ових правника нису биле ни мало занемарљиве, штавише, постали су доминантне судије, радећи од мање значајних судова као што је Високи суд витештва, који се углавном бавио споровима у вези са ношењем грбова, до веома важних као што су Суд адмиралитета и Црквени судови. Преузимајући позиције и у црквеној администрацији, постали су носиоци државних дужности и бенефиција, заузимали места и у дипломатији, истовремено радећи у складу са римско-канонском традицијом – *ibid*.

Lex mercatoria је универзални појам за правила и делом неписане обичаје, већ углавном изнетим у статутима и законским конвенцијама, која су се развијала од 12. века у вези са цветањем трговине на Медитерану, атлантској обали и Балтичком мору.

Премда су одредбе *lex mercatoria* углавном нове и оригиналне, лако је доћи до закључка да извлаче своје постојање из римских одредби, превасходно везаних за *Lex Rhodia de iactu* и за поморски зајам (*fenus nauticum*). Готово идентична правила успостављена су према тзв. начелу опште хаварије, као и за одговорност капетана брода уколико је закључио поморски зајам.⁵²⁾ Уосталом и енглеска економија је била интегрисана у европски трговински систем и развој њеног трговинског права следио је, у суштини, исту матрицу европског права.

Интересантно је да је чак и у сфери уговора, утицај римског права видљив.⁵³⁾ Енглеско право је у овом домену прихватило римско начело *debitor speciei liberatur casuali interitu rei*, које предвиђа ослобођење од одговорности дужника у погледу испоруке предмета уколико је овај уништен без његове кривице. Средином 19. века судије су ово правило успоставиле као опште начело, међутим, као последица сматрао се цео уговор раскинутим, уколико је до уништења ствари дошло.

Овај принцип проширен је и на уговора код којих је предмет обавезе могућ, али сама сврха уговора више не постоји.⁵⁴⁾

Илустративни пример за овакво тумачење је тзв. “*Crown Case*” којег наводи професор Цимерман.⁵⁵⁾ Верни ројалиста, желећи да посматра крунисање краља Едварда VII, закључио је уговор о закупу стана који се налазио на планираном путу процесије крунисања. Међутим, краљ се разболео, добивши перитонитис, па је крунисање отказано.

Поставља се питање, да ли је уговор о закупу и даље важећи и да ли ројалиста и даље има обавезу да плати закупнину? Ослањајући се на принцип римског права, лорд Менсфилд стао је на

52) Као и у римском праву, и *Lex mercatoria* предвиђа да у случају хаварије брода, након избацивања ствари не би ли се брод одржао на површини, власник брода и власници робе заједнички су сносили штету, док је у случају поморског зајма зајмопримац (бродовласник) дуговао износ зајма једино у случају да предстојећи поморски подухват буде успешно окончан, Rainer Schulze, “Allgemeinen Rechtsgrundsätze und Europäischen Privatrechts”, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, br 3, 1993, str. 443, R. Zimmermann (2001), str. 51.

53) Право је питање до које је мере римско право утицало на енглеско имајући у виду судске одлуке базиране управо на принципима римског права. У погледу уговора, тај утицај је врло значајан, сматра Шулце, инсистирајући да има више судских пресуда које иду у прилог оваквом ставу, R. Schulze, str. 109.

54) R. Zimmermann (2001), str. 54.

55) *Ibid.*

становиште да је читав уговор неважећи јер његова сврха, због које је закључен, није опстала. Самим тим, обавеза закупца да плати закупнину не постоји.⁵⁶⁾

Конечно, вреди поменути да су и енглески судови, у својим правним поукама у пресуди, врло често користили правне максиме римског права⁵⁷⁾. Значајан извор *common law* система *equity*, потиче од средњовековног појма *aequitas* а овај, опет, свој темељ црпи у Аристотеловој *Никомаховој етици*. Према Шулцеу, Енглеска је, током више векова, била, у ствари, провинција *ius commune*.⁵⁸⁾

Идеје и думети римских класичних правника, утемељени у Јустинијановој кодификацији и средњовековном *ius commune*, могу представљати метод хармонизације европског права у целини али и понудити модел по којем земље које отварају поглавља у преговорима са Европском унијом могу да сачувају свој национални идентитет.

4. МЕТОД РИМСКИХ ПРАВНИКА КАО ИДЕЈА ВОДИЈА ЕВРОПског СУДА ПРАВДЕ У ХАРМОНИЗАЦИЈИ ЕВРОПског ПРИВАТНОГ ПРАВА

Премда се, *stricto sensu*, не сматра засебном методом хармонизације европског приватног права,⁵⁹⁾ изузетно је значајна активност Европског суда правде (*European Court of Justice, ECJ*) у Луксембургу. Постоје бројни примери који указују да овај суд у свом раду и данас користи и позива се на одговарајуће максиме римског класичног права.⁶⁰⁾

56) *Ibid.*

57) *Cessante ratione legis cessat lex ipsa; odiosa sunt restringenda; summum ius summa iniuria; ut res magis valeat quam pereat; optimus legum interpretis consuetudo; exempla illustrant non restringunt legem; talis interpretatio in ambiguis semper fienda est, ut evitetur inconveniens et absurdum; expressio unius est exclusio alterius – ibid.*

58) R. Schulze, str. 122.

59) Овакво становиште заступају, међу осталима, и Wilhelm Brauner, "Europäisches Privatrecht; aber was ist es?", *Zeitschrift für neuere Privatrecht* 1993, str. 339, Leen Keus, *Europees Privaatrecht*, Walters Kluwer Business, Lelystad, 1993, str. 66, John Fairhurst, *Law of the European Union*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 2006, str. 207. Супротно од овога став да је и у прошлости ЕЦЈ доста допринео процесу уједначавања права и да је врло вероватно да ће овај допринос у будућности бити још већи, Jürgen Basedow, *Europäisches Privatrecht*, Neue Juristische Wochenschrift, Baden-Baden, 1996, str. 42, J. Smits (2008), str. 19

60) Сантос је 2004. године објавио врло интересантан чланак у којем показује да Европски суд правде, уколико не постоји одговарајуће јасно правило, често заснива своје одлуке на римско-канонском *ius commune* (како ово право назива овај суд). О овоме детаљно:

У случају *Grifoni I & II* (1990, 1994), Европски суд правде је осудио ЕУРОАТОМ да тужиоцу надокнади штету на основу доказа главног правобраниоца, руководећи се максимом (у самом тексту пресуде) *alterum non laedere*.⁶¹⁾ Ово већ цитирано Улпијаново правило⁶²⁾, добро познато у римском праву, исказује општи принцип захтева да се не може другом наносити штета, поред захтева за часним животом и давањем сваком његовог права. Очигледно је да ово римско начело директно кореспондира са чл. 228 Уговора о ЕЗ који се бави вануговорном одговорношћу институција и службеника Уније, према којем штета треба да се отклони у сагласности са општим принципима који су заједнички у правима држава-чланица.

У другом случају *Rudolf Misset v. Council* (1987.), главни правобранилац је, као аргумент за решавање проблема око ограничења трајања административног поступка пред институцијама Европске Заједнице, предложио правила “*dies a quo non computatur in termino*” и “*dies a quem computatur in termino*”.⁶³⁾ Ова правила, премда нису из класичног римског права, и припадају средњовековном *ius commune*, делује да су ипак базирана на класичном римском искуству садржаном у Дигестама.⁶⁴⁾

Конечно, у случају *Friedrich Binder GmbH & Co v. Hauptzollamt* (1989.), примењено је правило “*nemo consetur ignorare legem*”, док је Европски суд правде у пресуди прихватио став главног правобраниоца да на тужиоца треба применити максимум “*dolo petit qui petit quod statim redditurum est*”.⁶⁵⁾

И у овом случају може да се повуче директна паралела између одлуке суда и римског правила садржаног у Дигестама.⁶⁶⁾

Francisco J. A. Santos, “Epistemological Value of Roman Legal Rules in European and Comparative Law”, *Kluwer Law International* 3, 2004, str. 347-357.

61) F. J. A. Santos, str. 349.

62) *D. 1. 1. 10. 1. (Ulpianus libro secundo regularum)*

63) F. J. A. Santos, str. 351.

64) *D.50. 16, 134 (Paulus libro secundo ad legem Iuliam et Papiam); D.50.17.101 (Paulus libro singulari de cognitionibus)*

65) F. J. A. Santos, str. 351.

66) *D.50.17.173.3 (Paulus libro sexto ad Plautium)* Према речима једног од судија Жалбеног органа европске службе за патенте, латинска правна правила изведена из заједничке правне историје, довела су, понекад, до веће сагласности у Жалбеном већу него одредбе националних правних система. Штавише, ко год жели да успе пред овим органом, треба да заборави на кодификације из протекла три века, и да се окрене старом европском *ius commune*, у изворном облику и у лако разумљивој форми на латинском језику, наведено према F. J. A. Santos, str. 354.

Уколико био неко и помислио да коришћење латинских правних правила има само реторички смисао и да представља својеврсну носталгију према широком правном образовању, може се истаћи приговор да се ове максиме користе и као средство хармонизације приватног права, и сигурно не представљају само декоративни елемент.⁶⁷⁾

Могло би се рећи да њихово коришћење представља последицу задржавања старог *ius commune* у основама европског приватног права. Ово је истовремено добар доказ да стара правила још увек живе и да су способна да својим решењима снабдеју и модерне проблеме. Она би могла да делују као нека врста супсидијарног, допунског правног система који попуњава правне празнине. Оваква анализа даје за право да покуша истаћи да основна структура правних института у приватном праву, у основи, није промењена у последња три века, што упућује на откривање оних елемената старог *ius commune* који би могли директно кореспондирати са модерним проблемима.

Уз све методолошке, политичке, социјалне, философске разлике, римски правници дали су немерљив допринос разумевању идеје одговорности и улоге правничког позива, створили универзални правнички есперанто, чиме су омогућили да данас идеја хармонизације европског права и интеграције држава које су у процесу преговора са Европском унијом, буде реална могућност. У савременом друштву дигнитет, оданост начелима са почетка овог текста, спремност да се вешто чува интерес струке је посебна и пажње вредна вештина. У периоду у којем Република Србија пролази кроз тешка искушења преговора и отварања поглавља за пријем у чланство Европске уније, чини се да јој је неопходна и лукава сервилност Капитона и достојанствена мудрост Лабедона, спремност на промене које је иницирао Касије и правнички дигнитет у служби друштва којим је пленио Гај. Дубоко држимо да је римско право данас посебно витално, да даје смернице како поштовати традицију а у исто време бити на путу интеграција. Јустинијанова кодификација и Библија су две темељне и најпревођеније књиге Европе, на њима почивају Запад и Исток, оне их повезују и чине (поново) уједињеним. Поштујући и проносећи лучу римске правне науке, поштујемо себе и налазимо изнова свој идентитет и дигнитет.

67) М. Сић, стр. 388.

ИЗВОРИ

Gaius, *Institutiones*.

Digesta, Corpus Iuris Civilis, Volumen primus, Edit. stereotypa, recognovit Th. Mommsen, Berolini, 1872.

Iustiniani Institutiones, Recensuit P. Krüeger, Berolini, 1877.

Suetonius, *Caesar*.

Тацит, *Анали*, Београд, 1970.

Cicero, *De officiis*.

Cicero, *De oratore*.

Cicero, *Brutus*.

Cicero, *De legibus*.

ЛИТЕРАТУРА

Albanese, B., "Nota su Gai 1,7 e sulla storia del *ius respondendi*", *Annali del Seminario giuridico dell'Universita di Palermo*, 49, Palermo, 2004.

Basedow, Jürgen, *Europäisches Privatrecht*, Neue Juristische Wochenschrift, Baden-Baden, 1996.

Brauner, Wilhelm, "Europäisches Privatrecht; aber was ist es?", *Zeitschrift für neuere*

Privatrecht, 1993.

Букадиновић, Радован, *Право Европске уније*, Центар за европско право Правног факултета у Крагујевцу и Канцеларија Србије и Црне Горе за придруживање Европској унији, Крагујевац, 2006.

Gibbon, Edward, *The History of Decline and Fall of the Roman Empire*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1924.

Giraud, Charles, *Histoire du droit romain*, Videcoq, Paris, 1847.

Daube, David, "Hadrian's Rescript to Some Ex-praetors", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung* 67, Weimar, 1950.

Zimmermann, Reinhard, "Roman Law and the Harmonization of Private Law in Europe" *Kluwer Law International*, 2004.

Zimmermann, Reinhard, *Roman Law, Contemporary Law, European Law; The Civilian Tradition Today*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 2001.

Keus, Leen, *Europees Privaatrecht*, Wolters Kluwer Business, Lelystad, 1993.

Кошутић, Будимир; Ракић, Бранко; Милисављевић, Бојан, *Увод у право европских интеграција*, Правни факултет, Београд, 2015.

Kunkel, W., „Das Wesen des *ius respondendi*“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*, 6, Weimar, 1948.

Magdelain, André, "Jus respondendi", *Revue historique de droit francais et etranger*, 28, Paris, 1950.

- Маленица, Антун, *Римско право*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2012.
- Мојовић, Никола, *Римско право – историја римског права*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 2008.
- Ростовцев, Михаил Иванович, *Историја старог света*, Матица Српска, Нови Сад, 1974.
- Santos, Francisco J. A, “Epistemological Value of Roman Legal Rules in European and Comparative Law”, *Kluwer Law International* 3, 2004.
- Schulze, Rainer “Allgemeinen Rechtsgrundsätze und Europäischen Privatrechts”, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 3, 1993.
- Shulz, Fritz, *History of Roman Legal Science*, Oxford University Press, Oxford, 1953.
- Siber, Heinrich, “Der Ausgangspunkt des ‘ius respondendi’”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*, 61, Weimar, 1941.
- Sič, Magdolna, „Trajne vrednosti rimskog prava“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 43, 2006.
- Smits, Jan, *The Making of European Private Law: Toward a Ius Commune Europaeum as a Mixed Legal System*, Intersentia, Antwerp-Oxford, 2008.
- Stanojević, Obrad, *Gaius noster - prilog istoriji rimske pravne nauke*, Institut za pravnu istoriju i Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1976.
- Станојевић, Обрад, *Римско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2003.
- Tellegen, J. W, “‘Responsitare’ and the Early History of the Ius Respondendi”, *Studies in Roman Law and Legal History in Honour of Ramon D’Abadal I de Vinyals on the Occasion of the Centenary* 6 (1989)
- Tuori, Kaius, “The ius respondendi and the Freedom of Roman Jurisprudence”, *Revue internationale des droits de l’antiquite (RIDA)*, 51, 2004.
- Fairhurst, John, *Law of the European Union*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 2006.
- Fögen, M. T, *Römische Rechtsgeschichten. Über Ursprung und Evolution eines sozialen Systems*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2003.
- Honoré, Tony, *Gaius*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- Chénon, Émile, *Étude sur les controverses entre les Procuéliens et les Sabiniens sous les premiers empereurs de Rome*, Paris, 1881.
- Wieacker, Franz, “Augustus und die Juristen seiner Zeit”, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 37, Leiden, 1969.
- Wieacker, Franz, “Respondere ex auctoritate principis:”, у: R. Feenstra (ed.), *Handelingen: IXe Nederlands-Belgisch rechtshistorisch congres ‘Rondom Feenstra’*, Leiden 1985.

Vladimir M. Vuletic

**SPIRIT OF THE ROMAN LEGAL SCIENCE
AS A FOUNDATION OF EUROPEAN
INTEGRATION OF REPUBLIC OF SERBIA**

Resume

In the contemporary process of European integration and harmonization of national legislation with the law of the European Union, the idea is often emphasized that Serbia in that process should take into account its national identity and dignity.

In this regard, the reforms of the judicial system, often criticized with arguments by the expert and scientific public, are located in key sections on the road of negotiations that are awaiting Serbia. It seems that our legislature has significantly uncritically and dogmatically integrated the recommendations of the European Commission, the directives in the area of civil rights, forgetting, at the same time, a wider social context, traditional legal values and sources underlying the domestic legal system developed through the centuries.

The author of this paper aims to provide an answer to the question of how the legal profession in a sensitive and turbulent political and social moment can respond to the task of the moment: to carry out the necessary reforms but also to preserve traditional values based on the reaches and solutions of classical Roman law, Roman jurisprudence, and the latter codes.

In this context, this paper analyzes the timeless and universal messages from the past so that the future of the domestic legal system would have an unsurpassed model, torchbearer that will keep the necessary equidistance between politics and profession, methodologies and interpretations, not at any time neglecting the kind of social mission and the responsibility that modern legal profession in Serbia undoubtedly inherits.

Key words: jurisprudence, Roman law, european integration, political influence, legal identity

* Овај рад је примљен 14. априла 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Владан П. Петров

Правни факултет, Универзитет у Београду

Игор Р. Вуковић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ИМУНИТЕТ НЕОДГОВОРНОСТИ ПОСЛАНИКА – УСТАВНОПРАВНИ И КРИВИЧНОПРАВНИ ПОГЛЕД

Сажетак

Имунитет неодговорности је класичан институт јавног права који подједнако припада уставном праву и кривичном праву. Његово разумевање није могуће без сједињеног погледа обе науке. Конститутивни елементи имунитета неодговорности су: основ (устав), разлог постојања (заштита слободе говора и ауторитета парламента), временско дејство (трајање заштите, нарочито моменат отпочињања заштите) и обухват (субјекти које штити и дела изјаве на која се односи). О (кривично)правној природи овог института постоје опречна становишта. Највише је спорно да ли имунитет неодговорности треба да остане садржински апсолутан или устав (уз помоћ кривичног законодавства) треба да одреди дела изјаве на која се имунитет не односи. Постоји тежња ка прихватању другог решења, али још увек преовлађују уставни који не ограничавају обухват имунитета. Нема чврстог критеријума на основу којег би одређена дела била изузета од имунитетске заштите. Критеријум одређивања за круг кривичних дела која би заслуживала искључење одговорности не би требало да почива на њиховој тежини, већ на њиховој вези са прокламованим разлогом неодговорности, то јест са идејом слободног образовања мишљења у парламентарној расправи. У сваком случају, ако се постојање овог имунитета данас не доводи у питање, као ни његови конститутивни елементи,

питање његовог обухвата захтева даљу усмерену активност две темељне правне дисциплине.

Кључне речи: имунитет неодговорности, имунитет неповредивости, Народна скупштина, изражено мишљење и гласање, обухват заштите

1. УВОД

Имунитет неодговорности (индемнитет) посланика, као и других носилаца јавних функција, институт је у којем се сусрећу два стуба државноправног поретка, уставно право и кривично право. Иако, уставна категорија – јер су, по правилу, сви конститутивни елементи имунитета одређени уставом – разумевање његове природе и домаћаја у правном поретку незамисливо је без узимања у обзир кривичноправних норми и доктрине кривичног права. Имунитет неодговорности посланика је, у основи, кривичноправни институт чија улога је уставна: да штити слободу говора у парламенту, да обезбеди ауторитет парламента и да омогући нормално функционисање представничке демократије.

У нашој литератури, капиталним радом о овом институту – не толико по оригиналности идеја, колико по обухвату постављених питања – сматра се чланак Јанка Таховића, објављен у *Аналима Правног факултета у Београду* 1953. године. Више од шездесет година после овог чланка, неспорна је чињеница о општеприхваћености имунитета неодговорности. Ретки су они који доводе у питање његову улогу. Правна природа овог имунитета и даље изазива опречна мишљења. Као највише спорно поставља се питање његовог обухвата. Иако се све чешће говори о томе да имунитет неодговорности не сме бити апсолутан у садржинском смислу, тј. да не сме обухватати све изјаве посланика које су у непосредној вези са вршењем функције, прецизан критеријум разграничења није утврђен. Ни важећи модерни уставни ни уставноправна, односно кривичноправна наука не дају јасне путоказе. Ни Венецијанска комисија у свом најновијем извештају о посланичким имунитетима није одмакла даље од тврдње да је питање обухвата имунитета неодговорности „превасходно остављено слободној процени националног уставотворца“.¹⁾ У овом раду, највише ће пажње бити по-

1) Venice Commission, *Report on the Scope and Lifting of Parliamentary Immunities*, CDL-AD(2014)011, <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282014%29011-e>, 17, 25/03/2015.

свећено управо овом питању. Тим пре, што Устав Србије од 2006. не предвиђа никаква садржинска ограничења овог имунитета.

Према Уставу, народни посланик не може бити позван на кривичну или другу одговорност за изражено мишљење или гласање у вршењу своје посланичке функције (члан 103 став 2).²⁾ Имунитет неодговорности, у истом обиму као и народни посланици, уживају и: председник Републике (члан 119 став 1 Устава), председник и чланови Владе (члан 134 став 2 Устава),³⁾ Заштитник грађана (члан 138 став 5 Устава) и судија Уставног суда (члан 173 став 2 Устава). За изражено мишљење и гласање у вршењу своје функције на одговорност не може бити позван ни судија ни јавни тужилац односно његов заменик (осим ако се ради о кривичном делу кршења закона од стране судије, јавног тужиоца и његовог заменика из члана 360 Кривичног законика),⁴⁾ као ни члан Високог савета судства односно Државног већа тужилаца. Сличне одредбе о неодговорности садрже и статуту аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе, иако некада са разликама у обухвату заштите.⁵⁾ Имунитет неодговорности штити само наведене органе, а не и друга лица запослена у Народној скупштини, Влади, председништву, судовима и тужилаштвима.⁶⁾

- 2) Ова одредба је готово идентична у већини устава континенталне Европе (вид. нпр. члан 68 Устава Италије од 1947. и члан 26 Устава Француске од 1958.). У континенталној Европи је претежно заступљен француски модел парламентарних привилегија, који подразумева и имунитет неодговорности и имунитет неповредивости. За разлику од њега, англосаксонски модел имунитета, који своје изворниште има у Уставу САД од 1787., подразумева развијен имунитет неодговорности и непостојање имунитета неповредивости, или имунитет неповредивости који се односи само на грађанско-правни поступак.
- 3) Србија је једна од само неколико европских држава које имунитет неодговорности проширују и на председника владе и министре (вид. Tilman Hoppe, „Public Corruption: Limiting Criminal Immunity of Legislative, Executive and Judicial Officials in Europe“, *Vienna Journal on International Constitutional Law*, Verlag Österreich, Wien, бр. 4/2011, стр. 546).
- 4) Кривични законик – КЗ, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.
- 5) Тако, примера ради, Статут АП Војводине (*Службени лист АП Војводине*, бр. 20/2014) утврђује кривичну неодговорност, немогућност притварања и некажњавање посланика због изнетог мишљења или давања гласа на седницама скупштине и радних тела (члан 35), док у односу на председника, потпредседника и чланове Покрајинске владе утврђује искључиво неодговорност за мишљење изнето на седници Владе и Скупштине, односно за гласање на седници Владе (члан 53). Статут Скупштине Заједнице општина АП Косово и Метохија (*Службени гласник РС*, бр. 114/2008) не садржи одредбу о имунитету неодговорности. Такође, вид. члан 37 Закона о локалној самоуправи (*Службени гласник РС*, бр. 129/2007 и 83/2014 – др. закон) у погледу имунитета одборника.
- 6) Вид. нпр. Emerito M. Salva, „Parliamentary Freedom of Speech“, *Philippine Law Journal*, University of the Philippines College of Law, Quezon City, 1963, стр. 501.

2. НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О РАЗЛИКАМА ИЗМЕЂУ ИМУНИТЕТА НЕОДГОВОРНОСТИ И ИМУНИТЕТА НЕПОВРЕДИВОСТИ

Између имунитета неодговорности и неповредивости постоје значајне разлике.⁷⁾ Имунитет неодговорности, апсолутан имунитет или тзв. индемнитет (енг. *Indemnity*, нем. *Indemnität*), има материјалноправно дејство јер трајно искључује сваку правну одговорност за дела учињена у вршењу посланичке дужности. Зато се у литератури често потенцира да је индемнитет по свом дејству апсолутан.⁸⁾ Индемнитет није везан за трајање посланичког мандата, тако да се ни након његовог престанка не може поставити питање одговорности за изражено мишљење или гласање током обављања функције. Осим тога, парламент не може располагати индемнитетом, нити се народни посланик његовог материјалног дејства (своје неодговорности) може одрећи.⁹⁾ С друге стране, имунитет неповредивости има само процесноправно дејство, јер представља процесну сметњу, која онемогућава да се против посланика, који се на њега позвао или којем је овај успостављен, без одобрења Народне скупштине поведе кривични или други поступак за који се може изрећи казна затвора.¹⁰⁾ Имунитет неповредивости отуда не доти-

- 7) Претечу обе врсте имунитета у континенталним уставима представљају одлуке француске народне скупштине од 1789. и 1790. године (вид. Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015²⁰, стр. 302; Hans-Justus Rinck, „Die Indemnität des Abgeordneten im Bundesstaat des Bonner Grundgesetzes“, *Juristenzeitung*, University of the Philippines College of Law, Quezon City, бр. 8/1961, стр. 248; Wolfgang Zagler, „Rechtspolitische Erwägungen zur Abgeordnetenimmunität“, *Österreichische Juristen-Zeitung*, Manz Verlag, Wien, бр. 16/1972, стр. 421), иако зачетак ове идеје познаје већ Закон о правима (Bill of Rights) од 1689. године (члан 9).
- 8) Вид. нпр. Р. Марковић, исто, стр. 302; Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015², стр. 71; Leon R. Yankwich, „Immunity of Congressional Speech-Its Origin, Meaning and Scope“, *University of Pennsylvania Law Review*, University of Pennsylvania, Philadelphia, бр. 7/1951, стр. 967.
- 9) Joachim Häger, у: H. W. Laufhütte, R. Rissing-van Saan, K. Tiedemann (Hrsg.) *et al.*, *Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar. Band 2*, De Gruyter, Berlin, 2006¹², стр. 706; Р. Марковић, исто, стр. 302; Tonio Walter, „Indemnität und Immunität (Art. 46 GG) im Überblick“, *Juristische Ausbildung*, De Gruyter, Berlin, бр. 9/2000, стр. 498. Индемнитет није везан за личност посланика већ за јавну функцију коју он обавља, па је то разлог што посланик њима не може располагати по својој вољи. Као што га се не може одрећи, тако му га парламент не може ни одузети, тј. укинути. Има изузетака од овог правила. Укидање индемнитета, под одређеним условима, могуће је у Данској, Финској, Немачкој, Грчкој, Чешкој итд.
- 10) Народни посланик који је затечен у извршењу кривичног дела за које је прописана казна затвора у трајању дужем од пет година – може бити притворен и без одобрења Народне скупштине (члан 103 став 4 Устава).

че постојање деликта и одговорности, већ само утврђује допунске услове за вођење поступка према учиниоцу.

За разлику од имунитета неповредивости, који је условљен вођењем казненог поступка у којем се може изрећи казна затвора, у случају индемнитета дејства се не везују за врсту прописане казне већ за чињеницу остварења дела у вршењу посланичке функције. Из ове околности проистиче неколико даљих разлика два института. Дејство имунитета неповредивости ограничено је на казнено право, то јест само на кривични и прекршајни поступак, јер се само за слична казнена дела може изрећи казна затвора. Позивање на имунитет стога није могуће у поступку за привредни преступ, нити је начелно онемогућено вођење каквог управног или грађанског поступка према посланику. С друге стране, у случају индемнитета ради се о немогућности позивања посланика на „кривичну или другу одговорност“, под чим се може разумети не само друга казнена већ и неказнена, нпр. грађанскоправна одговорност за штету.¹¹⁾ Стога, примера ради, индемнитет би подразумевао не само неодговорност за кривично дело увреде из члана 170 КЗ, већ и неодговорност за нематеријалну штету због повреде части.¹²⁾ Ипак, треба имати у виду да индемнитет обухвата само ванпарламентарну одговорност посланика, али не и одговорност према правилима самог представничког тела којем припада (дисциплинску одговорност према Пословнику Народне скупштине).

3. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ИНДЕМНИТЕТА – РАЗЛОГ ПОСТОЈАЊА, ОСНОВ И ВРЕМЕНСКО ДЕЈСТВО

Разлог постојања имунитета неодговорности препознаје се у заштити обављања посланичке функције и обезбеђивању функционисања скупштине.¹³⁾ Утолико се у њему остварује фундамен-

11) Тако и Јанко Таховић, „Парламентарни имунитети“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2/1953, стр. 172.

12) Иако је тачно да грађанска тужба некада може једнако да угрози слободу формирања парламентарне воље као и кривична, проширивање индемнитета и на грађанску неодговорност није без приговора. Док се у случају кривичне неодговорности држава одриче властитих јавноправних овлашћења, у случају евентуалне грађанске неодговорности ограничавају се приватна права оштећеног, што се може протумачити и као онемогућавање његових грађанских права (J. Häger, исто, стр. 713). Ипак, ако се индемнитетом хоће обезбедити независност парламента од сваке судске јурисдикције, онда нема никакве сумње да се под „другом одговорношћу“ може разумети и грађанскоправна одговорност (с правом Meinhard Schröder, „Rechtsfragen des Indemnitätsschutzes“, *Der Staat*, Duncker & Humblot, Berlin, бр. 1/1982, стр. 37).

13) T. Walter (2000), исто, стр. 497–498.

тални принцип очувања независности законодавца од уплива извршне или судске власти.¹⁴⁾ *Основ индемнитета* почива искључиво на ванкривичним – уставно-политичким разлозима. Било какво повлашћивање посланика по овом основу није објашњиво из перспективе чистих кривичноправних промишљања, будући да оно не одговара вредновањима на плану оправданости кажњавања. То се нарочито односи на генерално-превентивне критеријуме,¹⁵⁾ имајући у виду да вршење кривичних дела од стране народних представника, нарочито у условима могућег телевизијског праћења скупштинских седница, оставља лош утисак у јавности, тако да пре захтева строжу казнену политику него привилеговање посланика.

Занимљиво је у ком *временском периоду* би имунитет неодговорности остваривао дејства. Постоји више модела у упоредном праву, који почетак заштите везују за различите моменте (избор посланика, потврђивање мандата, полагање заклетве итд.).¹⁶⁾ Важење имунитета требало би везати за моменат потврђивања мандата посланику, до његовог престанка на неки од законом предвиђених начина. Овај моменат би према нашем праву несумњиво означавао почетак, будући да Закон о Народној скупштини наглашава да народни посланик права и дужности утврђене Уставом и законом стиче даном потврђивања мандата (члан 36 став 1).¹⁷⁾ Утолико, решење које се тиче почетка имунитетске заштите може се оценити као примерено.

4. ОБУХВАТ ИНДЕМНИТЕТА

И поред извесних недоумица, до сада наведена обележја индемнитета не изазивају већа спорења.¹⁸⁾ Обухват индемнитета, у

14) Robert J. Reinstein, Harvey A. Silverglate, „Legislative Privilege and the Separation of Powers“, *Harvard Law Review*, Harvard Law Review Association, Cambridge, бр. 7/1973, стр. 1144.

15) У том смислу J. Häger, исто, стр. 705.

16) Вид. В. Петров, исто, стр. 71.

17) Закон о народној скупштини, *Службени гласник РС*, бр. 9/2010.

18) У кривичноправној доктрини и даље траје спор о правној природи индемнитета. Иако се на овом месту, због размера ове расправе, не можемо детаљније упустити у излагање различитих схватања, указаћемо да данас највећи број аутора сматра да се овде ради о личном основу који не искључује противправност или кривицу посланика, већ само његову кажњивост. Због личног карактера привилегије, ово схватање би и поред неодговорности самог посланика ипак водило кривичној одговорности евентуалних саучесника. Тако би, примера ради, онај ко је народном посланику написао говор увредљиве садржине одговарао за помагање у кривичном делу увреде (члан 170 у вези са чланом 35 КЗ).

погледу субјеката на које се односи, прилика у којима се примењује, а нарочито његове садржине, тј. дела на која се (не) односи, врло је споран, а упоредна решења не дају основ за поуздана уопштавања.¹⁹⁾ Основни критеријум за утврђивање да ли је посланик изразио мишљење у вези са обављањем посланичке функције подразумева да посланик иступа као члан парламента.²⁰⁾ Тако су најпре индемнитетом обухваћене изјаве које посланик даје унутар одређеног тела парламента чији је члан, и то независно од тога да ли исказује за скупштинском говорницом или са свог места. Такође, није од значаја ни да ли је говорнику председавајући уопште дао реч или је овај са свог посланичког места нешто добацивао,²¹⁾ ако је примедба у вези са предметом расправе. Ипак, изјава мора бити у вези са каквом парламентарном активношћу; приватни разговори између посланика излазе из обухвата индемнитета.²²⁾ Притом, изјава не мора бити дата унутар сале, па чак ни у згради парламента, ако се седница скупштине или њеног радног тела одржава у другом месту. У обзир би дошле и изјаве дате током посета парламентарних делегација у земљи и иностранству, ако се могу довести у везу са званичном активношћу посланика.²³⁾ С друге стране, све оне делатности посланика које стоје у мање-више посредној вези са вршењем мандата – нису покривене индемнитетом.²⁴⁾ Тако вршење посланичке функције не представља активност посланика на изборним и другим јавним скуповима, партијским састанцима, или конференцијама за штампу, чак и када посланик извештава о сопственом раду у парламенту.²⁵⁾

19) Венецијанска комисија сматра да је имунитет неодговорности парламентарца „више или мање неспоран“, премда се „може расправљати о његовом прецизном обиму“ (Venice Commission, *Report on the Scope and Lifting of Parliamentary Immunities*, <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282014%29011-e,15,29/03/2015>).

20) У том смислу, и Венецијанска комисија у најновијем извештају сматра да имунитет неодговорности мора бити „ограничен на мишљења и запажања која су непосредно повезана са вршењем парламентарног мандата“ (*ibid.*, стр. 17). Границе опсега имунитета неодговорности су у англосаксонском праву слично одређене као у континенталном (вид. случај *Coffin v. Coffin* од 1808. године [деталјније Alexander J. Cella, „The Doctrine of Legislative Privilege of Freedom of Speech and Debate: It’s Past, Present and Future as a Bar to Criminal Prosecutions in the Courts“, *Suffolk University Law Review*, Suffolk University, Boston, бр. 1/1968, стр. 26]).

21) У том смислу изричито и Таховић (вид. Ј. Таховић, исто, стр. 169).

22) Theodor Lenckner, Walter Perron, у: А. Schönke, Н. Schröder (Hrsg.) *et al.*, *Strafgesetzbuch. Kommentar*, С. Н. Beck, München, 2001²⁶, стр. 677; W. Zagler, исто, стр. 423.

23) J. Häger, исто, стр. 720; В. Петров, исто, стр. 72.

24) Н.-Ј. Rinck, исто, стр. 250.

25) Тако и Ј. Таховић, исто, стр. 168. У том смислу, познат је случај *Hutchinson v. Proxmire* из америчке праксе (вид. Michael L. Shenkman, „Talking about Speech or Debate: Revisiting

„Гласање“ подразумева давање гласа у погледу појединих питања која се у телу постављају. Није од значаја да ли је гласање јавно или тајно, као и да ли се, ако је јавно, обавља прозивком. „Изражавање мишљења“ укључује како чињенична тврђења тако и вредносне судове о људима и појавама. У ширем смислу оно обухвата и само гласање. Изражавање мишљења може бити усмено или писмено,²⁶⁾ али и конклюдентно (нпр. увреда гестовима).²⁷⁾ Нејасно је да ли би овде могла да се сврста и тзв. реална увреда, која подразумева и извесно деловање на тело другог лица (нпр. плување или чупање косе). Иако у парламентарној пракси некада и такви поступци представљају саставни део „расправе“, не постоје довољни разлози да се и видови физичког обрачунавања између политичких противника сматрају „изражавањем мишљења“. То уосталом одговара општем схватању да изражавање мишљења не укључује физичка разрачунавања, нити друга понашања која подразумевају какву чинидбу.²⁸⁾ Индемнитетом ни у ком случају не би могло бити покривено наношење телесних повреда или учествовања у тучи, чак и када се врши унутар зграде парламента.²⁹⁾

Осим изјава посланика датих током седница скупштине, важан сегмент посланичке активности представља и рад посланика на седницама колегијума и радних тела Народне скупштине, сталних и привремених. У прилог ставу да се и овде ради о вршењу посланичке функције говори не само чињеница да су радна тела према Закону о Народној скупштини организационе јединице Скупштине, већ и околност да одредбе о неодговорности чланова нижих представничких тела (нпр. Скупштине АП Војводине или општина према Закону о локалној самоуправи) индемнитет изричито проширују и на изнето мишљење и гласање на седницама радних тела. Међутим, некада у раду радних тела могу по позиву учествовати не само народни посланици већ и научници и стручњаци,

Legislative Immunity“, *Yale Law & Policy Review*, Yale Law School, New Haven, бр. 2/2014, стр. 382).

26) У том смислу изричито члан 38 став 2 Закона о народној скупштини – ЗНС (*Службени гласник РС*, бр. 9/2010).

27) Сматра се да изражавање мишљења може бити и нечињење. Тако се у једном познатом примеру из немачке парламентарне праксе од 1893. године посланик Либкнехт (*Lieb-knecht*) није током једне церемоније подигао са места пред немачким царем (вид. Eduard Hubrich, *Die parlamentarische Redefreiheit und Disciplin*, Berlin, 1899, стр. 244).

28) Вид. нпр. Thomas Fischer, *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, C. H. Beck, München, 2011⁵⁸, стр. 311; Ulfrid Neumann, у: U. Kindhäuser, U. Neumann, H.-U. Paeffgen (Hrsg.), *Nomos Kommentar: Strafgesetzbuch. Band 1*, Nomos, Baden-Baden, 2005², стр. 1270; J. Таховић, исто, стр. 167.

29) R. J. Reinstein, H. A. Silverglate, исто, стр. 1146.

чиме ова тела могу добити мешовити карактер. Поједини аутори у овим ситуацијама искључују дејства индемнитета и у погледу народних посланика, чланова таквих мешовитих одбора, сматрајући да разликовање слободе говора парламентарних и непарламентарних чланова не би било у функцији рада ових тела, већ би имплицирало неједнакост.³⁰⁾ Ипак, како и у сличним мешовитим телима посланици учествују вршећи своју посланичку функцију, не би било прихватљиво ограничити дејство индемнитета по овом основу.³¹⁾

Нејасно је да ли имунитет неодговорности треба да обухвати и делатност посланичких група. Посланичке групе (тзв. посланички клубови) образују се из реда народних посланика, а имају свог председника и заменика председника. У немачкој кривичноправној литератури се доводи у питање важење индемнитета у погледу активности унутар посланичких група, с аргументом да је циљ имунитета неодговорности обезбеђивање слободе говора у парламенту као целини, односно у оним његовим организационим деловима који осликавају различитост мишљења и потичу дискусију (као што су нпр. радна тела).³²⁾ Ово становиште ипак не можемо прихватити,³³⁾ јер постоји оправдани интерес да се заштити плуралитет мишљења и у процесу образовања заједничког става унутар исте посланичке групе, тим пре што су многе активности скупштинене условљене предлогом ових група.

Нејасно је која би казнена дела обухватала одредба члана 103 став 2 Устава Србије, јер неодговорност везује за „изражено мишљење или гласање у вршењу своје посланичке функције“. Кривични законик не познаје дела која се непосредно могу остварити гласањем у парламенту. Кривична дела против изборних права (глава петнаеста КЗ), од којих се многа изричито везују за процес гласања (нпр. давање и примање мита у вези са гласањем из члана 156 или повреда права гласања из члана 155), односе се искључиво на гласање на изборима или на референдуму, а не и на гласање посланика у Скупштини. У обзир би отуда могло доћи само оно гла-

30) У том смислу нпр. W. Joecks, исто, стр. 1453.

31) J. Häger, исто, стр. 718.

32) Тако нпр. Wolfgang Joecks, у: B. von Heintschel-Heinegg (Hrsg.) et al., *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch. Band I*, C. H. Beck, München, 2003, стр. 1454; T. Lenckner, W. Renon, исто, стр. 677. У нашој литератури ово становиште заступа Таховић, истина, без посебног образложења (J. Таховић, исто, стр. 168, 169).

33) Слично и Enid Campbell, „Freedom of Speech and Debate in Australian Parliaments“, *University of Queensland Law Journal*, University of Queensland Press, Brisbane, бр. 3/1963, стр. 244; Hans-Heinrich Jescheck, Thomas Weigend, *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Duncker & Humblot, Berlin, 1996⁵, стр. 187.

сање које би се посредно, преко изгласавања противправних одлука, могло везати за казнену одговорност, нпр. изгласавањем каквог акта којим Скупштина признаје окупацију Србије или појединог њеног дела (вид. члан 306 КЗ). Како је међутим могућа само политичка одговорност законодавног тела као колегијалног органа, ова могућност ипак отпада.

Када је реч о делима која се могу остварити изражавањем мишљења, већина аутора се о опсегу индемнитета непосредно не изјашњава, подразумевајући да је заштита свеобухватна и да укључује свако дело које се може остварити вербално. Ипак, у новије време се наилази и на опречне ставове. У литератури се неодговорност углавном везује за кривична дела против части и угледа (глава седамнаеста КЗ).³⁴⁾ То не изненађује, с обзиром на то да се мишљење изражава претежно речима.³⁵⁾ Спорно је међутим да ли у обзир долазе и кривична дела из других глава Кривичног законика која се могу остварити вербално. Ово питање би се могло нарочито поставити у односу на: позивање на насилну промену уставног уређења (члан 309 КЗ), одавање државне тајне (члан 316 КЗ), ометање правде позивањем на отпор или на неизвршење судских одлука (члан 336б став 1 КЗ), одавање службене тајне (члан 369 КЗ), позивање или подстицање на агресиван рат (члан 386 став 1 КЗ),³⁶⁾ расну и другу дискриминацију (члан 387 став 3 КЗ), јавно подстицање на извршење терористичких аката (члан 391а КЗ), позивање или подстицање на избегавање војне обавезе (члан 394 став 4 КЗ) или спречавање борбе против непријатеља пропагандом или другим одвраћањем (члан 420 став 2 КЗ). Код појединих наведених кривичних дела као радње извршења прописане су радње „позивања“ односно „подстицања“, под којима се у кривичноправној литератури подразумева навођење неодређеног круга лица на различита чињења или пропуштања.³⁷⁾ Замислимо је да неке од наве-

34) Штавише, поједини аутори дејства индемнитета везују искључиво за повреду части и угледа (тако Ј. Näger, исто, стр. 724; W. Joecks, исто, стр. 1456).

35) У том смислу се у нашој литератури указује да имунитет неодговорности подразумева својеврсну „привилегију речи“ (Р. Марковић, исто, стр. 301; Ј. Таховић, исто, стр. 167).

36) Као пример деликта мишљења који би према њему водио неоправданом кажњавању, Нојман наводи пример парламентарне расправе у којој посланик заступа идеју превентивног војног удара НАТО-пакта на неку државу у условима какве међународне кризе (U. Neumann, исто, стр. 1271). Слична расправа би према нашем праву могла водити кривичној одговорности управо за позивање на агресивни рат из члана 386 КЗ.

37) Разлика између позивања и подстицања се препознаје у томе што позивање подразумева стварање одлуке код другог, док би подстицање подразумевало даље учвршћивање већ постојеће одлуке (вид. Љубиша Лазаревић, *Коментар Кривичног законика*, Правни факултет Универзитета Унион, Београд, 2011², стр. 896–897; Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2012⁴, стр. 839).

дених облика недозвољене пропаганде вербално учине и народни посланици, нарочито имајући у виду телевизијски пренос седница Народне скупштине. Такође, како се подстрекавање као облик саучесништва редовно остварује вербално, у обзир би дошла одговорност посланика и за најтежа кривична дела (убиство, геноцид, ратни злочини), истина, најчешће у форми неуспелог подстрекавања.

Наш устав не прави разлику између појединих категорија кривичних дела остварених изражавањем мишљења, тако да би, строго узев, на темељу језичког тумачења одредбе члана 103 став 2 Устава, имунитетом неодговорности могла бити покривена сва кривична дела остварива посланичким излагањем, независно од нападнутог објекта кривичноправне заштите. Слично апсолутно дејство имунитета неодговорности познаје већина европских земаља. Међутим, поједини уставни и кривични закони изричито искључују примену индемнитета за одређена кривична дела. Тако се према немачком уставу (члан 46) и Кривичном законнику (вид. члан 36) искључење одговорности чланова законодавних органа за гласање или изјаве у телима или извршним органима не односи на изношење или доношење неистина,³⁸⁾ то јест на она омаловажавања других која садрже обележја клевете. Слично ограничење познаје и неколико других европских устава.³⁹⁾ Сумње које се тичу опсега индемнитета у погледу свесног изношења или доношења неистина снажно су присутне и у англосаксонској литератури.⁴⁰⁾ Утолико би имунитет неодговорности обухватио само оне повреде части и угледа које подразумевају увреду или излагање порузи другог физичког или правног лица. Међутим, управо наведена дела

38) Вид. детаљније Johannes Wessels, Michael Hettinger, *Strafrecht Besonderer Teil 1. Straftaten gegen Persönlichkeits- und Gemeinschaftswerte*, C. F. Müller, Heidelberg, 2012³⁶, стр. 156.

39) Вид. нпр. уставе Грчке (члан 61), Литваније (члан 27) и Летоније (члан 28) (*Handbook on the Incompatibilities and Immunity of the Members of the European Parliament*, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/divers/join/2009/419602/IPOL-JURI-DV%282009%29419602_EN.pdf, 2014, 52, 85, 90, 29/03/2015). Пољски устав допушта кривично гоњење и у погледу радњи учињених у вршењу посланичких дужности, уз сагласност Сејма или Сената, ако су тиме „повређена права трећих лица“ (члан 105), где се као пример такође наводи одговорност за клевету (*ibid.*, стр. 121).

40) Тада се често доводи у питање апсолутни карактер ове привилегије. Тако многи аутори сматрају да привилегија заслужује неограничено дејство само ако није злоупотребљена, односно дата злонамерно (вид. Oliver P. Field, „Constitutional Privileges of Legislators“, *Minnesota Law Review*, Minnesota Law School, University of Minnesota, Minneapolis, бр. 5/1924–1925, стр. 445; Edward E. Oppenheim, „Congressional Free Speech“, *Loyola Law Review*, Loyola Law School, Los Angeles, бр. 1–2/1955–1956, стр. 34). Други писци, штавише, изричито позивају на усвајање немачког модела (тако Е. М. Salva, исто, стр. 510).

могу према нашем праву да буду оправдана по посебном основу,⁴¹⁾ што би још више умањивало практични домашјај индемнитета код кривичних дела против части и угледа.

Како је кривично дело клевете код нас 2012. године декриминализовано, прихватање немачког решења у нашем праву не би имало неки практични значај. Ипак, оно и иначе не задовољава. Нејасно је зашто би законодавац сачувао имунитет неодговорности само у погледу неких кривичних дела против части и угледа (нпр. увреде или повреде угледа стране државе), истовремено задржавајући кажњавање посланика за нека од поменутих врло тешких кривичних дела против других добара.⁴²⁾ Тешко је оправдати било какво ограничење имунитета неодговорности на поједина лакша кривична дела, ако већина аутора сматра да се његово апсолутно дејство несумњиво протеже и на тешка дела против државе (нпр. позивање на насилну промену уставног уређења).⁴³⁾ Критеријум опредељивања уставотворца за круг кривичних дела која би заслуживала искључење одговорности не би ни требало да почива на њиховој тежини, већ на њиховој вези са прокламованим разлогом неодговорности, то јест са идејом слободног образовања мишљења у парламентарној расправи.

Најшире ограничење имунитета неодговорности познаје Закон о Народној скупштини Мађарске од 2012. године (члан 73 став 2), који искључује привилеговање у погледу низа изричито наведених кривичних дела (јавно изазивање националне расне или верске мржње, вређање националних обележја, одавање тајне, јавно негирање злочина нацистичких и комунистичких режима, итд.).⁴⁴⁾

У старијој литератури је било покушаја да се дејства индемнитета ограние само на она дела чије последице наступају у

41) Тако се неће казнити за увреду учинилац који је увредљиво излагање дао у вршењу службене дужности, политичке делатности, у одбрани неког права или заштити оправданих интереса, ако се из начина изражавања или из других околности види да то није учинио у намери омаловажавања (члан 170 став 4 КЗ). Слично искључење противправности прописано је и код других кривичних дела против части и угледа.

42) Слично и W. Joecks, исто, стр. 1456. Могло би се такође тврдити да проширивање имунитета неодговорности и на дела запрећена најтежим казнама не одговара уставом прокламованој једнакости грађана пред законом, будући да се тиме ствара јаз између евенуалне кривичне одговорности обичних грађана и народних посланика (*ibid.*).

43) У англосаксонској пракси влада мишљење да посланици не одговарају у случају позивања на побуну или слично дело управљено против државе. Као пример се обично наводи случај из XVII века посланика Елиота и неколико других чланова енглеског парламента, који су били притворени од стране краља због наводних бунтовних скупштинских говора (вид. A. J. Cella, исто, стр. 11; E. E. Oppenheim, исто, стр. 9).

44) Вид. *Handbook on the Incompatibilities and Immunity of the Members of the European Parliament*, Brussels, 2014, стр. 100.

оквиру самог парламента. За сва дела која би се одвијала изван зграде скупштине (нпр. навођење на убиство које би се одиграло ван просторија парламента), чак и када би радња посланика била предузета у скупштини – привилегија не би важила.⁴⁵⁾ Ипак, овај критеријум није довољно одређен,⁴⁶⁾ нити се може смислено извести из постојеће уставне одредбе. Осим тога, посланик своју функцију може обављати и ван зграде скупштине, када такође долази у обзир привилеговање по основу индемнитета. Отуда се његове границе не могу физички везивати само за простор зграде представништва. Штавише, индемнитет не би обухватао чак ни вршење извесних кривичних дела која стоје у посредној вези са обављањем посланичке функције, а предузимају се у згради парламента, као нпр. подношење лажних обрачуна којима се остварује незаконита исплата наводних трошкова превоза или смештаја посланика. Таквим евентуалним поступањем посланика остварују се обележја кривичног дела преваре у служби (члан 363 КЗ). Иако се ради о делу које се формално остварује у просторијама Скупштине, нема разлога да се „изражавање мишљења у вршењу посланичке функције“ тако екстензивно тумачи, будући да осуда посланика за преварно поступање у служби никако не би могла да угрози слободу говора у представничком телу.⁴⁷⁾

Спорно је како поступити у погледу примања мита у вези са вршењем посланичке функције. Начелно, нема дилеме да примање поклона како би се предузеле одређене радње у вези са службеним овлашћењем никако не могу да се подведу под изражавање мишљења. Ипак, могуће је да се службена радња у погледу које је примљен поклон односи непосредно на изражавање мишљења или гласање, нпр. посланик прими новац како би гласао за одређени законски предлог. У америчкој пракси је познат случај *United States v. Brewster*, где се поставило питање кривичне одговорности америчког сенатора за примање суме новца у замену за његово гласање и одлучивање у вези одређеног законског предлога. Иако је

45) Karl Binding, *Die Privilegien der Straflosigkeit*, Alexander Edelmann, Leipzig, 1885, стр. 13.

46) J. Häger, исто, стр. 724.

47) Исти став заузео је и Врховни суд Енглеске и Велса у предмету *R v Chaytor and others*, где су апеланти као чланови Дома комуна били кривично оптужени за слично преварно поступање, и где су истакли приговор привилегије неодговорности. Њихов аргумент се тицао домашаја члана 9 Закона о правима (*Bill of Rights*) од 1689. године, према којем слобода говора и дебате или поступка у Парламенту не би смела да буде доведена у питање или изнесена пред неки суд или место изван Парламента. Тумачећи циљ ове одредбе, лорд Филипс (*Lord Phillips*) у одлуци закључује да кривични поступак у односу на слична дела ипак не утиче на слободу говора у Парламенту (вид. Jonathan Steele, „Immunity of Parliamentary Statements“, *Nottingham Law Journal*, Nottingham Trent University, Nottingham, бр. 1/2012, стр. 44).

првостепени суд сматрао да и примање мита у вези са вршењем посланичке функције заслужује индемнитетску заштиту, јер омогућава притисак на законодавну власт довођењем у питање мотивације посланика да на одређени начин исказује,⁴⁸⁾ Врховни суд је нашао да нема сметњи за гоњење сенатора, са аргументом да вршење службене радње не улази у биће примања мита.⁴⁹⁾ Чини нам се да нема основа за искључивање коруптивних дела у вршењу посланичке функције. Постоји неспоран јавни интерес обезбеђивања легитимних одлука народних представника, што се не би могло обезбедити ако би њихов глас постао предмет уплива најразличитијих приватних интереса. Осим тога, кривично дело примања мита ни према нашем праву (члан 367 КЗ) не подразумева вршење или невршење службене радње; довољно је да је у вези са службеним овлашћењем захтеван или примљен поклон односно друга корист или примљено њено обећање. Стога је и према владајућем схватању у нашој литератури продаја гласа кажњива.⁵⁰⁾ Поједина кривична законодавства у том смислу изричито инкриминушу давање и примање мита у вези са вршењем посланичке функције.⁵¹⁾

Ако је владајуће схватање да изражавање мишљења за говорником не може да покрене правну одговорност за изговорену реч, није јасно да ли се то односи и на преношење ове речи путем средстава јавног информисања, нпр. путем накнадног интервјуа. У случају ограничавања слободе говора само на скупштинска излагања, посланици би морали да воде рачуна да изјаве сличног садржаја ван скупштинских тела ипак могу имати правне последице, чак и

48) Треба имати у виду одговорност за коруптивна кривична дела у америчком правном систему компликује чињеница да је примање прилога и донација од стране разних интересних група у оквиру политичке кампање саставни део америчког изборног процеса, где конгресмени често касније враћају услуге гласањем за различите законске предлоге. Да слична активност није противправна, односно да индемнитет забрањује истраживање разлога који су мотивисали конгресмена да изрази мишљење, потврдио је Врховни суд САД у предмету *United States v. Johnson* (вид. детаљније М. L. Shenkman, исто, стр. 363).

49) „Примање мита очигледно није део законодавног процеса или функције; то није законодавни акт... Нити је истрага законодавног акта или мотивације за такав акт неопходна за гоњење“ (вид. R. J. Reinstein, H. A. Silverglate, исто, стр. 1162). Рајнстин и Силверглејт доводе у сумњу такав резон Врховног суда, сматрајући да се у сличним кривичним процесима истраживање мотивације посланика не може избећи. „Процес доношења одлука у којем конгресмен одлучује да говори или гласа, остане уздржан од гласања или да не говори, чини се као акт законодавца исто колико и само гласање или говор“ (*ibid.*).

50) Вид. J. Таховић, исто, стр. 170.

51) Вид. нпр. § 108е немачког Кривичног законика. У немачкој доктрини се такође сматра да се овде не ради о ограничавању индемнитета, будући да се кажњавање не везује за само гласање, већ за једно претходно понашање (U. Neumann, исто, стр. 1271).

ако су дословце поновљене.⁵²⁾ Традиционално становиште подрозумева да се привилегија неодговорности не односи на поновљене дефаматорне изјаве посланика изван скупштине.⁵³⁾ Проблем нарочито може настати у погледу писмених изјава посланика.⁵⁴⁾ Тако је у једном примеру из немачке праксе посланик посланичко питање, осим председнику покрајинског парламента, послао и медијима који су о томе извештавали. Немачки врховни суд је одрекао индемнитетску заштиту, сматрајући да достављање информације медијима у том тренутку није представљало саставни део парламентарног поступка.⁵⁵⁾

Као проблематичне се показују и ситуације у којима посланик не понавља дословце своју изјаву, већ само на њу упућује (тзв. *effective repetition*). Карактеристичан пример представља случај из новозеландске праксе (*Jennings v. Buchanan*), где је суд нашао да изјава посланика новинама „да не одступа“ од клеветничких речи изјављених у представничком телу – није покривена имунитетом неодговорности.⁵⁶⁾ При сличном ставу би отуда потврђивање изјаве дате у скупштини било довољно за одговорност. Ово становиште почива на аргументу да би супротан закључак омогућио некажњено понављање клеветничких изјава под плаштом слободе говора посланика. Ипак, концепт „делотворног понављања“ иде прешироко. Заснивање одговорности посланика по овом основу имало би смисла само уколико би изјава могла аутономно и у целисти да заснује невредност дела. Како се међутим у сличним примери-

52) Тако је у једном случају из француске праксе суд закључио да се имунитет неодговорности не простире и на публиковане новинарске интервјуе, иако се посланик који је интервју дао позивао на материјал парламентарне комисије у којој је сам био извештач. Верска заједница Јеховиних сведока сматрала је да извесни наводи из интервјуа сугеришу учествовање припадника те заједнице у организованом криминалу, па је тражила (и добила) накнаду нематеријалне штете од посланика и издавача (вид. J. Steele, исто, стр. 46).

53) Вид. нпр. Julia Harker, „The Impact of *Jennings v. Buchanan* on Freedom of Speech and Defamation: The Erosion of Parliamentary Privilege“, *Auckland University Law Review*, Auckland University Law Students' Society, Auckland, 2005, стр. 34.

54) Не треба заборавити да идеја заштите слободе говора, на којој почива индемнитетско право, не подразумева само спонтана изражавања (где су у жару излагања увредљиве опаске врло реалне), већ и припремљене говоре. На то указује и чињеница да индемнитет у сваком случају искључује одговорност за гласање, којем увек претходи извесно размишљање посланика о гласу (Gertrud Witte-Wegmann, „Parlamentarische Redefreiheit auch für Regierungsmitglieder?“, *Deutsches Verwaltungsblatt*, Carl Heymanns, Köln, бр. 22/1974, стр. 870).

55) Вид. M. Schröder, исто, стр. 27.

56) Вид. детаљније J. Harker, стр. 37; Guy Fiti Sinclair, „Parliamentary Privilege and the Polarisation of Constitutional Discourse in New Zealand“, *Waikato Law Review*, University of Waikato, Tauranga, 2006, стр. 80.

ма садржина неправда не може спознати без непосредног увида у то шта је конкретно речено у скупштини, а што неспорно спада у сферу заштите парламентарне слободе говора – сличне упућујуће изјаве ипак заслужују да буду покривене индемнитетом.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу претходно изложеног, изводимо неколико закључака у вези с положајем и улогом имунитета неодговорности посланика у модерном праву уопште и у правном поретку Републике Србије. *Прво*, имунитет неодговорности посланика је, у основи, кривичноправни институт чија улога је уставна: да штити слободу говора у парламенту, да обезбеди ауторитет парламента и да омогући нормално функционисање представничке демократије. *Друго*, према традиционалном схватању, потпуна заштита посланика и парламента могућа је само ако устав гарантује оба имунитета, имунитет неодговорности и имунитет неповредивости. Еволуција представничке демократије није озбиљније довела у питање имунитет неодговорности, али јесте имунитет неповредивости. У појединим стабилним демократијама, овај други се значајно ограничава, па чак и напушта. У Србији ће и надаље бити неопходна оба имунитета, јер то захтева правна и политичка култура, недовољно развијена да би отклонила ризике политичке корупције и других злоупотреба парламента и у парламенту. *Треће*, премда неспорно кривичноправне природе, индемнитет свој основ налази у ванкривичним, односно уставно-политичким разлозима. *Четврто*, решење у нашем важећем праву према којем заштита посланика почиње да тече од потврђивања посланичког мандата до наступања неког од законских основа за престанак мандата је добро и не треба га мењати. *Пето*, обухват индемнитета (субјекти на које се односи, прилике у којима се примењује и садржина, тј. дела на која се [не] односи) врло је споран. Поузданог критеријума за одређивање обухвата индемнитета у садржинском смислу нема. Из тог разлога, вероватно, већина модерних устава и даље садржи одредбу о апсолутном индемнитету у садржинском смислу, премда је истакнута неопходност његовог ограничавања. У сваком случају, критеријум одређивања уставотворца за круг кривичних дела која би заслуживала искључење одговорности не би требало да почива на њиховој тежини, већ на њиховој вези са прокламованим разлогом неодговорности, тј. са идејом слободног образовања мишљења у парламентарној расправи. *Шесто*, одредба члана 103 став 2 Уста-

ва Србије, која неодговорност везује за „изражено мишљење или гласање у вршењу своје посланичке функције“, доведена у везу са важећим кривичним законодавством, нејасна је из више разлога (нпр. јер Кривични законик не познаје дела која се непосредно могу остварити гласањем у парламенту). Ипак, чини се, да је овакво уставно решење мање лоше од покушаја да се у некој будућој уставној реформи произвољно одреде садржинска ограничења имунитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Binding, Karl, *Die Privilegien der Strafflosigkeit*, Alexander Edelmann, Leipzig, 1885.
- Campbell, Enid, „Freedom of Speech and Debate in Australian Parliaments“, *University of Queensland Law Journal*, University of Queensland Press, Brisbane, бр. 3/1963.
- Cella, Alexander J., „The Doctrine of Legislative Privilege of Freedom of Speech and Debate: It's Past, Present and Future as a Bar to Criminal Prosecutions in the Courts“, *Suffolk University Law Review*, Suffolk University, Boston, бр. 1/1968.
- Field, Oliver P., „Constitutional Privileges of Legislators“, *Minnesota Law Review*, Minnesota Law School, University of Minnesota, Minneapolis, бр. 5/1924–1925.
- Fischer, Thomas, *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, C. H. Beck, München, 2011⁵⁸.
- Fuchs, Helmut, *Österreichisches Strafrecht. Allgemeiner Teil I*, Springer, Wien – New York, 2004⁶.
- Häger, Joachim, у: H. W. Laufhütte, R. Rissing-van Saan, K. Tiedemann (Hrsg.) *et al.*, *Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar. Band 2*, De Gruyter, Berlin, 2006¹².
- Handbook on the Incompatibilities and Immunity of the Members of the European Parliament*, Brussels, 2014.
- Harker, Julia, „The Impact of *Jennings v. Buchanan* on Freedom of Speech and Defamation: The Erosion of Parliamentary Privilege“, *Auckland University Law Review*, Auckland University Law Students' Society, Auckland, 2005.
- Hoppe, Tilman, „Public Corruption: Limiting Criminal Immunity of Legislative, Executive and Judicial Officials in Europe“, *Vienna Journal on International Constitutional Law*, Verlag Österreich, Wien, бр. 4/2011.
- Hubrich, Eduard, *Die parlamentarische Redefreiheit und Disciplin*, Berlin, 1899.
- Jakobs, Günther, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Die Grundlagen und die Zurechnungslehre*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1993².
- Jescheck, Hans-Heinrich, Weigend, Thomas, *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Duncker & Humblot, Berlin, 1996⁵.

- Joecks, Wolfgang, у: В. von Heintschel-Heinegg (Hrsg.) *et al.*, *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch. Band 1*, С. Н. Beck, München, 2003.
- Köhler, Michael, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Springer, Berlin – Heidelberg, 1997.
- Лазаревић, Љубиша, *Коментар Кривичног законика*, Правни факултет Универзитета Унион, Београд, 2011².
- Lenckner, Theodor, Perron, Walter, у: А. Schönke, Н. Schröder (Hrsg.) *et al.*, *Strafgesetzbuch. Kommentar*, С. Н. Beck, München, 2001²⁶.
- Марковић, Ратко, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015²⁰.
- Neumann, Ulfrid, у: U. Kindhäuser, U. Neumann, H.-U. Paeffgen (Hrsg.), *Nomos Kommentar. Strafgesetzbuch. Band 1*, Nomos, Baden-Baden, 2005².
- Oppenheim, Edward E., „Congressional Free Speech“, *Loyola Law Review*, Loyola Law School, Los Angeles, бр. 1–2/1955–1956.
- Петров, Владан, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015².
- Reinstein, Robert J., Silverglate, Harvey A., „Legislative Privilege and the Separation of Powers“, *Harvard Law Review*, Harvard Law Review Association, Cambridge, бр. 7/1973.
- Rinck, Hans-Justus, „Die Indemnität des Abgeordneten im Bundesstaat des Bonner Grundgesetzes“, *Juristenzeitung*, Mohr Siebeck, Tübingen, бр. 8/1961.
- Roxin, Claus, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band 1*, С. Н. Beck, München, 2006⁴.
- Salva, Emerito M., „Parliamentary Freedom of Speech“, *Philippine Law Journal*, University of the Philippines College of Law, Quezon City, 1963.
- Schröder, Meinhard, „Rechtsfragen des Indemnitätsschutzes“, *Der Staat*, Duncker & Humblot, Berlin, бр. 1/1982.
- Shenkman, Michael L., „Talking about Speech or Debate: Revisiting Legislative Immunity“, *Yale Law & Policy Review*, Yale Law School, New Haven, бр. 2/2014.
- Sinclair, Guy Fiti, „Parliamentary Privilege and the Polarisation of Constitutional Discourse in New Zealand“, *Waikato Law Review*, University of Waikato, Turanga, 2006.
- Steele, Jonathan, „Immunity of Parliamentary Statements“, *Nottingham Law Journal*, Nottingham Trent University, Nottingham, бр. 1/2012.
- Стојановић, Зоран, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2012⁴.
- Stratenwerth, Günter, *Schweizerisches Strafrecht. Allgemeiner Teil I: Die Straftat, Stämpfli – Cie*, Bern, 1996².
- Таховић, Јанко, „Парламентарни имунитети“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2/1953.
- Вуковић, Игор, „Колегијално одлучивање и кривична одговорност“, *Право и привреда*, Удружење правника у привреди Србије, Београд, бр. 7–9/2011.

- Walter, Tonio, „Indemnität und Immunität (Art. 46 GG) im Überblick“, *Juristische Ausbildung*, De Gruyter, Berlin, бр. 9/2000.
- Wessels, Johannes, Hettinger, Michael, *Strafrecht Besonderer Teil 1. Straftaten gegen Persönlichkeits- und Gemeinschaftswerte*, C. F. Müller, Heidelberg, 2012³⁶.
- Witte-Wegmann, Gertrud, „Parlamentarische Redefreiheit auch für Regierungsglieder?“, *Deutsches Verwaltungsblatt*, Carl Heymanns, Köln, бр. 22/1974.
- Zagler, Wolfgang, „Rechtspolitische Erwägungen zur Abgeordnetenimmunität“, *Österreichische Juristen-Zeitung*, Manz Verlag, Wien, бр. 16/1972.
- Yankwich, Leon R., „Immunity of Congressional Speech-Its Origin, Meaning and Scope“, *University of Pennsylvania Law Review*, University of Pennsylvania, Philadelphia, бр. 7/1951.

Vladan P. Petrov, Igor R. Vukovic

**PARLIAMENTARY
NON-LIABILITY – CONSTITUTIONAL
AND CRIMINAL ASPECTS**

Resume

Parliamentary non-liability is a classic institution of public law which belongs equally to constitutional law and criminal law. Its understanding is not possible without a unified view of both sciences. The constituent elements of parliamentary non-liability are: the basics (constitution), the reason for existence (protection of freedom of speech and of the authority of Parliament), the time effect (duration of protection, especially the moment of commencement of protection) and the scope (subjects that are protected and acts and utterances on which it applies). There are conflicting views on (criminal) legal nature of this institute. The most debatable is whether immunity should remain essentially absolute or constitution (with the help of criminal legislation) should define acts to which immunity does not apply. There is a tendency towards the adoption of other solutions, but still predominate constitutions which do not limit the scope of immunity. There are no solid criteria on how to identify which acts should be exempted from the immunity protection. The criterion for deciding about the range of criminal offenses worthy of exclusion of liability shouldn't be based on the seriousness of the offenses, but on their relationship with the stated reason of irresponsibility, i.e. with the idea of enabling freedom of speech in parliamentary debate. In any case, if the existence of indemnity, as well as its constituent elements, is not brought into question nowadays, the

question of its scope requires further concerted action of two fundamental legal disciplines.

Key words: Parliamentary non-liability, Parliamentary Inviolability, National Assembly, Expressed Opinion and Cast Vote, Scope of Protection

* Овај рад је примљен 20. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Урош П. Новаковић

Правни факултет, Универзитет у Београду

СОЦИОЛОШКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ ЛИЧНИХ ОДНОСА ДЕТЕТА И РОДИТЕЉА КОЈИ НЕ ВРШИ РОДИТЕЉСКО ПРАВО*

Сажетак

Породична форма у којој се одгајају деца претрпела је значајне промене последњих неколико деценија. Све већи број разведених бракова и рађање деце у ванбрачним заједницама ставио је у фокус породичноправне теорије и праксе односе детета и родитеља који нису везани за породично окружење у коме оба родитеља равноправно учествују у васпитавању и одгајању детета. У највећем броју случајева родитељско право се додељује мајци.

Стављање детета и његовог најбољег интереса у центар одлучивања приликом доношења одлуке о одржавању личних односа са родитељем који не врши родитељско право (оцем), поставило је захтев усклађивања начела потребе детета за одржавањем личних односа са родитељем који не врши родитељско право и стабилности породичног живота детета. Аутор налази да четири групе фактора пресудно утичу на одржавање личних односа родитеља који не врши родитељско право и детета: постојање нове породичне заједнице и деце, стабилност личних односа између чланова растављене породице, давање издржавања и географска удаљеност детета и родитеља који не врши родитељско право (оца).

Кључне речи: родитељско право, лични односи родитеља и детета, права детета, право детета на контакт, однос између супружника, заснивање нове породице, право родитеља на контакт

* Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта Правног факултета Универзитета у Београду „Идентитетски преображај Србије“.

1. ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНИМ ПОРОДИЧНИМ ОДНОСИМА

Корени правних установа, правних односа и института налазе се у друштвеној сфери. Тиме је задатак права, правне науке, правних практичара (адвоката који штите појединачне интересе својих клијената, судија који штите општи интерес друштва, уклапајући појединачне интересе у калуп општег интереса) умногоме отежан. Намеће се потреба давања одговора на правна питања која своје порекло иницијално немају у правној сфери.¹⁾ У складу са максимумом *Da mihi facta dabo tibi ius*, живот ствара правне ситуације а (позитивно) право даје одговоре на те ситуације позивајући се на друштвену стварност и очевидне истине (природно право).²⁾

Породична форма у којој се одгајају деца претрпела је значајне промене последњих неколико деценија. Традиционалну породицу засновану на браку и ауторитарној власти мушкарца замењује породица заснована на сродству и равноправности свих чланова.³⁾ Либерализација развода брака⁴⁾ довела је до повећања стопе развода. Одлука о ступању у брак и заснивању породице доноси се у познијим годинама као резултат личног избора.⁵⁾ Глорификовање индивидуалних породичних интереса, наспрам некад преовлађујућих модела заснованих на емоционалном, социјалном, материјалном и духовном јединству чланова породице, довело је појединачне интересе у арену међусобних сукоба. Траже се образци који би појединачне интересе повезали у један или више општих породичних интереса.

- 1) О променама у породичноправним односима и потреби прилагођавања права друштвеним, обичајним нормама, Зоран Поњавић, „Ново породично законодавство – процес приватизације Породичног права“, у зборнику: *Ново породично законодавство*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2006, стр. 6.
- 2) Видети Лон Фулер, Моралност права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001, стр. 114.
- 3) Зоран Поњавић, „Уговорно вршење родитељског права“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, број 10/2008, стр. 233.
- 4) Олга Цвејић-Јанчић, „Брак и развод“, у зборнику: *Ново породично законодавство*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2006, стр. 140.
- 5) Karen Laing, „Doing the Right Thing: Cohabiting Parents, Separation and Child Contact“, *International Journal of Law, Policy and the Family*, Oxford University Press, Oxford, бр. 24/2006, стр. 169.

2. УСЛОВИ КОЈИ УТИЧУ НА ОДРЖАВАЊЕ ЛИЧНИХ ОДНОСА ДЕТЕТА И РОДИТЕЉА

2.1. Заснивање нове породичне заједнице од стране оца

Заснивање нове породичне заједнице указује на већу могућност да се умањи контакт са дететом из претходног брака, било из субјективних разлога (смањен интерес оца за одржавањем личних односа са дететом из претходног брака, утицај нове супруге) било из објективних (више обавеза и потребног времена за нову породичну заједницу).⁶⁾

2.2. Рођење детета у новој породичној заједници оца

Поред заснивања нове породице и постојање пасторка у новој породичној заједници оца, посебан значај на одржавање личних односа детета и оца има рођење новог детета у породичној заједници. По правилу, рођење детета утиче на умањење давања издржавања биолошком детету из претходног брака, а самим тим и на квалитет одржавања личних односа са дететом. Материјалне потребе за ново дете су приоритет, а боравак детета код мајке у већој мери него раније, повећава осећај оца да је мајка одговорнија и за аспект издржавања. Од сва три фактора који утичу на смањење личних односа детета и родитеља који не врши родитељско право, највећи утицај има рођење детета у новој породичној заједници.

2.3. Постојање очуха у новој породичној заједници

Утицај на одржавање личних односа детета и оца у светлу заснивања нових породичних односа је двострук. Дете у заједници са мајком може живети са очухом, а са друге стране, и отац може да заснује нову породичну заједницу у којој се сада налази дете из претходног брака – пасторак. Кумулативно, у већој мери, или алтернативно, у мањој мери, овакви случајеви утичу на смањење одржавања личних односа детета и оца.⁷⁾

6) Bob Simpson, Julie Jessop, Peter McCarthy, "Fathers After Divorce", у зборнику: *Children and their Families: Contact, Rights, Welfare* (приредио Andrew Bainham, Bridget Lindley, Martin Richards i Liz Trinder), Hart Publishing, Oxford, 2003, стр. 209.

7) Graeme Wilson, „The Non-Resident Parent Role for Separated Fathers: A Review“, *International Journal of Law, Policy and the Family*, Oxford University Press, Oxford, бр. 20/2006, стр. 294.

Постојање пасторка у новој породичној заједници оца утиче на односе између детета и оца.⁸⁾ Посебно се поставља питање одговорности очуха за издржавање пасторка, у случају када отац живи у породичној заједници са новом партнерком и њеним дететом. Правноформално посматрано, очух нема обавезу издржавања пасторка ако има своју децу, али чињеница заједничког живота очуха и пасторка укључује свакодневне фактичке доприносе за издржавање пасторка (плаћање станарине, куповина хране, одеће, као и друге облике фактичког издржавања). Наведено фактичко издржавање отвара питање правне регулације ових односа, што остављамо као могућност за истраживање у оквиру неког другог рада. *Vice versa* важи и за однос детета и оца када дете у породичној заједници са мајком „добије“ очуха.

Истраживања везана за факторе који утичу на однос родитеља и детета након развода брака родитеља, утврдила су да се смањује учесталост одржавања личних односа детета и оца када дете добије очуха, односно када очух почне да живи са дететом и мајком.⁹⁾

2.4. Однос између родитеља – бивших супружника

Максима брачног права, *Pactum facit nuptiae*, примењује се у пуној мери и на односе између родитеља, посебно када се ради о вршењу родитељског права над заједничким дететом након развода брака. Развод брака може се посматрати као потпуно приватна ствар уколико супружници немају деце.¹⁰⁾ Поремећени односи супружника постају предмет судског одлучивања ако имају заједничку децу. Иако у знатној мери допушта слободу развода брака, држава схвата значај овог питања на пољу односа родитеља и деце. У прилог томе сведочи захтев суда да се родитељи договоре око вршења родитељског права и начина одржавања личних односа де-

8) Artur LaFrance, „Child Custody and Relocation: A Constitutional Perspective”, *University of Louisville Journal of Family Law*, Univerzitet u Luisvilu, Louisville, бр. 34/1996, стр. 114, о утицају новог брака мајке на сагласност оца поводом захтева мајке да се пресели са дететом у други град.

9) Heather Juby, Jean-Michel Bilette, Benoit Laplante, Celine le Bourdais, „Nonresident Fathers and Children: Parents New Unions and Frequency of Contact”, *University of Florida, Gainesville, Journal of Family Issues*, бр. 28/2007, стр. 1241.

10) Једина обавеза супружника јесте да закључе споразум о подели заједничке имовине, који суд не разматра већ безусловно прихвата и досуђује развод брака. Ако супружници немају заједничку имовину овакав споразум неће бити неопходан. Вид. члан 40. ст. 3. Породичног закона Србије.

тета и родитеља који не врши родитељско право. Суд прихвата овакав споразум само ако је у најбољем интересу детета.¹¹⁾

Према квалитету личних односа између бивших супружници, могуће је извести троструку поделу: складни бивши супружници, код којих не постоје значајни сукоби, међу којима постоји сарадња посебно када је реч о питањима везаним за дете и чији се лични односи и несугласице не рефлектују на одржавање личних односа родитеља и детета; сукобљени бивши супружници где се споразум и лични односи детета и родитеља одржавају у клими међусобних сукоба и где су односи оца и детета у сенци и даље постојећих сукоба између родитеља; трећу групу чине супружници без контакта – породице једног родитеља (мајке) и детета, без контакта детета са оцем.

У првом случају, код постојања договора оца са мајком око поверавања детета мајци, очеви добијају слику и информације о стању детета, његовим активностима од мајке, док у случају наметања споразума од стране суда, услед одсуства комуникације, о свим питањима везаним за подизање и васпитавање детета очеви не добијају податке од мајке, већ директно од деце и евентуално од трећих лица. Једино питање о ком постоји комуникација са мајком је питање издржавања детета.¹²⁾ У том случају отац не учествује у васпитању детета. Наведене категорије нису статичне, већ напротив, подложне су променама, те тако, сукобљени бивши супружници могу постати складни, као што и супружници код којих не постоји контакт могу постати сукобљени или, чак, и складни супружници. Ипак, теже је претпоставити да супружници који немају контакт могу постати складни бивши супружници. Разлози за прелазак из једне категорије у другу су многоструки: нпр. заснивање нове ванбрачне заједнице, рођење новог детета, боља комуникација међу супружницима, поимање интереса детета као примарног у односу на међусобне односе супружника.

Схватање улога родитеља има значајан утицај на одржавање личних односа детета и родитеља и однос између самих родитеља након развода брака. Наиме, ако отац прихвата улогу према којој

11) Марија Драшкић, *Породично право и права детета*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, стр. 298.

12) Постојање свести о потреби одржавања личних односа оца и детета непходно је на страни мајке. Превазилажење сопственог интереса у циљу интереса детета сведочи изјава једне мајке, да иако она сматра да „...отац лоше утиче на моју ћерку, да нема њен интерес као примарни, да ће јој сломити срце, да не треба да га виђа, ја не могу много да урадим у вези са тим, јер морам да своје интересе ставим испод интереса моје ћерке да виђа свог оца...“. Видети, Karen Laing, „Doing the Right Thing: Cohabiting Parents, Separation and Child Contact“, *International Journal of Law, Policy and the Family*, Oxford University Press, Oxford, бр. 24/2006, стр. 174.

је мајка „природни“ и „првобитни“ старатељ детета, да она има примарну улогу у подизању и нези детета, уређење односа како између оца и мајке, тако и између оца и детета након развода може бити лишено озбиљних конфликта. Са друге стране, ако мајка не сматра да је, иако јој је „додељена“ улога „примарног“ родитеља, улога оца детета неважна и да њој припада искључиво и суверено право подизања и васпитавања детета, лични односи оца и детета могу се одвијати несметано.

Примећујемо једну значајну промену у улогама родитеља.¹³⁾ Док је раније традиционално сматрано да је током брака отац задужен да обезбеди породици материјална добра (дом, храну, одећу и друга материјална средства), а да мајка обезбеђује деци подршку, негу, васпитање, у савремено доба таква породична слика је значајно измењена. Сажето казано, материјални део био је везан за оца, а емотивни за мајку, док је васпитна улога била подељена између оба супружника. Економска независност жене, повећање учешћа жене у радном процесу,¹⁴⁾ стицање материјалних добара, све чешће миграције жена,¹⁵⁾ довеле су до економске независности жене од мушкарца. У складу са тим, након развода брака мајка је способна да поред улоге коју је имала у емотивном подизању деце, самостално учествује у материјалном издржавању свог потомства. Са друге стране, плаћање издржавања након развода брака остала је еманација традиционалне улоге оца као материјалног стожера породице. Проширена је улога мајке као родитеља уз истовремено сужавање улоге оца као родитеља.

Заједнички живот родитеља пре растављања, било у браку или ванбрачној заједници, показује више утицаја на постојање контакта оца и детета, у односу на случај када родитељи никада нису живели заједно.

Свесна значаја договора супружника и ограниченог донета суда у приморавању родитеља да поштују споразум о одржавању личних односа другог родитеља и детета, држава инсистира

13) О променама правних, ми бисмо додали, и природних, појмова „мајке” и „оца”, Марина Јањић-Комар, *Расправа о принципима породичног права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр. 15.

14) Запослене мајке спремније су да поделе старатељство над децом и да оца активно укључе у васпитање детета него незапослене мајке, Heather Juby, Jean-Michel Bilette, Benoit Laplante, Celine le Bourdais, „Nonresident Fathers and Children: Parents New Unions and Frequency of Contact”, University of Florida, Gainesville, *Journal of Family Issues*, бр. 28/2007, стр. 1235.

15) Joan Fitzpatrick, Katrina Kelly, „Gendered Aspects of Migration: Law and the Female Migrant”, *Hastings International and Comparative Law Review*, Универзитет у Калифорнији Правни факултет Hastings, San Francisco, бр. 22/1998, стр. 67.

на вансудском постизању споразума. Наиме, и када супружници не могу да се договоре око начина и обима одржавања личних односа детета и родитеља, иако суд уређује личне односе, родитељи ће бити они који треба да спроводе споразум. Ако један родитељ не спроводи судски споразум о одржавању личних односа другог родитеља и детета, иако правно постоји могућност да се измени одлука о вршењу родитељског права, констатујемо немоћ права.¹⁶⁾ Одузимање детета од родитеља који врши родитељско право након дугог низа принудних мера о предаји детета, резултира у правно ваљаном исходу услед непоштовања одлуке о одржавању личних односа детета и другог родитеља, али отвара питање интереса и добробити детета и измене дотадашњих свакодневних животних навика на стабилност детета. Да ли је у таквим ситуацијама потребно дати примат начелу праведности или начелу најбољег интереса детета? Да ли има места примени начела *Fiat iustitia pereat mundus*? Ближи смо становишту да интерес детета има превагу над интересом остваривања законитости. Али нудимо и супротан аргумент – није ли најбољи интерес детета, управо, да има однос са оба родитеља!? Превага начела стабилности детета над начелом легалитета добија на значају увођењем критеријума узраста детета. Посебно ако је (млађе) дете провело дуже времена у породици са мајком и ако је пребивалиште оца удаљено од тренутног пребивалишта детета и мајке.¹⁷⁾ Овакви случајеви често се односе на бракове лица различитих држављанства. Да је ванправно створена ситуација око отмице детета након дугог боравка детета у другој

16) О тешком задатку пред којим се налазе судови у питањима везаним за одржавање личних односа детета и родитеља сведочи следећи случај. Мајци је одлуком суда додељено вршење родитељског права над дететом а отац је имао право да виђа дете. Обзиром да се мајка поново удала и изразила жељу да се пресели са дететом у Холандију, тражила је сагласност од оца да дете промени пребивалиште, што је отац одбио. Врховни суд Србије, одлучујући по ревизији, стао је на становиште да нижестепени судови треба да испитају могућност делимичног лишења родитељског права оца зато што, ускраћивањем сагласности несавесно врши родитељско право. Решење Врховног суда Србије Рев. 2557/06 од 1. марта 2007. године. Да је, оправдано, овакав став Врховног суда Србије неприхватљив, Марија Драшкић, „Обавезно лишење родитељског права приликом одлучивања суда о вршењу родитељског права: спорно становиште Врховног суда Србије“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 1/2012, Београд, стр. 379.

17) Често се спорови поводом контакта оца и детета воде око једног претходног питања. Наиме, случајеви када мајка која врши родитељско право жели да се (услед заснивања нове породичне заједнице) пресели у другу државу или у место знатно удаљено од дотадашњег места пребивалишта детета, изазивају доста пажње у тренутним расправама породичноправне теорије. Уколико би се дозволило да мајка промени своје место боравка, а самим тим и детета, отац се на тај начин онемогућава да остварује контакт са дететом. Са друге стране, истиче се да би ускраћивање сагласности оца угрозило право мајке на приватност и слободу избора места становања и избора занимања. О значају и комплексности овог питања у пракси судова у САД, видети, Artur LaFrance, „Child Custody and Relocation: A Constitutional Perspective“, *University of Louisville Journal of Family Law*, Univerzitet u Luisvilu, Louisville, бр. 34/1996, стр. 120.

држави довела до легализовања ванправног стицања родитељског права¹⁸⁾ услед пунолетства деце, сведочи и случај пред Европским судом за људска права – *Софија Гудрун Хансен против Турске*.¹⁹⁾ Наведена ситуација поводом отмице детета посебно се односи на децу млађег узраста која немају могућност да изразе своје жеље и мишљење.²⁰⁾ Значај узраста детета и непоштовања споразума о контакту родитеља и детета, огледа се код деце мањег узраста, обзиром да старије дете може лакше да промени средину без толико негативних ефеката по његов развој као када је у питању млађе дете. Према извесним ставовима, млађе дете више је везано за мајку а старије за оца.²¹⁾ Међутим, управо у овој природној разлици лежи правни проблем. Ако су односи супружника поремећени у мери да се преносе на дете, негативан став мајке²²⁾ у погледу одвијања личних односа детета са оцем, може произвести и негативан став детета према одржавању личних односа са оцем.²³⁾ Утемељење тврдње о утицају узраста детета на одржавање личних односа са родитељем налазимо у законској одредби да дете са навршених 15. година живота може да одлучи²⁴⁾ са којим ће родитељем живети

- 18) Поставља се питање да ли овај и слични случајеви, како пред Европским судом за људска права, тако и пред домаћим судовима, отварају могућност да је по узору на стварноправне односе могућ „одржај родитељског права“ у породичним односима, иако је „државина“ несавесна и незаконита. Тренутком пунолетства детета престају све правне последице ванправног стицања родитељског права.
- 19) Видети случај *Sophia Gudrun Hansen v. Turkey*, број представке. 36141/97, пресуда од 23. децембра 2003. године. Више о томе, Марија Драшкић, *Породично право и права детета*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, стр. 276.
- 20) О примени ове Конвенције у случајевима када је дете одведено из Србије у другу државу уговорницу, као и када је из друге државе уговорнице доведено у Србију, Гордана Ковачек-Станић, „Породичноправни аспекти међународне, родитељске отмице деча“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2/2012, стр. 74-94.
- 21) Liam Swiss, Celine Le Bourdais, „Father-Child Contact After Separation: The Influence of Living Arrangements“, University of Florida, Gainesville, *Journal of Family Issues*, бр. 30/2009, стр. 629.
- 22) Rebecca Probert, Stephen Gilmore, Jonathan Herring, *Responsible Parents and Parental Responsibility*, Hart Publishing, Oxford, 2009, стр. 303, о утицају мајке на „испирање мозга“ детета у периоду од престанка заједнице живота до тренутка изјашњавања детета пред судом, у коме нема контакта детета са оцем.
- 23) У случају *Sommerfeld v. Germany*, број представке 31871/96, пресуда од 8. јула 2003. године, малолетна ћерка одбијала је да се виђа са оцем и да са њим одржава личне односе. Европски суд за људска права је стао на супротно становиште од оног које су заступали мајка и дете, да је у интересу детета да има личне односе са оцем, упркос противљењу детета (и мајке).
- 24) Слободан Панов, *Породично право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 198, о томе да дете са навршених 15. година не треба да има апсолутно право одлучивања са којим родитељем ће живети, односно о контакту са родитељем са којим не живи.

и да ли ће и како одржавати личне односе са другим родитељем.²⁵⁾ Као оријентациони критеријум узимамо узраст од 15 година, али у складу са све већим развојним и когнитивним способностима деце у савремено доба, и узраст од 12 год. Тако поступају судови у Данској, Норвешкој, Холандији и Шпанији, те се у поступцима поводом старатељства и одржавања личних односа саслушава дете старости 12 година. У Француској суд може саслушати мишљење детета старог 13 година о томе са којим родитељем жели да живи.²⁶⁾

Управо у циљу спречавања одвођења деце у из једне у другу државу, у случају супружника различите националности, донета је Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце (1980).²⁷⁾ Сматрано је да ће гарантовање права на контакт родитеља који не врши родитељско право, негативно деловати на намеру тог родитеља да изврши отмицу детета.²⁸⁾

Традиционално и у највећем броју случајева супружници имају свест, обичај, да ће дете млађег узраста бити поверено мајци. Без обзира на материјалне услове, емотивна и психолошка нестабилност мајке схвата се у судској процени као основни разлог да се дете не повери мајци на старање.²⁹⁾

Да закључимо, однос родитеља пре престанка заједнице живота, било у квантитативном – постојање и дужина заједничког живота, или квалитативном смислу – непостојање озбиљних конфликата, у битној мери утиче и на одржавање личних односа оца и детета након развода брака родитеља.

2.5. Однос између родитеља који не врши родитељско право и детета пре раздвајања детета

Односи родитеља током трајања заједнице живота свој одраз имају и током поступка развода брака. Ако су односи били лишени великих неспоразума и конфликата развод не би требало да има битно различит епилог. Поимање новонасталих улога родитеља, као бивших супружника, има значајан ефекат на постизање споразума о одржавању личних односа. Након развода брака оба родитеља и даље остају родитељи свог детета али њихове улоге из

25) Члан 60. ст. 4. и чл. 61. ст. 4. Породичног закона Србије.

26) Peter De Cruz, *Family Law, Sex and Society*, Routledge, New York, 2010. стр. 62.

27) Ову конвенцију ратификовала је још СФРЈ, Закон о ратификацији Конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце, „Службени лист“ СФРЈ бр. 7/91.

28) Маја Станивуковић, Петар Ђундић, „Грађанскоправни аспекти међународне отмице деце (1980)“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 10/2010, стр. 28.

29) Такав став заузео је и Уставни суд Хрватске у одлуци 2671/2012 од 13. априла. 2012. године.

сопствене перспективе више нису исте. Обим и квалитет овлашћења из области родитељских права више није идентичан оним овлашћењима током трајања њихове заједнице живота. Способност амортизације новонасталих прилика доноси стабилност, односно нестабилност уређења личних односа родитеља и детета. Заједнички елемент који је довео до сједињења у заједницу живота и који је продуковао рођење детета више не постоји, али је дете и даље присутно као везивно ткиво промењених околности које се тичу родитеља. Са друге стране, дете, оба родитеља и даље доживљава на исти начин. Услед престанка заједничког живота родитеља, дете више нема исту слику о овлашћењима родитеља и њиховој улози у васпитању, подизању и нези. Постојање блиских личних односа детета и оца током трајања брака, у перцепцији детета, ствара слику улоге оца и његовог ангажовања у дететовом развоју. Свакодневна нега, брига, васпитање и подршка условљава осећај сигурности, подршке и стабилности код детета.³⁰⁾ Тако, квантификација контаката праћења уз потребан степен квалитета истих, доводи до жељеног ефекта на правилан развој детета. Већи степен контаката оца са дететом говори о бризи о детету и његовом развоју, те стога отац који има намеру за одржавањем контаката са дететом, количиномведеног времена показује бригу за дете. Близина пребивалишта оца некадашњем заједничком дому уз одсуство нове породице и(ли) деце на страни оца, стварају предуслове за успешно одржавање личних односа са дететом.

Поред односа оца са мајком, и односи детета и оца пре развода брака играју значајну улогу. Ставови оца поводом родитељства након развода брака умногоме су измењени начином вршења родитељског права. Наиме, ако отац који не врши родитељско право жели да остане у контакту са дететом, нов међународни концепт постродитељства након развода брака пружа му такве могућности. Ранији ставови о постојању једног родитеља који врши родитељско право и доноси све одлуке везане за дете и другог родитеља који има (само) право да буде „посетилац“ у животу детета, напуштени су у корист премисе да је и након развода брака у најбољем интересу детета да има однос са оба родитеља и да оба родитеља треба да врше родитељско право.³¹⁾ На тај начин, отац не може бити фактички приморан да одржава личне односе са дететом, али

30) Слободан Панов, „Однос полова и васпитање“, у зборнику: *Права детета и равноправност полова – између нормативног и стварног* (приредио Горан Марковић), Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево, 2012, стр. 464-488.

31) Patrick Parkinson, *Family Law and the Indissolubility of Parenthood*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, стр. 51.

му је правно омогућено да на знатно равноправнијој основи, ако то жели, учествује у васпитању и подизању детета, независно од ставова мајке. Овакав став законодаваца оправдава чињеница да очеви који су пре развода брака имали квалитетан однос са својом децом, такав однос имају и након развода брака.

Уколико је отац са дететом пре престанка заједничког живота имао близак однос, основано се може очекивати да такав однос може да се настави након развода брака родитеља.³²⁾ Наравно, уз постојање позитивног или, у најмањој мери, неутралног односа мајке детета.

2.6. Давање издржавања

Значај давања издржавања за дете нема последице само на пољу материјалних односа родитеља и детета. Неспорно је да су материјална средства неопходна за развој детета. Међутим, питање плаћања издржавања има свој домашај и на пољу личних односа родитеља и детета, и то како између родитеља који плаћа издржавање и детета, тако и између самих родитеља. Издржавање је, неретко, у ситуацији поремећених односа родитеља или потпуног одсуства истих, једина тачка везивања родитеља и детета, али и бивших супружника. Зато се појам издржавања детета у новим околностима развода брака назива „новим кородитељством“.³³⁾ Преко издржавања, право покушава да се елемент породичног заједништва задржи, а постепено, уколико је могуће, и развије.

Отац након развода брака или престанка заједничког живота супружника добија нову улогу према којој више не учествује непосредно у васпитању детета и где може само одређено време да проводи са дететом. У складу са тиме, питање плаћања алиментације заузима важно место у одржавању личних односа детета и родитеља. Иако је некад стандард доброг родитеља подразумевао оног родитеља који детету обезбеђује храну, дом, одећу, обућу и материјална средства, психолошка истраживања доказала су претежан утицај емотивне сигурности и стабилности на правилан развој детета. Стога се и дете најчешће додељује мајци, са претпоставком да ће она на ефикаснији начин пружити негу и заштиту детету у односу на материјални аспект, традиционално везиван за оца.

32) John Eekelaar, *Family Law and Personal Life*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 124.

33) Patrick Parkinson, *Family Law and the Indissolubility of Parenthood*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, стр. 211.

У новој очевој перспективи раздвојеног живота са својим дететом, уколико су односи између супружника прожети конфликтима, изазване су недоумице око тога да ли се плаћа издржавање детету или мајци детета. Односно, да ли се даје издржавање за дете или издржавање за мајку. Повезано са претходним питањем, постоји разлика између законске обавезе издржавања детета и законске обавезе издржавања мајке детета.³⁴⁾

Плаћањем алиментације отац показује жељу за наставком подизања детета и често је то у новонасталим приликама поремећених односа једна (или и једина) тачка везивања личних односа оца и детета.³⁵⁾ Очеви истичу да несигурност у правац трошења средстава издржавања изазива сумњу у потребу плаћања алиментације.³⁶⁾ Плаћање издржавања повлачи намеру учествовања оца у доношењу одлука о васпитању детета, одлука нематеријалне природе. Ипак, то је услед граница вршења родитељског права мајке онемогућено.³⁷⁾

Неретко се подвлачи да велики утицај на одржавање односа оца и детета имају бабе и деде, посебно очева мајка, баба по оцу.³⁸⁾

- 34) У Породичном закону Србије, према члану 153. мајка детета која нема довољно средстава има право на издржавање од оца детета за време од три месеца пре порођаја и годину дана након порођаја. Са друге стране, према члану 159. малолетно дете има право на издржавање од стране родитеља. Ако родитељ не врши родитељско право, према члану 78., он има право и дужност да издржава дете. У контексту нашег става о овлашћењу оца да (и даље) издржава дете, занимљива је стилизација члана 78. Породичног закона. Наиме, каже се да родитељ има „...право и дужност да издржава дете...“. Дуализам овог права видимо из два разлога. Право на издржавање јесте управо могућност која се оставља родитељу (оцу), да кроз остваривање овог права и даље учествује у васпитавању и подизању детета. Обавеза, тачније дужност се предвиђа у случају да родитељ (отац) услед чињенице да се дете не налази код њега не жели да учествује у том аспекту дететовог подизања, а издржавање је потребно као објективна чињеница у циљу развоја детета.
- 35) Код заједничког физичког вршења родитељског права не постоји обавеза родитеља да плаћа издржавање за дете другом родитељу, Grace Luppino, Justin Miller, *Family Law and Practice*, Prentice Hall, New Jersey, 2012, стр. 206.
- 36) Питање неплаћања износа издржавања једно је од најпроблематичнијих, како у упоредном, тако и у домаћем праву. Отуда и велики број парница у овој области. Овакв тип парнице указује и на личне односе супружника, тачније на непостојање комуникације или огромних несугласица између родитеља. Поред негативног ефекта на родитеље, штетност оваквог судског епилога највећа је по дете, посебно ако мајка која врши родитељско право није запослена или је слабог имовинског стања, обзиром да очеви на сваки начин настоје да избегну ову моралну и природну обавезу, као и да прикажу знатно умањене своје месечне приходе.
- 37) Значај питања издржавања на постојање и одржавање личних односа родитеља и детета препознат је у многим државама, и то кроз оснивање посебних тела и агенција које регулишу процес и наплату издржавања. Тако, у САД, Великој Британији (*Child Support Agency*) и Аустралији постоје посебне агенције за помоћ родитељима (мајкама) око остваривања права на издржавање деце.
- 38) Gillian Douglas, Neil Ferguson, “The Role of Grandparents in Divorced Families”, *International Journal of Law, Policy and the Family*, br.17/2003, стр. 41-68.

Ово питање истиче се и у иностраној литератури породичног права,³⁹⁾ а посебан значај има у нашој правној и обичајној култури.⁴⁰⁾

Давање издржавања сведочи да отац има контролу једног аспекта одгајања детета. На тај начин он има надлежност над делом дететовог живота и задовољнији је са својом улогом оца, што даље позитивно утиче на остваривање личних односа са дететом.

2.7. Економске прилике на страни оца

Утицај економских прилика оца показује се као изузетно важан на одржавање личних односа, посебно када је реч о останку детета код оца преко ноћи (за викенд, празнике). Ако отац нема стабилне стамбене услове, материјална средства и запослење, теже ће се остваривати контакти који подразумевају останак детета преко ноћи. Управо се у ставовима очева истиче да се квалитетнији лични односи много лакше успостављају са дететом уколико оно остаје преко ноћи код оца, него када се односи одвијају само преко дана током ограниченог периода времена.⁴¹⁾ Запослење оца и поседовање материјалних средстава значајно је за време које он проводи са дететом, обзиром да дружење обухвата одлазак у биоскоп, позориште, посећивање спортских, уметничких и забавних манифестација, догађаје током којих се развијају лични односи. Поред запослења, и ниво образовања се истиче као фактор од утицаја на одржавање личних односа, тако што очеви са вишим степеном образовања имају јачу свест о потреби одржавања личних односа са својим дететом.

2.8. Пол и узраст детета

Према неким истраживањима, поред свих наведених узрока, и пол детета везан је за количину контаката са оцем након развода брака. Тако, наводи се да дечаци имају више контакта са оцем него девојчице.⁴²⁾

39) Graeme Wilson, "The Non-Resident Parent Role for Separated Fathers: A Review", *International Journal of Law, Policy and the Family*, Oxford University Press, Oxford, бр. 24/2006, стр. 304.

40) Марија Драшкић, "Право детета на одржавање личних односа са блиским особама", у зборнику: *Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије* (приредио Стеван Лилић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, стр. 94.

41) Судска одлука о уређењу личних односа родитеља и детета треба да обухвати и време летњих и зимских празника, Марија Драшкић, *Практикум за Породично право*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989, стр. 209.

42) Valarie King, Kathleen Mullan Harris, Holly Heard, „Racial and Ethnic Diversity in Non-resident Father Involvement“, *Journal of Marriage and Family*, The National Council on Family Relations, Minneapolis, бр. 66/2004, стр. 1-21.

Посебно се подвлачи значај мајке у односу на критеријум узраста детета.⁴³⁾ Наиме, ако је у питању беба или дете мањег узраста ова претпоставка се може применити, док код старије деце улога оца добија на значају. Тако, очеви проводе више времена са старијом децом него са млађом.⁴⁴⁾

Када је у питању узраст детета, посебно када је реч о млађем детету, задржаћемо се на односу оца према мајци, која по правилу врши родитељско право над млађим дететом. Обзиром да након престанка заједничког живота најчешће мајка остаје у породичном дому са децом, те наставља да у пуном обиму врши родитељско право, поставља се питање улоге оца. Мањи конфликти се јављају ако отац прихвата улогу мајке као примарног старатеља а тражи сопствену улогу у новим околностима. Отац у таквом контексту не доводи у питање улогу мајке и њену етику неге, наспрам очева који сматрају да постоји примарна улога етике правде у васпитању детета, чији су заступници очеви. Из дуалитета примарности заштите и неге детета у еманације мајке, и васпитања и оспособљавања детета кроз лик оца, долази до сукоба на нивоу наставка васпитавања детета. Обзиром да је могуће да се само један од родитеља фактички стара о детету (са изузетношћу малог броја случајева *joint physical custody*) једна од две доктрине подлеже већем компромису. Стога и закључак да деца мањег узраста одрастају уз мајку и да се мајци уз позивање на *tender years doctrine* додељује родитељско право, док се деца старијег узраста у већој мери поверавају на старање оцу. Међутим, по аналогији са имовинском правом – државина, тачније, фактичко старање над дететом има пресудан значај. Фактичко и правно вршење родитељског права једног родитеља, у периоду пенденције судске одлуке о вршењу родитељског права, доводи до стицања родитељског права тог родитеља.⁴⁵⁾ Чињеница протекла времена, уз вршење родитељског права, резултира да се фактичко стање, као и у многим областима у праву, прилагођава

43) Cathy Humphreys, Meredith Kiraly, "Developmentally Sensitive Parental Contact for Infants When Families are Separated", *Family Matters*, Australian Institute of Family Studies, Melbourne, бр. 85/2010, стр. 51.

44) Liam Swiss, Celine Le Bourdais, „Father-Child Contact After Separation: The Influence of Living Arrangements“, University of Florida, Gainesville, *Journal of Family Issues*, бр. 30/2009, стр. 629.

45) Kim Landsman, Martha Minow, "Lawering for the Child: Principles of Representation in Custody and Visitation Disputes Arising from Divorce", *The Yale Law Journal*, Yale Law School, New Haven, бр. 87/1978, стр. 1132. Наводи се да од тренутка отпочињања судског поступка до доношења судске одлуке, у САД 80-их година прошлог века у парницама поводом вршења родитељског права, протекне неколико месеци до годину дана. У времену „пенденције“ родитељског права, када само један родитељ врши родитељско право, убраја се и време од престанка заједничког живота до покретања судског поступка развода брака.

правном. Са друге стране, незаинтересованост оца за односе са дететом оправдано повлачи да се родитељско право додели мајци. Улога оца не састоји се само у давању материјалних добара (издржавања), већ и у емотивном односу са својим дететом. У складу са тиме, повећано интересовање очева за васпитање и подизање деце након развода брака резултирало је, посебно у западним правним системима, судским одлукама где се очевима, чешће него раније, додељује родитељско право.

3. УТИЦАЈ ПОСМАТРАНИХ УСЛОВА НА ОДРЖАВАЊЕ ЛИЧНИХ ОДНОСА ДЕТЕТА И РОДИТЕЉА КОЈИ НЕ ВРШИ РОДИТЕЉСКО ПРАВО

Једно од основних права детета, али и родитеља, јесте право на одржавање личних односа. Заснивање брачне или ванбрачне заједнице, постојање пасторка у новој породичној заједници, као и рођење детета у новој заједници, утичу на одржавање личних односа детета и оца. Велика географска удаљеност детета и оца као и неизвршавање обавезе издржавања, такође су услови који имају значајан утицај. Негативни ставови мајке детета према личним односима оца и детета, став оца према родитељству и квалитет односа оца са дететом пре развода брака, додатно условљавају сложеност мозаика личних односа оца и детета. Узраст детета такође има утицаја, али не као правилност, већ као индикатор да очеви више одржавају личне односе са старијом него са млађом децом. Или прецизније речено, да старија деца имају више контаката са оцем него млађа деца.

Према нашем мишљењу, четири групе фактора пресудно утичу на одржавање личних односа родитеља који не врши родитељско право и детета: постојање нове породичне заједнице и рођење деце, квалитет личних односа између чланова растављене породице, давање издржавања за дете и географска удаљеност детета и родитеља који не врши родитељско право (оца).

Развод брака и односе родитеља и деце није могуће посматрати изоловано. Развод брака, уколико има заједничке деце, није *res inter alios acta* супружника. Увођење у наведену слику трећих лица, не малог утицаја (очуха, нових партнера, новорођене деце, супружника, баба, деда, других рођака са обе стране), усложњава (р)еволуцију породичних односа након нестанка елемента заједништва супружника манифестованог кроз заједнички живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Aviel, Rebecca, "Why Civil Gideon Won't Fix Family Law", *The Yale Law Journal*, Yale Law School, New Haven, бр. 122/2013.
- De Cruz, Peter, *Family Law, Sex and Society*, Routledge, New York, 2010.
- Драшкић, Марија, „Право детета на одржавање личних односа са блиским особама“, у зборнику: *Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије* (приредио Стеван Лилић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011.
- Eekelaar, John, *Family Law and Personal Life*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Јањић-Комар, Марина, *Расправа о принципима породичног права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008.
- King, Valerie, Mullan Harris, Kathleen, Heard, Holly, „Racial and Ethnic Diversity in Non-resident Father Involvement“, *Journal of Marriage and Family*, The National Council on Family Relations, Minneapolis, бр. 66/2004.
- Ковачек-Станић, Гордана, „Породичноправни аспекти међународне, родитељске отмице деце“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2/2012.
- Laing, Karen, „Doing the Right Thing: Cohabiting Parents, Separation and Child Contact“, *International Journal of Law, Policy and the Family*, Oxford University Press, Oxford, бр. 24/2006.
- Панов, Слободан, *Породично право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010.
- Parkinson, Patrick, „The Past Caretaking Standard in Comparative Perspective“, у зборнику: *Reconceiving the Family* (приредио Robin Fretwell Wilson), Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Probert, Rebecca, Gilmore, Stephen, Herring, Jonathan, *Responsible Parents and Parental Responsibility*, Hart Publishing, Oxford, 2009.
- Simpson, Bob, Jessop, Julie, McCarthy, Peter, „Fathers After Divorce“, у зборнику: *Children and their Families: Contact, Rights, Welfare* (приредио Andrew Bainham, Bridget Lindley, Martin Richards i Liz Trinder), Hart Publishing, Oxford, 2003.
- Swiss, Liam, Le Bourdais, Celine, „Father-Child Contact After Separation: The Influence of Living Arrangements“, University of Florida, Gainesville, *Journal of Family Issues*, бр. 30/2009.
- Humphreys, Cathy, Kiraly, Meredith, „Developmentally Sensitive Parental Contact for Infants When Families are Separated“, *Family Matters*, Australian Institute of Family Studies, Melbourne, бр. 85/2010.
- Цвејић-Јанчић, Олга, „Брак и развод“, у зборнику: *Ново породично законодавство*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2006.
- Welstead, Mary, Edwards, Susan, *Family Law*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

Uros P. Novakovic

SOCIOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF PERSONAL RELATIONS BETWEEN CHILD AND PARENT WHO DOES NOT EXERCISE PARENTAL RESPONSIBILITY

Resume

Family forms in which children are raised has undergone significant changes in recent decades. An increasing number of marriages and childbearing in consensual unions has put the focus of family theory and practice on the parent-child relationships that are not related to the family environment in which both parents participate equally in the upbringing and education of the child. Children has a need to maintain personal relationships with both parents.

Putting the child and his best interests in deciding process, the focus, when making decisions about maintaining personal relationships with non-resident parent, set the task of harmonizing the needs of the child to maintain personal relations and the stability of child's family life. Disputes regarding the right of the child to have contact with the other parent are most frequent disputes in the field of child rights, both in comparative law and the practice of the European Court of Human Rights.

Four groups of factors have a crucial impact on the maintenance of personal relationships between non-resident parent and the child: establishing a new family unit and children, personal relationships between members of separated families, providing support and geographical distance between child and non-resident parent.

Divorce and parenting are related questions and they could not be seen divided if there is children. Contemporary family life and personal relations between child and parent after divorce is characterized by presence of new partners of parents, newborn children, stepparents, which forms whole new frame of parent-child relation.

Key words: Parental Responsibility, Right of the Child, Right of the Child to Contact, Father-child Personal Relations, Personal Relations between Spouses, Funding new Family, Right of the Parent to Contact

* Овај рад је примљен 18. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Марија Караникић Мирић

Правни факултет, Универзитет у Београду

УГОВОРЕНА ФОРМА УГОВОРА О ОТУЂЕЊУ НЕПОКРЕТНОСТИ

Сажетак

Серија скорашњих измена законских правила о форми уговора која регулишу пренос права својине на непокретним ствари-ма везана је за поступак увођења јавног бележничтва у домаћи правни систем, те за различите друштвене реакције на овај процес, а пре свега за вишемесечну обуству рада адвоката. Правило које је тренутно на снази резултат је компромиса који је постигнут између државе и представника адвокатске професије. Предмет овог рада јесу смисао и домаћај тог правила, а пре свега допуштеност уговарања строже форме уговора о отуђењу непокретности од оне која је законом прописана. Домаћа стручна јавност се поделила о овом питању: По једном схватању јавни бележник није овлашћен за јавно састављање уговора о отуђењу непокретности, већ само за његово јавно потврђивање. То даље значи да уговори управљени на пренос права својине не производе правно дејство ако су сачињени у форми јавнобележничког записа, изузев ако је лице које тако отуђује непокретност пословно неспособно. Другим речима, уговорне стране нису слободне да споразумно поопштре законом прописану форму јавнобележничког потврђивања (солемнизације) уговора о отуђењу непокретности. Насупрот томе стоји схватање да и овде важи опште правило из чл. 69 ЗОО да уговорне стране могу да се споразумеју о посебној форми као битној. То, даље, обухвата и могућност уговарања строже форме од оне која се по закону неопходна. Ауторка нуди аргументе у прилог овом потоњем разумевању.

Кључне речи: уговорена форма, законска форма, отуђење непокретности, солемнизација, јавнобележнички запис

1. УВОД

У поступку увођења јавног бележништва у правни систем Републике Србије неколико пута је за релативно кратко време мењано законско правило о форми уговора о преношењу права својине на непокретним стварима. Ови уговори се краће могу означити као *уговори о отуђењу непокретности*. Отуђење није законски термин: Законодавац користи израз *промет непокретности* да означи послове управљене на пренос права својине на непокретним стварима.¹⁾ Међутим, реч промет има и *шири смисао* којим обухвата и послове на основу којих се, поводом ствари која не мења власника, конституише уже стварно право у корист трећег лица (рецимо хипотека, залога, лична или стварна службеност). Под отуђењем непокретности мисли се, дакле, на промет непокретности у *ужем смислу*, што значи само на оне уговоре који могу да буду основ за стицање права својине, као што су: продаја, размена, поклон, уговор о доживотном издржавању, уговор о уступању и расподели имовине за живота, финансијски лизинг, уговори о статусним променама привредних друштава.

Уговори о отуђењу непокретности су готово четири деценије закључивани у форми јавно оверене исправе коју је као битну захтевао законодавац:²⁾ Под претњом апсолутне ништавости, законом је било прописано да се уговори о располагању непокретностима закључују у писменој форми уз судску оверу потписа уговорних страна. Учешће органа јавне власти (суда) у закључењу ових уговора састојало се у легализацији потписа уговорника. Повреда законом прописане форме значила је да уговор не производи правно дејство, то јест да се на основу тог уговора не може стећи право својине. Постојање и садржина уговора закљученог у одговарају-

- 1) Упор. Чл. 2 Закона о промету непокретности – ЗПН, *Службени гласник РС*, бр. 93/2014, 121/2014 и 6/2015. Истина, законодавац говори о преносу права својине на непокретности правним послом, али је јасно да се ту мисли на пренос *по основу правног посла* а не самим послом: Уговори управљени на пренос права својине немају транслативно дејство у српском праву; својина се не преноси уговором, него на основу уговора. Вид. уместо свих: Слободан Перовић, *Облигационо право*, Службени лист СФРЈ, Београд 1990, 527. Уз то, одредбе ЗПН односе се на правне послове међу живима, на основу којих се преноси (а не конституише) право својине (а не неко уже стварно право). Из ових разлога, рецимо, форма заложне изјаве, као једностраног правног посла којим се конституише стварно право у корист трећег лица, није уређена правилима овога закона.
- 2) Вид. Закон о промету непокретности, *Службени гласник СРС*, бр. 15/1974 и 14/1977; Закон о промету непокретности *Службени гласник СРС*, бр. 43/1981 с бројним изменама и допунама; Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС*, бр. 42/1998 и 111/2009.

ћој форми могли су се доказивати и другим доказним средствима а не само поменути писменом.

Прва измена описаног режима извршена је Законом о јавном бележничтву (ЗЈБ) из 2011.³⁾ Законодавац је испрва предвидео да се уговори о располагању непокретностима закључују у форми јавнобележничког записа или у форми која је и до тада важила – што значи у писменој форми уз судску оверу потписа уговорних страна (чл. 83). Ово правило је требало да важи две године од почетка примене закона (чл. 181), али је тај почетак више пута одлаган. По истеку рока од две године, форма уговора о располагању непокретностима требало је да остане конкурентна, с тим што је надаље конкуренција форми требало да постоји између јавнобележничког записа и јавнобележничке солемнизације (чл. 181 у вези с чл. 93). Изузетно, законодавац је био предвидео јавнобележнички запис као једину и обавезну форму за закључење уговора о располагању непокретностима оних лица која су пословно неспособна (чл. 82). У таквим случајевима не би било никакве конкуренције форми од самог почетка примене ЗЈБ, него би се промет непокретности пословно неспособних лица могао обављати само у најстрожој форми из каталога форми које су законом предвиђене. Ово посебно правило важи и данас. Међутим, већ 2013. године – дакле, пре него што је ЗЈБ уопште почео да се примењује – законодавац је одустао од опште норме о конкуренцији битних форми за закључење уговора о располагању непокретностима и као једину форму за њихово закључење прописао је јавнобележнички запис.⁴⁾

Закон о јавном бележничтву почео је да се примењује 1. септембра 2014. и убрзо потом дошло је до вишемесечне обуставе рада адвоката – између осталог и због прописивања јавнобележничког записа као једине форме у којој се пуноважно могу закључивати уговори о промету непокретности. Законско решење је потом два пута мењано: Законодавац је још током трајања обуставе рада адвоката прописао повратак на конкурентну форму па су се тако уговори о промету непокретности од новембра 2014. могли закључивати било у форми јавнобележничког записа, било у форми нејавне исправе коју је потврдио (солемнизовао) јавни бележник.⁵⁾ Коначно, у јануару 2015. постигнут је споразум између државе и представника адвокатске професије: уместо законом прописане

3) Закон о јавном бележничтву, *Службени гласник РС* бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 – др. закон, 93/2014 – др. закон, 121/2014 и 6/2015.

4) *Службени гласник РС* бр. 19/2013 од 27. фебруара 2013.

5) *Службени гласник РС* бр. 121/2014 од 5. новембра 2014.

конкуренције јавнобележничког записа и солемнизације као битних форми за закључење уговора о промету непокретности, ЗЈБ данас прописује да се уговор о промету непокретности закључује у форми јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе.⁶⁾

Описана генеза праћена је усвајањем а потом и изменама и допунама новог Закона о промету непокретности (ЗПН): Иницијално је у септембру 2014. тим законом прописано да се уговори о располагању непокретностима закључују у форми јавнобележничког записа,⁷⁾ а у новембру исте године дозвољена је и солемнизација као конкурентна форма,⁸⁾ да би у јануару 2015. законодавац одустао од изричитог помињања јавнобележничког записа као форме у којој би се могао закључити неки од уговора о располагању непокретностима прописујући само да се уговор о промету непокретности закључује у облику јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе.⁹⁾

Правило које је тренутно на снази резултат је компромиса који је постигнут између државе и представника адвокатске професије.¹⁰⁾ Предмет овог рада је смисао и домашај тог правила, а пре свега допуштеност уговарања строже форме уговора о отуђењу непокретности од оне која је законом прописана.

2. СПОРНО ПИТАЊЕ О ДОПУШТЕНОСТИ УГОВОРЕНЕ ФОРМЕ

Према правилима српског позитивног права, уговори на основу којих се преноси право својине на непокретностима закључују се у законом прописаној форми јавнобележнички потврђене, то јест солемнизоване исправе, и то под претњом апсолутне ништавости (чл. 93 ЗЈБ и чл. 4 ЗПН). По изузетку, уговор на основу којег пословно неспособно лице отуђује непокретност закључује се, под претњом апсолутне ништавости, у законом прописаној форми нотарски састављене исправе, то јест јавнобележничког записа (чл.

6) *Службени гласник РС* бр. 6/2015 од 22. јануара 2015.

7) Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС* бр. 93/2014, 121/2014 и 6/2015.

8) *Службени гласник РС* бр. 121/2014 од 5. новембра 2014.

9) *Службени гласник РС* бр. 6/2015 од 22. јануара 2015.

10) Вид. Споразум стручних тимова Адвокатске коморе Србије и Министарства правде Републике Србије, постигнут 8. јануара 2015: <http://www.drzavnauprava.gov.rs/vest/7916/postignut-sporazum-strucnih-timova-advokatske-komore-srbije-i-ministarstva-pravde-republike-srbije.php>, приступ 10. марта 2015.

82 ЗБ).¹¹⁾ Најстрожа форма јавно састављене исправе захтева се у циљу заштите интереса пословно неспособних и ограничено пословно способних лица у случајевима када на другога *преносе* неко своје право на непокретности. Општа правила о форми важе за уговоре по основу којих ова лица стичу, то јест прибављају права на непокретностима. Тако пословно неспособно или ограничено пословно способно лице може да прода или поклони непокретност искључиво у форми јавнобележничког записа, али му се непокретност може продати или поклонити (и) у форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе.¹²⁾

Недуго пошто је усвојено, ново законско решење постало је предмет оштре расправе у домаћој стручној јавности. У центру расправе нашло се следеће питање: Законодавац је изричито прописао да се уговор на основу кога се преноси својина на непокретностима закључује у форми јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, и то под претњом апсолутне ништавости. Да ли је онда уговор о отуђењу непокретности пуноважан и када се закључи у уговореној форми јавнобележничког записа, то јест јавнобележнички састављене исправе?

На први поглед реч је о питању које не представља теоријски изазов: За модерну правну теорију није спорно да се начело приватне аутономије на терену уговорног права манифестује као начело слободе уговарања; да ова слобода подразумева и слободан избор форме у којој ће уговорне стране исказати сагласност својих правнорелевантних воља; да ограничење слободног избора форме мора да буде изричито прописано или уговорено; те да и онда када законодавац пропише одређену форму као битну, то јест када се по закону уговор мора закључити у одређеној форми да би могао да произведе жељена правна дејства, странама остаје слобода да прописану форму поопштре, што би значило да као битну уговоре неку форму која поред свих елемената форме које за пуноважно закључење уговора захтева законодавац – обухвата макар још један елемент који је чини строжом, захтевнијом. Сасвим прост пример било би закључење уговора о грађењу у форми јавно оверене ис-

11) Ово законско правило није ограничено на отуђење – што је овде једино од значаја – него се односи и на свако друго располагање непокретностима пословно неспособног лица. Наиме, за разлику од чл. 2 ЗПН, у којем се под прометом изричито подразумева пренос права својине на непокретности по основу неког правног посла (чл. 2), овде се форма нотарског записа захтева за све уговоре којима се располаже правима на непокретностима, што поред преноса својине обухвата и конституисање ужих стварних права у корист трећег лица.

12) О појму *располагања* у овом контексту вид. Дејан Б. Ђурђевић, *Јавнобележничка делатност*, Досије, Београд 2014, 231.

праве: Уговор о грађењу је врста уговора о делу који по изричитом слову закона мора да буде закључен у писменој форми (чл. 630 ЗОО).¹³⁾ Међутим, стране су слободне да уговоре да њихов уговор о грађењу не производи правно дејство уколико није закључен у јавно овереној форми, то јест уколико орган јавне власти није легализовао потписе уговорних страна.

Ипак, домаћа стручна јавност се поделила по овом питању: По једном схватању јавни бележник није овлашћен за јавно *састављање* уговора о отуђењу непокретности, већ само за његово јавно потврђивање. То даље значи да уговори управљени на пренос права својине не производе правно дејство ако су сачињени у форми јавнобележничког записа, изузев ако је лице које тако отуђује непокретност – пословно неспособно.¹⁴⁾ Другим речима, уговорне стране нису слободне да се споразумеју о строжој форми од законом прописаног јавнобележничког потврђивања (солемнизације). Према овом разумевању законодавац није прописао *минимум* форме која се мора поштовати под претњом апсолутне ништавости када се отуђује непокретност, него је прописао обавезну и *искључиву* форму: не само што се без те форме не може закључити уговор него јој се не сме ништа ни додавати. Законска форма је *све што се може и сме*.

Насупрот томе стоји схватање да и овде важи опште правило из чл. 69 ЗОО да уговорне стране могу да се споразумеју о посебној форми као битној. То, даље, обухвата и могућност уговарања строже форме од оне која је по закону неопходна. Не постоји ниједан елемент солемнизације који би био повређен састављањем записа. Када се уговор за који законодавац захтева солемнизацију

13) Судови широко тумаче ово законско правило о обавезној писменој форми: За извођење накнадних радова захтева се писмена сагласност наручиоца грађевинских радова (чл. 67 ст. 2 ЗОО), али се сматра да је тај услов испуњен и када наручилац упише накнадне радове у грађевински дневник. Пресуда Привредног апелационог суда, Пж. 12981/11(1) од 9. новембра 2011. у архиви ауторке.

14) „АКС: Нотари крше измењен Закон о јавном бележништву“, <http://www.rtv.rs/> и [protestadvokata.org](http://www.protestadvokata.org), објављено 11. фебруара 2015, приступ 12. фебруара 2015; Слободан Орловић, *Политика* од 3. фебруара 2015, <http://www.politika.rs>, приступ 12. фебруара 2015; Јасмина Милутиновић, „Јавни бележници и сачињавање јавнобележничких записа“, protestadvokata.org, објављено 11. фебруара 2015, приступ 12. фебруара 2015. Вид. такође: Југослав Тинтор, „Став Адвокатске коморе Србије“, *Правни инструктор* 86/2015 од 27. фебруара 2015, *ParagrafLex*: „Јавни бележници немају право да у облику јавнобележничког записа састављају уговоре о промету непокретности, наследно-правне и породично-правне уговоре. [...] Уговори о промету непокретности, наследно-правни и породично-правни уговори не могу да се закључују у облику јавнобележничког записа, јер се аутономија воље уговарача примењује само ако закон за тај правни однос изричито не прописује нешто друго. У конкретном случају закон изричито прописује нешто друго – да се ови уговори морају закључивати у облику јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе.“

закључи у облику јавнобележничког записа, тиме су *a fortiori* испуњени и сви законом наметнути услови у погледу форме.¹⁵⁾ Хоће се казати да то што законодавац захтева одређену форму за настањак одређеног уговора – не значи да је забрањено уговарање форме која је строжа од законске, већ је оно *тим пре* дозвољено.

3. УГОВАРАЊЕ ФОРМЕ УГОВОРА КОЈИ СУ ПО ЗАКОНУ ФОРМАЛНИ

У домаћој теорији грађанског права није спорно да слобода уговарања форме не подразумева само слободу уговорних страна да се споразумеју о битној форми уговора који је иначе консенсуалан него и њихову слободу да се споразумеју о строжој форми уговора који је по слову закона формалан.¹⁶⁾ Перовић је о томе недвосмислено писао још 1964:¹⁷⁾ „Форма коју странке својом вољом предвиде за неки уговор назива се уговореном формом. Она се може предвидети како за уговоре који су по закону неформални, тако и за уговоре који су по закону формални, додајући законској форми и испуњење неке друге форме.“ Уговорне стране су слободне да уговоре сваку форму у границама јавног поретка (писмену форму, судску оверу потписа, закључење уговора у присуству сведока, солемнизацију итд.).¹⁸⁾ У сумњи треба узети да су стране уговориле

15) Тако „Саопштење Јавнобележничке коморе Србије од 11. фебруара 2015. године“, *pro-testadvokata.org*, приступ 12. фебруара 2015.

16) Ово није спорно ни у швајцарском праву: Стране могу да уговоре строжу форму од оне која је законом прописана; у сумњи се узима да су хтеле да уговоре битну форму а не прост доказ о већ закљученом уговору; по општим правилима се захтеви уговорене форме уско тумаче. Вид. Pierre Engel, *Traité des obligations en droit suisse*, Stämpfli, Berne 1997, 246, 258. У немачком праву стране такође могу да уговоре строжу форму од оне која је већ прописана законом. Ово произлази из начела слободног избора форме правног посла. Вид. уместо свих: Christian Hertel, Norbert Habermann, *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, Buch 1: Allgemeiner Teil (§§ 125–129; BeurkG)*, Sellier – De Gruyter, Berlin 2012, 147, нав. према: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2015, 256. Вид. такође: Милош Живковић, *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006, 54.

17) Слободан Перовић, *Формални уговори у грађанском праву*, Савез удружења правника Југославије, Београд 1964, 82.

18) „Странке у принципу могу уговарати сваку врсту форме. Тако, оне могу уговорити да ће сматрати да је уговор закључен тек када буде сачињен у писменој форми или још и оверен од стране надлежног органа или уз присуство сведока, итд. Могуће је, дакле, да закон захтева за неки уговор само писмену форму, а странке испуњавајући писмену додају још и свечану.“ С. Перовић (1990), 363. Вид. такође Оливер Антић, *Облигационо право*, Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд 2008, 354–355: „Уколико се странке сагласе да њихов уговор мора бити заоденут у одређену форму, реч је о уговореној форми. Најчешће ће то бити случај када странке један

битну форму, то јест форму без које уговор не производи правно дејство, а не прост доказ усмено закљученог уговора.¹⁹⁾ Ако се не зна какво правно дејство уговорене форме су хтеле уговорне стране, узима се да су хтеле да закључење уговора ставе под услов поштовања уговорене форме, и то под претњом апсолутне ништавости, а не да су само хтеле да констатују у писменом облику да међу њима већ важи неки неформално закључен уговор.²⁰⁾ Ту није

консенсуални уговор претворе у формалан, али може се догодити да неки уговор који има законску форму подигну за степен више, нпр. у конкретном случају је предвиђена законска писмена форма, а странке уговоре свечану форму. Странке су, разуме се, у оквиру приватне аутономије, слободне да уговоре било коју познату форму у конкретном праву. У нашем праву је могуће уговорити било коју форму о којој је до сада било речи, на пример реалну, па и доказну, с тим да није могуће предвидети слабију форму од законом прописане за конкретан уговор, нпр. не може се за промет непокретности предвидети само писана или реална форма. “Једина замерка овом цитираном ставу односи се на могућност уговарања доказне форме (форме *ad probationem*) у српском праву. Доказна форма се не може уговорити у нашем позитивном праву: Правила грађанског поступка противе се томе да уговорници обавезу суд да у случају спора не узима у обзир одређена доказна средства која би му иначе стајала на располагању. Реч је о начелу законитости грађанског судског поступка, по којем странке не могу да уговоре правила која би државни суд применио на решавање њиховог спора уместо законских одредаба: Конвенционални поступак није дозвољен. Боривоје Познић, *Коментар Закона о парничном поступку. Према тексту Закона из 1976. са доцнијим изменама и допунама*, Службени гласник, Београд 2009, 2 и даље.

- 19) Тако С. Перовић (1964), 82–83; исто: С. Перовић (1990), 363, Слободан Перовић, „Правни посоа“, *Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада*, Том други, Службени лист СФРЈ, Београд 1978, 1069. Супротно, то јест да у сумњи треба узети да су стране уговореној форми хтеле да дају слабије а не јаче дејство, вид: Стеван Јакшић, *Облигационо право*, Веселин Маслеша, Сарајево 1960, 138. О овом питању детаљно је писао Миодраг Орлић и показао да се према схватању наших судова, правне теорије и већег броја страних законодавастава у сумњи узима да су стране уговориле битну форму а не форму која би послужила као прост доказ. Миодраг Орлић, *Закључење уговора*, Институт за упоредно право, Београд 1993, 284–286.
- Када је реч о уговорном поштравању законом прописане битне форме: Перовић прецизира да странке могу слободно да уговоре писмену форму, судску оверу потписа, закључење уговора у присуству сведока итд. Вид. Слободан Перовић, „Члан 69. Уговорена форма“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Слободан Перовић), Савремена администрација, Београд 1995, 155. Да се може уговорити строжа форма од оне коју је законодавац прописао за неки уговор – то сматрају и: Живомир Ђорђевић, Владан Станковић, *Облигационо право*, Научна књига, Београд 1987, 251 (странке могу да предвиде „да једном формалном уговору, пошто испуне предвиђену форму, додају још неку формалност“); Богдан Лоза, „Члан 69. Уговорена форма“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Борислав Благојевић, Врлета Круљ), Савремена администрација, Београд 1983, 256 („Уговарачи могу законској форми додати и испуњење неке друге форме за пуноважност уговора. На пример, да писмене изјаве морају бити оверене од стране надлежног органа. У овом случају се поштује законска форма, али се њој додаје и нека друга, по вољи уговарача, а у циљу заштите неких њихових посебних интереса.“); О. Антић, 354–355. Нисам успела да пронађем тврђњу домаћег правног писца да није дозвољено да уговорне стране као битну уговоре строжу форму од оне коју законодавац већ захтева за закључење одређеног уговора, мада има оних који су, пишући о уговореној форми, пропустили да се о овоме изјасне.
- 20) Иста оборива претпоставка важи у швајцарском праву. Р. Engel, 258, Pierre Tercier, *Le droit des obligations*, Schulthess, Zurich 2009, 151. У § 884 АГЗ стоји: „Ако су странке за један уговор утврдиле употребу одређене форме, онда се претпоставља да оне неће да буду обавезне пре испуњења ове форме.“ Нав. према: Драгољуб Аранђеловић (прев.),

реч о модификацији уговора одложним условом. Напротив, кад се форма уговори као услов закључења, онда уговор и не настаје док та форма не буде задовољена.

Могућност уговарања форме произлази из општег начела приватне аутономије која се на терену уговорног права манифестује као начело слободе уговарања. У томе нема ничега парадоксалног – мада је у теорији било и таквих мишљења.²¹⁾ Правни субјекти су начелно слободни да вољу која је управљена на закључење уговора изразе у форми која им најбоље одговара. Они су слободни и да се те своје слободе споразумно одрекну. Зашто то чине? Пре свега зарад постизања веће правне сигурности, то јест да би се у што већој мери осигурали од спора о постојању и садржини уговора у који ступају. Још је Аранђеловић указивао на то да захтев форме изазива код уговорника нарочито пословно расположење, нагони их да добро размисле о уговору који хоће да закључе, буди правну свест, зајемчава озбиљност намераване одлуке, повлачи јасну границу између преговора и закљученог посла, олакшава доказивање.²²⁾ И када законодавац сматра да је прече ослободити

Општи аустријски грађански законик, II издање, Просвета, Београд 1921, упор. *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, пречишћен текст на дан 1. март 2015. године, <https://www.ris.bka.gv.at>. Супротно је у француском праву. Тамо се узима да је уговорена форма тек модалитет у извршењу уговора – осим ако су стране јасно изразиле вољу да уговорена форма буде услов за настанак пуноважног уговора. François Terré, Philippe Simler, Yves Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Dalloz, Paris 2005, 149. У нашој старијој теорији грађанског права: „Кад странке утврде да ће се уговор у извесној форми закључити, онда, *по правилу*, и поред постигнуте сагласности, уговор још није закључен док се и та форма не испуни осим ако се јасно не види противна воља странака.“ Драгољуб Аранђеловић, *Основи облигационог права с нарочитим обзиром на Грађански законик Краљевине Србије. Општи део*, Прво издање, Геца Кон, Београд 1929, 71 (*подвукла М. К.*). У чл. 39 ст. 2 Скице за законик о облигацијама и уговорима (убудуће: *Скица*) јасно је предвиђено да се сматра да је уговор закључен тек када се обави форма о којој су се стране сагласиле пре или приликом постизања сагласности о његовој садржини. Вид. Михаило Константиновић, *Облигације и уговори. Скица за законик о облигацијама и уговорима*, Службени лист, Београд 1996, 52. Ово правило изостављено је при усвајању ЗОО. Домаћи писци сматрају да се оно мора узети у обзир, јер се без њега не могу исправно схватити постојеће законске одредбе. Тако: М. Орлић, 275. И други наши писци сматрају да у сумњи треба начелно узети да је уговорена форма *битна* по своме правном дејству. Вид. Ж. Ђорђевић, В. Станковић, 251, Б. Лоза, 257, С. Перовић (1990), 365, С. Перовић (1995), 153–154. То је предвиђено и Општим узансама за промет робом, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 15/1054. Вид. Узансу бр. 8: „Кад су се странке сагласиле да ће уговор имати одређени облик, уговор је закључен тек кад буде састављен у том облику, изузев ако из околности проистиче да странке нису условиле пуноважност уговора испуњењем тог облика.“

21) Youssef Guenzoui, *La notion d'accord en droit privé*, L.G.D.J, Paris 2009, 162.

22) Д. Аранђеловић (1929), 72. Савремено излагање о аутентификационој, упозоравајућој и доказној функцији форме, особито јавнобележничке, вид. у Д. Ђурђевић (2014), 28–33. У француској теорији речено је да консенсуализам одговара *јаким, зрелим и поштеним уговорницима*: С једне стране, консенсуализам је једноставан, убрзава промет, погодује економији. С друге стране, отвара могућност олаког и непромишљеног обвезивања, оставља трећа лица без поузданог сведочанства о постојању и садржини туђих уговора,

и убрзати правни промет, стране су слободне да за себе изаберу несумњиве погодности формалног ступања у уговорни однос. То не значи да форма нема мањкавости. И о тим мањкавостима доста је писано: Форма успорава промет, ствара додатне трошкове за уговорне стране, а понекад их и наводи на погрешан закључак да им пуко поштовање одређене форме гарантује пуноважност предузетог посла. Ова последња мањкавост нарочито погађа форму јавне овере (легализације) потписа уговорних страна.²³⁾

Ипак, слобода уговарања подразумева и слободу уговорника да одмере добре и лоше стране формалног ступања у уговорни однос и да изаберу оно што је за њих у конкретном случају оптимално. Уговорне стране су слободне да изаберу било коју из каталога форми које правни поредак већ познаје; оне могу и да се оптерете неким неинституционалним захтевом форме – да закључење уговора вежу за неку праксу која иначе нема тај значај у правном промету. Има ли нечега што им није допуштено? Није им допуштено да уговореном формом вређају јавни поредак и није им допуштено да уговоре форму која је слабија од форме коју законодавац већ захтева за пуноважно закључење уговора одређене врсте. Ово постоје била би повреда императивног правила. Другим речима, када је законом прописана битна форма, то јест форма без које по закону уговор не производи правна дејства, онда то императивно правило не бива повређено уговарањем строже форме (која уз све оно што

а сами уговорници лакше доспевају у несагласје око тога јесу ли обавезани уговором или нису. Philippe Malaurie, Laurent Aynès, Philippe Stoffel-Munck, *Droit civil: les obligations*, Defrénois, Paris 2009, 269.

- 23) Вид. особито Д. Ђурђевић (2014), 28. Неки аутори истичу да захтев форме може да погодује несавесној страни која, позивајући се на мањкавости у форми уговора, заправо жели да изигра обавезу коју је на себе прихватила. Hugh Beale et al, *Cases, Materials and Text on Contract Law*, Hart Publishing, Oxford 2002, 155. Аранђеловић указује на још неке начелне бојазни у вези с формализмом као принципом: непознавање законске форме има за последицу ништавост неформално закључених уговора *на штету неуких и поверљивих људи*; захтев форме, нарочито писмене, доводи људе у искушење да не испуњавају озбиљно закључене усмене уговоре. Д. Аранђеловић (1929), 72. Први аргумент говори доста о друштвеном контексту у којем је Аранђеловић писао. Лазар Марковић је о томе писао: „Овакав систем српског права изгледа да је веома добар за српске прилике, с једне стране због утврђене навике да се уговори закључују усмено, а с друге стране због недовољне писмености народа, тако да би обавезна писмена форма за све уговоре била велика сметња саобраћају.“ Лазар Марковић, *Грађанско право. Општи део и Стварно право*, Банка „Славија“, Београд 1912, 226. Други аргумент био би емпиријски проверљив. Ту се заправо тврди да поштовање усмених договора није стандардно људско понашање и да би оно опало када би се код људи створио утисак да начелно само писмено склопљени договори правно обавезују. Овакве студије су рађене у неким другим областима права па је, рецимо, емпиријски показано да је помагање животу угроженима стандардно људско понашање и када није правна обавеза. Вид. више Марија Караникић Мирић, „Грађанскоправна одговорност због ускраћивања помоћи“, *Казнена реакција у Србији III* (ур. Ђорђе Игњатовић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 205.

се законом већ тражи додаје још неки формални захтев), али бива повређено уговарањем да нешто од онога што се законом захтева – не обавезује стране, да за њих то не важи, то јест да ће уговор међу њима настати и када у погледу форме испуне мање од онога што им наређује закон. Наравно, законодавац би могао да пропише и другачије, то јест да закључење уговора веже за тачно одређену форму искључујући могућност да уговорници овом његовом захтеву било шта додају. Међутим, то би онда било специјално законско ограничење слободе уговарања и, као такво, оно би морало да буде изричито прописано.²⁴⁾ Шта све ово значи за уговоре који се одскора закључују у јавнобележничким формама?

4. УГОВАРАЊЕ СТРОЖЕ ЈАВНОБЕЛЕЖНИЧКЕ ФОРМЕ

Схватање да слобода уговарања форме обухвата и слободу уговорних страна да уговоре строжу форму од оне која се по закону већ захтева за неки уговор – почива на старијој идеји да међу формама постоји хијерархија, односно да су неке форме строже, захтевније од других. Ова идеја није спорна за домаће правне писце: Писмена форма је строжа од усмене форме, судска овера потписа строжа је од писмене форме и тако даље.²⁵⁾ Усмена форма је строжа од друге усмене форме ако за разлику од ње налаже присуство сведока. Квалификована писмена форма строжа је од обичне писмене форме, јер поред својеручног потписа на исправи налаже и друге формалности; међу квалификованим писменим формама такође постоји хијерархија, па је комплекснија форма строжа од простије – јавно састављена исправа строжа је од јавно потврђене, а јавно потврђена од јавно оверене.²⁶⁾

Да би две форме могле да буду у хијерархијском односу, неопходно је да једна од њих може сасвим да *апсорбује* другу:²⁷⁾ Строжа форма је захтевнија: Она садржи све елементе као и друга,

24) Није ми познато такво законско правило нашег права.

25) С. Јакшић, 137. Вид. уместо свих С. Перовић (1964), 66: Форма јавне исправе је сложенија и строжа од обичне писмене форме. Под формом јавне исправе Перовић подразумева сваку форму у чијем испуњавању пасивно или активно учествује орган јавне власти, рецимо суд, или нотар. И међу формама јавне исправе постоји хијерархија: неке су сложеније од других и самим тим строже.

26) Д. Ђурђевић (2014), 25.

27) Михајло Вуковић, *Обвезно право. Књига II*, Школска књига, Загреб 1964, 76: Форма овере „апсорбира у себи писмену форму“.

блажа форма и уз то странкама поставља још неки захтев. Блажа форма је потпуно обухваћена строжом формом; поред свега што је наређено блажом формом, строжа форма садржи макар још један додатни формални услов за закључење пуноважног уговора. Када се каже да уговорници имају слободу да поопштре форму која им је већ наметнута законом, то значи да су они слободни да уговоре неку форму која апсорбује законску форму и захтевнија је од ње. Другим речима, законска и уговорена форма морају бити у хијерархијски устројеном односу, уговорена форма мора бити на изложени начин строжа од законске, да би уговорне стране уопште могле за њу да оптирају. Само ако то стоји, само ако уговорена форма апсорбује законску форму, може се казати да стране *нису повредиле* законом прописану форму, већ да су обавезној законској форми само додале још неки формални услов за закључење уговора.

Три јавнобележничке форме које су одскора уведене у српско право стоје у оваквом хијерархијском односу. То су, као што је речено, јавнобележнички оверена исправа, јавнобележнички потврђена (солемнизована) исправа и јавнобележнички састављена исправа, то јест јавнобележнички запис. У модерној домаћој правној науци оне су, по угледу на права германскога круга, означене као *квалификоване писмене форме* (*qualifizierte Schriftform, forme écrite qualifiée*), то јест као писмене форме које поред својеручног потписа на одређеној исправи налажу испуњавање још неких формалности.²⁸⁾ Законско је правило да се уговори о отуђењу непокретности пословно способних лица закључују у форми солемнизоване исправе. Постоји ли икаква препрека да се и у том случају примене изложена правила о уговореној форми (чл. 69 ЗОО) која произлазе из начела аутономије воље, односно из слободе уговарања форме правног посла, те да се пословно способне уговорне стране споразумеју да уговор о отуђењу непокретности неће производити правно дејство ако не буде био закључен у форми јавнобележничког записа?²⁹⁾

28) Д. Ђурђевић (2014), 24–25. Упор. Р. Engel, 248.

29) Француска правна доктрина јасно говори о факултативном нотаријалном акту: И када законодавац то од њих не захтева, стране се по својој вољи опредељују за јавнобележничку форму као услов пуноважности уговора. То чине када желе да исправа о послу буде боље састављена, да има јачу доказну снагу, да има својство извршне исправе. Упор. Jean Carbone, *Droit civil, Tome 2. Les biens, Les obligations*, P.U.F, Paris 2004, 2073. Јавнобележничка форма (*acte authentique, acte notarié*) и није услов за закључење уговора о продаји непокретности. Међутим, тај захтев је постављен посредно, јер ако нема ове форме уговор се не може регистровати, па се не може ни супротставити трећим лицима. Muriel Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1: Contrat et engagement unilatéral*, PUF, Paris 2008, 212, Christian Larroumet, *Droit civil, Tome 3: Les obligations, le contrat*, Economica 2007, 513, 518 (посебним законским правилима захтева се нотаријална форма за пуноважност појединих облика продаје, рецимо, за продају непокрет-

Посматрано из угла јавног бележника, ово питање гласи: Да ли је јавни бележник овлашћен да приступи састављању уговора у форми јавнобележничког записа ако стране то желе а закон не прописује запис као обавезну форму уговора о којем је реч? Према чл. 9 ст. 2 ЗЈБ, јавни бележник може да одбије да обави посао који спада у јавнобележничку делатност једино ако за то постоје разлози предвиђени тим законом. ЗЈБ не предвиђа ниједан разлог због којег би нотар требало да одбије да у форму јавнобележничког записа заодене правни посао за који се по закону не захтева баш та форма. Штавише, нотар *не сме* да ускрати предузимање радње на коју је овлашћен, изузев ако је другачије прописано законом (чл. 53 ст. 1 ЗЈБ). Закон садржи листу правних послова за чије закључење се захтева форма јавнобележничког записа као *обавезна (битна) законска форма* (чл. 82 ст. 1 ЗЈБ). Та листа је по природи ствари коначна, исцрпна – а не индикативна: У правном систему у којем важи начело неформалног предузимања правних послова нужно постоји *numerus clausus* послова за које се по изузетку захтева одређена форма као битна.³⁰⁾ Поменута листа из чл. 82 ст. 1 ЗЈБ, то јест *numerus clausus* послова за које је одредбама ЗЈБ прописана форма јавнобележничког записа под претњом ништавости, може, наравно, да се прошири неким другим законом, али не и споразу-

ности која тек треба да се изгради). Овај посредни захтев форме (као и законска правила о форми *ad probationem*) правна теорија још назива лажним изузетком од начела консенсуализма: супротстављивост уговора трећим лицима зависи од форме, али не и његов пуноважни настанак. Philippe le Tourneau, *Droit de la responsabilité et des contrats 2006/2007*, Dalloz, Paris 2006, 1101.

- 30) Законом прописана форма је изузетак од правила. То се не мења ни када се *број* уговора који су по закону формални значајно повећа. Вид. Henri et Léon Mazeaud, Jean Mazeaud, *Leçons de droit civil, Tome deuxième. Premier volume, Obligations: théorie générale*, Montchrestien, Paris 1969, 57. Када се консенсуализам прихвати као начело, онда захтев да уговор буде закључен у одређеној форми мора да буде експлицитно постављен. Као изузетак, тај захтев се начелно уско тумачи. Ренесанса формализма не значи да консенсуализам више није опште начело. Упор. Ph. le Tourneau, 800: Консенсуализам произлази из слободе уговарања и значи да сви начини на које се може изразити правно релевантна воља – једнако вреде. Форма се само изузетно тражи у немачком праву: основно начело је слобода избора форме (*Formfreiheit*); санкција за повреду прописане форме је апсолутна ништавост (§ 125 немачког Грађанског законика); не постоји форма која искључује друга доказна средства – судови слободно цене све доказе о постојању и садржини неформалног уговора. Н. Beale et al, 156. Вид. више: Basil Markesinis, Hannes Unberath, Angus Johnston, *The German Law of Contract. A Comparative Treatise*, Hart Publishing, Oxford 2006, 81 и даље. У енглеском праву форма се не разматра као изузетак од (неписаног) начела консенсуализма, него се о форми размишља у контексту доктрине о противичности (*the doctrine of consideration*): обавеза не настаје ако нема узajамности у обвезивању, али тај недостатак може да се надомести формом. Н. Beale et al, 164. Тако је Мартин Хог искрено зачуђен тиме што јавно обећање награде у немачком праву не мора да буде дато у писменој форми да би из њега настала обавеза, као и тиме што немачки законодавац тражи одређену форму за неке једностране изјаве воље, док је за друге не захтева. Вид. Martin Hogg, *Promises and Contract Law : Comparative Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, 282.

мом страна. Међутим, овде се и не ради о томе да стране уговором проширују листу послова који су по закону формални, него напротив, да уговарају форму правног посла који је, што се законодавца тиче, неформалан. Другим речима, из тога што се у чл. 82 ст. 1 ЗЈБ налази листа послова који се по закону закључују у форми јавнобележничког записа – не може се извући закључак да је странама забрањено да уговоре запис као битну форму посла који је иначе неформалан. Даље, већ је показано да сама чињеница што законодавац прописује форму уговора о промету непокретности (чл. 4 ЗПН) или било којег другог уговора – не искључује примену правила из чл. 69 ЗОО, то јест могућност да стране поопштре законско правило о форми и да себе обавежу да при закључењу одређеног уговора поштују још неки захтев форме поред свега онога што законодавац од њих већ захтева под претњом ништавости.

Да сумирам. Ако је консенсуализам опште начело, онда по природи ствари постоји *numerus clausus* уговора који су по закону формални, па то што законодавац прописује форму за тачно одређени уговор *не може да значи* да имплицитно забрањује оптирање за исту ту форму у преосталим случајевима. И још, законом прописана форма представља изузетак од општег правила да се уговори закључују неформално и да су стране слободне да изаберу облик у којем ће изразити вољу. Опште правило је да се изузетак уско тумачи, што значи следеће: За законодавца је битно и довољно да се поштују елементи форме коју је захтевао. Из тога не следи да је уговорним странама законом имплицитно узето и право да уговоре још неке формалне услове за закључење пуноважног уговора. Прописујући форму без које се по изузетку не може ступити у уговорни однос, законодавац *није* прописао и једину форму у којој би се то могло.

Не ради се, дакле, првенствено о томе *да ли је јавни бележник овлашћен* да у форми јавнобележничког записа саставља уговоре за које се по закону захтева само солемнизација,³¹⁾ него о томе да ли слобода уговарања форме правног посла обухвата и слободу уговорних страна да споразумно поопштре законом постављени захтев форме. О строжој односно блажој форми може се говорити само ако су две форме у хијерархијском односу – ако обе карактеришу иста по типу захтевана својства само у различитом степену, количини, квантитету. Рецимо, не може се разумно разматрати да ли је реална форма строжа од писмене, јер ниједна од њих не апсорбује ону другу у смислу у којем сам о томе већ писала.

31) Ово питање је тако формулисано у „Ставу Адвокатске коморе Србије“ о којем извештава Ј. Тинтор, вид. подбелешку 14.

Могућност уговарања јавнобележничког записа као форме уговора по основу којег се преноси право својине на непокретности зависи, између осталог, и од тога да ли се јавнобележнички запис – по раније изложеним мерилима – квалификује као строжа форма од јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, то јест да ли се ове две форме налазе у хијерархијском односу.

Јавно оверена (легализована) исправа је писмена исправа о правном послу, на којој је јавни бележник потврдио да је одређено лице у његовом присуству потписало ту исправу, односно да је признало као властити потпис онај који је на њу раније стављен. Ова потврда јавног бележника назива се клаузулом о овери потписа. Легализована исправа није јавна исправа и суд се слободно упушта у оцену веродостојности њене садржине. Само клаузула о овери потписа представља јавну исправу: У случају спора о томе, суд је дужан да узме да је исправу потписало управо оно лице које је на њој означено као потписник. Јавно потврђена (солемнизована) исправа је више од тога. Када јавни бележник на писменој исправи о правном послу потврди да је одређено лице у његовом присуству својеручно потписало исправу и при том изјавило да садржина те исправе верно одражава његову правнорелевантну вољу, онда целокупна исправа има својство јавне исправе и суд се, у случају спора, неће упуштати у оцену њене веродостојности. Пре него што на исправу стави солемнизациону клаузулу, бележник је дужан да поучи потписника о правним последицама предузимања датог правног посла и да се увери да потписник све то разуме. На крају, јавнобележнички запис је исправа о правном послу коју саставља сам јавни бележник према ономе што каже субјект који тај посао предузима. У посебном ванпарничном поступку јавни бележник утврђује идентитет овог субјекта, поучава га о последицама предузимања правног посла и на прописани начин осигурава да субјекат разуме садржину посла у који се упушта. Цела јавнобележнички састављена исправа има својство јавне исправе.³²⁾

Постоји ли, дакле, неки елемент законом прописане форме солемнизоване исправе, који би био повређен закључењем датог уговора у форми јавнобележничког записа? Одговор на ово питање је негативан: Компарацијом законских одредаба чл. 82–85 и 93 ЗЈБ о томе шта све подразумева јавнобележнички потврђена (солемнизована) исправа, с једне стране, и јавнобележнички запис, с друге стране, постаје јасно да јавнобележнички запис апсорбује

32) Вид. више о јавнобележничким формама: Д. Ђурђевић (2014), 25–27, Дејан Ђурђевић, „Јавнобележнички акти“, *Јавнобележничко право* (ур. Драгор Хибер), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006, 109–145.

солемнизовану исправу, како у погледу елемената законом прописане форме, тако и у погледу органа јавне власти који потврђује односно саставља исправу. У погледу потоњег: Када би за обавезну солемнизацију уговора био надлежан суд, онда уговарање јавнобележничког записа не би било допуштено, јер судско потврђивање исправе и јавнобележничко састављање исправе не стоје у хијерархијском односу по свим значајним својствима.

Сви елементи форме који се законом захтевају за јавнобележничко потврђивање (солемнизацију) исправе о једном правном послу садржани су и у запису као јавнобележнички састављеној исправу о истом том послу.³³⁾ Једина разлика огледа се у томе што нотар ставља солемнизациону клаузулу на исправу о правном послу коју су странке унапред саставиле и донеле на потврђивање, док јавнобележнички запис саставља сам бележник, према казивању странака. Без обзира на то да ли је нотар саставио или само потврдио исправу о правном послу, она ће имати својство јавне исправе и пуну доказну снагу. Правила поступака за састављање и за потврђивање исправе ионако се не могу мењати споразумом уговорних страна: Ови поступци нису конвенционални; странке не могу да уместо законских правила процедуре уговоре нека друга правила по којима би јавни бележник саставио или потврдио исправу о правном послу. При томе, на поступак *потврђивања* исправе сходно се примењују законска правила о поступку *састављања* исправе.³⁴⁾ Уз све наведено: Јавни интерес који се штити прописивањем форме јавно потврђене (солемнизоване) исправе, као битне форме уговора по основу којих се преноси право својине на непокретним стварима, не може бити повређен уговарањем јавнобележничког записа уместо солемнизације, то јест уговарањем строже форме од оне која се тражи законом. Тај интерес се макар једнако штити строжим режимом форме.

4.1. Уговорена форма замењује законску

Ако стране уговоре строжу форму од оне која је законом прописана, онда се законска и уговорена форма не захтевају кумулативно, већ је за закључење уговора неопходна само потоња,

33) Исто: Д. Ђурђевић (2015), 256–257: „За сачињавање јавнобележничког записа предвиђено је више елемената форме међу које улазе и они који се захтевају за солемнизацију. Не постоји ниједан елемент форме који се тражи код солемнизације а који не постоји код јавнобележничког записа.“

34) Вид. Чл. 185 у вези с чл. 164–182, Закона о ванпарничном поступку, *Службени гласник СРС*, бр. 25/1982 и 48/1988 и *Службени гласник РС*, бр. 46/1995 – др. закон, 18/2005 – др. закон, 85/2012, 45/2013 – др. закон, 55/2014 и 6/2015.

строжа, уговорена форма. Уговор настаје када сагласност о садржини буде заоденута у уговорену форму.³⁵⁾ Тиме ће уједно бити испуњени и сви формални захтеви које је законодавац био поставио као услов за закључење уговора. Када објашњавају институт уговорене форме, домаћи аутори понекад напишу да су стране слободне да уз законску форму *додају још неку*.³⁶⁾ Ово не треба разумети као налог да се законска и уговорена форма кумулативно задовоље. Ови наши правни писци не тврде да уговарање јавне овере уговора који се по закону закључује у писменој форми значи да стране треба прво да закључе уговор у писменом облику па онда да саставе још једно писмено и да на њему јавно овере потписе. Будући да јавна овера апсорбује просту писмену форму, довољно ће бити да уговорници овере потписе на писменој и својеручно потписаној исправи, то јест да једном задовоље строжу форму о којој су се споразумели. Исто тако, ако стране уговоре јавнобележнички запис као услов пуноважности уговора о продаји непокретности, то не значи да ће оне прво морати да закључе уговор у законом прописаној форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе, па да потом посебно испуне захтев уговорене форме, то јест да им нотар састави исти уговор у форми записа, него ће бити довољно да уговор закључе у уговореном облику јавнобележничког записа. Јавнобележнички запис апсорбује солемнизацију те нема потребе за њиховом кумулацијом.

Узети супротно, то јест разумети да наши аутори под *додавањем још неке форме* не мисле на додавање још неког елемента форме, него на кумулисање законске и уговорене форме – не би било исправно разумевање њихових речи. Уосталом, из начина на који се у домаћој теорији излаже о конкурентној форми, јасно је да се мисли да ако једна форма апсорбује другу, онда је довољно испунити све што захтева строжа. Ово је експлицитно речено за случај

35) Уговор не настаје када се уз сагласност о садржини стране споразумеју о форми, него када сагласност о садржини изразе у уговореној форми. Другим речима, могуће је да су стране постигле споразум о форми и сагласност о садржини а да уговор још увек није настао управо зато што још увек није испуњен захтев форме који су стране саме себи поставиле. Споразум о форми практично одлаже настанак уговора до испуњавања захтева уговорене форме. Вид. више: М. Орлић, 277.

36) „Могуће је, дакле, да закон захтева за неки уговор само писмену форму, а странке испуњавајући писмену форму додају још и свечану.“ С. Перовић (1990), 363. „Међутим, уговарачи могу законској форми додати и испуњење неке друге форме за пуноважност уговора. На пример, да писмене изјаве морају бити оверене од стране надлежног органа. У овом случају се поштује законска форма, али се њој додаје и нека друга, по вољи уговарача, а у циљу заштите неких њихових посебних интереса.“ Б. Лоза, 256. Можда је ову мисао јасније изразио Владан Станковић. Код њега стоји да уговорници могу законској форми да додају *још неку формалност*, а не још неку форму. Вид. Ж. Ђорђевић, В. Станковић, 251.

када је по закону закључење уговора могуће било у једној, било у другој форми, односно када законодавац предвиђа два средства за остварење истог циља.³⁷⁾ Треба узети да исто важи ако законодавац прописује једну форму, а стране уговарају другу: Уговорне стране не могу искључити законску форму уговарањем слабије форме, али ако уговоре строжу форму која апсорбује законску, онда је за настанак пуноважног уговора довољна уговорена форма.

Вуковић пише и о континуитету форме:³⁸⁾ *Оформљавање уговора*, како он каже, представља један континуитет који је јединствен по последицама – формалан уговор је закључен тек када се овај континуитет оконча. Рецимо, писмени уговор не настаје док уговорници не потпишу исправу. Уговор за који се захтева овера потписа не настаје када се исправа напише, ни када се уговорници на њој потпишу, већ тек када ти њихови потписи буду јавно оверени. Вуковић заправо разбија форму на елементе форме који се не могу даље уситнити.³⁹⁾ „Континуитет форме показује да један уговор може бити састављен и од више форми, које се једна у другу уклапају. Тако је на пример у форму овере као и у форму уписа у регистар уклопљена писмена форма уговора.“ Он не каже да овера налаже да се уговор прво закључи у писменом облику а да се онда неко друго садржински идентично и потписано писмено још однесе на оверу, него указује на то да овера подразумева све што и проста писмена форма уз један додатни елемент – оверавање потписа. У том смислу задовољавање форме је процес (*континуитет*) испуњавања формалних захтева једног за другим (сачињавање писмене исправе, потписивање на исправи, овера потписа), а не кумулација три форме.

4.2. *Опита и посебна правила о уговореној форми*

У поступку увођења јавног бележництва мењана су законска правила о форми уговора о отуђењу непокретности, али није мењан институт уговорене форме. Оно што је до сада вредело у погледу уговорене форме, вреди и у новонасталој ситуацији: Споразум о форми је неформалан уговор из којег не настаје обавеза закључења другог уговора, већ само обавеза за једну или за обе уговорне стране да, ако буду закључивале тај други уговор, то учи-

37) М. Вуковић, 76: „Ако конкурирају двије форме, од којих једна апсорбира другу, употријебит ће се само јача форма. [...] Ако су форме такве да нема апсорпције, морају се кумулативно употријебити обе форме.“ С тим у вези, речено је већ, реална форма није у хијерархијском односу с писменим формама.

38) М. Вуковић, 73–74.

39) М. Вуковић, 74.

не у форми о којој су се споразумеле. Ако се споразум о форми односи на неки уговор који је формалан по самом закону, онда уговорне стране не могу да изоставе ништа од захтева форме које је већ поставио законодавац, него само могу да споразумно поопштре те захтеве. Ако постоји сумња у погледу намераваног правног дејства уговорене форме, узима се да су стране хтеле да уговоре битну форму, то јест форму која је услов за закључење тог уговора, а не пуки доказ да је уговор већ закључен. Овај режим није међан прописима којима је у српско право уведен нотаријат па треба да важи и за уговоре који се сада закључују у јавнобележничким формама.⁴⁰⁾

Ипак, до једне промене је дошло: Наиме, према чл. 68 ЗОО, уговор који је *по закону формалан* може да се раскине и неформалним споразумом ако законом није другачије прописано за одређени случај и ако циљ због којег је форма прописана не налаже да раскидање уговора буде обављено у идентичној форми.⁴¹⁾ Према чл. 69 ст. 2 ЗОО уговорници *увек* могу и неформалним споразумом да раскину, измене или допуне уговор за чије су закључење *уговорили* посебну форму као битну. Другим речима, ако се друкчије не уговори, споразум уговорних страна о битној форми будућег уговора односи се само на тај, предметни, уговор, а не и на уговоре којима га стране раскидају, мењају или допуњавају. Сматра се да сврха уговорене форме *не налаже* да се уговор, који је закључен у форми

40) Домаћа теорија се о томе већ изјаснила у области наследног права: За закључење уговора о уступању и расподели имовине за живота прописана је форма јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе (вид. чл. 184 Закона о наслеђивању, *Службени гласник*, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015). Међутим, у складу с правилом из чл. 69 ст. 1 ЗОО, уговорници могу да се сагласе да услов пуноважности овог уговора буде форма јавнобележничког записа, као строжа форма. Тако: Д. Ђурђевић (2015), 245. Исто важи код уговора о доживотном издржавању пословно способних лица: „Ако је неко закључио уговор о доживотном издржавању у форми јавнобележничког записа, који представља најстрожу и најделотворнију форму нотарске исправе, онда је тиме испунио све законске услове који се траже за солемнизацију као блажу нотарску форму.“ *Ibidem*, 256–257.

41) Ово решење брани се са следећих позиција: Консенсуализам је опште начело нашег уговорног права. Законодавац је по изузетку прописао захтев форме за закључење појединих уговора, али не и за њихов споразумни раскид, измене или допуне. Ако нема изричите законске норме о неопходности формалног раскида, односно ако таква наредба не произлази из циља форме која се захтева за закључење уговора, онда за уговор којим се раскида, мења или допуњава старији формални уговор – важи опште начело консенсуализма. У том смислу: С. Перовић (1964), 109. Супротно становиште аргументовано је бранио Аранђеловић: Сви разлози због којих је законодавац уопште прописао форму за закључење једног уговора важе и за форму његовог раскидања. Ако прописи о форми штите уговорнике од пренагљеног одлучивања, ако је форма знак да је уговор закључен, ако служи као доказно средство, онда све те функције треба да обави и када уговор споразумно престаје. Упор. Драгољуб Аранђеловић, *О формалним изјавама воље: с нарочитим обзиром на наш Грађански законик*, Штампариа „Досетије Обрадовић“, Београд 1910 / 1911, 62.

о којој су се стране споразумеле, обавезно раскида, мења или допуњава у истој тој форми – то се може и неформалним споразумом.⁴²⁾ Међутим, по правилу из чл. 82 ст. 3 ЗЈБ уговор који се по закону закључује у форми јавнобележничког записа може споразумно да се раскине, измени или допуни једино у истој тој форми. Који је домаћај овог новог правила? Ако се уговор по закону закључује у форми јавнобележничког записа, законом је наређена истоветност форме која је обавезна за закључење уговора и форме у којој се он споразумно раскида, допуњава или мења. То отвара нека питања. Прво, да ли исто важи и ако је форма јавнобележничког записа уговорена? Друго, да ли се паралелизам форми захтева само за уговоре закључене у форми јавнобележничког записа, или је истоветна форма за закључење, с једне стране, и споразумни раскид, измене и допуне, с друге стране, неопходна и када се уговор закључује у слабијим јавнобележничким формама?

У домаћој правој теорији већ је заузет став да правило о паралелизму форми треба тумачити циљно тако да оно једнако важи за све строге јавнобележничке форме, јер се њима претежно штити јавни интерес. У строге јавнобележничке форме у овом смислу спадају јавнобележнички запис и солемнизација.⁴³⁾ Међутим, јавни интерес се штити и формом јавно оверене исправе – макар онда када уговори за које је прописана та најслабија јавнобележничка форма подлежу регистрацији.⁴⁴⁾ Пуна доказна снага клаузуле о овери потписа на овим уговорима не штити само интересе уговорних страна него и истинитост – а тиме и поузданост – јавног регистра. Дакле, уговор који се по закону закључује у форми јавнобележничког записа може споразумно да се раскине, измени или допуни само у истој тој форми. Ако се пође од сврхе законског правила о форми ових уговора и ако се узме да би идентично правило о форми раскида, измена и допуна требало да важи за све уговоре код којих је форма прописана у циљу заштите јавног интереса, онда паралелизам форми не треба тражити само за споразумни раскид,

42) Вид. уместо свих: С. Перовић (1995), 156. Вид. такође: Слободан Перовић, „Правна дејства усмених клаузула код уговора закључених у писменој форми“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1–2/1963, 101–111.

43) Д. Ђурђевић (2014), 120–121.

44) Ту спадају, на пример, уговори о оснивању привредног друштва и уговори о изменама тих уговора, уговор о преносу удела у ортачком друштву и уговор о преносу удела у друштву с ограниченом одговорношћу, чл. 5, 6, 11–12, 97 и 175 Закона о привредним друштвима, *Службени гласник РС*, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон и 5/2015. О уговорима о промету непокретности води се евиденција. Вид. Чл. 4в ЗПН: „Јавни бележник који је потврдио (солемнизовао) уговор о промету непокретности дужан је да оверен препис тог уговора одмах достави суду који је надлежан за вођење посебне евиденције уговора о промету непокретности.“

измене или допуне уговора који се по закону закључују у форми јавнобележничког записа него и за уговоре који се по закону закључују у форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе, као и за оне који се по закону закључују у форми јавно оверене (легализоване) исправе ако уз то подлежу регистрацији, која управо сведочи да се њиховом законском формом не штите само приватни него и јавни интереси. То је једно широко циљно тумачење посебног императивног правила из чл. 82 ст. 3 ЗЈБ, које – мора се признати – изричито наређује паралелизам форме само за уговоре који се по закону закључују у форми јавнобележничког записа. У овој конструкцији, стране су слободне да поопштре законску форму која се захтева за споразумни раскид, измене или допуне: примера ради, да уговоре да је за споразумни раскид уговора који се по закону закључује у форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе потребан јавнобележнички запис.

Међутим, када је захтев да уговор буде закључен у одређеној јавнобележничкој форми постављен *споразумом уговорних страна* а не законом, онда треба применити општа правила о уговореној форми: Форма се уговара у циљу заштите приватних интереса.⁴⁵⁾ Да је било јавног интереса да се пропише одређена форма, претпоставка је, законодавац би ту форму и сам прописао као обавезну. Када стране уговарају форму уговора који је, што се законодавца тиче, неформалан, као и када поопштравају захтев форме који је пре њих већ био поставио законодавац, треба узети да оне то чине зарад заштите неких својих приватних интереса. Споразум којим стране уговарају посебну форму уговора који је иначе неформалан односи се само на тај уговор: по општем правилу из чл. 69 ст. 2 ЗОО, правно дејство споразума о форми не протеже се на потоње уговоре којима се предметни уговор раскида, мења или допуњава.⁴⁶⁾ Међутим, ако је споразумом о форми само поопштрена законска форма одређеног уговора, онда то што се правно дејство споразума о форми не протеже и на уговоре којима се тај уговор раскида, мења или допуњава не значи да су они неформални, него да се споразумни раскид, измене или допуне морају обавити макар у законској форми уговора који се раскида, мења или допуњава. Другим речима, ако је за један уговор законом прописана одређена форма у циљу заштите општег интереса, споразум којим се закон-

45) Б. Лоза, 256.

46) Уговорена форма се уско тумачи и у швајцарском праву: Правило из чл. 12 Законика о облигацијама – да се уговор који је по закону писмен начелно мења у форми која се захтева за закључење – не примењује се ако је писмена форма уговорена. Може се уговорити супротно. P. Engel, 258, P. Tercier, 151.

ска форма поштрава односи се само на форму закључења тог уговора, а не и на форму у којој се он споразумно раскида, мења или допуњава. За споразумни раскид, допуну или измену овог уговора довољна је и његова законска форма ако стране, уговарајући строгу форму, не предвиде да се она односи и на споразумни раскид, измене или допуне, односно ако то проширено дејство поштрене уговорене форме не произлази из њиховог споразума о форми.

4.3. Повреда уговорене форме v. одустанак од уговорене форме

Споразум о форми је неформалан уговор којим се стране саглашавају о форми неког будућег уговора. Он може да буде закључен и прећутно. Већ је речено да из споразума о форми не настаје обавеза уговорних страна да приступе закључењу оног уговора о чијој форми су се споразумеле. Међутим, ако стране одлуче да тај уговор закључе, то ће моћи само у уговореној форми. Претпоставка је да су стране форму уговориле под претњом апсолутне ништавости, то јест да су хтеле да уговоре *битну форму* будућег уговора, а не да се обавезу да сачине доказ да је уговор већ усмено закључен.⁴⁷⁾ Повреда споразума о форми, то јест пропуштање страна да испуне све формалне захтеве којима су условиле настанак пуноважног уговора, има за последицу апсолутну ништавост: уговор који није закључен у уговореној форми не производи правно дејство (вид. чл. 70 ст. 2 ЗОО).⁴⁸⁾ Међутим, споразум о форми се може споразумно неформално раскинути пре закључења главног уговора.⁴⁹⁾ Стране то могу да ураде и прећутно, приступајући закључењу уговора у некој другој форми. У случају спора важе општа правила доказног поступка: Терет доказивања је на ономе ко тврди да главни уговор производи правно дејство, то јест да су уговорне стране прећутно споразумно раскинуле споразум о форми, и то на тај начин што су приступиле закључењу главног уговора у форми која се разликује од оне која је уговорена.⁵⁰⁾ Не ради се, дакле, о томе да

47) Вид. уместо свих: М. Орлић, 274 и даље.

48) Упор. Пресуду Врховног привредног суда, Сл. 24/1972 од 18. октобра 1972. године, ЗСО књ. XVII, св. 4, одлука бр. 591: Стране су се писмено споразумеле да уговор ступа на снагу када га потпишу директор за продавца и директор и комерцијални руководилац за купца. Директор купца није потписао уговор. Суд је утврдио да уговор није закључен. Одлуку наводи и М. Орлић, 278.

49) По овоме се, између осталог, уговорена форма разликује од законске: Од уговорене форме може се одустати. М. Вуковић, 76.

50) Овде се не ради о конвалидацији извршењем, о којој пише М. Вуковић, 77: Ако су уговорници уговорили једну форму а уговор извршили у другој, сматра се да су одустали од уговорене форме. Вид. такође С. Перовић (1990), 365.

су стране извршиле уговор коме недостаје форма, те да је дошло до оснажења тог уговора, јер се циљ због којег је форма била прописана не противи конвалидацији извршењем (вид. чл. 73 ЗОО); него се поставља питање да ли су стране, закључујући уговор у форми која се разликује од уговорене, повредиле старији споразум о форми, или су тај споразум прећутно раскинуле.

Шта ово значи у случају када стране уговоре строжу форму од оне која је законом прописана за закључење одређеног уговора, рецимо, када се споразумеју да уговор о продаји непокретности закључе у форми јавнобележничког записа? Уговорне стране могу и прећутно, имплицитно да се споразумеју о закључењу уговора у форми записа: могу просто да приступе јавном бележнику захтевајући да бележник по њиховом казивању у овом облику састави уговор о продаји непокретности. Међутим, могуће је и да се уговорне стране споразумеју – и то у неком облику који олакшава доказивање, на пример, у писменој форми – да уговор о продаји непокретности закључе у форми јавнобележничког записа, али да након тога приступе закључењу истог тог уговора у форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе. Да ли претходни споразум уговорних страна о обавезној форми јавнобележничког записа спречава настанак пуноважног уговора о продаји непокретности у форми јавнобележнички солемнизоване исправе? Одговор на ово питање је негативан: Солемнизација подразумева да уговорне стране донесу јавном бележнику већ састављену писмену исправу о уговору и да се упусте у поступак пред бележником, који треба да испита испуњеност услова за закључење тог уговора и његову допуштеност (има дужност да одбије да потврди исправу ако ови услови нису испуњени, вид. чл. 93д и 93ђ ЗЈБ), затим, да се увери да су стране упознате са садржином исправе коју потврђује, као и да подучи стране о правним последицама и другим правним аспектима закључења овог уговора. Овакво понашање уговорних страна, њихово учествовање у састављању и потписивању приватне исправе и, потом, у сложеном поступку њене јавнобележничке солемнизације, уз знање да су се пре тога споразумеле да исти уговор закључе у форми јавнобележничког записа, може да значи само да су одустале од споразума о форми, да су тај споразум прећутно споразумно раскинуле, а никако да споразум о форми још увек производи правна дејства, да је тај споразум повређен закључењем уговора о продаји у форми солемнизоване исправе и да због тога уговор о продаји није пуноважан. Другим речима, сложеност солемнизације и активно учешће уговорних страна у том поступку (стране доносе нотару већ састављену писмену исправу и улазе у комплек-

снуд комуникацију с нотаром поводом њене садржине), као и њихова свест да то чине иако су везане споразумом о форми, може да значи само да одустају од раније уговореног јавнобележничког записа: Ако су стране и даље при томе да њихов уговор о продаји непокретности не производи правно дејство ако није закључен у форми јавнобележничког записа, онда њихово приступање јавном потврђивању (солемнизацији) уговора идентичне садржине не би могло рационално да се објасни.

Уговорне стране могу и на неки други начин да се користе својим правом да споразумно учине строжом форму коју за закључење уговора о отуђењу непокретности већ захтева законодавац. Оне не морају да уговоре запис као строжу јавнобележничку форму, већ могу и да законом прописаној солемнизацији додају још неки неинституционализовани формални услов и да тиме закључење уговора учине у формалном смислу још тежим, комплекснијим него што је законом предвиђено. На пример, стране могу да се споразумеју да уговор закључен у форми јавно потврђене (солемнизоване) исправе неће производити правно дејство ако потврђивању исправе о уговору не присуствују и два сведока. Стране не могу да мењају правила јавнобележничког поступка, рецимо, не могу да се споразумеју о посебном начину на који јавни бележник има да утврди идентитет ових сведока, али могу пуноважност свога уговора да услове њиховим присуством. Исто тако, у случају када је више лица овлашћено да заступа једног уговорника при закључењу уговора, уговорне стране могу да се споразумеју да уговор настаје само ако га испред тог уговорника потпише тачно одређено лице⁵¹⁾ или ако га супотпишу сва овлашћена лица. То су све додатне формалности којима стране могу да поопште законско правило о форми и да учине солемнизацију комплекснијом него што по себи јесте.

5. ЗАКЉУЧАК

Законско правило о форми уговора управљених на пренос права својине на непокретним стварима неколико пута је мењано у поступку увођења јавног бележништва. Последњим изменама законодавац је одустао од правила о конкуренцији две форме – јавнобележнички састављене исправе то јест јавнобележничког записа, с једне стране, и јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, с друге. Правило које је сада на снази предвиђа само да

51) Вид. подбелешку 77. О овоме се може размишљати као о питању форме (тако М. Орлић, *loc. cit.*), али и као о питању заступања.

уговори о отуђењу непокретности пословно способног лица имају законску форму јавнобележнички солемнизоване исправе. Међутим, то не значи да се такви уговори не могу закључити у форми јавнобележничког записа. За модерну правну теорију није спорно: слобода уговарања подразумева и слободан избор форме у којој ће уговорне стране исказати сагласност воља; ограничење слободног избора форме мора да буде изричито прописано или уговорено; и када је законом предвиђено да уговор мора да буде закључен у одређеној форми да би произвео жељена правна дејства, странама остаје слобода да прописану форму поопштре, то јест да као битну уговоре неку форму која, поред свих законом прописаних елемената форме, обухвата макар још један елемент који је чини строжом, захтевнијом. Схватање да слобода уговарања форме обухвата и слободу уговорних страна да уговоре строжу форму од законске – почива на идеји да се одређене форме налазе у хијерархијском односу. За то је неопходно да једна сасвим апсорбује другу: Блажа форма је она која је потпуно обухваћена строжом: поред свега што је наређено блажом формом строжа форма садржи макар још један додатни формални услов за закључење пуноважног уговора. Сви елементи форме који се законом захтевају за јавнобележничко потврђивање исправе о једном правном послу садржани су и у запису као јавнобележнички састављеној исправи. Једина разлика огледа се у томе што нотар ставља солемнизациону клаузулу на исправу о правном послу коју су странке унапред саставиле и донеле на потврђивање, док јавнобележнички запис саставља сам бележник према казивању странака. Без обзира на то да ли је нотар саставио или само потврдио исправу о правном послу, она ће имати својство јавне исправе и пуну доказну снагу. Уговорници су слободни да одмере добре и лоше стране формалног ступања у уговорни однос и да изаберу оно што је за њих у конкретном случају оптимално. Уговарањем строже форме од оне коју захтева законодавац не вређа се јавни интерес због којег је питање форме уопште уређено законом, него се додатно штите одређени приватни интереси. Ако стране уговоре строжу форму од оне која је законом прописана, онда се законска и уговорена форма не захтевају кумулативно, већ је за закључење уговора неопходна само строжа, то јест уговорена форма. Ако уговорници испрва уговоре јавнобележнички запис као форму без које уговор не производи правно дејство, па потом уговор закључе у законској форми солемнизоване исправе, не треба узети да су повредиле споразум о форми, него да су га прећутно споразумно раскинуле: Сложеност солемнизације и активно учешће уговорних страна у том поступку, као и њихова свест да су се

раније обавезале споразумом о форми, може да значи само да оду-
стају од форме коју су раније уговориле.

ЛИТЕРАТУРА

- Beale, Hugh et al: *Cases, Materials and Text on Contract Law*, Hart Publishing, Oxford 2002.
- Carbonnier, Jean: *Droit civil, Tome 2. Les biens, Les obligations*, P.U.F, Paris 2004.
- Engel, Pierre: *Traité des obligations en droit suisse*, Stämpfli, Berne 1997.
- Fabre-Magnan, Muriel: *Droit des obligations. Tome 1 : Contrat et engagement unilatéral*, PUF, Paris 2008.
- Guenzoui, Youssef: *La notion d'accord en droit privé*, L.G.D.J, Paris 2009.
- Hogg, Martin: *Promises and Contract Law : Comparative Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Larroumet, Christian: *Droit civil, Tome 3 : Les obligations, le contrat*, Economica, Paris 2007.
- Le Tourneau, Philippe: *Droit de la responsabilité et des contrats 2006/2007*, Dalloz, Paris 2006.
- Malaurie, Philippe, Laurent Aynès, Philippe Stoffel-Munck: *Droit civil : les obligations*, Defrénois, Paris 2009.
- Markesinis, Basil, Hannes Unberath, Angus Johnston: *The German Law of Contract. A Comparative Treatise*, Hart Publishing, Oxford 2006.
- Mazeaud, Henri et Léon, Jean Mazeaud: *Leçons de droit civil, Tome deuxième. Premier volume, Obligations : théorie générale*, Montchrestien, Paris 1969.
- Tercier, Pierre: *Le droit des obligations*, Schulthess, Zurich 2009.
- Terré, François, Philippe Simler, Yves Lequette: *Droit civil. Les obligations*, Dalloz, Paris 2005.
- Антић, Оливер: *Облигационо право*, Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд 2008.
- Аранђеловић, Драгољуб: *О формалним изјавама воље : с нарочитим обзиром на наш Грађански законик*, Штампарија “Доситије Обрадовић”, Београд 1910 / 1911.
- Аранђеловић, Драгољуб: *Општи аустријски грађански законик*, Просвета, Београд 1921.
- Аранђеловић, Драгољуб: *Основи облигационог права с нарочитим обзиром на Грађански законик Краљевине Србије. Општи део*, Прво издање, Геца Кон, Београд 1929.
- Вуковић, Михајло: *Обвезно право. Књига II*, Школска књига, Загреб 1964.
- Ђорђевић, Живомир, Владан Станковић: *Облигационо право*, Научна књига, Београд 1987.

Marija Karanikic Miric

**AGREED FORM OF CONTRACTS
FOR CONVEYANCE OF REAL ESTATE**

Resume

The subject of this paper is the meaning and scope of the statutory rule on mandatory form of contracts for conveyance of real estate. More precisely, the question is whether the parties may agree upon a form of their prospective contract for transfer of real property. Serbian legal professionals are divided on this issue: Some jurists claim that notaries lack the authority for formal recording of contracts for conveyance of real estate, as the law only prescribes that the notaries solemnize such contracts, *i.e.* that they convert them from private instruments into public instruments. Others maintain that the general rule concerning agreed form applies, and that the parties may choose the form of their prospective contract, even if this contract is already formal by the law, as long as the settled-upon form is stricter than the form prescribed by the law. The author of this paper offers arguments in favor of this latter understanding.

Key words: Agreed form (*forme conventionnelle ou réservée*). – Legal form (*forme légale*). – Conveyance of real estate. – Solemnization. – Formal notarial recording act (*acte authentique*).

* Овај рад је примљен 02. априла 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

Милош Д. Живковић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ПРЕДБЕЛЕЖБА И ПРАВНА СИГУРНОСТ У ПРОМЕТУ НЕПОКРЕТНОСТИ

Сажетак

Правна сигурност у промету непокретности једна је од економски и социјално најважнијих аспеката правне сигурности у грађанском праву. Србија се, упркос значајним инвестицијама у пројекте чији је циљ постизање правне сигурности у овој области, не може похвалити високим степеном правне сигурности у промету непокретности. Увођење јавног бележништва, чији је један од задатака управо повећање степена правне сигурности у правном промету, оголило је све недостатке постојећег правног оквира промета непокретности у Србији, и наметнуло је потребу да се поново промисле неки од традиционалних и запостављених института у овој области. Један од таквих института, који је и у земљама бивше Југославије доживео ренесансу увођењем јавног бележништва, јесте предбележба. Сврха предбележбе је обезбеђење првенства предбележеном стицаоцу права, тако да у тренутку исплате купопродајне цене не постоји никакав ризик да купац неће постати власник непокретности коју купује. Ипак, да би остварила ову сврху, предбележба мора да буде уређена на одговарајући начин. Прописи о катастру непокретности садрже непотпуно и неодговарајуће уређење предбележбе, које онемогућава њену примену у пракси. Отуд је неопходно изменити правила о предбележби и вратити их класичним решењима, чиме би се на системски усаглашен начин омогућило повећање степена правне сигурности у промету непокретности у Србији.

Кључне речи: предбележба, катастар непокретности, правна сигурност, промет непокретности

1. УВОД

Правна сигурност у промету непокретности представља један од угаоних каменова правне сигурности у области грађанског права. У контексту промета непокретности код нас, правна сигурност би значила правни механизам који савесном купцу непокретности, дакле оном који не зна или не може да зна да постоји неки проблем с правом његовог претходника, омогућава да, ако закључи пуноважан уговор о преносу права својине, уистину и стекне то право кад се упише у регистар непокретности као власник. О значају остварења овог правнополитичког циља не треба трошити речи, јер је очигледно важан како за појединце, који најчешће само једном у животу улазе у трансакцију куповине стана или куће за становање и у том послу ангажују сразмерно велики део своје имовине, тако и за инвеститоре, јер је својина на непокретностима предуслов за реализацију великог броја инвестиција, пре свега оних у реалном сектору економије, односно у производњи. Имајући то у виду није претерано закључити да правна сигурност у трансакцијама које имају за циљ пренос својине на непокретности, а код нас се традиционално називају прометом непокретности, има прворазредан социјални и економски значај: социјални, јер грађанима обезбеђује сигурност када купују непокретност у којој ће живети („кров над главом“), а економски, јер инвеститорима за чију је делатност неопходно прибављање непокретности, стварају предуслов за несметано обављање делатности.

Различити правни системи на различите начине остварују правну сигурност у овој области. Примера ради, у англосаксонским земљама (пре свега у САД) постоји посебна професија, *examiner of title*, чији је смисао утврђивање права својине претходника приликом стицања својине на непокретности, а ту је и установа *title insurance*, осигурања стицања својине, чији је циљ да стицаоца непокретности осигура за случај да, због мањиве својине претходника, остане без права својине на непокретности упркос закљученом уговору и плаћеној цени.¹⁾ Смисао прве професије је, заправо, смањење ризика настајања проблема поводом трансакције чији је предмет стицање права на непокретности, јер „испитивач својине

1) За право САД вид. Michael R. Diamond, *Real Estate Law*, Albany 1998, 69-104. У енглеском праву ситуација је промењена увођењем земљишног регистра 2002. године. Вид. Roger J. Smith, *Property Law*, Harlow, England 2003, 267. Вид. и Kevin Gray, Susan Frances Gray, *Elements of Land Law*, Oxford 2005, 357-359; Kevin Gray, Susan Frances Gray, *Land Law*, Oxford 2006, 67-68; E H Burn, J Cartwright, *Cheshire and Burn's Modern Law of Real Property*, Oxford 2006, 931 и даље.

претходника“ иде за тим да, упуштајући се у оно што се у старом Риму називало *probatio diabolica*,²⁾ утврди да је преносилац својине у некој трансакцији уистину власник, испитујући ланац стицања уназад до оригинарног стицаоца. Сврха установе осигурања приликом стицања својине иде за тим да се социјализације губитак у случају да се такав проблем ипак догоди, јер финансијски ризик евикције сноси осигуравач, које се финансира од премија које у пракси плаћају сви стицаоци, дакле и они поводом чијих трансакција не искрсне никакав проблем.

Наш правни систем спада у групу правних система који правну сигурност у промету непокретности обезбеђују постојањем свеобухватног регистра права на непокретностима, који се темељи на катастарском премеру државне територије, и то тако да је упис у регистар начин стицања права својине на основу уговора. Другим речима, у нашем систему својина се на основу уговора стиче тек уписом у регистар (конститутивност уписа, начело уписа), и то ако је уговор на основу којег се упис врши пуноважан, и ако се својина стиче од лица које је уписано као власник у регистру и заиста је власник (постојећи упис, дакле, није погрешан).³⁾ Право регистара непокретности, односно како се раније називало земљишнокњижно право отуд је код нас најзначајнији чинилац остварења правне сигурности у промету непокретности, јер добра правила о регистрацији права на непокретностима треба да умање, ако не и посве искључе, проблеме у погледу реализације трансакција с непокретностима. Функција превентиве, као и идеја социјализације ризика тако постоје и у нашем систему, само се остварују на посве друкчији начин.

Тренутна ситуација у погледу правне сигурности у промету непокретности у Србији није задовољавајућа. Ова констатација не тражи много доказивања, довољно је поменути да у Србији постоји више удружења преварених купаца станова која броје на стотине чланова. Покушај да се отклони проблем вишеструког отуђења непокретности (пре свега станова), који је најчешћи узрок поменутих превара, учињен је допунама Закона о промету непокретности из 1998. године које су усвојене 2009. године (члан 4а тог

2) Вид. о томе, уместо многих, Обрен Станковић, Миодраг Орлић, *Стварно право*, Београд 1993, 132-133.

3) Вид. о томе за наше важеће право, Раденка Цветић, *Савремена евиденција непокретности*, Београд 2009, 112 и даље; за наш земљишнокњижни систем вид. Фердо Чулиновић, *Земљишнокњижно право*, Београд 1933, 26-28. Вид. за аустријско право, Gert Iro, *Bürgerliches Recht, Band IV: Sachenrecht*, Wien 2010, 129-132.

закона).⁴⁾ Смисао ових допуна је био увођење регистра оверених уговора о промету непокретности како би се једном преносиоцу онемогућило да два пута располаже истом непокретношћу (да је два пута прода). Осим чињенице да ни ова регистрација уговора није стопроцентно сигурна, јер ју је минималним променама у назначењу непокретности која је предмет продаје могуће заобићи (поготово код „станова у изградњи“ који још нису уписани у регистар), озбиљна замерка овом решењу састојала се у томе да је оно системски неусаглашено са остатком правила српског права о стицању својине на непокретностима.⁵⁾ Због тога је законодавац, када је 2014. године због увођења јавног бележничтва мењао прописе о промету непокретности, ублажио домашај регистрације уговора тако што је обавезао јавног бележника да, у случају да провером у регистру уговора утврди да је исти преносилац већ располагао истом непокретношћу, странке на то упозори, али без искључења могућности да други уговор, упркос упозорењу, буде закључен.⁶⁾ Упркос значајним улагањима у развој система јединствене евиденције,⁷⁾ који је резултирао у фактичком ажурирању евиденције увођењем катастра непокретности на готово целој територији Републике Србије (без АП Косово и Метохија), ниво правне сигурности промета непокретности није одлучујуће повећан због неадекватности правила о регистрацији права која садржи Закон о државном премеру и катастру из 2009. године,⁸⁾ о чему ће више речи би-

- 4) Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС* бр. 42/1998 и 111/2009. Чл. 4а ст. 2 овог закона је гласио: „Службено лице које обавља оверавање донеће решење о одбијању оверавања потписа на уговору о промету непокретности, уколико увидом у посебну евиденцију о уговорима о промету непокретности из става 8. овог члана, утврди да су у суду већ оверени потписи на уговору о промету исте непокретности, а продавац је исто лице“. Овај закон није на снази од 1. септембра 2014. године, када је на снагу ступио нови Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС* бр. 93/2014, 121/2014 и 6/2015.
- 5) Више о томе вид. Милош Живковић, „О квалитету новијих грађанскоправних прописа у Србији“, у *Правни записи* бр. 1/2010, 119, 129-134.
- 6) Чл. 4б Закона о промету непокретности из 2014. године, који гласи: „Ако јавни бележник на основу извршеног увида у посебну евиденцију о уговорима о промету непокретности, утврди да су у суду већ оверени потписи на уговору о промету исте непокретности, да је код јавног бележника или у суду сачињен јавнобележнички запис о промету исте непокретности, односно да је код јавног бележника потврђен (солемилизован) уговор о промету исте непокретности, а продавац је исто лице, јавни бележник је дужан да о томе упозори уговорнике и да о томе унесе упозорење у складу са правилима којима је уређена јавнобележничка делатност, а ако се уговорници противе уношењу упозорења, јавни бележник одбија да предузме тражену службену радњу“.
- 7) ИПА кредит Светске банке у износу од 31 милион америчких долара из 2004. године, уз 9 милиона долара из буџета Републике Србије.
- 8) Закон о државном премеру и катастру, *Службени гласник РС* бр. 72/2009, 18/2010, 65/2013 и 15/2015 (одлука Уставног суда), даље: ЗКН.

ти касније. Тај закон и уложена средства послужили су као добра основа за успостављање катастра непокретности на највећем делу површине Србије. Међутим, једном кад је пописана и регистрована већина непокретности у Србији, до изражаја су дошли одређени недостаци тога закона, између осталог и кад је реч о правилима за упис права на непокретностима, и због тога је у току рад на темељнијој измени и допуни тих правила.

2. ПРОБЛЕМ ВИШЕСТРУКОГ ОТУЂЕЊА НЕПОКРЕТНОСТИ

Један од проблема у вези с непостојањем правне сигурности у промету непокретности у Србији била је и чињеница да правнички еснаф није био у потпуности свестан те несигурности, односно да она није била довољно видљива осим у случају када се проблем већ догоди. Другим речима, адвокати и судски оверитељи, као и други професионалци у послу промета непокретности попут агента за промет непокретности, нису у пуној мери сагледавали све несигурности скопчане с овим прометом јер нису својом имовином одговарали за спроводивост трансакција у чијем су стварању учествовали. Судије, с друге стране, јесу биле свесне проблема захваљујући случајевима који су до њих долазили, али се судска пракса морала довијати и налазити решења за ситуације које су, нормативно гледано, требало да буду немогуће. Зато је судска пракса само све више одступала од система прописаног за стицање права на непокретностима, напуштајући поменуто начело уписа.⁹⁾

Ситуација је у том смислу измењена увођењем у наш правни систем нове правосудне професије, јавних бележника, и стављањем послова промета непокретности у делокруг њиховог рада.¹⁰⁾ Јавни бележници, наиме, одговарају за пуноважност и спроводивост правних послова у чијем закључењу суделују,¹¹⁾ па им због то-

9) Разлог за то била је, изворно, неажурност регистара, а данас, кад су регистри ажурни, главни разлог је инерција. Вид. о томе О. Станковић, М. Орлић, 73 и даље, и тамо цитирани Закључак са саветовања грађанских и грађанско-привредних одељења Савезног суда, републичких и покрајинских врховних судова и Врховног војног суда које је одржано 28. и 29. маја 1986. у Београду. О томе да је овај закључак и даље актуелан вид. уместо многих пресуду Апелационог суда у Београду, Гж. 7114/2013 од 13.6.2014. године, доступну у бази *Paragraf Lex*, у којој је примењен исти резон као у поменутом закључку.

10) Вид. Закон о јавном бележничтву, *Службени гласник РС* бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014, 93/2014, 121/2014 и 6/2015 (даље: ЗЈБ), чл. 82 и 93.

11) Ово важи без обзира на то да ли јавни бележник сачињава јавнобележнички запис о правном послу промета непокретности, или солемнизује приватну исправу, вид. чл. 53

га никако није свеједно хоће ли неки купац непокретности на основу јавнобележничког записа или солемнизоване приватне исправе коју они овере уистину моћи да постане власник те непокретности или не. Овакав положај јавних бележника, као и чињеница да је реч о, бар формално, најзахтевнијој правосудној професији¹²⁾ коју обављају добри познаваоци правних области с којим се у свом раду сусрећу, довели су до тога да су, наизглед најједном, сви недостаци нормативног уређења промета непокретности у Србији постали јасно уочљиви.¹³⁾ Покушавајући да заштите себе од потенцијалне одговорности, јавни бележници су, свесно или несвесно, нагласили све потенцијалне проблеме и ризике које садржи садашње уређење правног промета непокретности, односно све оне тачке у којима не постоји потребан ниво правне сигурности. Један од тих проблема тиче се управо вишеструког отуђења непокретности, односно ситуације да један продавац више пута прода исту непокретност већем броју купаца.

Вишеструко отуђење непокретности проблематично је посебно у ситуацији када више купаца једне непокретности истом продавцу исплати купопродајну цену, јер само један од купаца ће моћи да постане власник, док ће остали имати само право да од продавца траже повраћај датог, што често у стварности неће моћи да остваре. Оваква ситуација могућа је и када у промету непокретности учествују јавни бележници, јер један продавац може, са неких сат времена размака, код неколико територијално надлежних бележника¹⁴⁾ закључити више уговора о продаји исте непокретности, упркос постојању регистра закључених уговора (базе „Либра“).¹⁵⁾ Купци, не знајући једни за друге, по устаљеном пословном обичају приступају исплати цене непосредно после сачињавања уговора, тако да више њих исплаћује цену за исту непокретност једном продавцу. Због таквог развоја догађаја неки од

ЗЈБ (за јавнобележничке исправе, дакле и запис), 93д и 93ђ ЗЈБ (за солемнизацију). Вид. Дејан Ђурђевић, *Јавнобележничка делатност*, Београд 2014, 42-45 (за запис), 232-233 (за солемнизацију).

12) У смислу формалних услова који се траже за именовање лица за јавног бележника.

13) Напомињемо да проблем вишеструког отуђења, којим се превасходно бави овај рад, није једини проблем, напротив. Од крупнијих проблема могу се поменути проблем нелегалних и нерегистрованих објеката и проблем правног режима заједничке својине и фикције уписаности неуписаног супружника, односно ванбрачног партнера.

14) За закључење уговора о преносу права својине на непокретностима постоји територијална надлежност јавних бележника, вид. чл. 4, ст. 2 Закона о промету непокретности.

15) Разлог за то може да буде било неажурност јавног бележника, који пропусти да одмах по солемнизацији или сачињавању записа унесе уговор у базу, било вештина продавца, који малом изменом ознаке предмета куповине може да „заобиђе“ проблем са регистром уговора.

купаца свакако ће претрпети штету, а ту штету ће, поред продавца, бити дужан да накнади и јавни бележник, који је пропустио да ваљано провери овлашћење продавца да ствар прода и отклони ризик вишеструке продаје.

Наша судска пракса, од средине осамдесетих година прошлог века, проблем вишеструког отуђења не решава на начин који би био очекиван за земљу која има свеобухватан регистар права на непокретностима заснован, између осталих, и на начелу уписа. Према овом начелу, наиме, преносилац остаје власник све док стицалац не упише своје право својине у регистар, па следствено томе доцнији стицалац, који закључи уговор с истим преносиоцем, уговор не закључује с невлашником нити с неовлашћеним лицем већ, напротив, с власником. Из тога би требало да произлази да ће у случају вишеструког отуђења право својине стећи онај од стицалаца који први упише своје право у регистар.¹⁶⁾ Међутим, наша судска пракса је, пре свега због неажурности регистра (земљишне књиге)¹⁷⁾ и њиховог смањеног значаја у социјалистичком друштвеном уређењу,¹⁸⁾ одступила од ових правила, дајући одлучујући значај савесности купца, односно питању је ли доцнији купац знао за постојање раније закљученог уговора.¹⁹⁾ Овакво решење, које практично негира начело уписа, проузрокује потенцијалну правну несигурност јер од купца захтева да се, осим упознавања са ста-

16) Упор. чл. 33 Закона о основама својинско-правних односа, *Службени лист СФРЈ* бр. 6/1980 и 36/1990, *Службени лист СРЈ* бр. 29/1996 и *Службени гласник РС* бр. 115/2005 (други закон). Вид. Милош Живковић, „Стицање права својине (посебно на непокретностима)“, у *Промене стварног права у Србији*, Београд 2004, 83 и даље. Овакво решење постоји у, у овој области нашем праву сродном, савременом аустријском праву, вид. Andreas Kletečka у Helmut Koziol, Rudolf Welser, *Grundriß des bürgerliches Recht*, Band I, Wien 2006, 361-362.

17) Вид. о томе детаљније Лепосава Карамарковић, „Систем земљишних књига и јединствене евиденције“, у *Анали Правног факултета у Београду* бр. 1-6/2000, 102 и даље; Богдан Богдановић, „Систем јединствене евиденције, дилеме којето више нису“, у *Анали Правног факултета у Београду* бр. 1-6/2000, 377 и даље. За супротна мишљења у вези с узроком неажурности вид. Миланко Буљугић, „Од катастра земљишта до тзв. јединствене евиденције!? (суочавање с чињеницама)“, *Анали Правног факултета у Београду* бр. 1-6/2000, 313 и даље.

18) Вид. Борислав Благојевић, „Предговор“ у Ђурица Крстић, *Евиденција права на непокретностима, упоредноправни приказ*, Београд 1972, IV и даље.

19) Тако Закључак цитиран у фн. 8 и многобројне доцније судске одлуке. То решење наликује старијем решењу аустријског права, које је такође тражило савесност доцнијег купца, додуше ценећи савесност само у односу на државинско стање непокретности, а не и на знање за постојање раније закљученог уговора. Вид. Franz Gschnizer, *Sachenrecht*, Wien 1968, 94-96; Heinrich Klang у Heinrich Klang (Hrsg.), *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, Band I, Halbband II, Wien 1931, 207 (431). У другом издању Гшницеровог „Стварног права“, које је по његовој методологији сачинила група аутора, овај став је значајно ублажен у правцу већег значаја начела уписа. вид. Franz Gschnizer, *Sachenrecht*, Wien 1985, 106-107.

њем у регистру, додатно распитује о непокретности коју купује и о продавцу, уз ризик да ће суд наћи да је он требало да зна за постојање ранијег уговора (што га чини несавесним) и кад он то уистину није знао.

3. ПРЕДБЕЛЕЖБА У ЗЕМЉИШНОКЊИЖНОМ СИСТЕМУ

У земљишнокњижном систему, правни институт који омогућава отклањање ризика вишеструког отуђења јесте предбележба (нем. *Vormerkung*). Предбележба је једна од три врсте уписа у земљишне књиге аустријског типа, поред укњижбе и забележбе (и уписа ради чињења видљивим, који је мање битан).²⁰⁾ Реч је о врсти уписа којим се књижна права стичу, мењају, преносе или престају под условом будућег оправдања и у обиму тог оправдања.²¹⁾ Основни смисао предбележбе јесте у омогућавању заузимања првенственог реда у корист предбележеног имаоца права,²²⁾ јер оправдање предбележбу претвара у укњижбу, и то са дејством од момента подношења захтева за упис предбележбе, дакле ретроактивно. Разуме се, предбележба такође има и публицитетну функцију, јер сва трећа лица упознаје с постојањем предбележеног права, које додуше постоји под условом оправдања.

Предбележба је могућа кад су испуњени општи услови за упис у земљишну књигу, али нису испуњени посебни услови за укњижбу.²³⁾ У ситуацији која је предмет анализе у овом раду, предбележба ће бити уписана на основу приватне исправе, односно јавне исправе о правном послу којој недостаје клаузула интабуланди, односно посебна изјава преносиоца права да се стичалац може уписати у регистар без његовог даљег учешћа или додатне сагласности. Наиме, у случају отуђења непокретности преносилац ће условити издавање клаузуле интабуланди потпуном испла-

20) Вид. Ф. Чулиновић (1933), 100 и даље; Татјана Јосиповић, *Земљишнокњижно право*, Загреб 2001, 191-233. Вид. § 8 Закона о земљишним књигама, *Службене новине Краљевине Југославије* бр. 146/1930 и 281/31 (даље: ЈЗЗК). За аустријско право вид. Walter Rechberger, Ludwig Bittner, *Grundbuchrecht*, Wien 2007, 100 и даље.

21) Вид. Фердо Чулиновић, *Коментар земљишнокњижних закона*, Београд 1931, 176-177, коментар уз § 47 ЈЗЗК. Суштински исту одредбу имао је и § 40 аустријског GBG из 1871. године.

22) Вид. Т. Јосиповић, 198.

23) Вид. детаљно Т. Јосиповић, 198-201. Општи услови тичу се постојања књижног претходника и општих услова који се траже за табуларну исправу, као и постојања захтева за упис који подноси овлашћено лице.

том купопродајне цене, тако да ће купац моћи да предбележи своје право и пре исплате цене, а по исплати цене (које може условити истовременим издавањем клаузуле интабуланди) биће у позицији да оправда уписану предбележбу. Ако би купац којим случајем исплатио цену пре издавања клаузуле интабуланди, а по исплати цене продавац одбија да му је изда, купцу би на располагању стајала могућност подношења тужбе за оправдање предбележбе, којом се рок за оправдање продужава све до правоснажног окончања поступка по тој тужби. Овај међукорак у процесу стицања својине на непокретности итекако има смисла, јер практично ономогућава преносиоцу двоструко отуђење непокретности,²⁴⁾ пошто ће сваки иоле пажљив доцнији купац захтевати да се, пре закључења новог уговора и исплате цене, рашчисти ситуација у вези с уписаном предбележбом, односно да се разјасни да ли ће предбележба бити брисана или оправдана (а ако то не захтева, чиниће тако на сопствени ризик). С друге стране, оправдањем предбележбе предбележени стичалац права ће постати коначни стичалац, без ризика да ће неко други с киме би исти преносилац закључио уговор о продаји исте непокретности могао да се раније упише у регистар и тако га осујети у стицању. Ризик који постоји за преносиоца, да се предбележба не оправда а да остане као својеврстан терет уписан у земљишној књизи, отклања се његовим овлашћењем да, по протеку законом или одлуком о предбележби предвиђеног рока, може да захтева брисање предбележбе (законски рок у земљишнокњижном систему је 15 дана, осим ако је поднета тужба за оправдање кад се рок продужава до окончања поступка по тој тужби). Битно је само да његов захтев за брисање предбележбе стигне суду пре него што је подигнута тужба за оправдање предбележбе (ако се захтев поднесе истог дана кад и тужба, захтев ће бити одбијен).²⁵⁾ Ако предбележба буде брисана због истека рока, а не због тога што се ималац одрекао предбележеног права или зато што је суд утврдио да предбележено право не постоји, могуће је тражити нову предбележбу на основу исте исправе, али разуме се са првенством од дана подношења новог захтева.²⁶⁾

24) Упис предбележбе формално не спречава власника да закључи нови уговор о продаји исте непокретности, јер он остаје власник, додуше под раскидним условом да предбележба буде оправдана. Оно што практично спречава нове стичаоце да закључе нов уговор о продаји јесте чињеница да оправдањем предбележбе (остварењем раскидног услова) падају сва располагања која је учинио власник (§ 56 ЈЗЗК), а предбележени власник постаје укњижени власник, и то ретроактивно.

25) Вид. § 52 ЈЗЗК.

26) Вид. Ф. Чулиновић (1931), 194-195, коментар уз § 54 ЈЗЗК; Т. Јосиповић, 205-206.

У основи, може се рећи да је предбележба у земљишнокњижном систему уређена на врло гибак начин, који јој омогућава да врши њену основну функцију – обезбеђење првенства за упис неког права. Законски рок за њено оправдање јесте 15 дана, али њу је могуће оправдати све док не стигне захтев за њено брисање, дакле и 16. и 26. и 106. дана, а могуће је и по протеку 15 дана поднети тужбу за оправдање. Ако је рок за оправдање истекао, важно је само да оправдање стигне земљишној књизи пре захтева за брисање, односно да тужба за оправдање буде поднета најкасније истог дана кад је поднет захтев за брисање предбележбе. Овакво, могло би се рећи традиционално уређење предбележбе (имајући у виду да ова правила потичу још из аустријског GBG из 1871. године, ако не из грунтовог реда из 1855. године) чини да је она ефикасно средство у елиминацији ризика вишеструке продаје исте непокретности. Отуд не чуди податак да се она доста користи у пракси у земљама са земљишнокњижним системом, поготово у оним земљама где одлучујућу улогу у пословима промета непокретности имају нотари.²⁷⁾

4. ПРЕДБЕЛЕЖБА У СИСТЕМУ ЈЕДИНСТВЕНЕ ЕВИДЕНЦИЈЕ

У Републици Србији земљишнокњижни систем је напуштен још 1988. године, кад је донет први пропис о јединственој евиденцији.²⁸⁾ Јединствена евиденција подразумева обједињавање фактичке евиденције о непокретностима (катастра земљишта) с правном евиденцијом (земљишном књигом), и то под кровом катастра.²⁹⁾ Иако је први свеобухватнији закон о јединственој еви-

27) „Пракса рада нотари у БиХ и ново земљишнокњижно право довели су до тога да се предбележба као врста уписа све више користи у промету некретнина, а што значајно утиче на правну сигурност у овој правној области“. Вид. Енес Бикић и Сефедин Суљевић у Енес Бикић, Мелиха Повлакић, Сефедин Суљевић, Маринко Плавшић, *Нотарско право*, Сарајево 2013, 273.

28) Вид. о томе М. Буљугић, 304 и даље; Манојло Миладиновић, „Катастар непокретности у Србији – стање и тенденције развоја“, у *Анали Правног факултета у Београду* бр. 1-6/2000, 336 и даље. Сажето о историјату увођења вид. Милош Живковић, „Регистри непокретности“, у *Промене стварног права у Србији*, Београд 2004, 97. Мисли се на Закон о премери и катастру и уписима права на непокретностима, *Службени гласник СРС* бр. 17/1988, 24/1988, 49/1989 и 56/1989. Пречишћен текст објављен је у бр. 28/1990, а нов закон истог назива у *Службеном гласнику РС* бр. 13/1990.

29) Вид. о томе Драгор Хибер, „Консолидација права својине и земљишнокњижни систем (поводом књиге – упутства за ваљано вођење земљишних књига“, у Драгослав Матић, Тихомир Ђоковић, *Земљишнокњижни поступак*, Београд 1998, IX и даље.

денцији донет 1992. године,³⁰⁾ правила о уписима права унета су у тај закон тек изменама и допунама из марта 1996. године.³¹⁾ Ова правила су била скраћена и поједностављена верзија правила земљишнокњижног права, чак су и називи врста уписа остали исти: укњижба, предбележба и забележба.³²⁾ Предбележба је дефинисана као „упис којим се условно стичу, преносе или престају права на непокретностима“. Законом је било предвиђено да се предбележба врши на основу исправе која није подобна за укњижбу (примера ради биле су наведене следеће ситуације: потписи уговарача на исправи нису оверени, исправа не садржи овлашћење за укњижбу, акт органа који је основ за стицање права на непокретности није постао правоснажан, односно извршан).³³⁾ Поред тога, закон је предвиђао да предбележба постаје укњижба када се отклоне сметње за коначни упис, те да ће се извршити брисање предбележбе ако се у року одређеном у решењу којим се дозвољава упис предбележбе, који не може бити краћи од 15 дана, нити дужи од шест месеци, не отклоне недостаци у исправи, тј. ако се не оправда предбележба. Предбележба је била сразмерно ретка у пракси, а они који су покушавали да детаљније доктринарно обраде одредбе јединствене евиденције о упису права лутали су између ставова до којих је дошла доктрина земљишнокњижног права и парафразе одредаба које је садржавао закон о јединственој евиденцији.³⁴⁾ Није било јасно да ли се предбележба по истеку рока за оправдање (од 15 дана до 6 месеци) брише по службеној дужности или не, а није

30) Закон о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима, *Службени гласник РС* бр. 83/1992, 53/1993, 67/1993, 48/1994, 12/1996, 15/1996 (исправка), 34/2001 (други закон), 25/2002, 101/2005 (други закон). Важније су биле измене овог закона из 1996. године и из 2002. године, док су остале измене мањег обима и значаја.

31) Глава IIIа, чл. 58а до 58и Закона о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима.

32) Вид. чл. 58г Закона о државном премеру и катастру и уписима права на непокретности-ма.

33) Вид. чл. 58д, ст. 2 Закона о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима. Занимљиво је помињање неовереног потписа, јер уговор на коме потписи нису оверени 1996. године није производио правно дејство према тад важећем закону о промету непокретности, па отуд као ништав није могао ни да послужи за упис предбележбе. Овде се радило о невестом преписивању правила земљишнокњижног права, јер у време кад су доношени земљишнокњижни прописи за пуноважност уговора о промету непокретности тражила се само писмена форма, а овера потписа била је потребна само ради укњижбе, као форма публициитета. Зато ова одредба није могла бити просто преписана у закон о јединственој евиденцији.

34) Тако, примера ради Манојло Миладиновић, *Катастар непокретности*, Београд 2004, 203-204. Професор Миладиновић прво излаже о предбележби каква постоји у земљишнокњижном систему, а на крају укратко парафразира поменуте одредбе Закона о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима, не истичући очигледне разлике.

било ни изричите одредбе о томе да се рок за оправдање продужује ако се поднесе тужба за оправдање, и то све до правоснажног окончања поступка по тој тужби.

Неразумевање института предбележбе доведено је до апсурда у важећем Закону о државном премеру и катастру из 2009. године (даље: ЗКН). Осим очигледних омашки, попут тражења да приватна исправа мора садржати безусловну клаузулу интабуланди да би била подобна за било коју врсту уписа,³⁵⁾ што је у очигледној несагласности са одредбом која предвиђа могућност уписа предбележбе ако приватна исправа не садржи клаузулу интабуланди или је она орочена или условна,³⁶⁾ правила важећег закона о јединственој евиденцији о предбележби сасвим су неоперативна. Прво, рок за оправдање предбележбе одређен је на 90 дана, уз брисање предбележбе по службеној дужности по истеку тог рока.³⁷⁾ Друго, није предвиђена могућност подношења тужбе за оправдање, па логично није предвиђено ни да се подношењем ове тужбе продужава рок за оправдање предбележбе. Тако је, *de facto*, прописано да предбележба може да буде оправдана само добровољно, што је у случају који је предмет анализе у овом раду сасвим обесмишљава, јер продавац који не жели да да клаузулу интабуланди само треба да сачека 90 дана и предбележба ће бити брисана по службеној дужности. Брисање предбележбе по службеној дужности свакако одузима овом упису еластичност коју је имао у оквиру земљишнокрњижног система, и која је битно доприносила омогућавању остварења његове функције. Овако, предбележба је постала доиста бесмислен упис, и не чуди да се она у пракси готово уопште не користи.³⁸⁾ Помало иронично звучи да геодете изостанак употребе предбележбе у пракси често користе као оправдање предлога да се ова врста уписа сасвим избаци из система катастра непокретности, имајући у виду да су управо геодете „заслужне“ за наopak начин на који је предбележба уређена у важећем закону. Ипак, једна одредба важећег ЗКН о предбележби заслужује похвалу – одредба којом се објашњава да су, после уписа предбележбе, уписи могући и против имаоца права оптерећеног предбележбом и против предбележеног имаоца права, с тим што ће судбина тих будућих уписа зависити од оправдања предбележбе. Тако, ако предбележба буде оправдана,

35) Вид. чл. 87 ЗКН.

36) Вид. чл. 78. ЗКН.

37) Вид. чл. 78, ст. 4 и чл. 79, ст. 3 ЗКН.

38) Ситуација је врло слична и Црној Гори, у којој се због неадекватног законског уређења предбележба такође не користи у пракси. Вид. Е. Бикић, С. Суљевић, 272.

сви уписи против предбележеног имаоца права постаће коначни а уписи против имаоца права оптерећеног предбележбом ће пасти и бити брисани по службеној дужности, а ако буде брисана ситуација ће бити обратна – пашће и бити по службеној дужности брисани сви уписи против предбележеног имаоца права, а уписи против имаоца права оптерећеног предбележбом ће постати коначни.³⁹⁾

5. ЗАКЉУЧАК

Из извршене анализе произлази неколико закључака: прво, да предбележба представља једино системски усаглашено средство за отклањање ризика вишеструког отуђења непокретности у нашем правном систему, да је она зато једно од средстава остварења правне сигурности у промету непокретности, те да би је требало задржати као институт права регистара непокретности (земљишнокњижног права); друго, да је начин уређења предбележбе у важећем закону о регистрацији права на непокретностима сасвим неодговарајући, и да не омогућава постизање сврхе предбележбе и њене функције унутар система; треће, да су деветнаестовековна правила о предбележби, пореклом из аустријског права, и даље супериорна у односу на важећа правила српског права о овом институту, те да се она и даље могу користити као узор за формулацију правила српског права; четврто, да треба приступити измени важећих правила о предбележби садржаних у ЗКН на начин који би омогућио да овај институт врши своју функцију у оквиру остварења сигурности промета непокретности у Србији. Имајући ове закључке у виду, радује чињеница да је нацртом Закона о изменама и допунама Закона о државном премеру и катастру, на коме тренутно ради радна група коју је формирао Републички геодетски завод, предвиђена реформа правила о предбележби која има за циљ управо враћање класичним решењима у вези с овим институтом. Предложеним изменама укинуло би се брисање предбележбе по службеној дужности, посебно би се предвидела могућност подношења тужбе за оправдање и продужење рока за оправдање до правоснажног окончања поступка по тој тужби, а законски рок за оправдање предбележбе скратио би се на 30 дана. Усвајање оваквих измена представља минимум који је неопходан да би се омогућило да предбележба остварује своју функцију у правној и пословној пракси, и да доприноси остварењу правне сигурности у области промета непокретности.

39) Вид. чл. 80 ЗКН.

ЛИТЕРАТУРА

- Бикић, Енес; Повлакић, Мелиха; Суљевић, Сефедин; Плавшић, Маринко, *Нотарско право*, Сарајево 2013;
- Благојевић, Борислав, „Предговор“ у: Ђурица Крстић, *Евиденција права на непокретностима, упоредноправни приказ*, Београд 1972;
- Богдановић, Богдан, „Систем јединствене евиденције, дилеме које то више нису“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1-6/2000;
- Буљугић, Миланко, „Од катастра земљишта до тзв. јединствене евиденције!? (суочавање с чињеницама)“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1-6/2000;
- Burn, E. H., Cartwright, J., *Cheshire and Burn's Modern Law of Real Property*, Oxford 2006;
- Gray, Kevin; Frances Gray, Susan, *Elements of Land Law*, Oxford 2005;
- Gray, Kevin; Frances Gray, Susan, *Land Law*, Oxford 2006;
- Gschnizer, Franz, *Sachenrecht*, Wien 1968;
- Gschnizer, Franz, *Sachenrecht*, Wien 1985;
- Diamond, Michael R., *Real Estate Law*, Albany 1998;
- Живковић, Милош, „О квалитету новијих грађанскоправних прописа у Србији“, *Правни записи*, бр. 1/2010;
- Живковић, Милош, „Регистри непокретности“, у: *Промене стварног права у Србији*, Београд 2004;
- Живковић, Милош, „СТИЦАЊЕ ПРАВА СВОЈИНЕ (ПОСЕБНО НА НЕПОКРЕТНОСТИМА)“, у: *Промене стварног права у Србији*, Београд 2004;
- Ђурђевић, Дејан, *Јавнобележничка делатност*, Београд 2014;
- Iro, Gert, *Bürgerliches Recht, Band IV: Sachenrecht*, Wien 2010;
- Јосиповић, Татјана, *Земљишнокњижно право*, Загреб 2001;
- Карамарковић, Лепосава, „Систем земљишних књига и јединствене евиденције“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1-6/2000;
- Klang, Heinrich, у: Heinrich Klang (Hrsg.), *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, Band I, Halbband II, Wien 1931;
- Kletečka, Andreas у: Helmut Koziol, Rudolf Welser, *Grundriß des bürgerlichen Recht*, Band I, Wien 2006;
- Миладиновић, Манојло, „Катастар непокретности у Србији – стање и тенденције развоја“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1-6/2000;
- Миладиновић, Манојло, *Катастар непокретности*, Београд 2004;
- Rechberger, Walter; Bittner, Ludwig, *Grundbuchrecht*, Wien 2007;
- Smith, Roger J., *Property Law*, Harlow, England 2003;
- Станковић, Обрен; Орлић, Миодраг, *Стварно право*, Београд 1993;
- Хибер, Драгор, „Консолидација права својине и земљишнокњижни систем (поводом књиге – упутства за ваљано вођење земљишних књига“, у Дра-

- гослав Матић, Тихомир Ђоковић, *Земљишнокњижни поступак*, Београд 1998;
- Цветић, Раденка, *Савремена евиденција непокретности*, Београд 2009;
- Чулиновић, Фердо, *Земљишнокњижно право*, Београд 1933;
- Чулиновић, Фердо, *Коментар земљишнокњижних закона*, Београд 1931.
- Закони и судске одлуке (хронолошки)
- Закон о земљишним књигама, *Службене новине Краљевине Југославије* бр. 146/1930 и 281/31;
- Закон о основама својинско-правних односа, *Службени лист СФРЈ* бр. 6/1980 и 36/1990, *Службени лист СРЈ* бр. 29/1996 и *Службени гласник РС* бр. 115/2005 (други закон);
- Закон о премеру и катастру и уписима права на непокретностима, *Службени гласник СРС* бр. 17/1988, 24/1988, 49/1989 и 56/1989. Пречишћен текст објављен је у бр. 28/1990;
- Закон о премеру и катастру и уписима права на непокретностима, *Службени гласник РС* бр. 13/1990;
- Закон о државном премеру и катастру и уписима права на непокретности-ма, *Службени гласник РС* бр. 83/1992, 53/1993, 67/1993, 48/1994, 12/1996, 15/1996 (исправка), 34/2001 (други закон), 25/2002, 101/2005 (други закон);
- Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС* бр. 42/1998 и 111/2009;
- Закон о државном премеру и катастру, *Службени гласник РС* бр. 72/2009, 18/2010, 65/2013 и 15/2015 (одлука Уставног суда);
- Закон о јавном бележничтву, *Службени гласник РС* бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014, 93/2014, 121/2014 и 6/2015;
- Закон о промету непокретности, *Службени гласник РС* бр. 93/2014, 121/2014 и 6/2015;
- Закључак са саветовања грађанских и грађанско-привредних одељења Савезног суда, републичких и покрајинских врховних судова и Врховног војног суда које је одржано 28. и 29. маја 1986. у Београду, Билтен судске праксе Врховног суда Србије бр. 3/1986;
- Пресуда Апелационог суда у Београду, Гж. 7114/2013 од 13.6.2014. године, доступна у бази *Paragraf Lex*.

Milos Zivkovic

PRENOTATION AND LEGAL CERTAINTY IN REAL PROPERTY TRANSACTIONS

Resume

Legal certainty in real property transactions is one of the socially and economically most important aspects of legal certainty in private law. Despite significant investments in projects that aim at improving

legal certainty in this area, Serbia did not achieve the necessary high level of legal certainty in real property transactions. Introduction of civil law notaries, one of the main tasks of which is increasing the level of legal certainty in legal transactions, has made all the deficiencies of the existing legal framework for real property transactions in Serbia painfully visible and lead to rethinking of some of the traditional yet neglected legal institutions in this area of law. One of such institutions, which experienced a renaissance of a kind after introduction of civil law notaries in countries of former Yugoslavia, is the prenotation. The purpose of prenotation is achieving priority to the prenoted right holder, so that at the moment of the payment of the purchase price there is no risk whatsoever that the buyer will not become the owner of the real property he purchases. However, in order to fulfill this purpose, the prenotation must be regulated in an appropriate manner. The rules on real property cadaster contain an incomplete and inadequate regulation of the prenotation, which makes its use in practice impossible. Therefore it is necessary to amend the rules on prenotation and revert them to classical solutions, which would enable the increase of the level of legal certainty in real property transactions in Serbia in a system-compatible manner.

Key words: prenotation, real property cadaster, legal certainty, real property transactions

* Овај рад је примљен 23. априла 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

*Никола Демоња**Завод за интелектуалну својину, Београд*

КАРАКТЕР ФРАНЦУСКОГ ЗАКОНА О РАЗДВАЈАЊУ ЦРКАВА И ДРЖАВЕ ИЗ 1905. ГОДИНЕ – КОЛЕВКА КОНЦЕПТА LAÏCITÉ À LA FRANÇAISE

Сажетак

Закон о раздвајању Цркава и државе од 9. децембра 1905. године плод је крупних друштвених промена које су започеле са Великом француском револуцијом. Циљ овог рада је идентификација и анализа кључних момената историјског развоја правних оквира односа државе и Цркве у Француској. Један од њих је и откривање суштинских особености процеса лаицизације, идеје лаицитета и њене нормативно-правне институционализације, односно објашњење настанка и развоја, садржине и начина функционисања „француског модела“ стриктне одвојености државе и Цркве. Основу тог модела представља идеја лаицитета и њен особен француски израз – концепт *laïcité à la française*. Већ више од једног века Француска живи духом сепарације који извире из норми Закона из 1905. године и тај период траје скоро подједнако као и период Конкордата. Осим тога, у широком раздобљу своје националне историје (између 1789. и 1905. године) Француска је спознала, институционализовала и стекла искуство у примени пет типова организације религијског живота. Међутим, почетак XXI века мења религијску структуру Француске и религијски рељеф европског континента у целини. Та промена превасходно је везана за појаву муслиманске имиграције. Зато истраживање генезе Закона из 1905. године треба да се веже, у духу Броделовог (*Braudel*) схватања историје, за „речитив“ сплета прилика који твори историју дугог трајања. Једно од суштинских питања усклађивања лаичке структуре државе и религијске структуре друштва је, како у промењеним друштвено-исто-

ријским околностима интерпретирати начело одвојености државе и Цркве? То је темељно питање не само Француске, већ и данашње и будуће Европе. У изналажењу одговора на тако постављено питање огледа се и истраживачко настојање овог рада.

Кључне речи: *laïcité à la française*, лаицитет, лаицизација, државно-црквено право, одвојеност државе и Цркве

1. ПРЕЛОМНИ ИСТОРИЈСКИ МОМЕНТИ У ЕВОЛУЦИЈИ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ФРАНЦУСКОЈ

1.1. Велика француска револуција: Декларација о правима човека и грађанина као извориште идеје лаицитета

Велика француска револуција представља прекретницу у еволуцији односа између државе и Цркве. Истовремено, она је и полазна тачка историје лаицитета у Француској. Правно-политичка димензија те еволуције испољена је у Декларацији о правима човека и грађанина од 26. августа 1789. године. Као кључни правни и политички документ тога доба, Декларација врши фундаментални обрт у односу између световне и духовне власти. Тај обрт испољава се кроз лаицизацију принципа суверенитета која се формалноправно уобличава у члану 3. Декларације према коме „*принцип сваког суверенитета суштински почива у Нацији*“.¹⁾ *Лаицизацијом принципа суверенитета врши се десакрализација власти. То је уједно и раскид са монархијским принципом владавине, оличеним у формули „једна вера, један закон, један краљ“.* Идеја лаицитета утемељује се на тако десакрализованој власти.

Нормативноправна институционализација идеје лаицитета извире и из чина раздвајања природног права од његове теолошке интерпретације. Лаицитет се уобличава кроз одредбе Декларације које садрже лаицизаторске принципе.²⁾ Чланом 10. Декларације прописује се да „*нико не може бити узнемираван због својих*

1) Цит. према: Душан Мрђеновић, *Темељи модерне демократије Избор декларација и повеља о људским правима (1215-1990)*, Београд 2011, р. 315.

2) Боберо указује на слободу и једнакост у правима који се стичу рођењем (члан 1. Декларације) и на подједнаку доступност достојанства, места и јавне службе према врлини или таленту, у складу са једнакошћу грађана пред законом (члан 6. Декларације). Одредба члана 6. примениће се крајем 1789. године на протестанте, а 1791. године и на припаднике јеврејске вероисповести. Jean Baubérot, *Les laïcités dans le monde*, © Presses Universitaires de France, 2009, р. 40.

убеђења, чак ни верских, под условом да њихово испољавање не нарушава јавни ред утврђен законом“.³⁾ Овим чланом на један врло суздржан начин афирмише се слобода савести као есенцијална одредница идеје лаицитета.⁴⁾ Према гледишту Рика Торфса (*Torfs*), чланом 10. врши се разграничење грађанства и религије. Таквим разграничењем отвара се пут ка афирмацији слободе савести.⁵⁾

1.2. Историјски оквири идеје лаицитета: раскорак између нормативног идеалитета и револуционарне стварности

У Великој француској револуцији национализује се црквена имовина и успоставља јавно финансирање Цркве од стране државе. Католичкој цркви не признаје се статус националне цркве, али Конституанта настоји да католицизму додели улогу цивилне религије. Нација као извор политичког суверенитета настојала је да преузме и прерогативе религијског суверенитета. Такав карактер односа између државе и Католичке цркве упућује на закључак о релевантности становишта Рожера Обера (*Aubert*) да су управо реформе из 1789. године само незнатним делом поникле на принципима филозофије лаицитета. Управо се те реформе, насупрот лаичким принципима, инсистирале на уској повезаности Цркве и државе.⁶⁾

Једна од последица инволвирања Католичке цркве у револуционарна збивања јесте и подривање аутономности институција црквеног права. Укидају се монашки завети и конгрегације (фебруара 1790. године). Аутономност црквеног права нарушава и доношење Закона о свештенству (*Constitution civile du clergé*), јуна 1790. године. На основу овог Закона црквене територијалне јединице уподобљавају се са новом поделом Француске на 83 округа. Реорганизација Католичке цркве доводи до раскола и поделе свештенства на заклете (уставне) и незаклете свештенике. Унутар-црквени раскол продубиле су и две буле (1791. године) којима папа Пие VI (*Pie VI*) осуђује поменути Закон као трули плод мрске Де-

3) Цит. према: Душан Мрђеновић, р. 315.

4) Jean Baubérot, Brève histoire de la laïcité en France, Jean Baubérot et al, *La laïcité à l'épreuve Religions et libertés dans le monde* © Encyclopedica Universalis France S.A. 2004, р. 145.

5) Jean Baubérot, Micheline Milot, *Laïcités sans frontières*, © Éditions du Seuil, janvier 2011, р. 41. У доба Револуције призната је слобода култова (1791. године), институционализовани су цивилни брак и установа развода брака. Вођење матичних књига пренето је са свештеника на општинске службенике.

6) Уска повезаност државе и Цркве темељи се на политичком галиканизму XVIII века који државну власт сматра надлежном и за све области црквеног живота. (Нрвоје Шпехар, *Лаичност у Европи Повијест и институционализација односа цркве и државе у Француској, Нјемачкој, Великој Британији и Хрватској*, Загреб 2013, р. 96.)

кларације права из 1789. године.⁷⁾ У времену дехристијанизације, која кулминира у периоду између 1793. и 1794. године, Револуција ствара сопствену цивилну религију. Цивилна религија заснива се на култу Разума који ће касније бити замењен култом Врховног бића. Успостављање револуционарних култова уводи Француску у политичко-религијску репресију.

3.3. Прво раздвајање државе и Цркве

У раскораку између нормативног идеалитета чија је еманација Декларација о правима човека и грађанина, и друштвеног реалитета оличеног у револуционарној пракси, настаје прва сепарација државе и Цркве. Она се нормативноправно институционализује на основу Декрета од 21. фебруара 1795. године који гарантује слободу вероисповести и потпуну самосталност религије и државе. Међутим, прво раздвајање државе и Цркве није плод лаичког подухвата већ је резултат верске политике чији су најзначајнији моменти доношење Закона о свештенству и дехристијанизација у доба Терора. Управо је излазак из ове последње етапе, када је постало евидентно да је немогуће уништити, заменити или придобити Католичку цркву, учинио да се Француска суочи са првим искуством раздвајања државе и Цркве.⁸⁾ Међутим, и по раздвајању Католичка црква остаје оно што је и била у нормативним оквирима грађанског устројства свештенства-црквено здање пресликано са државног. У периоду дехристијанизације доводи се у питање особени карактер верске власти, црквене структуре и црквеног права, а упитна је и сама католичка традиција. Тако се кроз процес дехристијанизације обликује *антицрквени модел* односа државе и Цркве.

4. ПЕРИОД КОНКОРДАТА: КОНКОРДАТСКО ПРАВО У СВЕТЛУ СУОЧАВАЊА ПРОЦЕСА ЕТАТИЗАЦИЈЕ ВЕРСКЕ СЛОБОДЕ И ПРОЦЕСА ЛАИЦИЗАЦИЈЕ ФРАНЦУСКОГ ДРУШТВА

Конкордат, потписан са Римом 15. јула 1801. године, означава крај сепарације државе и Цркве.⁹⁾ Норме које овај акт садр-

7) Упор. Jean Baubérot, *Histoire de la laïcité en France*, Paris 2000. p. 11.

8) Patric Cabanel, *1905, la séparation des Églises et de l'État en 30 questions*, Dépôt legal: 1er trimestre 2005© 2005 Geste editions, p. 35.

9) Конкордатом се Католичка црква одриче сопствене имовине. Систем признатих вероисповести настаје на основу Закона о вероисповестима од 8. априла 1802. године којим су у Конкордат инкорпорирани, без договора са папом, *Основни чланови католичке вероисповести* и *Основни чланови протестантске вероисповести*. Јеврејским култом на националном нивоу управљали су централни конзисториј и велики рабин Француске.

жи проткане су духом Конкордата из 1516. године. У том смислу Конкордат из 1801. године представља и рестаурацију галиканизма *ancien régimea*.

У правном режиму Конкордата Црква је инкорпорирана у државну структуру и тако задобија статус јавне службе. Конкордат инструментализује односе државе и Цркве што доводи до етатизације верске слободе која постаје фактор легитимизације државног поретка. Зато би суштина правног модела односа између државе и Цркве у периоду Конкордата могла да се сублимира у следећој реченици: „*Религија јесте у држави али држава није у религији*“.¹⁰⁾ У оквиру таквог модела признати култови су правно и финансијски привилеговани у односу на непризнате култове који немају слободу окупљања и удруживања.¹¹⁾

Наполеон је између државе и Цркве обновио органску везу неогаликанског типа, али је управо под његовим утицајем Конкордат из 1801. године односе између цивилног друштва и Цркве уредио у складу са принципом лаицитета.¹²⁾ Нормативноправна димензија идеје лаицитета препознаје се у Француском грађанском закону (Code civil) из 1804. године и у Кривичном закону из 1810. године.¹³⁾ Друштвени каузалитет идеје лаицитета емпиријски се испољава кроз процес лаицизације. Део тог процеса је *институционална фрагментација*: религија остаје основна инстанца социјализације под надзором државе, али више не прожима све аспекте друштвеног живота.¹⁴⁾ Систем признатих вероисповести задобија карактеристике плуралног верског модела јер католицизам као „религија велике већине Француза“ сада дели легитимност са другим признатим вероисповестима. Остали култови и „незаинтересованост“ у односу на религију начелно се толеришу. Тако се кроз процес лаицизације постепено деетатизује верска слобода.

10) Упор. Gérard Cholvy, Yves-Marie Hilaire, *Histoire religieuse de la France 1800-1880*, Éditions Privat 2000, p. 32.

11) У непризнате култове спадали су: разне протестантске струје; шизматички католици који не прихватају догму о папској непогрешивости, проглашену догматском конституцијом *Pastor Aeternus*, на Првом ватиканском концилу. Jacqueline Lalouette, *L'État et les cultes 1789-1905-2005*, Paris 2005, p. 16.

12) Сима Аврамовић, Државно-црквено право у свету и код нас, *Прилози настанку државно-црквеног права у Србију State-Church law in Serbia*, Београд 2007, p. 8. фн. 2.

13) *Code civil* садржи лаицизиране правне институте: зајам са каматом; норме породичног права; грађански брак и институт развода брака. (Jean Vaubérot, *Histoire de la laïcité en France*, p. 22.). Кривични законик из 1810. године дозвољава „свечаност црквеног венчања“ уколико је претходно обављено грађанско венчање. Тако установа грађанског брака постаје лаички основ плурализма религијских церемонија. (*Ibid.*, p. 22.).

14) *Ibid.*, p. 25.

1.1. Лаицизација образовања као фактор раздвајања школе и Цркве

Друштвени услови за изналагање компромиса између револуционарне и католичке Француске настају у време Треће републике. Тада католицизам губи утицај који је имао на почетку века и политичка ситуација није оптерећена револуционарним набојима. У таквој историјској ситуацији настају услови за прелаз на други ступањ лаицизације који одређује правац развоја француског лаицитета. Један од тих услова јесте лаицизација образовања, најосетљивијег попришта сукоба између револуционарне и католичке Француске. Боберо истиче да су промене у домену образовања иницирале Жил Фери (*Ferry*) и Фернан Бисон (*Buisson*). Према ставу Ферија, религија није основ морала већ, напротив, морал конституише чврсте и стабилне елементе религије. „Лаички морал“ постаје опште усвојена вредност и везивно ткиво друштвених односа.

Емил Пула (*Poulat*) сматра да нормативноправни темељ лаицизације образовања представљају Феријеви закони: школа је државна, лаичка, бесплатна и обавезна. Међутим, таква формулација несретно је обликована с обзиром да су само школе које оснивају комуне биле бесплатне.¹⁵⁾ За децу у лицејима који су припадали основном образовању школарина се плаћала. Пула наглашава да лаичка школа никада није била обавезна с обзиром на институционализацију и легитимност приватног образовања. У том смислу оно што је обавезно није школа већ настава.

2.1.1. Ка Закону из 1905. године: лаицизација и борба против конгрегација

Почетком XX века лаичка школа постаје примарни извор социјализације. Лаицизације захвата и друге сегменте друштва. Закон од 1. јула 1901. године ствара услове за образовање асоцијација са нелукративним циљевима. Започиње легализација политичких партија и многобројних културних и спортских удружења. Међутим, Закон обавезује конгрегације да, под претњом распуштања, у року од три месеца, свој статус саобразе новом правном режиму. Закон од 7. јула 1904. године, у духу Бисонове крилатице да „онај ко није слободан не може да образује слободне грађане“, забра-

15) Émile Poulat, *Notre laïcité ou les religions dans l'espace public, Entretiens avec Olivier Bobineau et Bernadette Sauvaget*, DDB desclée de brouwer 2014, p. 30. О нормативноправним аспектима процеса лаицизације образовања Вид. Jean Boussinesq, Michel Brisacier, Emile Poulat, *La laïcité française Mémento juridique*, Paris 1994.

њује конгрегационистима да врше наставу. Антикongрегационистичка политика, заједно са Драјфусовом афером, постаје један од фактора који снажно утичу на процес раздвајања државе и Цркве. Доношење Закона о сепарацији убрзава и раскид дипломатских односа Француске и Ватикана (30. јула 1904. године). Национална скупштина, са образложењем да је став Ватикана учинио неминовним раздвајање Цркава и државе, 10. фебруара 1905. године усваја предлог дневног реда у који је, са 386 гласова за и 111 гласова против, уврстила и изгласавање сепарације Цркава и државе. Финални текст законског акта о сепарацији Цркава и државе парламент усваја 3. јула 1905. године, а Сенат га изгласава 6. децембра 1905. године. Председник Републике акт о сепарацији ратификује 9. децембра 1905. године. Закон о раздвајању Цркава и државе објављује се у Службеном гласнику од 11. децембра 1905. године.

3. ЗАКОН ИЗ 1905. ГОДИНЕ КАО ЛАИЧКИ ПАКТ

Генеа Закона из 1905. године одсликава историјску реалност француског лаицитета, његова лутања, унутрашње тензије, успоне и падове. Таква историјска реалност огледала се и у дијаметрално супротстављеним ставовима о концепту *laïcité à la française* који су се износили током дебате о Предлогу закона о сепарацији. Емил Пула истиче да Закон из 1905. године доводи до поделе међу републиканцима. Комб (*Combes*) и Вивиани (*Viviani*) у Закону виде извор сукоба, док Бриан (*Briand*) и Жорес (*Jaurès*) у њему виде извор помирења. И католици се деле на присталице и противнике усвајања акта о сепарацији. Иако дефинисан као „уравнотежење фрустрација“, лаицитет из 1905. године ипак одише духом помирења. Такав карактер лаицитета препознаје се у домену права: верски објекти дају се на коришћење без накнаде „признатим вероисповестима“; укида се забрана литија на јавним путевима и у општинама са вишеконфесионалном структуром, као и забрана ношења свештеничке одоре на јавним местима.

Боберо сматра да су постојале две солуције у покушају решавања политичко-религијског конфликта: јакобинско решење из доба Револуције и бонапартистичко решење из периода Конкордата-признати култови.¹⁶⁾ Ниједно од ових решења није водило

16) Jean Baubérot, *La laïcité falsifiée*, © Éditions La Découverte, Paris 2012, 2014, p. 57. Срж конфликта је сукоб клерикалног и антиклерикалног покрета. Клерикални покрет негира идеју људских права. Антиклерикални покрет сакрализује Револуцију и негира позитивну религију.

ка превладавању конфликта између револуционарне и католичке Француске. Лаицитет је створен у процесу превазилажења тог сукоба и израз је неприхватања тих солуција. Зато је историјски утемељен став који износе Боберо и Мило да је Закон из 1905. године лаички пакт. Лаички пакт означава раскид са галиканизмом и концепцијом апстрактног појединца која је настала у Великој француској револуцији. Истовремено, он означава и раскид са понашањима која су имала за последицу занемаривање статуса верских мањина у Републици, а посебно верских мањина у Царству. Лаички пакт није споразум са Католичком црквом, већ је то споразум са лаичким друштвом на основу кога лаицитет државе-нације и слобода култова постају правило заједничког рада. Творац и гарант лаичког пакта је држава. У њему се огледа тежња да се будућност промишља у хоризонту који није конфликтан. Зато лаички пакт омогућава преображај лаицитета, његов прелаз од ексклузивног лаицитета, симболизованог кроз борбу две Француске, ка инклузивном лаицитету, кључном елементу републиканског пакта ...”¹⁷⁾

3.1. Нормативноправни стубови лаичког пакта

Лаички пакт настаје са раздвајањем Црква и државе. Раздвајање у правно-историјском смислу означава раскид са секуларном традицијом директне интервенције политичке власти у домен религијског. Први стуб лаичког пакта је принцип према коме држава „не признаје, не повлашћује, нити издржава било коју религију“.¹⁸⁾ Тај принцип везан је за Устав из 1958. године који у члану 1. Француску дефинише као Републику – једну и недељиву, лаичку, демократску и социјалну. Држава нема религију и не даје привилегије било којој религији. Зато је држава “*Res publica*” *par excellence*”.¹⁹⁾

Слобода савести је други стуб лаичког пакта.²⁰⁾ Она се темељи на трострукој уставној посвећености.²¹⁾ Уставну снагу даје јој

17) Jean Baubérot, *La loi de 1905. est plus qu'une loi*, Zarka Yves Charles *et al.*, *Faut-il réviser la loi de 1905 ? La séparation entre religions et Etat en question*, Presses Universitaires de France 2003, p. 126.

18) Чувени члан 2. став 1. Закона из 1905. године гласи: „*La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte*“. Текст је цитиран према: Zarka Yves Charles *et al.*, p. 179. Превод је дат према: Сима Аврамовић, Државно-црквено право у свету и код нас, цит. рад, p. 8. фн. 2.

19) Olivier Dord, *Laïcité: Le modèle français sous influence européenne*, Fondation Robert Schuman L'Europe en actions, Paris 2004, p. 19.

20) Према члану 1. Закона из 1905. године Република штити слободу савести и гарантује слободу вршења култова. Ограничења вршења слободе култова прописана су Законом, у интересу јавног реда. Упор. Zarka Yves Charles, p. 179.

21) Olivier Dord, p. 16.

члан 10. Декларације из 1789. године. Алинеја 5. Преамбуле Устава из 1946. године принципу недискриминације даје уставну снагу: нико не може бити обесправљен на раду или на послу због свог порекла, мишљења или веровања. Уставни савет је својом Одлуком од 23. новембра 1977. године слободу савести уврстио у *Основне принципе признате законима Републике и потврђене Преамбулом из 1946. године*.

Есенцијалну одредницу генезе Закона из 1905. године представља историјски прелаз од потпуне слободе савести ка потпуној верској слободи. Слободу савести рађа Револуција из 1789. године, док се верска слобода рађа са престанком „признатих култова“. Када је католичка вероисповест била јавна и када је била у статусу државне религије, слобода савести била је у домену приватног. Закон из 1905. године чини преокрет: религија је у домену приватног, а слобода савести је јавна и њен гарант је држава.²²⁾ Када је католичка вероисповест била јавна, домен јавног био је затворен за другачија верска уверења. Међутим, када је слобода савести постала јавна, отворили су се прилази за све који су је искали и тако она постаје гарант слободе вршења култа за сваку религију. У томе се, сматра Емил Пула, огледа културна револуција која је уткана у нормативноправно биће концепта *laïcité à la française*.

4. ПРИНЦИП РАЗДВАЈАЊА ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ И ПРАВНИ ПОРЕДАК РЕЛИГИЈСКЕ СТРУКТУРЕ ФРАНЦУСКОГ ДРУШТВА

У Француској се разликује више облика удруживања значајних за правни положај цркава и верских заједница. Правни режим Закона из 1905. године односи се искључиво на верска удружења.²³⁾ Обична удружења су у правном режиму Закона из 1901. године, а верске обреде могу да врше и према Закону из 1907. године. У правном поретку су и обична удружења која немају религиозне циљеве, али делују при цркви у домену образовања и културе. У посебном правном режиму су дијецезална удружења. Разликовање

22) Émile Poulat, p. 32.

23) Ради се о удружењима која су у статусу правних лица приватног права. Ова удружења искључиво упражњавају култ и зато се организују у складу са правилима опште организације култа чије вршење обезбеђују. Католичка црква одбија да примени Закон из 1905. године. Тек са обнављањем дипломатских односа између Француске и Ватикана 1921. године држава и Католичка црква постижу консензус. Резултат тог консензуса су дијецезална удружења која су у стриктној надлежности бискупа и делују у складу са принципима на основу којих функционише Света Столица. (Упор. Alain Boyer, *Le droit des religions en France*, Paris 1993, p. 97-100.).

ових облика удруживања има значајне реперкусије на односе са државом, нарочито у финансијској сфери. У том смислу посебно се истиче да су на основу Закона из 1905. године грађевине протестантских цркава и Јеврејске заједнице додељене одговарајућим верским удружењима, док су Законом из 1907. године непокретности које су биле власништво Католичке цркве пренете на државу. После 1924. године католичка епархијска удружења постају власници новоподигнутих католичких богомоља.²⁴⁾

Након 1905. године јуриспруденција гради модалитете путем којих држава на посредан начин може да финансира изградњу верских објеката. Тако је, симболичном уплатом годишњег закупа у износу од једног франка, верско удружење стицало право да користи општинско земљиште за изградњу и коришћење верског објекта. Уговор о дугорочном закупу закључује се за период од 99 година, а након истека тог периода општина постаје власник земљишта и власник изграђеног објекта.²⁵⁾ Посебан значај за учешће државе у финансирању изградње верских објеката има одлука Државног савета од 12. фебруара 1988. године на основу које се изградња једног исламског културног центра у граду Рену третира као јавно опремање, иако су у саставу тог центра били џамија и верска школа. Таква одлука била је мотивисана настојањем да се отклони фактичка неједнакост у односу на нове култове који су се појавили у Француској после 1905. године.

Изузетак од принципа раздвајања државе и Цркве представљају два правна режима: „конкордатски режим“ који се одржао у департаманима доњег и горњег тока Рајне (Алзас), и Мозелу, на северу Лорене, и правни режим прекоморских територија.²⁶⁾

Када су Алзас и Мозел припојени Другом рајху, остали су у режиму Конкордата из 1801. године. Током XIX века правни режим Конкордата надограђиваће се путем прописа који ће се интегрисати у „локално право култова“. Локално право култова чине католичка вероисповест, две традиционалне протестантске веро-

24) Владимир Ђурић, Уставноправни модели односа између државе и цркава и верских заједница у Европи, *Годишњак факултета правних наука Година 1, Број 1. Бања Лука, јул 2011*, р. 146.

25) Овај облик финансирања користиће католички култ, а затим ће се он примењивати и на изградњу синагога и џамија.

26) Одредбом члана 43. став 2. Закона из 1905. године предвиђено је да ће се прописима државне администрације уредити услови под којима ће се тај Закон примењивати на територији Алжира и у колонијама. На основу ове законске одредбе вршење култа у колонијама уређује се путем декрета. (Упор. Jean Baubérot, Laïcité et Outre-Mer, Jean Baubérot, Jean – Marc Regnault, *Relations Églises et autorités outre-mer De 1945 à nos jours*, Paris 2007, р. 11.).

исповести – лутеранска и реформска, и јеврејска вероисповест. Фундаментални принципи републиканског уређења о верској слободи и слободи вршења култова валидни су и за департмане који припадају прекоморским територијама Француске. Међутим, специфичности партикуларитета и историјско наслеђе допринели су да, упркос увођењу департмана и реформи статуса прекоморских територија, још увек постоје околности у оквиру којих преовладава дух колонијалне епохе.

5. ПРАВЦИ РАЗВОЈА СИСТЕМА ОДВОЈЕНОСТИ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ФРАНЦУСКОЈ

Најзначајнији облик преображаја модела одвојености државе и Цркве у Француској јесте преношење тежишта са регулаторне и контролне на дистрибутивну функцију права у домену заштите индивидуалне и корпоративне димензије верске слободе. Еволуција система одвојености државе и Цркве у Француској одвија се тако што се „раздвојеност све више претвара у преплетеност, поделу компетенција у обављању важних друштвених функција...“²⁷⁾. На тај начин се и Француска постепено укључује у већину европских правних система у којима се идеја раздвојености државе и Цркве посматра и тумачи кроз њихову међусобну сарадњу. Такав еволутивни пут резултат је преображаја идеје лаицитета. Један од кључних елемената концепта *laïcité à la française* – принцип професионалне неутралности државе, не поистовећује се више са незаинтересованошћу државе у домену религијског. Такво схватање принципа професионалне неутралности карактеристично је за време када је настајао Закон из 1905. године. Данас се тај принцип схвата као активан чин на основу кога држава препознаје и признаје религијске колективитете (који су у домену приватног права), њихове легитимне органе и представнике.²⁸⁾ То је преображај концепта *laïcité à la française*: лаицитет се ослобађа од начела искључивости и еволуира ка *лаицитету признавања*. *Ексклузивни лаицитет* поникао је на историјском тлу за које су карактеристични конфликтни односи између државе и Католичке цркве. *Лаицитет признавања* извире из околности које је изнедрила измењена

27) Сима Аврамовић, Право на верску наставу у нашем и упоредном европском праву, Сима Аврамовић, *Прилози настанку државно-црквеног права у Србији, State-Church law in Serbia*, цит. рад, р. 42.

28) Zarka Yves Charles, Nouvelles conditions du rapport des religions à la laïcité, Zarka Yves Charles *et al.*, *Faut-il réviser la loi de 1905 ? La séparation entre religions et Etat en question*, цит. дело, р. 167.

религијска структура француског друштва. Мишлин Мило (*Milot*) у лаицитету признавања види примат слободе савести, верске слободе и принципа једнакости као неotuђивих компоненти друштвене правде. Слободно испољавање властитог избора религијских уверења у јавном животу постаје примарни циљ лаичког уређивања институција и јавних политика.²⁹⁾ Идеја лаицитета ослобађа се идеолошких наслага и постаје гарант аутономности духовних уверења – теистичких, атеистичких или агностичких.

6. ИЗМЕЊЕНА РЕЛИГИЈСКА СТРУКТУРА И ФЕНОМЕН ЛАИЧКОГ ПАКТА

У литератури која је посвећена феномену лаицитета посебно се истиче да процес политичког спровођења начела лаицитета у Француској и даље траје, преображава се и доживљава нове интерпретације. Зато је лаицитет извориште континуираних предлога измена јавних политика. Јер, Француска више није изразито католичка држава са протестантском и јеврејском мањином. Дилеме лаицитета данас везане су превасходно за ислам који је друга по снази религија у друштву. Закон из 2004. године који уводи забрану ношења обележја или одеће којима се на наметљив начин испољава религијска припадност у државној школи, што подразумева и забрану ношења муслиманске мараме, ствара дилеме у промишљању лаичког карактера школе. Циљ лаичке школе није изопштавање религије. Међутим, и када се допушта да поједина комунитарна права улазе у домен јавне сфере преко државне школе, тада је република подједнако мање лаичка и мање неутрална.³⁰⁾

Појмом пакта у правној теорији означавају се међународни уговори. Закон из 1905. године је у симболичком смислу лаички пакт, али са пактом као аутентичним међународним уговором он има додирних тачака. Ако је Бриан-Келогов пакт по свом карактеру пакт о одрицању од рата, Закон из 1905. године је пакт о одрицању од борбеног лаицитета кроз који се и испољавао идеолошки и политички конфликт између две Француске. Келог (*Kellogg*) инсистира на универзалности Пакта, док Аристид Бријан, извештач Парламентарне комисије задужене за израду Закона, и коаутор Пакта, инсистира на универзалности слободе савести. Келог истиче да је Пакт отворен за приступ свих сила света. Емил Пула не спори да

29) Micheline Milot, *La laïcité*, © 2008. Novalis, Université Saint Paul, Ottawa, p. 63.

30) Хрвоје Шпехар, p. 107.

је Закон из 1905. године формално-правни израз политичке воље парламентарне већине. Међутим, тај Закон може да постане еманација опште воље само кроз прихватање које је по својој природи друштвени процес. Зато је, према гледишту Емила Пуле, појам пакта примерен јер не доводи у питање политички суверенитет.

Трајност лаичког пакта и неопходност његовог еволуционистичког тумачења огледају се управо у том друштвено-историјском процесу прихватања који се не може раздвојити од разумевања есенцијалних особености ислама нити се може раздвојити од реформе духа која тражи другачије разумевање односа између државе и религија. То је усмереност ка концептима који обједињују религијску моћ, лаицитет признавања и промене у оквиру верских заједница.³¹⁾ *У концептирању такве правне политике држава и Црква не третирају се више као супротстављени ентитети. Њихови односи сада се промишљају у духу кооперације ка којој води и лаицитет признавања.*

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Сима, *Прилози настанку државно-црквеног права у Србију, State-Church law in Serbia*, Београд 2007.
- Baubérot, Jean, et. al., *La laïcité à l'épreuve Religions et libertés dans le monde*, Encyclopedia Universalis France S.A. 2004.
- Baubérot, Jean, *Les laïcités dans le monde*, © Presses Universitaires de France 2009.
- Baubérot, Jean, *Histoire de la laïcité en France*, Paris 2000.
- Baubérot, Jean, *La laïcité falsifiée*, © Éditions La Découverte, Paris 2012, 2014.
- Baubérot, Jean; Regnault, Jean-Marc, *Relations Églises et autorités outre-mer De 1945 à nos jours*, Paris 2007.
- Baubérot, Jean; Milot, Micheline, *Laïcités sans frontières*, © Éditions du Seuil, janvier 2011.
- Boussinesq, Jean; Brisacier, Michel; Poulat, Émile, *La laïcité française, memento juridique* Paris 1994.
- Boyer, Alain, *Le droit des religions en France*, Paris 1993.
- Бродел, Фернан, *Сниси о историји*, Београд 1992.
- Cabanel, Patrick, *1905, la séparation des Églises et de l'État en 30 questions*, Dépôt légal: 1er trimestre © 2005 Geste editions.
- Charles, Zarka Yves, *Nouvelles conditions du rapport des religions à la laïcité y: ZarkaYves Charles et al., Faut-il réviser la loi de 1905 ? La séparation entre religions et État en question*, Presses Universitaires de France 2003.

31) Zarka Yves Charles, p. 175.

- Cholvy, Gérard; Hilaire, Yves-Marie, *Histoire religieuse de la France 1800-1880*, Éditions Privat 2000.
- Dord, Olivier, *Laïcité: Le modèle français sous influence européenne*, Fondation Robert Schuman L'Europe en actions, Paris 2004.
- Ђурић, Владимир, Уставноправни модели односа између државе и црква и верских заједница у Европи, *Годишњак факултета правних наука*, Година 1, Број 1. Бања Лука, јул 2011.
- Карбоније, Жан, *Правна социологија*, Сремски Карловци; Нови Сад 1992.
- Lalouette, Jacqueline, *L'État et les cultes 1789-1905-2005*, Éditions La Découverte Paris 2005.
- Milot, Micheline, *La laïcité*, © 2008. Novalis, Université Saint Paul, Ottawa.
- Poulat, Émile, *Notre laïcité ou les religions dans l'espace public, Entretiens avec Olivier Bobineau et Bernadette Sauvaget*, DDB desclée de brouwer 2014.
- Ѕпећар, Хрвоје, *Лаичност у Европи Повијест и институционализација односа цркве и државе у Француској, Нјемачкој, Великој Британији и Хрватској*, Загреб 2013.
- Темељи модерне демократије Избор декларација и повеља о људским правима (1215-1989)*, приређивач Душан Мрђеновић, Београд 2011.

Nikola Demonja

CHARACTER OF THE FRENCH LAW ON THE SEPARATION OF CHURCHES AND STATE OF 1905 – THE CRADLE OF THE CONCEPT LA LAÏCITÉ À LA FRANÇAISE

Resume

The evolution of the relationships between Church and state, in its juridical aspects, is strictly related to the process of laicisation. In its main characteristics that evolution is also connected with the idea of laicity and its normative institutionalization. The process of laicisation was determined by conflicting religious structure. During the Great French Revolution the conflict between state and the Catholic church, by its physical characteristics, led to the persecution of the clergy and the crisis of Catholicism. Consequently, the first separation of Church and state was not the result of lay enterprise and in fact constituted a departure from the idea of laicity, normatively shaped in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. Concordat designates the end of the separation of Church and state. However, the religious structure retains the character of the conflict which is manifested through the political and ideological clash among clerical and anticlerical movement. It was, in fact, a campaign for key positions in society. At the ideological level this fight is manifested as opposition to progress and

achievements of the mind, especially as criticism of human rights. These were the historical arguments of Catholic France. Also, this battle marked the sacralisation of essential values of the French Revolution and the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. Positive religion is criticized as morally harmful and socially useless. These were the historical arguments of the revolutionary France. Seen in the light of this conflict, as a social phenomenon, the idea of laicity was crucified between authoritarian - “jacobin” and “bonapartist” tendencies, on one hand, and liberal tendencies, on the other hand. Policy against congregations, Dreyfus Affair and the interruption of diplomatic relations between France and the Holy See intensified the conflict between the state and the Catholic Church. The Law on the Separation of the Churches and the State occurs in a social climate that can be described as a real ideological war between the two most powerful institutions of French society.

Act of 1905 reflects the historical reality of French laicity, its wanderings, internal tensions, ups and downs. At the same time, the Act of 1905 is a reflection of the legal and political awareness of the necessity of a historic compromise with the primary objective of overcoming the conflict between revolutionary and Catholic France. Concept *laïcité à la française* transcends Jacobin and Bonapartist solution. Freedom of conscience and religion and equality of citizens are the primary objectives of the political organization of relations between the Church and the State. The principle of separation of the politics and religion and the principle of confessional neutrality of the state create the conditions for political action whose main aim is to protect the exercise of freedom of conscience and religion and equality of citizens. These are essential prerequisites of the concept *laïcité à la française* which, due to the Act of 1905, is treated as a pact that was signed with the lay society. The durability of this pact is reflected in its evolutionary interpretation and understanding of the dynamic character of concept *laïcité à la française*. Separation of Church and State is contemplated as a concept in which the plurality of religious beliefs, expressed through individual and corporate component of religious freedom, is achieved through political action whose main objective is the achievement of cooperation in relations between the state and religious communities.

Key words: French laicity, laicity, laicisation, State-Church law, separation of church and state

* Овај рад је примљен 19. маја 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 01. јуна 2015. године.

ПРИКАЗИ

УДК 32(44)“1968/2014“(049.3)

Душан Гујаничић

*Институт за политичке
студије, Београд*

**Eric Zemmour,
"Le suicide français",
Michel Albin, 2014, str. 527**

Ко је Ерик Земур? Не постоји апсолутно ниједна особа у данашњој Француској која је равнодушна према овом новинару, публицисти и писцу. Рођен 1959. године, Француз јеврејског порекла, самопроглашени „реакционар“, човек који

руши табуе, „идеолог крајње деснице“, „уништитељ политичке коректности“, „јеврејски Ле Пен“, новинар париског Фигара и сарадник још неких медијских кућа има, видевши све теме којима се бави и ставове које заступа, велики број како присталица, тако и противника у оквиру својих свакодневних и периодичних анализа којима јавно подвргава целокупно француско друштво.

Његова најновија књига коју је јесенас представио јавности са насловом „Француско самоубиство“ (*Le suicide français*) је вероватно врхунац његовог досадашњег вишегодишњег јавног и интелектуалног деловања, што на неки начин потврђује и огроман тираж у којем је књига до сада продата (преко 400 000 примерака). Већ сам наслов дела мора нужно привући пажњу, чак и мање радозналих и упућених читалаца. Наиме, Ерик Земур спада у ону, нимало малобројну, категорију француских интелектуалаца који сматрају да се Француска већ дужи временски период, односно већ неколико деценија налази на историјској низбрдици и у великој друштвеној кризи. На мети његове критике нашле су

се готово све области друштвеног живота у Француској – политичке институције, економија, социјална политика, спољни односи, култура, чак и спорт... једном речју оштра и прилично аргументована анализа појединих, значајних и преломних догађаја у распону од четрдесетак година.

За њега кључни период од кога треба поћи у промишљању наведеног феномена почиње, и симболички (а рекло би се и стварно), од студентске побуне у мају 1968. која истовремено означава и слабљење власти Шарла де Гола, који је следеће године и одступио са функције председника. „Де Гол је затворио славну серију француских ‘људи провиђења’ коју је сто педесет година раније започео Бонапарта“..., тврди Земур. Наиме, овај писац полази од основне поставке да је политика величине Француске (у сваком погледу) која је ову земљу вековима красила напуштана, у мањој или већој мери, од стране свих председника Републике после Шарла де Гола, односно почев од ‘70-их година XX века.

Најпре се то, по њему, очитовало у шездесетосмашком левичарском, врло радикалном оспоравању сваког облика ауторитета у друштву – државе, верских заједница, оца у породици... свега оног што стоји на путу „себичног индивидуализма“, „хедонизма“ и „потрошачког нагона“. „Забрањено је забра-

њивати“, „уживајте без страха“ су биле најважније пароле мајске побуне 1968. године на чијем таласу су већ од средине ‘70-их година донети неки закони који су трајно изменили одређене друштвене и породичне односе у овој земљи – нпр. закон којим је легализован абортус 1975, или закон којима је укинута смртна казна, односно онај којим су депенализовани хомосексуални односи 1981. итд.

Исто тако, велике промене у негативном смеру су се десиле и економској сфери, поготово почев од 1973. године. Наиме, ова година је једна од преломних у економској историји ове земље услед посебног закона који је омогућио задуживање државе при националној банци Француске уз одговарајућу, не баш повољну каматну стопу. Напуштање доминанте улоге државе у привреди и преузимање, по Земуру, либералног принципа по англо-америчком узору је довело до трајних последица. О каквој је промени реч види се најбоље из следећих реченица: „У 1973, није било буџетског дефицита. Расходи су били строго контролисани. Годишњи раст од 5-6% нам је омогућавао да се одржимо без тешкоћа. Генерал де Гол је био опседнут буџетском равнотежом. Министар финансија је исказивао понос што је 1967. враћен последњи франак страним повериоцима. Трауматично искуство влада током IV Ре-

публике (пре 1958. прим. Д.Г.) које су мољакали Вашингтон за помоћ како би дочекали крај месеца било је прилично живо у свести ове генерације голиста.“ Та година, у којој се десио и први нафтни шок у свету, је била полазна тачка за погоршање многих економских показатеља у наредним деценијама: раст јавног дуга, повећање незапослености, увећање буџетског дефицита, пад индустријске производње... Дефинитивно опредељење за либералну економску политику је потврђено и речима Жоржа Помпидуа, првог постдеголовског француског председника: „Када смо већ изабрали либерализам у међународним односима, треба такође спроводити и либералну унутрашњу политику. Држава дакле мора умањити свој утицај на привреду уместо да вечито настоји да је руководи и исправља.“ Тих година је наступио и крај оног што се у Француској популарно зове „Тридесет славних година“ (*Les Trente Glorieuses*) између 1945. и 1975, праћених напретком у многим сферама друштвеног живота.

Одговарајући простор у књизи је добио и данас горући проблем предграђа, поготово Париза и већих градова, у којима већ неколико деценија живи бројно арапско-афричко становништво доминантно муслиманске вере које се и данас тешко уклапа у француски концепт националне заједнице. „Предграђа немају историју, немају прошлост, не-

мају традицију са којом би се повезали. Требало је све осмити изнова“, тврди Земур.

Крај ‘70-их и почетак ‘80-их година су обележене такође првим видљивијим знацима дезиндустријализације у земљи и слабљењем броја и моћи радничке класе. Тако на пример, од априла 1979. до децембра 1980. је отпуштена 21 000 радника на северу земље. „Радничка класа је само прва жртва. Средња класа, пак, опијена после ‘тридесет славних година’ окреће главу, као да скрива трагове гриже савести. Она тада још није разумела да је славље готово. И њен ред ће доћи, али касније.“ И заиста, данас је дубина економско-социјалне кризе силовито уздрмала и некада боље стојећу средњу класу, а не само доње, радничке слојеве.

Земур се у својој бескомпромисној критици не зауставља ни пред неким, на први поглед општеприхваћеним појавама или процесима као што је, рецимо, децентрализација, проглашена на сва звона 1982. године. Он сматра да је покушај да се у Француској ојачају региони попут рецимо Италије или Шпаније у супротности са француском вековном централистичком традицијом и да је услед губитка значаја државних граница у Европи тај процес закасно. „Региони су били превазиђени и пре него што су били уведени. Они никада неће

успети да наметну свој легитимитет“, изричит је Земур.

Својеврсну прекретницу означава у Француској 1981. година. Франсоа Митеран, први социјалистички председник Пете републике, после неколико реформских закона (укидање смртне казне, депенализација хомосексуалних односа...) препушта већ од 1983. вођење економске политике великим присталицама слободног тржишта и ултралибералне идеологије. Међу њима је посебно познато име Жак Делор, будући председник Европске комисије. Земур ни њих не штеди од критике: „Они су имали готово религијски приступ слободном тржишту...државни протекционизам је за њих био својеврсни неморал, сатанско дело.“ Либерализујући проток капитала у првом реду, независно од државних граница, „они су ликвидирали државу као врховну власт.“ Њихова вера у наднационалне вредности људских права и слободног протока људи, роба, услуга и капитала се готово могла резимирати у крилатици: „Француска је наша отаџбина, Европа је наша будућност.“

Проблем на који Ерик Земур посебно указује је угрожавање јединства француског народа кроз постојање и деловање разних невладиних (рекло би се и парламентарних) организација заснованих на етничком или верском принципу. Тако на пример, чувена НВО „СОС раси-

зам“ основана 1984. се у претходних три деценије прочула по брижљивој, натпросечно ревносној осуди свих, па и најмањих вербалних или физичких аката који би само могли и да личе на расизам. Проблем није наравно у осуди расистичких или шовинистичких аката, колико недоследност ове организације у осуди сличних аката против изворних Француза или хришћанских (католичких) објеката или вере. Они су веома ревносни у јавном жигосању антиарапских, антијеврејских или антицрначких аката, али у обрнутом смеру по правили остају неми. Земур сматра да су ове и сличне организације „поткопале темеље француске нације: начело лаичке државе и асимилацију.“ Исто тако, он сматра да француски традиционални вишевековни модел асимилације странаца у француску културу није смео бити потиснут у корист англосаксонског обрасца интеграције странаца, што подразумева „право на различитост“. „СОС расизам је постао опасна машина за пријем јавних субвенција министарства и локалне самоуправе како би наставио политичку борбу...“, тврди овај писац.

Догађај на који се Земур посебно осврће је прослава 200-годишњице француске револуције. По њему, нагласак је стављен готово искључиво на значај и димензију људских права Револуције, док је родољубива и национална страна

читаве те епопеје свесно стављена у запећак. Он иде и даље и тврди „да је једна историја предавана деци у школи до краја ‘60-их година, а да ју је нова историографија обарала мало по мало у име људских и индивидуалних права и непријатељства према национализму.“

Даље, ‘90-их година је постало кључно питање коначне изградње „европске куће“ која је у великој мери заокружена усвајањем Мастрихтског споразума 1992. Са стварањем слободног европског простора уз максимално либерализоване границе и слободним протоком људи, роба, услуга и капитала је ако не уништено, а оно свакако веома маргинализовано темељно начело националне суверености. Земур је и овде неумољив: „1992. година је буквално антитеза 1789-ој.“ Индикативно је да је, и поред велике медијско-друштвене подршке, споразум из Мастрихта усвојен у Француској врло тесном већином (око 51%), у периоду када је европска идеја у Француској уживала много већу подршку и ентузијазам. „Ауторитарни либерализам је постао недодирљиви режим једног континента који ће се ујединити под кратком песницом Брисела.“ Исто тако, Ерик Земур луцидно увиђа својеврсну закономерност европске приче: „...свака етапа европске изградње повлачи неку следећу као нужност чије би довођење у питање прекупо коштало.“ Истовремено,

са повратком на сцену уједињење Немачке, француски утицај у Европи је по природи ствари морао бити сузбијен, што је посебно било видљиво у монетарној и економској политици ЕУ. Или, како је то сликовито речено, уместо жеље Томаса Мана да се створи „европска Немачка“ створена је „немачка Европа“.

Земур, као верни љубитељ „старе“ Француске, не пропусти да забележи велике промене и у културолошкој сфери, конкретно у погледу давања личних имена. Наиме, до ‘80-их или ‘90-их година XX века, примењивао се прилично доследно закон још из Наполеоновог доба по коме су деци давана имена, било из хришћанског (католичког) календара, било неких личности из националне историје. 1966. године је дошло до извесних ублажавања овог прописа, али без угрожавања основне линије размишљања која је требала да доприне се асимилацији имиграната у француску нацију, давањем традиционалних имена као Луј, Жан, Пјер и слично. Међутим, ни тај, како сматра Земур темељни принцип, није издржао пробу времена. Под талас либерализма су потпали и француски судови који су „привилеговали индивидуалну слободу у односу на нужност националног јединства.“ Једноставно, у духу новог времена имигранти нису више осетили потребу да потпуно уроне у нову средину

и деци су давали све више не француска, већ традиционална имена из њихове постојбине. Земур овде поентира у књижевном духу: „Ова расправа око имена- на први поглед безначајна, а у основи суштинска – је довела додатно до продубљивања јаза између онога прописаног и стања у стварности, између припадности нацији на папиру и избора по срцу, између формалног закона и братства.“

Догађај који такође није остао ван нишана његове критике је укидање опште војне обавезе 1996. године од стране Жака Ширака. Имајући у виду историјске заслуге народне војске, као и чињеницу да према неким скорашњим анкетама око 60% Француза жели враћање војног рока, ни ова његова примедба није без аргумената. Уз то, он је, у духу деголовског учења о националној суверености (чији је незаобилазан део и војна независност), велики противник војних интервенција широм света под америчком капом (Ирак, Либија, Сирија...), осуђујући успут и „бомбардовање наших историјских савезника Срба“ на Косову 1999. „Укидање опште војне обавезе је неизбежно довело до повратка Француске у јединствени систем командовања НАТО-а“, одлука коју је спровео 2008. године Никола Саркози, вероватно председник најјачег проамеричког усмерења у историји Француске.

Ипак, Ерик Земур је најпесимистичнији у погледу судбине Француске у закључку своје књиге. Он не штеди нимало целину политичке касте: „Прет него што се нешто мења, треба се усагласити око дијагнозе. А што се тога тиче, и левица и десница се већ 40 година међусобно лажу. И нас лажу.“ У сам народ је још донекле очувао веру, па ипак: „Народ се буни, али можда прекасно. Он се бори против последње фазе уништења своје цивилизације, засноване на грчко-римским и јудео-хришћанским темељима, али то чини са дрвеним мачевима... Народ се подигао против постмодернизма и привио се око проказаног слогана ‚некад је било боље‘, али још увек нема већинског одраза у политичким партијама.“ Ипак, као ефектни резиме целокупне књиге и Земуровог размишљања могу врло добро послужити следећи редови: „*Ми смо наше миленијумско наслеђе распродали у року од 40 година. Укинули смо границе, одустали од нашег суверенитета, а наша политичка елита је забранила Европи да се позива на своје хришћанско наслеђе. То троструко отпадништво је уништило хиљадугодишњи пакт између Француске и њене историје.*“

И на крају, морамо нагласити да је интелектуални подухват Ерика Земуре у жељи да кроз приближно четрдесетого-

дишњи период сагледа све значајне (и мање значајне) аспекте, облике и узроке историјског пада Француске задивљујући по свом обиму, разноврсности догађаја које обухвата и великој луцидности закључака које износи. Ако се и спорадично деси да понегде претера у неадекватном нијансирању неких појава, то нипошто не утиче на квалитет његове анализе у целисти. Иако се не ради о изворном Французу (рођен у Паризу као дете јеврејских исељеника из Алжира), његова огромна и нескривена љубав за „стару“, а он би вероватно рекао и „једину праву“, „изворну“ Француску, енциклопедијско познавање француске историје и културе, подједнако добро разумевање како реалног живота, тако и света идеја и теорија, га је довела данас до статуса, по нашем мишљењу, најупечатљивијег аналитичара и критичара француског друштва у целини. У целокупном том контексту, његова књига би могла бити незаобилазан путоказ у даљој анализи и праћењу друштвене ситуације у уздрманој, али још увек живој и трајућој Петој француској републици.

УДК 551.583:316.334.5(049.3)

Адријана Грмуша*Институт за политичке студије, Београд*

**Ентони Гиденс,
Климатске промене
и политика, Клио,
Београд, 2010, 303 стр.**

Темељну основу за писање приказа књиге Ентони Гиденса, британског социолога, представља актуелност ове теме која је условљена чињеницом да су ефекти климатских промена већ присутни: температура је у порасту, ледени врхови и глечери се топе, а екстремне временске непогоде постају све чешће и интензивније. У књизи *Климатске промене и политика*, аутор проблематику климатских про-

мена смешта у домен политике, те износи мноштво нових идеја и предлога за разрешавање опречних политичких ставова у наведеној области. Гиденс, чији се приступ базира на реализму, свестан је да се приликом решавања проблема климатских промена не може изаћи из оквира политике и због тога сматра да је неопходно променити устаљени начин политичког размишљања.

Премда су се бројни аутори бавили темом климатских промена, Гиденс у књизи „о кошмарима, катастрофама и сновима“ скреће пажњу на будућност, сугеришући, да опасност од климатских промена захтева тренутну радикалну акцију како би се спречила катастрофа. Основни проблем у оквиру политике у вези с климатским променама, аутор назива „Гиденсовим парадоксом“. Суштина овог парадокса огледа се у чињеници да су климатске промене постепене, тешко видљиве и често без историјског преседана, те док не постану опипљиве, могу да се предузимају ефективне акције у погледу њиховог решавања. Међутим, оног тренутка када последице климатских промена постану видљиве, сувише их је касно сузбити.

Гиденс, најпре, тематизује основне појмове који су везани за проблематику климатских промена, а потом презентује разнолике сценарије о могућем

порасту просечне температуре на земљи до краја XXI века, као и различите погледе бројних аутора на нашу планету и наш утицај на њу. Аутор уочава две екстремне позиције у вези са овим питањима: скептике и оптимисте, као и многе варијације позиционирања на некој тачки на континууму између та два екстрема. У том смислу, Гиденс заузима средишњу позицију, сугеришући да су климатске промене проузроковане људским активностима, које током наредних деценија могу да створе ризике који ће касније изазвати велике поремећаје у економским и друштвеним активностима, али да приче о судњем дану не треба схватати дословно. Дакле, премда аутор заузима став да је човек својом неконтролисаном експлоатацијом природе утицао да емисија штетних гасова продукује почетак глобалног отопљавања, уједно, он наглашава да заузимање било које екстремне позиције импликује пренаглашене реакције које пре онемогућавају политичко деловање него што му доприносе. Наша је обавеза да, сматра Гиденс, ризике процењујемо одмерено и свестрано без „сејања панике“.

Након тога, аутор уводи читаоце у други пакет ризика који су у вези са снабдевањем енергијом и пружа њихов сажети историјат као увод у њих. Смањење ефеката стаклене баште,

који производе нафта, природни гас и угљаљ као основни извори енергије у свету, представља истакнуту димензију у борби за ограничење климатских промена. Пооштравање циљева у погледу редукције емисије угљендиоксида требало би да буде императив, посебно зато што ће тиме државе повећати кредибилитет политике климатских промена. Гиденс подвлачи паралелу између производње нафте и глобалног загревања. Наиме, у погледу будуће довољности глобалног производног потенцијала нафте и природног гаса постоје исто толико велике несугласице као и у погледу глобалног загревања, и те две расправе су умногоме сличне. Како у области климатских промена тако и енергетске безбедности, темељну разлику између оптимистичних и апокалиптичних аутора чини време – колико је времена остало до тренутка када се у нашем начину живота морају извршити велике промене. Проблеми које климатске промене изазивају, а нарочито у спрези са све присутнијим наговештајима мањкавости глобалних залиха нафте, могу да поприме и војни карактер и да представљају углавном безбедносне ризике. То би за последицу могло да има стално погоршавање међународне сарадње, у оквиру које се безбедност све више сматра елементом раздвајања. Гиденс посвећује пажњу питањима енергетске безбедно-

сти на бројним местима у књижи јер климатске промене, како он истиче, није могуће ублажити без радикалног смањења зависности од фосилних горива. У складу са тим, аутор упозорава на неопходност подизања свести о укључивању енергетске безбедности у политику климатских промена.

Потом, Гиденс износи донекле изненађујућу тврдњу да у овом тренутку немамо никакву политику у погледу климатских промена. Другим речима, не постоје детаљне анализе нових политичких мера које, уколико желимо да се циљеви у вези са ограничењем глобалног загревања остваре, морају бити уведене.

Од којих институција, механизма и облика међународне сарадње можемо очекивати у пракси да успешно остварују циљеве у вези с климатским променама? У настојању да одговори на ово питање и постави темеље за мере које морају бити уведене, Гиденс, сматра даје потребно променити перспективу. Према његовом мишљењу, решавање проблема климатских промена лежи у домаћим политикама, а не у мултилатералним споразумима, будући да се међународна сарадња на ублажавању климатских промена у основи заснива на супротстављеним ставовима и интересима појединих земаља који поништавају напоре да се таква

сарадња и оствари. Критикујући међународне преговоре о ублажавању климатских промена, а нарочито Кјото протокол, који је усвојен 1997. године на трећој „Конференцији чланица Оквирне конвенције УН о промени климе“, аутор сматра да и када би споразум о заједничким и конкретним обавезама био постигнут, не постоје ефикасни механизми за њихово спровођење. Настојања да се постигну међународни договори о ограничењу емисије гасова (попут Кјото протокола) под јаким су утицајем геополитичких интереса, те се разговори свode углавном на стварање разрађених, детаљних и изнијансираних планова, који се, међутим, у пракси не остварују. Из разлога које наводи, неопходно је пронаћи нове облике сарадње, те настојања за постизањем универзалних споразума на глобалном нивоу заменити приступом заснованим на билатералним и регионалним споразумима. Међународни приступ заснован на билатералним и регионалним координисаним акцијама, како сматра аутор, представља ефикасан одговор на климатске промене на глобалном нивоу.

Као „велики присталица Европе“, како се сам декларише у овој књизи, Гиденс наводи да, премда активности Европске уније имају веће шансе за остваривање конкретних резултата и даље није јасно на који начин ће она моћи да приволи своје чла-

нице да остварују постављене циљеве, те би стварност могла бити далеко испод очекивања. Другим речима, заједничке обавезе које уводи Европска унија могу да наведу земље чланице на ефикасну акцију, али ће о оствареном напретку у крајњој линији одлучивати политика на националном нивоу. Дакле, државе није могуће присилити да прихвате међународне споразуме; чак и када одлуче да то учине, претварање оног што је договорено у праксу у великој мери ће зависити од сваке поједине државе, те се Гиденс изнова враћа главној теми коју у овој књизи стално истиче: држава поседује изузетно значајну улогу у погледу климатских промена. Наиме, индустријски развијене земље морају бити предводнице у решавању проблема изазваних климатским променама, а успешност тих настојања примарно зависи од влада и државних апарата. Иако аутор наглашава кључну улогу државе у настојањима да се уради нешто доиста значајно у вези с проблемом глобалног загревања, он не одриче одговорност и других социјалних актера, попут невладиних организација, економског сектора или међународних асоцијација.

За решавање проблема глобалног загревања, Гиденс предлаже дугорочан политички приступ и примену тзв. „планирања унапред“. Како наводи, планирање је реч која не изази-

ва пријатна осећања јер се доводи у везу са ауторитарношћу, с једне, и неспособношћу, с друге стране. Од државног планирања се временом одустало делом због његовог „угњетачког карактера“, а делом због његове неделотворности. Ако се треба вратити таквом покушају, како би он требало да изгледа? Гиденс уводи термин „планирање уназад“, које подразумева да замишљамо успешан будући исход и правимо различите сценарије за његово остваривање. То обухвата алтернативне и вишеструке будућности у којима с временом вршимо прилагођавања, па и радикалне промене, и уграђујемо их у друге сценарије. Уједно, то је приступ који суштински користи међународним преговорима о ублажавању климатских промена. Диференцијална разлика у односу на традиционално предвиђање, огледа се у томе што планирање уназад оставља много већи простор непредвиђеним дешавањима која могу драматично да промене предвиђања учињена у неком конкретном временском тренутку.

За изградњу политике у вези с климатским променама, Гиденс уводи низ нових идеја, од којих, знатан број садржан у овој књизи, детаљно разрађује. Једна од њих односи се на „државу гаранта“. Наиме, када је реч о климатским променама, неопходно је да држава олакшава, омогућава, да подстиче

и подржава разноликост друштвених група које покрећу развој такве политике. Држава гарант је држава која је одговорна за праћење општих циљева и гарант да они буду општеприхваћени. Настојећи да покаже да решавање проблема климатских промена пружа могућност за остваривање низа других политичких циљева, Гиденс предлаже да се политички циљеви и стратегије усмерени на борбу против климатских промена интегришу са другим подручјима јавне политике. Након сажетог излагања о томе да циљ смањења емисије штетних гасова може негативно да утиче на конкурентност компаније, аутор поставља питање да ли би могло да буде и обрнуто. Детаљним и разложним објашњењем, он процењује да компанијама које занемарују заштиту животне средине у блиској будућности предстоји губитак на конкурентности.

Најзад, ту је и низ озбиљних питања у вези с технологијом. У ублажавању проблема климатских промена од централног значаја су улагања у обновљиве изворе енергије. Како би издржали конкуренцију фосилних горива морају имати финансијску помоћ државе, а држава мора таква улагања да заштити од утицаја неизбежних промена цена основних енергетских извора. На основу чега ће владе одлучивати коју ће технологију подржати? Гиденс уводи бројне примере о неопходно-

сти свеобухватних анализа економичности иновација које ће допринети сагледавању где би владе могле најефикасније да интервенишу. Потом, у расправи оних који се залажу за трговање емисијом штетних гасова и оних које предност дају њеном опорезивању, као једном од главних средстава државне политике у настојањима да се смањи емисија штетних гасова, аутор заузима страну ових других, а потом објашњава своје разлоге.

Када је реч о односима моћи, будућност климе у свему у великој мери је у рукама само две земље – САД и Кине, јер се на њих односи висок проценат емисије штетних гасова. Оне не престају да „малтретирају свет“ у настојањима да обезбеде енергију за своје привреде. Да ли ће се упустити у борбу за изворе енергије или ће научити да сарађују? Аутор сматра да је потребна радикална промена става САД према климатским променама и да ће Америка моћи да буде на „челу“ једино ако сарађује са другим народима и ако буде свесна ограничености своје моћи.

У својим завршним разматрањима о климатским променама, Гиденс сматра да у великој мери зависимо од својих политичких вођа, али и да упркос постојећим поделама и борби за моћ, решавање проблема климатских промена, може бити одскочна даска за оствари-

вање веће сарадње у свету. На самом крају књиге, пита се шта нам предстоји: ново мрачно доба, ново доба просвећености или збуњујућа мешавина та два доба. Гиденс закључује да је та трећа могућност, по свој прилици, највероватнија, те да у тој ситуацији морамо гајити наду да ће на тој ваги превагнути страна доба посвећености.

Разматрајући тренутно стање неуспеха међународних преговора у погледу климатских промена, Гиденсова идеја о пресудној улози државе у сузбијању ових проблема, представља допринос овој дискусији. У том смислу, на основу кључних тема разматраних у овој књизи, аутор ствараоцима јавних политика даје широк спектар смерница у погледу изградње политике климатских промена. Књига *Климатске промене и политика*, није „књига о климатским променама, већ о политици у вези са климатским променама“. У том смислу, представља незаобилазно штиво за широку публику која је у потрази за објашњењем како се политичком стратегијом проблеми климатских промена ефикасно решавају.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи **сажетак** који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду **кључне речи** чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетак и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и инсти-*

туционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894),
- литература треба да садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Рокови за достављање радова су: 20. фебруар, 20. мај, 20. август и 20. новембар.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36) : Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXII vol. 48. број 2/2015.

9 770354 598003